

ۋ. ۋ. بارتولد (سوۋېت ئىتتىپاقى)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا

ئون ئىككى لېكسىيە

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-105-10138-2

9 787105 101382 >

定价: 28.00 元

ۋ.ۋ. بارتولد (سوۋېت ئىتتىپاقى)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا

ئون ئىككى لېكسىيە

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرجە

1	كەرىش سۆز
1	بىرىنچى لېكسىيە
27	ئىككىنچى لېكسىيە
55	ئۈچىنچى لېكسىيە
85	تۆتىنچى لېكسىيە
119	بەشىنچى لېكسىيە
151	ئالتىنچى لېكسىيە
183	يەتتىنچى لېكسىيە
211	سەككىزىنچى لېكسىيە
240	توققۇزىنچى لېكسىيە
271	ئونىنچى لېكسىيە
304	ئون بىرىنچى لېكسىيە
337	ئون ئىككىنچى لېكسىيە

ئابدۇلجەلىل تۇران كۈتۈبخانىسى

مكتبة عبدالجلیل توران

Abdulcelil Turan Kütüphanesi

www.uyghurweb.net

كىرىش سۆز

قوللىغىزدىكى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» ناملىق كىتاب تەرجىماننىڭ «يەتتە سۇ تارىخى ئوچىرىكلىرى» (ئاپتورى ۋ. ۋ. بارتولد)، «9 - 12 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» (ئاپتورى ئا. گ. مالىاۋكىن)، «10-14 - ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى» (ئاپتورى د. ئى. تىخونوف)، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىق ئەسىرلەردىن كېيىنكى، رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە سۇنغان بەشىنچى كىتابدۇر. بۇ ئەسىرنىڭ تەرجىمىسى يېڭى جۇڭگونىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر دېپلوماتى، رۇس تىلى تەرجىمە مۇتەخەسسىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ پەنلىرى تەتقىقاتچىسى ئۇيغۇر سايرانى ئەپەندى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن. بۇ ئەسىرنىڭ تەرجىمىسىنى كۆچۈرۈپ رەتلەش، بېكىتىش خىزمەتلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى ھەبىبۇللا خوجا لەمبىنى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن. مەزكۇر ئەسىر «بار-تولد ئەسىرلىرى» نىڭ 5 - تومىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، 5 - توم 1968 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان.

1. «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئون ئىككى لېكسىيە» دەپ ئېلىندى) ناملىق بۇ كىتابنىڭ مەيدانغا كېلىش ئەھۋالى:

1926 - يىلى 2 - ئايدا ۋ. ۋ. بارتولد پاكىز شەھىرىدە ئېچىلغان پۈتكۈل سوۋېت تۈركولوگىلار بىرىنچى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋە بۇ قۇرۇلتايدا: «تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشتا ئالدىمىزدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەر» دېگەن تېمىدا مۇھىم دوكلات بەرگەن. ئۇ دوكلاتىدا تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ بىرقەدەر ئۇزاقلىقى، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقىنى پەۋقۇلئاددە ماھىرلىق بىلەن يىغىنچاقلاپ كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتى تېخىمۇ كەڭ، ئەتراپلىق قانات يايدۇرۇش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ پۈتكۈل تۈركولوگىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم ۋەزىپىدەلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. يىغىن ئىشتىراكچىلەرى ۋە شۇلارنىڭ بىرى بولغان ئالىم س. قى. ئولدىپنىبورگ قاتارلىقلارمۇ ئاكادېمىك بارتولدنىڭ دوكلاتىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن.

دەل شۇ يىلى - 1926 - يىلى 2 - ئايدا تۈركىيە ھۆكۈمىدىكى ئاكادېمىك بارتولدنى تۈركىيىگە كېلىپ، ئىستانبۇل ئۈنۋېرىستېتىدا لېكسىيە سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. بارتولد بۇ تەكلىپنى مەمنۇنلۇق بىلەن قوبۇل قىلغان ۋە جىددىي، ئەتراپلىق تەييارلىققا كىرىشىپ، 6 - ئايدا تەييارلىقنى پۈتتۈرگەن. بارتولدنىڭ ئۆزىنىڭ يېزىشىچە، ئىستانبۇل ئۈنۋېرىستېتىدا لېكسىيە سۆزلەش مەزكۇر ئۈنۋېرىستېتىنىڭ ئوقۇش مەۋسۈمى ئاخىرلاشقان مەزگىلگە توغرا كېلىپ قالغاچقا، مەزكۇر «لېكسىيە» گە ئىستانبۇل ئۈنۋېرىستېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلىرى، بىر قىسىم ستۇدېنتلار ۋە «لېكسىيە» گە قىزىققۇچى جەمئىيەتتىكى خېلى بىر قىسىم زىيالىيلار، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئىشتىراك قىلغان.

مەشھۇر شەرقشۇناس، پروفېسسور ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ ئىستانبۇل ئۈنۋېرىستېتىدا سۆزلىگەن تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىدا

رىسىدىكى بۇ لېكسىيىسىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئۇزاقتىن تونۇش ئالىم ، كېلىپ چىقىشى باشقىرتلاردىن بولغان ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدىن لېكسىيە پروفېسسورى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ ، بارتولد نامىدىن لېكسىيە ئىشتىراكچىلىرىغا ئوقۇپ بەرگەن . كېيىنكى يېرىمىنى ، بارتولدا مەخسۇس سەپلەپ بېرىلگەن تەرجىمان — ۋېنگرىيىدە ئالىي مەلۇمات ئالغان ياش ئىقتىدارلىق ئالىم رەقىب خۇلۇسى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ ئوقۇپ بەرگەن . ئالىم بارتولد ھەربىر لېكسىيە ئاخىرلاشقاندا لېكسىيەگە دائىر سوئال سورىغۇچىلارنىڭ سوئاللىرىغا قىزغىن ، پاكىتلىق ۋە مېخىزلىق قىلىپ چۈشەنچە بېرىپ ، لېكسىيە ئاڭلىغۇچىلارنى يېڭى ۋە مول بىلىم بىلەن تەمىنلەپ ، ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ قايىللىقى ۋە زور ھۆرمىتىگە ئائىل بولغان .

«ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ بىرىنچى لېكسىيىدىن ئۈچىنچى لېكسىيىگىچە بولغان قىسمى بارتولدىن ئۆزىنىڭ قولى يازمىسى ، قالغان قىسمى رۇسچە ماشىنكا نۇسخىسى ئىدى . «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ تولۇق ئورنىگىنالى (قولى يازما ۋە ماشىنكا نۇسخىسى) لېكسىيە ئاخىرلاشقاندا شۇ چاغدا لېكسىيەگە قاتناشقان ئالىم ، پروفېسسور ئەخمەت زەكى ۋەلىدىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان .

60 - يىللاردا «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومىنى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى باشلىنىپ ، «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ ئورنىگىنالى سۈرۈشتە قىلىنغان ۋە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدىن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىلگەن . پروفېسسور ئەخمەت زەكى ۋەلىدى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ خۇشال بولۇپ ، قولىدا تولۇق پېتى ئۇزۇن يىل ساقلاپ كەلگەن لېكسىيىنىڭ ئورنىگىنالىنى تاپشۇرۇپ بەرگەن . «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومىنى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىگە مەسئۇل ئالىم ، پروفېسسور س . گ . ك .

ياشتورنى بۇ ئورگىناللارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىجتىھات زەكى ۋەلىدىگە ئۇنىڭ بۇ قىممەتلىك بايلىقنى ئۇزۇن يىل ئىشلىتىپ بېرىشىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىگە ۋە ئاخىرىدا نەشرگە تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكىگە «بارتولد ئەسەرلىرى» 5 - توم تەھرىر ھەيئىتى نامىدىن ۋە ئۆزى نامىدىن ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرگەن . بۇ ئورگىنال 5 - تومغا ھېچقانداق ئۆزگەرتىشىز كىرگۈزۈلگەن . «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومغا كىرگۈزۈلدىغان ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش ۋە رەتلەشكە پروفېسسور س . گ . كلياشتورنى مەسئۇل بولغان . بۇ تومنىڭ تەھرىر ھەيئىتىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى پروفېسسور ئا . ن . كونونوف ئۈستىگە ئالغان . «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتى باشقۇرۇشىدا «پەن» نەشرىياتى تەرىپىدىن 1968 - يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا نەشر قىلىنغان .

2 . «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى : بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول ، چېتىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ . ئومۇمەن ئېيتقاندا ، بۇ ئەسەر تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆزلىرىنى تارىختا بىرىنچى قېتىم : بىز تۈركىي تىللىق خەلقلەرمىز ، دەپ مەيدانغا چىققان مىلادىيە 6 - ئەسىردىن باشلاپ ، تاكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىنى ، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدىن تېپىلغان شۇنداقلا ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان قىممەتلىك ھۆججەتلەر — ئالدى بىلەن مەڭگۈ تاشلار ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ، ساياھەت خاتىرىلىرى ، ئەرەب ، پارس ، تۈرك ، موڭغۇل ، خەنزۇ ۋە ياۋروپا تىللىرىدىكى بىرىنچى قول مەنبە بولالايدىغان تارىخ مەنبەلىرى ، شۇنىڭدەك دىنىي ، ئەدەبىي ئەسەرلەر ، ئىقتىساد ، سودا ، قانۇن ، تېبابەتكە ئائىت ئەسەرلەر ، ھۆججەت ، ۋەسقىلەر ، يارىلىقلار ۋە باشقا ئالاقىدار

ماتېرىياللار ئاساسىدا بايان قىلىپ بېرىدۇ . ئېنىقراق ئېيتقاندا ، مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قانداش-لىق جەھەتتىكى ۋە ئىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ، مەركىزىي ئاسىياغا تارقالغان دىنلارنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ، مەدەنىيىتى ، سەنئىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، بۇ دىنلارغا بولغان قاراشلار ، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا تارقىلىشى ، ئۇنىڭ بۇ يەرلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نامايەندىلىرى - فارابى ، مەھمۇد كاشغەرىي ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، ئەخمەت يۈكەنكى ، سەككىكى ، يەسسەۋى ، جامال قارشى قاتارلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپتىكى رايونلار ۋە خەلقلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى ، قىتانلار ، موڭغۇللار ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ، چاغاتايىلار ۋە تۆمۈرىيلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ، مۇسۇلمانلارغا ، مۇسۇلمان بولمىغانلارغا قاراتقان سىياسەتلىرى ، تۆمۈرىيلەرنىڭ تەقدىرى ، قۇرۇقلۇق يېپەك يولىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ھەمدە پۈتكۈل شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئوينىغان رولى قاتارلىقلارنى ، قىسقىسى مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇزاق زامان گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ ۋە قىزىقارلىق تارىخىنى تىل ، دىن ، يېزىق ، ئەدەبىيات ، فولكلور ، ئېتنوگرافىيە ، قانۇن ، ئېتىكا قاتارلىقلار بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ ۋە ماھىرلىق بىلەن ئىخچاملاپ پاكىتلىق ، مېخىزلىق قىلىپ يۇقىرى سەۋىيىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ . بۇ خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ مول ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ ، قوشنا ئەل -

خەلقلەر بىلەن ئىناق - ئېجىل ئۆتۈپ ، ئۆزئارا سۆز قىلىش ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ، ھۈنەر - سەنئەت ۋە پەن - تېخنىكا ئۆگىنىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى روناق تاپقۇزۇپ ، يېڭى بىر رەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويۇشقا تىرىشقانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلدى .

مەزكۇر ئەسەر شىنجاڭ تارىخى ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ، ئومۇمەن ، مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ۋە ئۇلارغا قوشنا بەزى خەلقلەرنىڭ تارىخى ، تىل - يېزىقى ، دىنىي ، ئېتىقادى ، فولكلورى ، ئەدەبىياتى ، ئېتنوگرافىيىسى ، قانۇن ، ئېتىكا ، ھاكىمىيەت ، پەلسەپە چۈشەنچىلىرى ۋە قۇرۇلۇش - بىناكارلىق ، تېبابەتچىلىك ، نەققاشلىق ۋە باشقا ماددىي مەدەنىيەت - ئىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە ئۇنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

3. «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنىش ۋە نەشر قىلىنىش ئەھۋالى . مەزكۇر كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ، مەشھۇر شەرقشۇناس ، پروفېسسور ئالىم ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ زور داڭققا - زانغان ئەمگەكلىرىنىڭ بىرسىدۇر . بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ زور ئىلمىي قىممىتى ئېتىبارى بىلەن تۈرك ، نېمىس ، ئىنگلىز ، فرانسۇز ۋە خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان . مەسىلەن ، 1927 - يىلى تۈركىيىدە تۈركچە نەشر قىلىنغان . 1935 - يىلى Theodor Menzel تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ ، بېرلىندا نەشر قىلدۇرغان . نېمىسچە نۇسخىسى نەشر قىلىنىدىغان چاغدا گېرمانىيىنىڭ داڭلىق شەرقشۇناس ئالىمى Schæder. H. H بەزى ئىزاھلارنى قوشقان . 1945 - يىلى M. Donskis فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان . 1976 - يىلى گېڭ شىمىن ئەپەندى «ئون ئىككى

لېكسىيە»نى نېمىسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، ئۆزى تەرجىمە قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسقىچە تارىخى» (بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمى «تۈركىستان تارىخى» بولۇپ ، ئاپتورى ۋ. ۋ. پارتولد ، 1922 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ، 1956 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ داڭلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى مۇتەخەسسسى ۋ. مەنورسكى ئەر - ئايال ئىككىيلەن ئېنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان . مەزكۇر كىتاب 1962 - يىلى قايتا نەشر قىلىنغان ، 1966 - يىلى ياپونىيىنىڭ داڭلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى مۇتەخەسسسى ناگاساۋا كازۇتوشى بۇ كىتابنى ياپونچىغا تەرجىمە قىلىپ «مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدىن قىسقىچە چۈشەنچە» نامىدا نەشر قىلدۇرغان ، گېڭ شىمىن ئەپەندى بۇ كىتابنى 1956 - يىلىدىكى ئېنگلىزچە نۇسخىسىغا ئاساسەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمىنى يۇقىرىقىدەك ئالغان)غا كىرگۈزۈپ ، 1980 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان . 1984 - يىلى لوجىپىڭ ئەپەندى «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ نېمىسچە نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ ، فرانسۇزچە نۇسخىسىدىن پايدىلىنىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرغان . 2002 - يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ پەنلىرىنىڭ كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچىسى ھەببۇللا خوجا لەمچىنى لوجىپىڭ ئەپەندى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان خەنزۇچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ تاماملىغانىدى . ئۇنى «ئون ئىككى لېكسىيە»نىڭ باشقا بەزى نۇسخىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش جەريانىدا ئارىدا بەزى بوشلۇقلارنىڭ بارلىقىنى بايقاپ ، نەشرگە بېرىشتىن توختىغان . چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ نېمىسچە نۇسخىسى ئالمىم س . گ . كىلياشتور - نىيىنىڭ ئېيتقىنىدەك «ئاپتورلاشقان تەرجىمە بولۇپ قالغان»

(«بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 16 - بەتكە قەدەر) يەنە كېلىپ مەيلى نېمىسچە ، مەيلى فرانسۇزچە نۇسخىلىرى بولسا سۇن ، تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىنغانىدى . ۋەھالەنكى ئۇ چاغلاردا «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ بىرىنچى قول ئورنىگىنالى تېخى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ خەۋىرىسىز ئىستاندا . جۇلدا ئەخمەت زەكى ۋەلىدىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ ياتاتتى . دې . جەك ، 1968 - يىلغىچە مەزكۇر لېكسىيەنىڭ بىرىنچى قول ئورنىگىنالى تېخى ھېچ يەردە ئەسلىي پېتىچە نەشر قىلىنمىغانىدى . تەرجىمىنى تەرجىمە قىلىۋەرگەندە ، تەرجىمىدە ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىمۇ ئەسلىي مەنبەدىن ئازدۇر - كۆپتۇر يىراقلىشىپ كېتىش ، ھەتتا قېيىپ كېتىش ھادىسىسىنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىمۇ بىر ئەمەلىيەت . ئاتاقلىق تەرجىمان ئۇيغۇر سايرانى ۋە كاندىدات ئالىي تەتقىقاتچى ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتۇپ ، نەشرىياتىمىز بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، «ئون ئىككى لېكسىيە» نىڭ بىرىنچى قول ئورنىگىنالىنىڭ ئەينەن نەشر قىلىنغان رۇسچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە سادىق بولۇش پىرىنسىپى ئاساسىدا بىۋاسىتە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى ۋە تەھرىرلەپ نەشرگە سۇندى .

4 . ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئاكادېمىك ۋ . ۋ . بارتولد ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات :

ئاكادېمىك بارتولد — سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناسى . ئۇنىڭ شەرقشۇناسلىقتىكى يېتەكچى مەۋقەسى 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا روسىيە ۋە چەت ئەللەردە ئېتىراپ قىلىنغان . ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيا تېمىسىغا بېغىشلانغان ئاجا-يىپ ئەمگەكلىرى ئۇنى پۈتكۈل دۇنياغا تونۇتقان . تارىخ تەتقىقاتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىلمىي پائالىيەتچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتۈش

ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك .

ۋاسىلىي ۋلادىمىروۋىچ بارتولد (василий владимирович бартолд) 1869 - يىلى 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى رۇسلىشىپ كەتكەن نېمىس ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . دادىسىنىڭ ئەجدادى لىرى بالتىق دېڭىزى ياقىسىدا ياشىغان . ئانىسىنىڭ چوڭ بوۋىسى خرىستىئان دىنىنىڭ لۇتېر مەزھىپىدىكى روھانىي بولۇپ ، ھام - بۇرگ شەھىرىدىن روسىيىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان ، بار - تولدىنىڭ ئۆز ئاتىسى چوڭ مالىيە - سودا ئورۇنلىرىنىڭ دەللىلى بولغان .

بارتولد كىچىكىدىنلا ئىرىشچان بولۇپ ، باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىن باشلاپلا ئىجتىمائىي پەنلەرگە قىزىققان . ئۇ 1887 - يىلى ، پېتېربۇرگ 8-گىمنازىيىسىنى ئالتۇن مېدال بىلەن پۈتتۈرۈپ ، تارىخ پېنىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىپ تاللىۋالغان . بارتولد شۇ يىلى (1887 - يىلى) پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىغا كىرىپ ئوقۇپ ، 1891 - يىلى ئوقۇشنى تاماملىغان ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۆز كۈچىگە تايىنىپ چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇغان . چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ ، پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ، ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان . 1900 - يىلى شەرق ئەللىرى تارىخى پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان . 1910 - يىلى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى بولغان . 1913 - يىلى پېتېربۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكا - دېمىكى بولغان .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى — 1893 - يىلىدىن 1916 - يىلىغىچە بولغان جەرياندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا تارىخىغا ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى ئىزدەش ، تەكشۈرۈش ، رەتلەش ، ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر بىلەن شۇ -

غۇللىنىش ئۈچۈن پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى ، پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا - نى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى قاتارلىق چوڭ ئىلمىي ئورگانلار نامىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپ قېتىم بېرىپ كەلگەن . يەنە ئىلمىي كاماندىروپكىلار بىلەن فىنلاندىيە ، گېرمانىيە ، شۋېتسار - رىيە ، ئىتالىيە ، فرانسىيە ، ئەنگىلىيە ، ئاۋستىرىيە ، ۋېنگرىيە ، گوللاندىيە ، بۇلغارىيە ، رۇمىنىيە ، ئىرېلاندىيە ، شۋېتسىيە ، گرېتسىيە ، نورۋېگىيە ، دانىيە ، تۈركىيە ، مىسىر ، شىمالىي ئا - مېرىكا قاتارلىق ئەل - رايونلارغىمۇ چىققان .

ئۇ ئۇنىۋېرسىتېتلاردا دەرس بەرگەن ، ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىلەن ھەمكارلاشقان ، كۆپلىگەن ژۇرناللارنى نەشر قىلغان ھەمدە ئۇلارنىڭ مۇھەررىرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن . ئۇ تەتقىقاتنى مۇھىم بىلىپ ، ئىران ، ئەرەب مەملىكەتلىرى ، تۈركىي خەلق - لەرنىڭ ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تارىخى ئۈستىدە چوڭقۇر ئىزدەند - گەن . ئۇنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نەتىجىسى دەل ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىدا گەۋدىلىنىدۇ .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ئىلمىي ئىجتىمائىي تەشكىلاتچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتكەن . ئۇ سابىق سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن ، سابىق سو - ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىدىكى جۇمھۇرىيەتلەردە شەرق ئەللىرى تارىخى كاپىدرالىرىنى قۇرۇش ، كۈتۈپخانا ، قوليازىملارنى ساق - لاش ئورۇنلىرىنى قۇرۇش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (تاشكەنت) ئۈند - ۋېرسىتېتىنى قۇرۇش ھەمدە مۇزېي قۇرۇشتەك بىرقاتار چوڭ خىزمەتلەرنى بېجىرگەن . 20 - يىللاردا ، يەرلىك ئىلمىي ئو - رۇنلارنىڭ تەكلىپلىرى بىلەن لېنىنگراد ، موسكۋا ، باكو ۋە ئوت - تۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ھەم باشقا ئالىي بىلىم يۇرتلىرىد - دا لېكسىيە سۆزلىگەن . ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر -

دىمۇ بولغان . روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كۆپ قېتىم خەلقئارالىق چوڭ يىغىنلارغا قاتناشقان . 1926 - يىلى ، تاشكەنت شەھىرىدە بارتولدىنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان . لىقىنىڭ 25 يىللىقى ۋە دەرس بېرىشكە كىرىشكەنلىكىنىڭ 30 يىللىقى داغدۇغىلىق تەبرىكلەنگەن .

بارتولد تەكلىپ بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىمۇ لېكسىيە سۆزلىگەن : 1926 - يىلى ، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن تۈركىيىگە بېرىپ ، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا لېكسىيە سۆزلىگەن . 1929 - يىلى تەكلىپ بىلەن گېرمانىيىگە بېرىپ بېرلىن ، ھامبۇرگ ، گۆتتىنگېن شەھىرىدە لېكسىيە سۆزلىگەن .

بارتولد ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنمۇ ، بىرقاتار ئىلمىي ۋە ئاممىباب بولغان قىممەتلىك ئەسەرلەرنى كەينى - كەينىدىن يازغان . ئۇ ئىلمىي ۋە پېداگوگىكا پائالىيەتلىرىدە ، ئەرەبلەر تارىخىغا ، ئىسلام تارىخىغا ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ناھايىتىمۇ كۆڭۈل بۆلگەن . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي پائالىيەت سەھنىسى قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات - لىرى ناھايىتىمۇ كەڭدۇر . ئۇ قەدىمكى تىللارنى ۋە غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق تىللارنى شۇنداقلا ئەرەب ، پارس ، تۈرك ۋە تاتار تىلىنى ، شەرق تىللىرىنىمۇ ئوبدان ئۆگىنىۋالغان . ئۇ ئۆز زامانىسىدا كۆچمەن قەبىلىلەر تارىخىنى ئەڭ ئوبدان بىلىدىغان ئادەم ھېسابلىناتتى . بارتولد ئىران ، زاكاۋكازىيە (ئارقا كىفكاز) مەملىكەتلىرى ، ئەرەب مەملىكەتلىرى تارىخىنى ، تۈركىي خەلقلەر ھەمدە موڭغۇللارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان . ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ ۋە غەربىي ياۋروپا ئاپتورلىرىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى مۇسۇلمان ئەل - رايونلىرىدا ساقلىنىپ قالغان مەنبەلەردىكى كۆپلىگەن كونكرېت پاكىتلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ،

تەنقىدىي تەھلىل يۈرگۈزگەن . بۇ ئارقىلىق ئىسلامنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدىكى تارىخى ، شەرق ئەللىرىگە تارقىلىش تارىخى ۋە مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىش تارىخى قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنى تامامەن يېڭى ماتېرىياللار ئاساسىدا بايان قىلغان ئۇنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە خۇلاسەلىرى پەقەت روسىيىنىلا ئىسلام تارىخىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەپ قالماي ، بەلكى دۇنيا ئىسلامشۇناسلىقىنىمۇ ماتېرىيال مەنبەسى جەھەتتىن كۆپ بېيىتقان .

1892 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە بولغان 38 يىل ئىچىدە ، بارتولدىنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئەسىرى نەشرىدىن چىققان . «ئىسلام قامۇسى» نىڭ ئۆزىگىلا 246 پارچە ماقالە يېزىپ بەرگەن . بارتولدىنىڭ بەزى ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئېلان قىلىنغان .

بارتولدىنىڭ ئومۇمىي ئەسەرلىرى جەمئىي توققۇز توم بولۇپ نەشر قىلىنغان ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

- I توم : «موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» ؛
- II توم : (ئىككى قىسىم) بىرىنچى قىسىم : ئوتتۇرا ئاسىيا - ياننىڭ ئومۇمىي تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر ؛ كافكاز ۋە شەرقىي ياۋروپاغا دائىر ئەسەرلەر ؛ ئىككىنچى قىسىم : ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئايرىم تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر ؛
- III توم : تارىخ-جۇغراپىيىگە دائىر ئەسەرلەر ؛
- IV توم : ئارخېئولوگىيە ، پۇلشۇناسلىق ، ئېپىگرافىكا ۋە ئېپىتوگرافىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ؛
- V توم : تۈرك ، موڭغۇل خەلقلەرنىڭ تارىخى ، فىلولوگىيە - چىسى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئەللىرى ۋە خەلقلەرنى توغرىسىدىكى ئەسەرلەر ؛
- VI توم : ئىسلام ۋە ئەرەب خەلىپىلىكلىرى تارىخىغا دائىر

ئەسەرلەر ؛

Ⅶ توم : ئىران ، ئافغانىستان تارىخى ، فىلولوگىيىسىگە دائىر ئەسەرلەر ؛

Ⅷ توم : تارىخىي يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتى — ھۆججەت-شۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر ؛

Ⅸ توم : شەرقشۇناسلىق تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر .
بارتولدىنىڭ زور داڭق قازانغان ئەسەرلىرىدىن «مۇسۇلمانلار-
رنىڭ رۇسلار ھەققىدىكى يېڭى مەلۇماتلىرى» (1896-يىل) ،
«موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تۈركىستان» (ئىككى توم ،
1901 - يىل) ، «ياۋروپا ۋە روسىيىدە شەرقنى تەتقىق قىلىش
تارىخى» (1911 — 1925 - يىللار) ، «خەلىپە ۋە سۇلتان»
(1912-يىل) ، «ئىسلام ئومۇمىي ئوچىرك» (1918-يىل) ،
«مۇسۇلمانلار مەدەنىيىتى» (1918-يىل) ، «مۇسۇلمانلار دۇنياسى»
(1922 - يىل) ، «تۈركىستان» (1922 - يىل) ، «مۇسۇلمان-
لار دۇنياسى تارىخىدا كاسپىي دېڭىزى يېنىدىكى رايونلارنىڭ
تۇتقان ئورنى» (1925 - يىل) ، «تۈركىستاننىڭ مەدەنىي ھايات
تارىخى» (1927 - يىل) ، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر
تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» (1968 - يىل) ، «يەتتە
سۇ تارىخى ئوچىركلىرى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن .
ئىجتىمائىي پەنلەرگە مۇستەھكەم باغلانغان ، بىلىمنى باش-
قىلار بىلەن كەڭ ئورتاقلاشتۇرىدىغان ، شاگىرتلىرىغا مېھرىبان ،
ئەمما قاتتىق تەلەپ قويدىغان ، ساختىپەزلىككە ، خۇشامەتچىلىك-
كە ، مەنەسپەرەسلىككە ۋە ئىككىيۈزلىمىلىككە زادىلا چىداپ تۇ-
رالمايدىغان بۇ مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىم ۋ. ۋ. بارتولد 1930-
يىلى 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى سابىق لېنىنگراد يېنىدىكى ساناتو-
رىيىدە بۆرەك كېسىلى بىلەن 61 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن .
بارتولدىنىڭ جەستى ، 1928 - يىلى 5 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتكەن

ئايالى ماريه ئالبكسيپۇنا بىلەن بىر قەبرىگە قويۇلغان. ئەسەرنى تەھرىرلەش جەريانىدا ، ئەسەرنىڭ ئەسلىشىگە با-
دىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە ، ئاپتورنىڭ زامان ، ماكان چەكلى-
مىلىكىگە ئىگە بەزى بايان ، نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ۋە بىر قىسىم
ئاتالغۇلارنى ئۆزگەرتىمەي ساقلاپ قالدۇق . كىتابخانلارنىڭ تەقدى-
دى مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز . تەرجىمە ۋە تەھرىرلەش
جەريانىدا نامۇۋاپىق كېتىپ قالغان جايلارنى بولسا ھۆرمەتلىك
ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشىنى قارشى ئالىمىز .

نەشرىياتتىن

بىرىنچى لېكسىيە

مەزكۇر قىسقىغىنە لېكسىيەدە روسىيە ۋە ياۋروپا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۈركىي مىللەتلەر تارىخى ھەققىدە قولغا كەل- تۈرگەن بەزى نەتىجىلىرى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە تونۇشتۇرۇ- لىدۇ . بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، بۇ نەتىجە- لەرنى تېخى ناھايىتى مول دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ ، يەنە نۇرغۇن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر تېخى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ بېرىلمىدى . بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب ، تۈركىي خەلقلەر تارىخى- نى تەتقىق قىلىدىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللار ، بىر خىل كولىكتىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەش بىلەن ئېرىشىدىغان بىلىم- لەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىدۇر .

چۈشىنىش كېرەككى ، بىرەر خەلقنىڭ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىي تۈرمۈشىنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىش ئۈچۈن ، ئالدى بىلەن شۇ خەلقنىڭ تىلىنى ئوبدان بىلىش كېرەك . ئەپسۇسكى ، تۈرك تارىخىغا دائىر يازما مەنبەلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى تۈركىي تىلدا يېزىلمىغان . شۇنىڭ ئۈچۈن كۆچمەن چارۋىچى تۈركلەرنىڭ تارىخى خى كۆپىنچە ئۇلارغا يېقىن بولغان مەدەنىيەتلىك قوشنىلىرىنىڭ مەلۇماتى ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ . مۇشۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار مەلۇم جەھەت- تىن ھىندى - ياۋروپا خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ياكى رۇسلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى مۇتەخەسسسلەردىن پەرقلىق ئەھۋالدى- دۇر . تۈركلەر مەدەنىيەتلىك ئەللەرنى بويسۇندۇرۇۋېلىپ كۆچ- مەنلىكتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ئۆتكەن ، مەدەنىي ئەللەر

تۈرك سۇلالىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغاندا ، بۇ يەرلەر يەنىلا بويسۇندۇرۇلغۇچىلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئىنتايىن قاتتىق ئۇچرىغان ، ھەتتا بويسۇندۇرۇلغۇچىلارنىڭ تىلى ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ كەتكەن ، بولۇپمۇ نەسىر ساھەسىدە تېخىمۇ شۇنداق بولغان .

شەرقىي ئاسىيادا ، بولۇپمۇ موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدە يا- شاپ ، كېيىن ئۇ يەردىن تەخمىنەن 10 - ئەسىردە كەتكەن تۈرك- لەرنىڭ تارىخىنى بىز پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىدىنلا كۆرەلەيمىز . ئوتتۇرا ئاسىيا^① نىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچكەن ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان تۈركلەر ھەققىدە بىز ئەرەبچە ماتېرىياللار ، بولۇپمۇ پارىسچە ماتېرىياللاردىن مەلۇماتلارغا ئىگە بولىمىز . لېكىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىستاننىڭ ئۆز تارىخىغا دائىر ماتېرىياللىرى مەۋجۇت ئەمەس ، ياكى بىزگە يېتىپ كەلمىگەن . بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىقلىرى تارىخى ، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىران تېررىتورىيىسىدە يېزىلغان ئەسەرلەردىنلا بىلىمىز . 16 - ئەسىرگە كەلگەندە تۈركىستاندا مۇھىم بىر تارىخىي ئەسەر مەيدانغا كەلدى . ئۇنى ئۆزبېكلەر يازغانىدى . ئۆزبېكلەر قۇرغان ئۇچ خانلىقنىڭ بىرىسى — بۇخارا خانلىقىدا تاكى بۇ خانلىق يوقالغۇچە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا باشتىن - ئاخىر پارس تىلى ئىشلىتىلگەن . خىۋا خانلىقىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى ئىشلىتىلگەن ، تارىخىي ھۆججەتلەر ئاساسەن پارس تىلىدا يېزىلغان . قوقان خانلىقىدا بولسا ، كىشىلەر بەزىدە تۈركىي تىلنى قوللانغان ، كۆپىنچە پارس تىلى ئىشلىتىلگەن . تۈركلەر قۇرغان دۆلەتلەر ئىچىدە ، پەقەت ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىنىلا تۈركىي تىلدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەرگە تايىنىپ تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ . لې-

① بارتولد مەزكۇر ئەسەردە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا دېگەن ئۇقۇمنى ئېنىق پەرقلەندۈرمەيلا قوللىنىۋېرىدۇ — تەرجىماندىن .

كىن ئوسمان ئىمپېرىيىسى تارىخچىلىرى يازغان تارىخلاردا پارس ۋە ئەرەب تىلى ئاتالغۇلىرى كۆپرەك ئىدى. شۇڭا ئەرەبچە، پارسچە بىلمەيدىغان تۈركىي تىللىق نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئەسەر-لەرنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەيتتى. ساپ تۈركىي تىلدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، پەقەت تۈركىي تىلنىلا ئوبدان بىلىدىغان تىلشۇناس-لارنىڭ بىرلا ۋاقىتتا يەنە شۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىپ كېتەلىشى ناتايىن. تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىش ئۈچۈن ئۇلارغا تارىخ، مەدەنىيەت جەھەتتە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن پارس ۋە ئەرەب تىللىرىنىمۇ ئوبدان بىلىش كېرەك. بۇلارنى ئوبدان بىلگەندىلا تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ مۇتەخەسسسى بولغىلى بولىدۇ (ئىران شۇناسلارنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ، چۈنكى پارس تىلىنى بىلىش بىلەنلا ئىراننىڭ موڭغۇللار ئىستېلاسى دەۋرىدىكى تارىخىنى ئوبدان چۈشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەب تىلىنى ئوبدان بىلىش كېرەك).

تۈركشۇناس ۋە تارىخشۇناس ئالىملارنى قىزىقتۇرغان ئاز ساندىكى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى مىلادىيە 8 - ئەسىرگە مەنسۇپ تارىخىي خاراكتېرلىك ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىدۇر. ئۇ ئەڭ بۇرۇنقى تۈركىي تىلدا يېزىلغان مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى بولۇپ، مىلادىيە 19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تېپىلغان ۋە يېشىپ ئوقۇلغان^①. ئۇلار تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىدىكى تارىخىنى ئۆزلىرى يازغان تۇنجى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىدۇر. بۇ مەڭگۈ تاشلار تارىختا مىلادىيە 6 - ئەسىردە بىرىنچى قېتىم ئۆزلىرىنى: بىز تۈركىي خەلقلەرمىز، دەپ ئاتىغان خەلقلەر

① قەدىمكى رۇنىك «ئورخۇن» ياكى «ئورخۇن - يېنسەي» (يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى توغرىسىدا بېرىشتامنىڭ «6 - 8 - ئەسىرلەردىكى ئورخۇن - يېنسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى» نىڭ 11 - 29 - بەتلەرگە، مالىوفنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» نىڭ 11 - 16 - بەتلەرگە قارالسۇن.

مەنسۇپ . بۇ خەلق قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە جۇڭگونىڭ چىڭگىزىدىن دىن تارتىپ تاكى ئىران ۋە ۋىزانتىيىگىچە بولغان كەڭ جايلاردا ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغان ئىدى . مانا مۇشۇ تۈركلەر ھەققىدە بىز ھەر خىل ماتېرىياللارغا ئىگىمىز . بۇ ماتېرىياللار جۇڭگولۇقلارنىڭ ماتېرىياللىرىدا يولۇقىدىغان باشقا كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتلەرنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا ناھايىتى مولدۇر . مىلادىيە 6 - ئەسىردە بۇ كەڭ داللىلارنى ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقى تۈركلەر ھەققىدىكى كېيىنكى نۇرغۇن ماتېرىياللارنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىن بۇرۇنلا ئېنىقلانغان مەسىلە ئىدى . خەنزۇچە «نۇجۇ» (突厥) دېگەن سۆزنى «تۈرك» دەپ تەلەپپۇز قىلىش بىر مۇنچە تالاش - تارتىش لارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ ، ئەمما ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىكى «Turkoi» (تۈرك) دېگەن سۆز ھېچقانداق تالاش - تارتىش پەيدا قىلمىدى^① .

مىلادىيە 6 - ئەسىردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇرۇنقى كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتلەردىن پەرقى شۇ بولدىكى ، بۇ چوڭ تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپلا شەخسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئەمەس ، بەلكى مەلۇم بىر سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان ئىدى . بۇ چوڭ تۈرك دۆلىتىنىڭ غەرب تەرىپىگە ھۆكۈمەت رانلىق قىلغان خان دەسلەپتەلا مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ، چەت ئەل ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇلار بىلەن كېلىشىم تۈزگەن ، بۇ ئىشلارنى شەرققە جايلاشقان باش ئوردىغا تەستىقلىتىش ، باش خانغا تەستىقلىتىش تۈزۈمى بولسا ، موڭ - خۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ۋە ئالتۇن ئوردىدا خانلىقنىڭ دەسلەپ -

① مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى توغرىسىدا بولسۇنۇق - نىڭ «Ty-ko» ؛ يېللىئوتنىڭ «تۇڭباۋ» ؛ كلاۋسۇننىڭ «تۈرك ۋە موڭغۇل تەتقىقاتى» نىڭ 84 - 88 - بەتلەرگە ؛ پۇللىبىلانكىنىڭ «چىن نامى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن . خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان ، ھازىرقى ئوقۇلۇشى تۇجۇ - تۈركۈت . تۇجۇ - تۈركۈت دېگەن مىللەت نامىنىڭ باشقا تىللاردا ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى توغرىسىدا كىياشتورنىنىڭ «قەدىمكى تۈركچە يادىكارلىقلار ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 18 ، 19 - بەتلەرگە قارالسۇن .

كى دەۋرىدە يولغا قويۇلغانىدى .

ياۋروپا ئالىملىرىنى شۇنداقلا جۇڭگو شۇناسلارنى ، يىراق شەرق مەدەنىيىتى بىلەن ئالدىنقى ئاسىيادىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىدە سىدىكى مەدەنىيەتلەر ۋاسىتىچىسى غەربىي تۈرك دۆلىتى — گەرچە بۇنداق ۋاسىتىچىلىك موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكىدەك ئۈنچىۋالا كۈچلۈك بولمىسىمۇ ، ئۆزىگە قىزىقتۇرغانىدى . غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىدىن فرانسىيىلىك جۇڭگو شۇناس چاۋاننېس غەربىي تۈرك قاغانلىقى ھەققىدە كاتتا بىر كىتاب يازدى . چاۋاننېسنىڭ بۇ ئەسىرىنى 20 — ئەسىرنىڭ بېشىدا روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشر قىلدى ؛ بۇ ئەسەردە 6 — 8 — ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى غەربىي تۈركلەرگە دائىر يېزىلغان جۇڭگو ماتېرىياللىرى ۋىزانتىيە ، ئەرەمەن ۋە ئىسلام مەنبەلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان^① . غەربىي تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ھەققىدە بىرەر يازما خاتىرە قالدۇرمىغان . ھازىرغىچە بىزگە ئۇلاردىن پەقەت بىر نەچچە قەبرە تېشىلا يېتىپ كەلگەن^② .

ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا مىلادىيە 630 — 680 — يىللارغىچە بولغان يېرىم ئەسىرلىك ۋەقەلەر ؛ جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركلەرنى بويسۇندۇرۇۋالغانلىقى ، شۇنىڭدەك كېيىن تەختكە چىققان يېڭى خانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىكى ، ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكى قېرىنداش قەبىلىلىرىنىمۇ بويسۇندۇرغانلىقىدەك ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن^③ . گەرچە دانىيىلىك تىلشۇناس تومسېن

Chavannes, Documents, Reueignia; Бартолд, ЗВОРА, т. IV, 0162-0185; сн. ннж, ①

342-362 . ② ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ رۇنىك يېزىقى توغرىسىدا ، ماسوننىڭ «تۈرك — رۇنىك يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى» ؛ مالوفنىڭ «تېلىلارنىڭ ئىمپېرىيىسى يادىكارلىقى» ؛ يەنە «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ يادىكارلىقلىرى» ؛ بېرىشتامنىڭ «قەدىمكى تۈرك — رۇنىك يادىكارلىقلىرى» ؛ «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇجەتتىلىرى» قاتارلىقلارغا قارىلىن .

③ بۇ يەردە پەقەت شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى بىلگە قاغان ، كۆل تېگىن ۋە تۇنيۇقۇقلار شەرىپىگە ئورنىتىلغان «قاغان يادىكارلىقلىرى» نىڭ ئەڭ مۇھىملىرىنىڭلا مەزمۇنى نەزەردە تۇتۇلدى .

مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچىنى تاپىشىغا 30 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ يادىكارلىقلارنى چۈشەن- تەرجىمە قىلىش ئىشىنى ئاخىرلاشتى دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يادىكارلىقلارنىڭ بىر مۇنچە جايلىرىدىكى چۈشەندۈرۈشلەر تېخى پات - پات غۇلغۇلا قوزغاپ تۇرماقتا . بولۇپمۇ ئەسلىي تېكىستتىكى تىلنى (قەدىمكى تۈركىي تىلنى - تەرجىماندىن) بىلمەيدىغان كىشىلەر ھازىرقى تەييار تەرجىمىدىن پايدىلىنىپ ھەرقانداق بىر تارىخىي يەكۈن چىقارغاندا ، جەزمەن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىشى كېرەك . مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىپ يېشىلىشى ۋە تەرجىمىسىگە ئەڭ زور تۆھپە قوشقانلار رادلوف ۋە تومسېنلاردۇر^① . ئۇلارنىڭ قىلغان تەرجىمىسى مەزكۇر ئابدەلەرنىڭ ئېلان قىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى . تومسېننىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تەرجىمىسى بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇ بۇ يادىكارلىقلارنىڭ تەرجىمىسىگە قايتا كىرىشمەيدىغانلىقىدىن ئېيتقاندى . ئەمما تەلپىمىزگە يارىشا ، ئۇ بۇ يادىكارلىقلارغا ئائىت يەنە بىر مۇنچە ئەمگەكلىرىنى ئېلان قىلدى . مەن مۇشۇ لېكسىيەنى ئىشلىگۈچە ئارىلىقتا كۆرگەنلىرىم ئىچىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىر ئەمگەككى «مەڭگۈ تاشلارنى تەرجىمە قىلىشتىكى تەجرىبىلەر ھەققىدە» (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft) ناملىق ئەمگەككى (1924 - 1925 - يىللىرى) «گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلىندى . ئۇ بۇ ئەمگەككە بۇرۇنقى تەرجىمىلىرىگە ئەقىلگە مۇۋاپىق ۋە ناھايىتى جايىدا بول-

① رادلوف : «مۇغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» ، پېتېربۇرگ ، 1895 - يىل ؛ تومسېن : «ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ يېشىلىشى» ، «دانىيە خان جەمەتى ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى» ، 1893 - يىل ؛ «يېشىلگەن ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى» ، «فېن - ئوغۇز ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1896 - يىل ؛ «تۈركلەر تەزكىرىسى» ، «فېن - ئوغۇز ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ، 1916 - يىل ، 37 - سان .

غان تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى . بەك تەۋەككۈلچىلىك بىلەن قىل-
 غان پەرەزلىرىمۇ بولۇپ ، بۇلار ئوقۇرمەنلەرنى قايىمۇقتۇرۇپ قو-
 يۇشمۇ مۇمكىن . بۇنىڭ مىسالى ئۈچۈن كۆل تېگىن قاغاننىڭ
 بىر تۇغقان قېرىندىشى بىلەن بىرلىكتە بىر جەڭدە كۆرسەتكەن
 ئالاھىدە جاسارتى بايان قىلىنغان يەرلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ .
 بۇ جەڭدە كۆل تېگىنگە يۈزدىن ئارتۇق يا ئوقى تېگىپ ساق
 قالىدۇ . يادىكارلىقتا يېزىلىشىچە ، يا ئوقى كۆل تېگىنگە تەگ-
 كەن . يەنى كۆل تېگىننىڭ yariqinda yalmasinda غا تەگكەن .
 تومسېن yariqinda yalmasinda دېگەن بۇ سۆزلەردىكى
 yalmasinda نى Ayalmasinda دەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ
 ۋە كۆل تېگىننىڭ دۈبۈلغىسىدا ئالماستىن ئەقىشلەنگەن (يېرىم)
 ئاي شەكىللىك بېزىكى بار ئىدى ، دەپ تەرجىمە قىلىدۇ^① . بۇ
 پاكىت تارىخچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا بەك قىزىقارلىقتۇر . لېكىن
 ئەپسۇسلىنارلىقى ، تېكىستنى مۇشۇنداق مۇھاكىمە قىلىش تالاش
 ئۈستىگە تالاش پەيدا قىلدى .

مەن تۈركىي تىل مۇتەخەسسسى بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ،
 تەرجىمىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىنىشىغا دائىر مۇنازىرە-
 لەرگە ئارىلىشىشقا پېتىنالمىمەن . ئەمما مېنىڭ قارىشىمچە ،
 (مەن پەقەت تومسېننىڭ كېيىنكى تەرجىمىسىنىڭ سەۋەنلىكى
 ئۈستىدىلا توختىلىمەن) ئۇ تامامەن ئوخشاش يېزىلغان بىر سۆز-
 نى بەزىدە باشقىچە ئوقۇپ ، باشقىچە تەرجىمە قىلىدۇ .

ئادەتتە ، تەرجىمىدە ئوخشاش بىر سۆزنىڭ كېلىش ئورنىغا
 قاراپ ئىككى خىل تەرجىمە قىلىدىغان ئەھۋال بولىدۇ . چۈنكى
 بەزى سۆزلەر ئىككى تۈرلۈك ، بەزىدە ئۈچ تۈرلۈك چۈشەنچىمۇ
 بېرىدۇ . سۆزلەرنى ئورنىغا قاراپ تەرجىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .
 تومسېن بۇ ئەھۋاللارنى كېيىنكى تەرجىمىسىدە ئاڭقىرالمىي

① مالوف : «يادىكارلىقلار» . 40 - ، 41 - بەتلەر . Ibid, s. 151.

قالغان . مەسىلەن ، ئۆلمەك (Ölmek) ، ئولماق (Olmaq) (بولماق) سۆزلىرى كۆرۈنۈشتە ئوخشاش . جۈملىنىڭ ئومۇمىي مەنىسىگە قاراپ ئەگەردە خەلقنىڭ ھالاك بولغىنىغا قارىتا ئېيتىلغاندا ، ئۆلمەك سۆزىنى ئېھتىيات بىلەن قوللىنىش كېرەك . خەلقنىڭ يىمىرىلگەن ، مەغلۇپ بولغانلىقى خەلقنىڭ پۈتۈنلەي ئۆلۈپ تۈگىگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . ئۇ پەقەت ۋاقىتلىق چۈشكۈنلۈك بولۇپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن پۇرسەت يار بەرگەندە ئەسلىگە كېلىش ، باش كۆتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولىدۇ . تومسېن كېيىنكى تەرجىمىسىدە مۇشۇنداق خاتالىقلارغا يول قويغان . بەزىلەر تومسېننىڭ كېيىنكى تەرجىمىسى ناھايىتى ياخشى چىققاندا . دى ، دەيدۇ . ئەمەلىيەتتە ، مېنىڭ قارىشىمچە ، تومسېن «چاپقىدەن ئى ئالمەن دەپ قارىغۇ قىلىپ قويۇپتۇ» دېگەندەك ئىش قىلىپ قويغان ، رادلوڧنىڭ تەرجىمىسى بولسا ناھايىتى ئوبدان چىققان ، بەك جايغا چۈشكەن ① .

تەرجىمىنىڭ بەزى جايلىرىدا يۇقىرىقىدەك تالاش - تارتىشلار بولسىمۇ ، ئومۇمەن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى كۆچمەن خەلق ۋە كۆچمەن دۆلەتلەرنىڭ ھاياتىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . كۆچمەن ئىمپېرىيەلەرنىڭ شەكىللىنىش ۋە يوقىلىش جەريانىلىرىنى ياۋروپالىقلارنىڭ دۆلەت چۈشەنچىلىرىدىن پەرقلىق يول بىلەن ئىپادە قىلىدۇ . بۇ ئوخشاشلىقنى رادلوڧ بۇرۇن يازغان «سېبىرىيىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ، شۇنىڭدەك «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان كىرىش سۆز (بۇ كىرىش سۆز رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ «ئۇيغۇرلار مەسىلىسىگە دائىر» دېگەن نامدا كىتاب قىلىنغان) دە چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن . تومسېننىڭ قايىل بولۇشىچە ، رادلوڧنىڭ كۆز قاراشلىرىنى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى تولۇق ئىسپاتلاپ بەر-

① Thomsen, Alttürkische, s. 142. مالوق : «يادىكارلىقلار»
 ② Thomsen, Alttürkische Inschriften, s. 135.

گەن ② .

كۆچمەن خەلق نورمال شارائىتىدا سىياسىي جەھەتتە بىرلەشكەن ئىنتىلمىگەن . كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۆرپ - ئادەت ۋە بۇ شارائىتتا شەكىللەنگەن ھاياتقا ناھايىتى مەمنۇن بولغان ھالدا ياشاۋەرگەن . ئۇرۇقلار ئارا بىرەر توختام ، مەلۇم بىر ھاكىمىيەت تەشكىللەشكە ئېھتىياج چۈشمىگەن . ئۆزىنىڭ بىرەر ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان مەلۇم ھاكىمىيەتكە ، يەنى مۇئەييەن بىر قانۇنىي ئاساسقا ۋە مۇئەييەن بىر مەجبۇرلاش كۈچىگە ئىگە ھاكىمىيەتكە ئېھتىياج چۈشمىگەن . دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەكىللىرى - خانلار پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدىلا ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ ، بىر مۇنچە خەلقنى ئۆزىگە قارىتىۋالغان . بۇنداق ئەھۋالدا خانلار ھاكىمىيەتنى ئۆزىلا قولغا ئېلىۋالغان ، خانلارنى بىرەر خەلق بەلگىلىمىگەن ۋە بىرەر خەلق تەرىپىدىن سايلام يۈرگۈزۈلمىگەن . ھەممە خەلق مۇشۇ ئەھۋالغا كۆنۈپ مېڭىۋەرگەن . بىرلىشىش خانىنىڭ ئۆز خەلقى ئىچىدىلا بولغان ، بەزىدە بۇ خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار ئارقىلىق بولغان . خان باشچىلىقىدا مەدەنىي جايلارغا ھۇجۇم قىلىشقا توغرا كەلگەندە ئۇلارنى رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇرۇش - تىن چۈشكەن ئولجا - نېمەتلەرگە قىزىقتۇرۇپ ئۇرۇشقا ئاتلاندى . دۇرغان . بۇ خىل ئەھۋالنى يادىكارلىقلاردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . خانلار تۈرك - ئوغۇزلار ياكى توققۇز ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان ① . شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق ، بۇ خانلار ئوغۇزلار ياكى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن ئۇزاق مەزگىل ئۇرۇشقان . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى بۇ ھەقتىكى بايانلار ئۇلارنىڭ جۇڭگولۇقلار ۋە ياكى باشقا مەدەنىي قوشنىلىرى (ئولتۇراقلاشقان خەلق) بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدىكى بايانلارغا قارىغاندا كۆپ تەپ-

① «پارتولدى ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 524 - بەت : خاملىتوننىڭ توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە يازغانلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇڭ .

سىلىيدۇر . قوشنىلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنى خەلق ئۈچۈن
ئۇنىڭ يېقىن ئادەملىرى ئاچارچىلىقتا قالغان خەلققە قاتشىلىق ،
يالىڭاچ قالغانلارغا كىيىم - كېچەك تېپىپ بېرىش مەقسىتىدە
قىلىنغان ئۇرۇشلار دەپ ھېسابلايدۇ . يادىكارلىقلاردا كۆچمەنلەر
دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىكى يېڭى بىر ئالامەت ئەكس
ئەتكەن ، بۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا رادىئو قىلمىغانىكەن . ئۇ
بولسىمۇ دۆلەت شەكىللىنىشكە تەسىر كۆرسەتكەن پەۋقۇلئاددە
بىر ئەھۋال - تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ جىددىيە -
لىشىشى ، يەنى بايلار بىلەن كەمبەغەللىلەر ، بەگلەر بىلەن ئاددىي
خەلق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى ئىدى .
كۆچمەنلەر جامائىتىدە ، بولۇپمۇ تەبىقىلەر ئارىسىدا پەرقلەر بەك
كەسكىن دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن ئىدى . بۇ ئەمەلىيەتتە مۇقەررەر
بولدىغان ئىشلار ئىدى . يادىكارلىقلاردىن شۇ نەرسە كۆرۈلىدۇ -
كى ، جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا ،
تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى (مەدەنىي ئەللەردىكى ھۆكۈمرانلارغا ئوخ -
شاش) ئۆز تەبىقىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن
چەت ئەللىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا رازىمەنلىك بىلەن قاراپ كەل -
گەن ، ئۆز خەلقىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ -
ئادەتلىرىگە خىلاپلىق قىلغان . خۇددى پولشالىقلار رۇسلارنىڭ
غەربتىكى ئۆلكىلىرىنى بېسىپ تۇرغاندا ، ئۇ يەرلەردە يۈز بەرگەن
ئىشلارغا ئوخشاش . بەگلەرنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلى -
رىنى قوبۇل قىلىشى خەلق ئاممىسىنىڭ نەپىتىنى كۈچەيتكەن .
خانلىق تەرەپدارلىرى بۇنىڭدىن خەلقنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈم -
رانلىقىغا قارشى تۇرغۇزۇش ، كېيىنرەك تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران -
لىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پايدىلانغان . ئوتتۇرا ئاسىيا -
دىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تارىخى ، بىر مىللەتنىڭ سىياسىي
جەھەتتىن بىرلىككە كېلىشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي
كۈرەشلەردىن كېيىن روياپقا چىقىدىغانلىقىنىڭ يەنە بىر مىسال -

نى بەخش ئەتتى . ئۇ بولسىمۇ چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىدۇر . پەقەت مۇشۇنداق شارائىتتا دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ غەلبىسى بىلەن نەتىجىلەندى . چىڭگىزخان^① خۇددى 8 - ئەسىردىكى تۈرك خانىغا ئوخشاش ، خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈچ چىقاردىم ، دېگەنلەرنى تىلغا ئالماستىن ، بەلكى ئۆزىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە ئۆز يۇرتىدا ئوبدان تەمىنات شارائىتى يارىتىپ بەرگەنلىكى ، ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇلارغا مول ئۇرۇش ئولجىلىرى بەرگەنلىكى ھەققىدە سۆز قىلىدۇ . بۇ يەردىكى نەتىقىلەر ئارا كۈرەشلەر موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ داستانلىرىدا ساقلىنىپ قالغان^② . خەنزۇ ، ئەرەب ، ئەرەمەن ۋە ياۋروپا مەنبەلىرىدە موڭغۇللاردىكى نەتىقىلەر كۈرىشى ئۈستىدە توختالمىغان . ئەگەر قولىمىزدا كۆچمەنلەرنىڭ ئۆزلىرى ھەققىدە قالدۇرغان ماتېرىياللىرى بولغان بولسا ئىدى ، كۆچمەنلەر تارىخىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا يۈز بەرگەن نەتىقىلەر كۈرەشلىرى ھەققىدە نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان بولار ئىدۇق .

مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەر تۈرك دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شۇنىڭدەك تۈرك دۆلىتىدە قوللىنىلغان كۆپلىگەن ئەمەل نامىلىرى توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن مەلۇمات بېرىدۇ . ئېھتىمال ، بۇ ئەمەل ناملىرىنىڭ ھەممىسىلا توغرا تەلەپپۇز قىلىنمىغان بولۇشى مۇمكىن . ئەمما ھازىر شۇ نەرسە ئايدىڭكى ، مۇشۇ ئەمەل ناملىرىدىن نىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئەسلى تۈركىي سۆزدىن كېلىپ چىققان ئەمەس . مەسىلەن ، «شاد» دېگەن ئۇنۋان ئېھتىمال ئىرانچە سۆز بولۇشى مۇمكىن . مەزكۇر ئۇنۋان خان جەمەتى ئەزاسى بولغان ، ئەينى چاغدا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرسىگە باشلىق بولغان ئادەم - گە بېرىلگەن . «شاد» ئۇنۋانى پارس تىلىدىكى «شاھ» بىلەن بىر

① «پارتولدا ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 617 - بەت .
 ② «پارتولدا ئەسەرلىرى» ، «چىڭگىز ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى» گە قارالغۇ ، 5 - توم ، 255 - بەت .

مەنبەدىن چىققانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن . بۇنىڭدىن باشقا بەزى ئەمەل ناملىرى موڭغۇلچە سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپمۇ قارىلىدۇ . موڭغۇلچە سۆزنىڭ كۆپلۈك شەكلى «t» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ . بەزى ئۇنۋان - ئاتالغۇلارنىڭ «t» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىغا قاراپ شۇنداق پەرەز قىلىنىدۇ . پروفېسسور پېللىئوت 1925 - يىلى كۈزدە لېنىنگرادتا ئوقۇغان بىر لېكسىدە يېشىدا بۇ ئەمەل ناملىرىنى ، تۈركلەر ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن پېشىۋالىرى - جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئاۋازلاردىن قوبۇل قىلغان^① دەپ كۆرسەتكەن . پروفېسسور پېللىئوت جۇرگانلارنى موڭغۇللار دەپ قارايدىكەن . پېللىئوتنىڭ پىكرىچە ، تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ تۈزۈلمىسى ئاۋازلارنى ئۈلگە قىلغان .

بۇ مەسىلە ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق بىر ئومۇمىي مەسىلىگە ، يەنى تۈركلەر غەرب ئەللىرىدىكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر ۋە ئۇلاردىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن كۆچمەن خەلقلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغاندۇ ، دېگەن چوڭ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك .

مۇشۇكەمگىچە يىراق شەرق مەدەنىيىتى ئادەتتە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە زادى ئۇچرىمىغان ، ئۇچرىسىمۇ ئۇ يوقنىڭ ئورنىدىكى گەپ ، دېگەن قاراش ئۈستۈنلۈكتە ئىدى . موڭغۇلىيە ۋە موڭغۇلىيىدە تۇرغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىلا جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەلگەندى ، دەيدىغان قاراش مەۋجۇت ئىدى^② . بلوشېت ئۆزىنىڭ 1910 - يىلى يازغان «راشىدىن - نىڭ موڭغۇللار تارىخى توغرىسىدىكى كىتابىغا كىرىش سۆز» دە تامامەن تۈركچىگە خاس بولمىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ ، ھەتتا

① جاۋانبىس : «ھۆججەتلەر» 221 ، - 223 - بەتلەر .
 ② بلوشېت : «راشىدىننىڭ موڭغۇللارنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى كىتابىغا كىرىش سۆز» ، لوندون ، 1910 - يىل ، 183 - بەت .

موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزلىرى شۇ يەرگە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىنلا تونۇشقان ، جۇڭگو مەدەنىيىتى بولسا موڭغۇللارغا بالدۇرلا تونۇش ئىدى ، دەپ يازىدۇ^① . بۇ كۆزقاراشقا پۈتۈنلەي قارشى بولغان ئاساس مىلادىيە 8 - ئەسىر - دىكى تۈركىي خەلقلەر ۋە 13 - ئەسىردە موڭغۇللار ئىشلەتكەن ، ئالدىنقى ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن ئېلىپبەلىك يېزىقتۇر .

ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى يېزىقلار مىلادىيە 18 - ئەسىر - دە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تېپىلغان يادىكارلىق - لاردىكى يېزىقلارغا ئوخشاش بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى بىر قانچە ھەرپلەرنىڭ ياۋروپا ئەللىرى يېزىقلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان^② . ئو - مۇمەن ، يېزىق شەكلىدىن قارىغاندا ، يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان يېزىقلار ئورخۇندىن تېپىلغان يېزىقلاردىن بۇرۇن - راق ۋە مىلادىيە 7 - ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارىلىدۇ^③ . بۇ يېزىقلارنىڭ ئەسلىي يېزىلغان ۋاقتىنى بۇنىڭدىنمۇ دەل بېكىتىش ھازىرچە مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ . شۇنىسى ئەجەبكى ، بۇ يادىكار - لىقلارنىڭ ھېچقايسىسىغا شۇ چاغلاردا ئورخۇن تۈركلىرى ئىشلىدى - تىپ كەلگەن ئون ئىككى مۆچەل بىلەن ھېسابلىنىدىغان ۋاقتىمۇ قوشۇمچە قىلىنىمىغان . جۇڭگو مەنبەلىرى ۋە ئىسلام مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ، ئەينى چاغلاردا يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىدى - نىدا قىرغىزلار ياشايدىكەن . مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ يېنىسەي يادى - كارلىقلىرىدىكى يېزىقلار قىرغىزلار تەرىپىدىن يېزىلغانمىكىن دەپ پەرەز قىلىنىدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىدە شۇ چاغلاردا قىرغىزلار ئون ئىككى مۆچەلنى ئىشلەتكەن ، دەپ كۆرسىتىلگەن . بەزى ئالىملار ئون ئىككى مۆچەلنى قىرغىزلارنىڭ ئىشلەتكەنلىكىگە

① يۇقىرىقى كىتاب ، 178 - بەت .
② تومسېن ، 153 - بەت . Inscriptions de orkhon .
③ كىزلاسون ، « يىل - دەۋرلەر ئۈستىدە تەتقىقات » .

قاراپ ، ئون ئىككى مۆچەلنى قىرغىزلار ئىجاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ^① .

يېنىسەي مەڭگۈ تېشىدىكى ۋە ئورخۇن مەڭگۈ تېشىدىكى يېزىقلارنىڭ مەنبەسىنى ئەڭ چوڭقۇر تەتقىق قىلغۇچى كىشى فېنلاندىيە ئالىمى دوننېردۇر^② . بۇ ئالىم ئورخۇن يېزىقى ، يېنىسەي يېزىقىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى يېزىقنىڭ ئارشاك (ئارشاك) خانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىكى يېزىقلار بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ھەممىدىن بۇرۇن بايقىغان ئالىم-دۇر . مەلۇمكى ، ئارشاك خانلىقى مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىن مىلادىيە 3 - ئەسىرگىچە ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئىدى . كېيىنرەك ، تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا جۇڭگوغا چېگرىداش جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش - ئېكىس-پېدىتسىيىلەردە شەرقىي ئىران تىلىدىكى نۇرغۇن ھۆججەت - ماتېرىياللار تېپىلدى . كىشىلەر بۇ تىلنى ئادەت بويىچە «سوغدى تىلى» دەپ ئاتىدى . سوغدى - زەرەپشان دەرياسى بويىدىكى بىر يەر نامى بولۇپ ، سەمەرقەنت ۋە بۇخارادىن ئىبارەت ئىككى شەھەر ئەنە شۇ يەرگە جايلاشقان^③ . بۇ تېپىلغان ھۆججەتلەر مىلادىيە 1 - ئەسىرگە مەنسۇپتۇر^④ . سوغدى تىلىنى - ئىران تىلىنى ھەممىدىن كۆپ تەتقىق قىلغان ئالىم گوتېئودۇر^⑤ . ئۇ ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسى سوغدى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان ، ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقلىرىنىڭ ھەرپلىرى سوغدى ھەرپلىرىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىيەرەك نۇسخىسىنى مەنبە قىلغان بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن ھازىرغىچە تېپىلغان تۈركىي تىل-

① ئابېل رېسۇسات ، گابائىن ، زاخاروۋلارنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى ئەسەرلىرىگە قارالسۇن .
 ② ئو . دوننېر : «ئاسىيادىكى شىمالىي تۈرك ھەرپلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى» ، خېلىبىنكى ، 1896 - يىل .
 ③ «پارتولدا ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 487 - ، 488 - بەتلەر .
 ④ خېنىننىڭ : «يىل - دەۋرلەر توغرىسىدا تەتقىقات» .
 ⑤ گوتېئونىڭ «سوغدى تىلى گرامماتىكىسى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىگە قارال .
 پارىژ ، 1914 - 1923 - يىللار .

دىكى مەڭگۈتاش پۈتۈكلەر مىلادىيە 7 - ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئەمەس ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا ، ئەڭ قەدىمكى سوغدى ئېلىپبەسىنىڭ ھەرپ شەكلىگە ۋاقىت جەھەتتىن ئەڭ يېقىن كېلىدىغان تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ھۆججەتلەر تېپىلمىغۇ . چە ئورخۇن - يېنىسەي يادىكارلىقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش ۋاقتى - نى ئىلمىي جەھەتتە مۇقىملاشتۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك يوق .

تۈركىي خەلقلەر تەبىئىي ئېلىپبە شەكلىنى كۆچۈرۈپ ئېلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالغان ئەمەس ، بەلكى ئۇلار ئۇنىڭغا يەنە بىر مۇنچە يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان . مەسىلەن ، يا ئوقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن يا ئوقىنىڭ بەلگىسى ↓ نى سىزغان .^① ئۇنىڭدىن باشقا ، تۈركىي خەلقلەر بۇ ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئۆز تىلىنىڭ فونېتىك ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرغان . بولۇپمۇ ئاۋاز گارمونىدىن يېنى قانۇنغا لايىقلاشتۇرغان . شۇنداق بولغاچقا ، بۇ ئەڭ بۇرۇنقى تۈرك يېزىقى تۈركىي خەلقلەر ئىشلەتكەن ئەڭ تاقىمۇلاشقان يېزىق ئىدى ، دەپ قارىلىدۇ . كىشىلەر بۇ يېزىق بىلەن مۇشۇ ئايدىلەردىن باشقا يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ يېزىلغانلىقىنىمۇ پەرەز قىلالايدۇ . ئەسلىي خان جەمەتى ئەزاسى بولغان ، تارىختا ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت ئەربابى ، ئۈچ قاغانغا ۋەزىر - لىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن تۇنيۇقۇق تەرىپىدىن خان نامىدا تۈزۈلگەن پۈتۈكتە ئىملا قائىدىلىرىگە باشقا پۈتۈكلەرگە قارىغاندا تېخى - مۇ قاتتىق ئەمەل قىلىنغان . بۇ پۈتۈكلەرنىڭ سۆز قۇرۇلمىسى ، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى كىشىلەرنى ، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى كىشىلەر ئويلىغاندەك كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدىكى ئۇنداق تۆۋەن سەۋىيىدە ئەمەس ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىدۇ . خان ھەتتا پۈتكۈل خەلقنى ئۆزى تۈزگەن پۈتۈكنى ئوقۇپ چىقىشقا ، خانلىقنىڭ قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ، خانغا قارشى چىققانلىق -

① بولۇنۇق : «ئىئوگرافىك مېتود» .

قى تۈپەيلى كېلىپ چىققان مەغلۇبىيەتلەرنى ئەسلەشكە ئۈندەيدۇ. كىشىنى ، خەلق ئىچىدە ساۋاتلىقلار شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملىشىپ كەتكەنمىدۇ؟ دېگەن ئويغىمۇ كەلتۈرىدۇ . قانداقلا بولمىسۇن ، بۇلار ئاشۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكلىرىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ چاۋاننىس-نىڭ : يادىكارلىقلاردا خانلار ئۆزلىرىنىڭ «ياۋۇزلۇقىنى ، شان شەۋكىتىنى ، ئارزۇ - ئارمىنىنى» ئىپادىلىگەن^① ، دېگەن سۆز-لىرىدىن ئۈستۈن تۇرمامدۇ؟ يادىكارلىقلاردا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەلىپى ئوڭ كەلمىگەن ۋاقىتلاردا قېنى دەريا بولۇپ ئاققانلىقى ئېيتىلىدۇ ، غەلبە قازانغان چاغلاردا باشقا خەلقلەرنىڭ تۆكۈلگەن قانلىرى ھەققىدە سۆزلەنمەيدۇ ، ئۆلتۈرۈلگەن ئادەملەرنىڭ سانى ئۈستىدىمۇ توختالمايدۇ ، يۈز بەرگەن ۋەھشىيانە زۇلۇملار ئۈس-تىدىمۇ توختالمايدۇ ، ئېيتايلىق ، ئاسسۇرىيە پادىشاھلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا يېزىلغانلارغا ئوخشاش ئىشلار بۇ يادىكار-لىقلاردا ئۇچرىمايدۇ .

بىرەر خەلقنىڭ پىسخىكىسىنى تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن شۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى بىلىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . يادىكارلىقلاردا بۇ ھەقتە ئاساسەن توختالمايدۇ . يادىكارلىق-لاردا «كۆك تەڭرى» ، «يەر تەڭرىسى» دېگەن ئىلاھلار ئۈستىدە سۆز بارىدۇ . بەزىدە «تۈركلەر تەڭرىسى» ، «تۈركلەر يېرى» ، «تۈركلەر سۈيى» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ . «تەڭرى» دېگەن سۆز ئادەتتە بىز دەۋاتقان ئاسماننى كۆرسىتىدۇ . ئۇ يەنە «ئىلاھ» مەنىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ^② . يەر ، سۇ توغرىلۇق بولۇنغان سۆزلەردە بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ يەر ، سۇ ئىلاھىدىن ئىبارەت بىر مۇستە-قىل ئىلاھنى بىلدۈرىدۇ ، بۇنى يەر ئىلاھى بىلەن سۇ ئىلاھىنىڭ بىرلىشىشى دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ . بۇنداق ئەھۋالدا تومىسېن-

① جاۋاننىس : Notice ، 384 - بەت .
 ② روگىنىڭ «تەڭرى» ، «دىن» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

نىڭ ئاخىرقى تەرجىمىسىدىكى «مۇقەددەس يەر - سۇ» (« dieturkischeheiligen yer—sub) سەل ئوقۇشما سلىق پەيدا قىلىپ قويدۇ . ئايرىم ئىلاھلار توغرىسىدا گەپ بولغاندا «ئۇماي» دېگەن ئىلاھ تىلغا ئېلىنىدۇ . «ئۇماي» — بالىلارنى ھىمايە قىلغۇچى ئىلاھ ئىكەن . خان ئۆزىنىڭ ئانىسىنى بۇ ئىلاھ بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . ئۇمايغا چوقۇنۇش شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . خان ئالتايدىكى تۈركلەر ئىچىدە تا يېقىنقى چاغلارغىچە ساقلانغان ① . تۈركلەر شامانى ئىپادىلەش ئۈچۈن «قام» سۆزىنى ئىشلىتىپتەكەن ، شۇڭا تۈركلەرنىڭ شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبھە يوق ② . يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدا «تەڭرى» سۆزى بىلەن بىر قاتاردا «بەل» سۆزى ئۇچرايدۇ . قارىغاندا ، بۇ سۆز شامان دىنىدىكىلەر ئۇلۇغلايدىغان روھنى ئىپادىلەپ كېلىپتەكەن . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا بۇ سۆز ئۇچرىمايدۇ ③ . خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بەزى مەلۇماتلاردىمۇ مەدەنىي دىنلارنىڭ (تۈركلەر ئارىسىغا) تارقالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق گەپ - سۆز يوق . خەنزۇچە مەنبەلەرگە قارىغاندا خان ئۆزى تۇرغان يەرگە بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرماقچى بولغان . ئەمما ، خاننىڭ مەسلى - ھەتچىسى تۇنيۇقۇق خانىنى بۇنىڭدىن توسقان ۋە خانغا : بۇددا ئەقىدىلىرى تۈركلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ ④ ، دېگەن . غەربنىڭ دىن تەشۋىقاتى ھەققىدىمۇ ھېچ نەرسە بىلمەيمىز . ئىران ئېلىپبەسى — يېزىقنىڭ تارقىلىشى قەدىمكى پېنىكىيە يېزىقنىڭ تارقىلىشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، سودا مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تارقالغان ، دىنىي تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق . ئىراننىڭ دۆلەت دىنى —

① دېرىنكوفنىڭ «ئۇماي» دېگەن ئەمگىگە قارىسۇن .
 ② روكستنىڭ «شامانىنىڭ نامى» غا سېلىشتۇرۇلۇش .
 ③ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «بەل» سۆزى ئەسلى سۆزى خاتا ئوقۇشنىڭ مەھزۇلى - دۇر . توغرا ئوقۇلۇشى ئەل (äl) دۇر . سامايلوۋچىنىڭ : «مەبۇد ، ئەمەس ، بەلكى «قەبىلە» دېگەن ئەسىرىگە قارىسۇن .
 ④ بىچۇرىن : «ماتېرىياللار توپلىمى» ، 1 - توم ، 274 - بەت .

زور روئاستىرىزم خەلقئارالىق دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئىسمى بارمىغان. ئالېكساندر I (ئىسكەندەر زۇلقەرنىن) تەرجىماندىن) نىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىدىن كېيىن، ئىراننىڭ شەرقىدىكى رايونلار، غەربىدىكى رايونلار بىلەن ئۇزۇن ۋاقىتلار غىچە ئايرىلىپ تۇردى ۋە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ھەمدە بۇددىزم-نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. بۇددا دىنىنى تارقاتقۇچىلار بەزىدە ئىرانلىقلار ۋە تۈركلەر ئارىسىدا ھىندى ئېلىپبەسى — يېزىقىنى ئىشلەتتى. ياۋروپانىڭ تۈركىستاننىڭ شەرقىنى ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ھازىر بىزدە بار تۈركچە يېزىلغان بۇددا دىنى دەستۇرلىرىنى تاپتى، بۇ دەستۇرلار ھىندى يېزىقىدا يېزىلغان. بىراق بۇددىستلار سوغدى ھەرپلىرىنى ناھايىتى تېزلا قوبۇل قىلدى. بۇ سوغدى ھەرپلىرى خۇددى بىز تۆۋەندە كۆرىد-غىنىمىزدەك، تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىمۇ قوللىنىلدى^①. غەرب تەرەپتىكى مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل دىنغا ۋەكىللىك قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ يېزىقلىرى بىلەن بىر-گە، بۇ دىنلارنىمۇ تەخمىنەن مىلادىيە 3 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقاتتى. مانى دىنى خرىستىئان دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىن بولۇپ، بۇ دىن زور روئاستىرىزم ئەقىدىلىرىنى خرىس-تىئان دىنى ۋە بۇددا دىنى ئىدىيىلىرى بىلەن قوشۇۋېتىشكە ئۇرۇنغان دىن ئىدى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مانى دىنىنى ئو-چۇق - ئاشكارا تەشۋىق قىلىش خرىستىئان دىنىنى تەشۋىق قى-لىشتىن بۇرۇنراق باشلانغان بولسا كېرەك. شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىد-دىلا دىن بىلەن يېزىقنىڭ باغلىنىشى ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكە-ندى. مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بار ئى-دى. خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بار ئى-دى. خرىستىئان دىنىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى «سۈرىيە

① گابائىن: «قەدىمكى تۈرك - ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەتكەن ھەرپلىرى».

يېزىقى» دەپ ئاتاپتى . كېيىنچىرەك شەرقتىكى خرىستىئان دە-
ندىكىلەرنىڭ يېزىقى ئومۇمىي سۈرىيە يېزىقىنىڭ ئايرىم -
ئايرىم ئىككى تۈرى بولۇپ قالدى . مانى دىنى ۋە خرىستىئان
دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىرانلىقلار ۋە تۈركلەر خېلى ئۇزاق ۋاقىت-
لارغىچە مانىچە ۋە سۈرىيچە يېزىقلارنى ئىشلەتتى . ئەمما ، شۇ
ۋاقىتلاردىمۇ سوغدى مىللىي يېزىقى بىلەن يېزىلغان مانى دىنى
ۋە خرىستىئان دىنىدىكى دەستۇرلار مەۋجۇت ئىدى . بەزىدە بىز
مانى دىنىنىڭ تۈركچە يېزىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىككى خىل يې-
زىقتا ، بىرى ، مانى يېزىقىدا ، ئىككىنچىسى ، سوغدى مىللىي
يېزىقىدا يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز^① .

تۈرك - ئوغۇز دۆلىتى يوقىلىپ ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي ، مانى
دىنى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالدى . 6 -
8 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا سوغدىلارنىڭ سودا تىجارىتى تۈرك
دالىلىرىدا كەڭ ئەۋج ئالدى . لېكىن بىز بۇ چاغدىكى دىنىي
تەشۋىقاتلارنىڭ قانچىلىك ئەۋج ئالغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلارغا
ئىگە ئەمەسمىز . ئەمما ، شۇنىسى تەبىئىيىكى ، سوغدى سودىگەرلى-
رى ۋە دىن تارقاقچىلىرىنىڭ پائالىيىتىنىڭ مەركىزى ، جۇڭ-
گوغا بارىدىغان سودا يولى ئىدى . بۇ سودا يولىدا تا لوپنۇرغا
كەلگۈچە يول ئۈستىدە سوغدىلارنىڭ سودا بېكەتلىرى قۇرۇلغاند-
ى . پېللىئوتنىڭ يازغان كىتابىغا قارىغاندا ، 7 - ئەسىردىلا
لوپنۇردا سوغدىلارنىڭ سودا بېكەتلىرى بولغان^② . بۇ سودا بېكەت-
لىرى ئارىدىن 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ شۇ چاغدىكى يەرلىك
ھاكىمىيەتتىن ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئالغانىكەن . شۇ ۋاقىتنىڭ
ئۆزىدە يەنە سوغدى سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى تۈر-

① رادىلوق : «مانى دىنى توۋىنامىسى» 1909 - يىل ، لىكوك : «بىر نەپەر مانى دىنى
راھىبىنىڭ توۋىنامىسى» 1911 - يىل ، رادىلوق : «ئاكادېمىيە خەۋەرلىرى» 1911 - يىل 867 -
بەتتىكى ئاستى قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

② پېللىئوتنىڭ «لوپنۇردىكى سوغدى بېكەتلىرى» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن . (س .
ك . كلىياشتورنىي : «قەدىمكى تۈرك - رۇنىڭ يېزىقىدىكى ئابدىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرى-
ياتى ئۇيغۇرچە نەشرى ، 189 - بەت - تەھرىرىدىن) .

كىي خەلقلەر جايلاشقان يايلاقلارغا ۋە شۇنىڭدەك خان ئورمانى جايلاشقان يەرلەرگىچە ئاپىرىپ ساتالايدىغان بولغان. ھەتتە بۇ جايلاردا كېيىنچە سودا بېكەتلىرىنى ۋە سوغدى مەھەللىلىرىنى قۇرغان. بىز 630 - يىللىرى ئەتراپىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت كە كەلگەن بۇددا دىنى ئۆلماسى شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىلىرىدىن شۇنداق سودا مەركەزلىرى قۇرۇلغان شەھەرلەرنىڭ غەربىي تۈرك- لەرنىڭ زېمىنىدىمۇ بولغانلىقىنى ، چۇ دەرياسى بويىدىمۇ بارلىقىنى بىلىپ يېتىمىز^①. شۇەنزاڭ ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ سەپەر قىلغانىدى. بۇ يەرلەردىمۇ نۇرغۇن شەھەرلەر بار ئىدى. بىراق شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدە بۇ ھەقتە مەلۇماتلار كۆ- رۈلمەيدۇ. ئەمما تاڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدە^② بولسا بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدە دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئائىت مەلۇماتلار 9 - ئەسىرنىڭ ئال- دىنقى يېرىمىغىچە بولغان ۋاقىت بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

تۈركلەردە شامان دىنىغا بولغان ئېتىقاد ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىم ، قائىدىلىرىدە ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ^③. جۇڭ- گونىڭ مەنبەلىرىدىن بىزگە شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى ، تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ قەبرىلىرىنىڭ بېشىغا ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلەرنىڭ ھەيكىلىنى (بالبال) تىكلەپ قويىدىكەنتۇق^④. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بۇ مەلۇماتلارنى تولۇق تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ تىكلەنگەن ھەيكەلنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ — بالبال دېگەن ئاتالغۇنىمۇ شۇ يادىكارلىقلاردىن بىلىپ يەتتۇق. بەزىلەر بالبال ئاتالغۇسى خەن- زۇچە سۆزدىن كېلىپ چىققانمىكىن دەپ تەخمىن قىلىدۇ. قەب-

① بېرىنچى نام : «سوغدى مەھەللىلىرى» ، پوپوۋا : «سوغدىلارنىڭ ساپال بۇيۇملىرى» .
 ② «پارتولۇد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 437 - بەت .
 ③ «پارتولۇد ئەسەرلىرى» ، 4 - توم ، 377 - ، 396 - بەتلەر .
 ④ ئىغوتو خۇۋانىڭ «تاش ئويمىلار» ، گراچىنىڭ «ئويمىچىلىق» ، 73 - ، 94 - بەتلەر ؛ كىزلا سۇقتىڭ «قەدىمكى تۈرك ئويمىچىلىقىنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى توغرىسىدا» قاتارلىق ئەمگەك- لىرىگە قارالسۇن .

رىگە بۇنداق يالبال ئورنىتىش بىرەر دىنىي قائىدىدىن كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. ئەمما ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە ، تۈركلەرگە ئەسىر چۈشكەن دۈشمەن سەركەر-دىلىرى ھامان تۈرك قاغانلىرىنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا كەلتۈرۈۋېلىپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن. بۇ خىل ئادەت شەكسىزكى ، تۆۋەندىكى ئېتىقادتىن ، يەنى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا خەلقلەر ئىچىدىمۇ كۆرۈلىدىغان ، ئۆلتۈرۈلگۈچى ئۆلتۈرگۈچىنىڭ ياكى ئۇنىڭ ئۈچۈن جېنىنى قۇربان قىلغۇچىنىڭ ئۇ دۇنيادىكى خىزمەتىنى قىلىدۇ ، دېگەن ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان. بۇ خىل ئېتىقادتىن ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد بىلەن مەدەنىي دىنلار ئوتتۇرىسىدا زور پەرقنىڭ بارلىقىنى ، شامان دىنى بىلەن ئوخشاش تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھەر خىل دىنلارنىڭ تېخى ئەخلاقىي چۈشەنچىلەرگە ئىگە ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. كەلگۈسى ھاياتقا بولغان ئېتىقاد ، ئۆلگۈچى ئۆلگەندىن كېيىن (ئۇ دۇنيادا) سوراققا تارتىلىدۇ ياكى ئۆلگۈچى ئۆلگەندىن كېيىن جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ ، دېگەنلەرنى ئالدىنقى شەرت قىلمايدۇ. كىشىلەر باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقىم ئۈچۈن جازاغا ئۇچرايمەن ، دېگەن ئۇقۇمدىن قورقمايلا قالماستىن ، بەلكى ئادەم-لەرنى قانچە كۆپ ئۆلتۈرسەم ئۇ دۇنيادىكى تەقدىرىممۇ شۇنچە ئوبدان بولىدۇ ، دەپ ئويلايدۇ .

مەڭگۈ تاشلار ۋە مەڭگۈ تاشلار بىلەن بىرگە تېپىلغان ماددىي بۇيۇملار باشقا بىرقانچە جەھەتلەردىمۇ يازما ۋە سىقىلەرنىڭ توغرىدىنلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارغا قىلىنغان قارشى پىكىرلەرنى ئىنكار قىلىدۇ. مىلادىيە 8 - ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بالباللىرى تاشقى كۆرۈنۈشى جەھەتتىن روسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلاردىن باشلانغان كەڭ دالىلاردىن تېپىلغان ھەيكەللەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇ يەردىكى رۇس خەلقلەرى مەزكۇر بالباللار-

نى (بىرلىك شەكىلدە) «تاش موماي» (Kamennaja Baba) دەپ ئاتىغان. (كۆپلۈك شەكىلدە) «تاش مومايلار» (Kamennyya baby) دەپ ئاتىغان. تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇنداق ھەيكەللىرىنى تىكلەنگەنلىكى توغرىسىدا جۇڭگو مەنبەلىرىدىن باشقا، 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى كاتولىك دىنى مىسسىئونېرى رۇبرۇك-نىڭ يازغانلىرىدىمۇ مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭ يېزىشىچە، بۇنداق ھەيكەللەرنىڭ يۈزى شەرق تەرەپكە قارىتىپ تىكلەنگەن بولىدۇ. كەن. بۇ ھەيكەللەر شۇ چاغلاردا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدا ياشايدىغان تۈركىي خەلق كۇمانلار (روسىيە تارىخلىرىدا «پولو-ۋېتسار» دەپ ئاتالغان خەلق، بۇ خەلقلەر قىپچاقلاردۇر - تەرجىماندىن) تەرىپىدىن رۇبرۇك زامانىسىدا تىكلەنگەن ھەيكەللەر ئىكەنتۇق. جۇڭگو مەنبەلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالا-قىمىسى بولمىغان ياۋروپالىقلارنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ بۇنداق ئوخشاش كېلىپ قىلمىشى توغرىسىدا رادلوڧ ئۆزىنىڭ «سىبىر-يىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ناملىق ئەمگىكىدە: جۇڭگولۇق-لارمۇ، رۇبرۇكمۇ بۇ مەسىلىدە خاتالاشقان، چۈنكى بۇ خىل ھەيكەللەر (مەسىلەن، روسىيە تېررىتورىيىسىدىكىدەك)، ئەمە-لىيەتتە، تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشتىن نەچچە ئەسىر ئاۋۋالا ئورنىتىلغانىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ^①. بۇنداق ئوقۇشما سىلىقلار شۇ چاغلاردا تېخى يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى يېزىقلارنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانىدى. خۇددى ئورخۇن ۋادىسىدىكى بىرمۇنچە بالبال-لارغا ئوخشاش، يېنىسەي ۋادىسىدىكى نۇرغۇن بالباللاردىمۇ تېكىستلەر ساقلىنىپ قالغان ئىدى. بۇ تېكىستلەرنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلغاندىن كېيىن، ئۇلار تۈركىي تىلدا ئوقۇپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتالمىش «تاشتىن ياسالغان مومايلار» نىڭ

① رادلوڧ: «سىبىرىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم»، 2 - قىسىم، 122 - بەت.

ئەسلىي تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىش - نىڭ ھېچقانداق ئورنى قالمىدى .

رادلوف جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەر توغرىسىدا كى باشقا مەلۇماتلارنىڭ بەزىلىرىگىمۇ ئوخشىمايدىغان پىكىردە بولدى . ئۇ ، تۈركىي خەلقلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن بۇرۇن ، تاغلاردا مېتال تاۋلاش - تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگە - ندى دېيىلىدۇ ، بۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئانچىۋالا ئۇيغۇن ئەمەسمە - كىن^① ، كۆچمەن تۇرمۇش بىلەن مېتال ئىشلەپچىقىرىش بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدىغۇ دەپ قارايدۇ . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا جۇڭگونىڭ بۇ مەلۇماتىنى يا قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان يا ئىنكار قىلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق . ئەمما كۆچمەن تۇرمۇش جەريانىدا تۆمۈردىن ياسالغان قورال - پاراغلارنى ئىشلەپچىقىرىش توغ - رۇلۇق نۇرغۇنلىغان تۈركچە ، موڭغۇلچە گەپ - سۆزلەر ساقلان - نىپ قالغان . رادلوف يەنە جۇڭگولۇقلار تىلغا ئالغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مېيىتىنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئادىتى بار ، دېيىل - گەن يازما خاتىرىلەرنىڭ ماددىي ئىسپاتلار بىلەن بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ . رادلوف تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ قەبرىلەردە ، مېيىتىنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قى - لىشقا ئائىت ئىزلارنى ئۇچراتمىغان^② . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا دىن كىشىلەر شۇنى كۆرۈۋالالايدۇكى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئې - تىقئادى بويىچە ، ئىنسان روھى ئىنسان ئۆلگەندىن كېيىن ، بىرەر قۇشقا ياكى بىرەر قۇرتقا ئايلىنىپ كېتىدىكەن . شۇڭلاشقا ئادەم ئۆلسە ، ئۇ «ئۇچۇپ كەتتى» دەيدىكەن . كۆپچىلىككە يەنە شۇ مەلۇمكى ، غەرب تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەر ھەتتا ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە «ئۇ ئۆل -

① رادلوف : «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ، 1 - قىسىم ، 128 - بەت .
② رادلوف : «سىبىرىيىدە ئاڭلىغان - كۆرگەنلىرىم» ، 2 - قىسىم ، 121 - بەت .

دى» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «ئۇ شۇڭقارغا ئايلاندى» (Sungar) boldy) دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىپ كەلگەن. ئېنىقكى، مەيلى نى ساقلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ كەتمىگەن. تۆۋەندىكى مەلۇمات مۇشۇ مەسىلە بىلەن مۇناسىۋەتلىك: تۈركلەر بىلەن ئەرەبلەر ئۇرۇش قىلغاندا، تۈركلەرنىڭ بىر باشلىقىنىڭ جەستى ئەرەب-لەرنىڭ قولىدا قالغان، بۇنىڭ ئۆزى تۈركلەر ئۈچۈن ئاشۇ تۈرك باشلىقىنىڭ ئۆلۈمىدىنمۇ ئېغىر ھېسابلانغان^①. بۇ يەردە دىنىي ئەقىدىلەر رول ئوينىمىغان بولۇشى، بەلكى ئار - نومۇس ھېس-سىياتى ئۈستۈن كەلگەن بولسا كېرەك. بۇ خۇددى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئايالى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغاندا خورلۇق ھېس قىلغانغا ئوخشاش. خان دەپنە قىلىنغان قەبرىلەرنى قەبرىشتا تېپىلغان مەلۇماتلار، ئۆلگەن ئورخۇن تۈركلىرىنىڭ دەپنە قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك يازما مەلۇماتلاردىن كۆپ. مۇنداق قەبرىشلەرنى رادىئو ۋە ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى ئىشلىدى، رادىئو ۋە كې-يىن، 1925 - يىلى پروفېسسور ۋىلادىمىرتسوف ئىشلىدى^②. ئەمما بۇ قەبرىشلەردا يەرلىك تېپىلمىدى. بۇنداق بولۇشى، ئېھتىمال، باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاش، خاننىڭ جەستىنى دەپنە قىلىدىغان چاغدا، ئالدى بىلەن بىر نەچچە يەرلىك تەييار-لاپ، بۇنى قاتتىق مەخپىي تۇتۇپ، خاننىڭ جەستىنى ياكى سۆڭەك كۈلىنى قايسى يەرلىككە قويغانلىقىنى باشقىلارغا بىلدۈر-مەسلىك، دۈشمەننىڭ خاننىڭ قەبرىسىنى خارلىشىدىن ساقلىنىش-سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. پروفېسسور ۋىلادىمىر سوفنىڭ قەبرىش-لىرىدىن چىققان ئەڭ قىزىقارلىق نەتىجە شۇ بولغانكى، ئۇ كۆلد-خان بىر يەردىن بىر تۈرك جەڭچىسىنىڭ ھەيكىلى چىققان. بۇ

① «تەبىرى ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1691 - بەت، 13 - قۇر.
② قەدىمكى تۈرك ئابدۇلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدە مۇپتىدە بېگىدىن قەبرىش ھەققىدە بۆسۈنلىك «مۇقەددىمە» سىگە قارالغۇن.

ھەيكەل ناھايىتى ئوبدان ئىشلەنگەن ۋە ناھايىتى بىجىرىم ساقلاندىغانكى ، ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ ئىرقى ئىپتىدائىي بارلىق ئالامەتلىرى ناھايىتى ياخشى ساقلاندىغان . بۇنداق ھەيكەللەر بۇرۇن قەبرىلەرنىڭ سىرتىدا — يەر ئۈستىدىنمۇ تېپىلغان بولۇپ ، كۆپىنچە پىنچىسىنىڭ بېشى يوق ، بۇ ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى موڭغۇللار چېقىپ تاشلىغان . ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىچە ، بۇ ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى چېقىۋەتمىگەندە ، قەدىمكى ئادەملەرنىڭ ھەيكەللىرى ھاياتلىق ھايات ياشاۋاتقان ئادەملەرگە زىيان — زەخمەت يەتكۈزەرمىش . قەدىمكى دەۋردىكى ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى چېقىپ تاشلاش ئىسلام دىنىنىڭ فانائىزم (قارىغۇلارچە يوقىتىش) دىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرۈلدى . يۇقىرىقى مىسال ، ھەيكەللەرنىڭ بېشىنى چېقىشنىڭ ئىسلام دىنى تېخى تارقالمىغان چاغلاردىمۇ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرمەمدۇ ؟ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشقان تەكشۈرۈشلەردە بۇلارغا ئائىت يەنە يېڭى ماتېرىياللار مەيدانغا چىقار . ھازىرچە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ، تۈركىي خەلقلەر مېيىتىنى كۆپىنچە دۈرۈپ دەپنە قىلىدۇ ، دېگەن مەلۇماتنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار تېپىلمىدى ، دەپ بۇنىڭغا ئىشەنمەسلىككە ئاساسىمىز يوق . رادىئو ئىستانبۇلدىن كېيىن ، شۇ يايلاقلاردىكى قەبرىلەردە جەسەتلەرنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغانلىق ئىزلىرى بايقالدى^① جۇڭگولۇقلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ دەپنە مۇراسىملىرىنى كۆرۈش ئىمكانىيەتلىرى جىق ئىدى . بەزى خانلار دۈشمەندىن قېچىپ جۇڭگوغا كېلىپ تۇرۇپ قالغان ۋە ئۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇ خانلار ئالەمدىن ئۆتكەندە خەلقنىڭ ئالدىدا ئۆز خەلقىنىڭ ئۆرپ — ئادىتى بويىچە دەپنە قىلىنغان . شۇڭلاشقا ئۇلارنى بۇ مەسىلىدە خاتالاشتى دېگىلى بولمايدىغاندەك

① كىتۇبىس ، سامبۇلوۋىچلارنىڭ «تۈرك يادىكارلىقلىرى» — «شەرقشۇناسلىق يىللىق ژۇرنىلى» ، 4 - قىسىم ، 84 - بەت .

قىلىدۇ^① .

مەن مۇشۇ لېكسىيەدە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا ماددىي يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئىشلەنگەن تەتقىقاتلارنىڭ ئاساسلىق نەتىجىلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئىنتىلىپ كۆردۈم ، بۇ يادىكارلىقلار تارىختا بىرىنچى قېتىم ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان خەلق قالدۇرۇپ كەتكەن يادىكارلىقلاردۇر . بۇ نەتىجىلەرنىڭ تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى ، يەنى ئىلگىرى بۇ رايونلاردا ئۆتكەن خەلق-لەرنىڭ قايسىلىرى بۇ تۈركىي خەلقلەر بىلەن يېقىن قان - قېرىنداشلىقتا ۋە يىراقراق تۇغقانچىلىقتا ئۆتكەندۇ ؟ 6 - 8 - ئەسىرلەردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېيىنكى تەقدىرىگە قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەندۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا قانچىلىك ئەھمىيىتى بارلىقى بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا ، بۇ مەسىلىلەرنى كېيىنكى لېكسىيەمىزدە تېگىشلىك بايان قىلىپ ئۆتىمىز .

① لىۋماۋسەي : «شەرقىي تۈركلەر تارىخىغا دائىر خەنزۇچە ماتېرىياللار» . 9 - 10 ، - 197 ، - 464 - بەت .

ئىككىنچى لېكسىيە

تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى ، جۈملىدىن ، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەن بىرىنچى لېكسىيەمدە كۆرسەتكەن قىيىنچىلىقلاردىن باشقا ، يەنە مەزكۇر تارىخنىڭ ئاي-رېم دەۋرلىرىنىڭ بايان قىلىنىشىمۇ ماتېرىياللارنىڭ ئاز - كۆپ-لۈكىگە قاراپ ئانچە بىردەك بولمىغان . بىز مەلۇم بىر تۈركىي خەلقنىڭ ياكى مەلۇم بىر تۈرك دۆلىتىنىڭ قانداقتۇر بىر دەۋردى-نى كۆرسىتىپ بېرىشتە خېلى نۇرغۇن مەلۇماتلار ئاساسىدا تەپ-سىلىيەرەك بايان قىلغان بولساق ، يەنە شۇ خەلقنىڭ ياكى شۇ ئەلنىڭ بىز بايان قىلىۋاتقان دەۋردىن بۇرۇنقى ياكى كېيىنكى دەۋرلەردە قانداق ھايات كەچۈرگەنلىكى ھەققىدە مەلۇم بىر مەنبە-دىن ئېلىنغان بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىمىز . بىرەر خەلقنىڭ بىر پۈتۈن تارىخى دەۋردە بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخى جەريانلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ، شۇ خەلقنىڭ ھەر بىر دەۋردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇشىمىز كېرەك . مەنبەلەردە بۇ خىل مەلۇماتلارنىڭ كەم بولۇشى تۈپەيلى ، نۇرغۇن نەرسىلەرنى پەرەزلەر ۋە قىياسلار بىلەن تولدۇرۇشقا توغرا كېلىد-دۇ . بۇنداق قىلىش يېزىلغان نەرسىنىڭ ئىلمىيلىكى — ئېنىقلىق دەرىجىسىگە نۇقتان كەلتۈرمەي قويمايدۇ .

بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى ، موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ، جۇڭگو بىلەن چېگرىداش كۆچمەن خەلقلەر تارىخىدىكى پەۋقۇلئاددە چوڭ تارد-خىي ھادىسىدۇر . 6 — 8 — ئەسىرلەردىكى تۈرك دۆلىتىدىن بۇرۇن بۇ يايلاقلاردا تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر توغرىسىدا بىز

پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلگەن بەك قىنقا مەلۇماتلار بىلەنلا چەكلىنىشكە مەجبۇرمىز. بۇ خەلقلەر ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تىللىرى توغرىلۇق بىرەر سۆز قالدۇرمايلا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ كەتكەن.

ياكى ئۇ خەلقنىڭ ياكى بۇ خەلقنىڭ قايسى تىلدا سۆزلەشكەنلىكى تا ھازىرغىچە جۇڭگو تارىخچىلىرى قوللانغان ئايرىم خەلق-لەرنىڭ ئىسمى (نامى) ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنۋانلىرى قاتارلىقلارغا قاراپ بەلگىلىنىپ كېلىنگەن. بۇ نام، ئۇنۋانلار خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ترانسكرىپسىيىسىمۇ دېگەندەك جايدا چىقىمىغان. قىلىنغان تەلەپپۇزغا قاراپلا شۇ خەلقلەرنىڭ تىلى قىياس قىلىنغان. ئورخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى ئالىملارنىڭ بۇنداق قىياسلىرىنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەشنى تېگىشلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. تەتقىقاتچىلار بەزى سۆزلەرنى گۇمانلانمايلا تۈركىي تىل دەپ ھېسابلىغان ھەم بۇ ھەقتىكى تەھلىللەر شۇ چاغدىكى ئەڭ ياخشى تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ تەخمىنلەر ئەمەلىيەتتىن يىراق بولغان. راد-لوف يادىكارلىقلار تىلىنى يېشىنىڭ ئاچقۇچى تېپىلىشىنىڭ ھار-پىسىدا ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئەمگەكلىرىدە، جۈملىدىن، «قۇتادغۇ بىلىك» كە يازغان «كىرىش سۆز» دە خەنزۇ يېزىقى بىلەن ترانسكرىپسىيە قىلىنغان «قاغان» ئەمىلىنىڭ مەنىسى ۋە تەلەپپۇزىنى بېرىشكە تىرىشقاندى^①. كېيىن ئېنىقلانغان يادىكارلىقلار راد-لوفنىڭ بىر مۇنچە پەرەزلىرىنىڭ ئاساسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن، «بەگ» سۆزىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى دەپ مۆلچەرلىگەن خەنزۇچە خەت ئەسلىدە «بىلگە» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزى ئىكەندۇق. «يورۇق» دېگەن مەنىدىكى «ئايدىن» سۆزى گەينى ۋاقىتتىكى تۈركچە تېكىستلەردە ئىشلىتىلمىگەن، شۇڭا

① «قۇتادغۇ بىلىك»، رادلوف نەشرى، ۱ - توم، XIV - ۱ : يەنە رادلوفنىڭ «ئۇنۋانلار» دېگەن ئەمگىكىگە قارالغۇن.

رادلوف «ئايدينلىق» دەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلغان سۆزنى ئەس-
لىي «ئاي تەڭرى» دەپ ئوقۇش لازىم ئىكەندۇق . بۇنىڭغا ئوخ-
شاش مىساللار خېلى كۆپ .

يادىكارلىقلاردىن شۇ ئېنىقلاندىكى ، جۇڭگولۇقلار بەزىدە ئۇ
ياكى بۇ خەلقلەرگە خالىغانچە ئىسىم قويغان . بۇ ئىسىملارنىڭ
شۇ خەلقلەرنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بىلەن زادىلا ئوخشاشلىقى يوق .
مەسىلەن ، «خىتاي» (كىدان ، قىتان) سۆزىنى ئىشلەتكەندە ئۇ
سۆزنىڭ ئالدىغا «قارا» مەنىسىدە كېلىدىغان «خېي» (黑)
سۆزىنى قوشۇۋالىدۇ ، ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا «خىتاي» دېگەن
خەلق نامى بىلەن بىرگە يەنە «تاتاي» دېگەن خەلق نامى تىلغا
ئېلىنىدۇ . ياۋروپالىق بارلىق تەتقىقاتچىلار خەنزۇچە «خېي»
(黑) سۆزى بىلەن يادىكارلىقلاردىكى «تاتاي» دېگەن ئىككىسى
بىر خەلق ، ئەمما بۇ ناملارنىڭ تەلەپپۇزىدا ھېچقانداق ئوخشاشلىق
يوق دەپ قارايدۇ . ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى يەنە شۇنىڭ بىلەنمۇ
قىيىنلاشقانكى ، خەنزۇشۇناس ئالىملار ، شۇ چاغلاردا خەنزۇ يې-
زىقىنىڭ قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئېنىق-
لاپ كېتەلمىگەن بولسا كېرەك .

ياكى ئۇ ياكى بۇ خەلقنىڭ تىلىنى خەنزۇ يېزىقىنىڭ ترانسك-
رىپسىيىسى بىلەن ئېنىقلاش كۆپ قېتىم تەكرارلانغان . بۇ تەتقى-
قات شۇ چاغدىكى ئەڭ قەدىمكى خەلق ھۇنلارنىڭ تىلىنى ئېنىق-
لاشتىن باشلانغان . ھۇنلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە
جۇڭگونىڭ چېگرا رايونىدا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغانىدى . كېيىنكى
جەرياندا ، ئۇلار ياۋروپاغا سىلجىپ بېرىپ ، ئۇ يەردە مىلادىيە
5 - ئەسىردە ناھايىتى زور شۆھرەت قازاندى . ئىلگىرى كىشىلەر
ھۇنلارنى تۈركىي خەلق دەپ ھېسابلايتتى ، ھازىرمۇ ھەم شۇنداق
قارايدۇ . بولۇپمۇ جۇڭگولۇقلار 6 - ئەسىردىكى تۈركلەرنى ھۇن-
لارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلايدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىدە ، ھۇن-
لارنىڭ سۆزلىرى دەپ ھېسابلانغان سۆزلەرنى تۈركچە سۆز ، دەپ

تەتقىق قىلىش نۇرغۇن قېتىم ئىشلەنگەن . بۇ ساھەدە ئاپتونومىيىنىڭ تارىخچى ئالىم شىراتورنىڭ ئەمگىكى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ . بۇ خىل ئورۇنۇشلارنىڭ نەتىجىسىمۇ ئالىملارنى تازا قانائەتلەندۈرۈپ كېتەلمىدى . كېيىن پروفېسسور شىراتورنىڭ ① ئۆزىمۇ بۇرۇنقى تەخمىنلىرىدىن ۋازكېچىپ ، ھۈنچە سۆز دەپ قارالغان سۆزلەرنى تۇنگۇس تىلىدىكى سۆزلەر بىلەن چۈشەندۈرۈش تېخىمۇ ئاسان دېگەن قاراشقا كەلگەن ② .

شەرقىي موڭغۇلىيىدە ھۇنلاردىن كېيىن ئىككىنچى بولۇپ ھاكىمىيەت قۇرغان ۋە شۇ چاغلاردا كېلىپ چىقىشى تۇنگۇسلار-دىن دەپ قارالغان كۆچمەن خەلق ، خەنزۇ مەنبەلىرىدە شەنبى ③ (سىيانپىي) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان بىر تائىپىدۇر . مەزكۇر خەلق ھۇنلارنىڭ شەرق تەرىپىدە ياشايتتى ۋە ھۇنلارنىڭ دۈشمىنى بولۇپ كەلگەندى . ئۇلار مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا موڭ-غۇلىيىدىكى ھۇنلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى ، خۇددى ھۇنلار-غا ئوخشاشلا جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونىدا بىر نەچچە سۇلالە داۋام قىلغان ھاكىمىيەت قۇردى . ھۇنلارنىڭ تىلىنى تەتقىقاتچىلار باش-تىلا تۈركىي تىل دەپ ھېسابلىغان بولسا ، بۇنىڭ ئەكسىچە ، شەنبىلەرنىڭ تىلىنى تەتقىقاتچىلار نېمە ئۈچۈندۇر ھازىرغىچە تۈر-كىي تىل دېمەي كەلگەندى . پروفېسسور پېللىئوت لېنىنگرادتا بەرگەن بىر دوكلاتىدا ، خەنزۇ مەنبەلىرىدە شەنبى تىلىغا ئائىت سۆزلۈكلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ شۈبھىسىزكى تۈرك تىلىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ، شۇڭا شەنبى-لەرنىڭ تۈرك ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق گۇمان يوقلۇقىنى ئوتتۇرد-

① über die sprache der Hiung—nu. Cp.
 überdie sprachedes Hing—nu stammes.
 ② شىراتورى : «ھۇن تىلىنىڭ ئەڭ يېڭى چۈشەندۈرۈلۈشى» ؛ پۇللېبىلانك : «سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى» .
 ③ شەنبىلەر ، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا شىرېبېر (Schreiber) نىڭ «شەنبى مىللىتى» ؛ «تىلنىڭ سىستېما تەۋەلىكى» ؛ لىگېتىنىڭ «تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» 1955 - يىل ، 137-138 - بەتلەر ۋە بازىنىڭ ئەمگەكلىرى قاتارلىقلارغا قارا-سۇن .

غا قويدى ① . پېللىئوتنىڭ بەرگەن مەلۇماتىدا كۆرسىتىلگەن پاي-
كىتلار ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . بۇ مەلۇماتلاردىن
جۇڭگوغا قوشنا كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تىلى توغرىسىدا ھازىرغىچە
قىلىنغان مۆلچەرلەردىنمۇ نۇرغۇن ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولىدۇ .
ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ خىل مەلۇماتلار بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمىي
قالمىدۇ . بۇنىڭدىن بۇرۇن پروفېسسور پېللىئوت ئۆزىنىڭ
ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدا ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا
«قىتان» (كىدان) دەپ ئاتالغان بىر خەلقنىڭمۇ سۆزلۈكلىرى
بارلىقىنى قەيت قىلغانىدى . بۇ خەلقىمۇ ھازىرغىچە تۇڭگۇسلار
دەپ قارالغانىدى . بۇ سۆزلۈكلەرنىڭ موڭغۇل تىلىغا تەۋە ئىكەن-
لىكى ئېنىقلاندى .

پروفېسسور پېللىئوت تۈركلەردىن بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق
قىلىپ تۇرغان ، گەرچە تۈركلەرگە ئوخشاش شۇنچىۋالا كەڭ جاي-
لارنى ئىگىلىمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن خېلىلا يەرلەرنى ئىگىلىگەن
ئاۋارلار ئۈستىدە توختىغاندا ، ئۇنىڭ مەزكۇر ئاۋارلار تۈركلەردىن
كېلىپ چىققانىدى ، دېگەن پىكىرنىڭ ئاساسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى
ماڭا تا ھازىرغىچەلا ئېنىق ئەمەس ② . ئاۋارلار مىلادىيە 5 -
ئەسىردە ۋە 6 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
شەرقىدە ھۆكۈم سۈرگەن . بۇ خەلق جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇلار
ئۆزلىرىنى ئاتىغان نام بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان
باشقىچە بىر نام بىلەنلا ئاتالدى . بۇ خەلق خەنزۇچە مەنبەلەردە
رۇرەن دەپ ئىپادە قىلىنغان . بۇ خەنزۇچە خەتلەر قانداقتۇر بىر
سازاڭ قۇرتىنى ئىپادىلەيدىكەن . بۇ كۆچمەن خەلقىنى كەمىستىپ
ئېيتقان بىر ئاتالغۇ بولسا كېرەك . «Avar» («ئاۋار») سۆزى

① پ . پېللىئوتنىڭ شەنخەي تىلى توغرىسىدا يازغانلىرى يۇقىرىقى مەنبەگە ئاساسلانغان .
② ئەمما ئۇنىڭ (پېللىئوتنىڭ) بەك ئېھتىيات بىلەن ئېيتقان تۆۋەندىكى جۈملىلىرى
بىلەن سېلىشتۇرۇڭ :

«Bien plus, il est possible que les Avars Euxmemes aient ete de Lang ne
mongole»

يۇقىرىقى مەنبە ، 147 - بەت .

جۇڭگو مەنبەلىرىدە يولۇقمايدۇ ، ئۇنداقتا ئورخۇن ئابىدىلىرىدە بارمۇ؟ بۇ ، مۇنازىرە ئۈستىدە تۇرماقتا . ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ بىرلا يېرىدە ئابىدىلەر يېزىلىۋاتقان ۋاقىتتىن بۇرۇنراق ئۆتكەن بىر خەلقنىڭ «ئاپار - ئاپۇرۇم» ياكى «پار پۇرۇم» (Apar - apurum ياكى ParPurum) دېگەن سىرلىق نامى ئۇچرايدۇ . ئالىم نومسېن ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر تەرجىمىسىدە «ئاپار» ۋە «ئاپۇرۇم» دېگەن ئىككى سۆزنى ئايرىم - ئايرىم ئىككى خەلقنىڭ نامى دەپ قارىغان ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن سوئال بەلگىسى قويۇپ قويغان^① . «ئاۋار» سۆزى ۋىزانتىيە ، غەربىي ياۋروپا ، رۇس مەنبەلىرىدەمۇ ھەر خىل شەكىللەردە ئۇچرايدۇ (رۇس سالنامىلىرىدا obry شەكىلدە ئۇچرايدۇ) . ۋىزانتىيەلىك - لەر ھەقىقىي ئاۋارلارنى (ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ، ئاۋارلار شەرقتە ھالاک بولۇپ تۈگىگەن) ياۋروپاغا ئاۋار نامى بىلەن كەلگەن خەلق - لەردىن پەرقلەندۈرۈپ قارايدۇ^② ئەمما ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىز - نىڭ ئالدىمىزدا تۇرغىنى دەل شۇ بىر خەلق ؛ ھېچبولمىغاندا ئۆزئارا قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە يېقىن خەلق بولسا كېرەك . پروفېسسور پېللىئوتنىڭ پىكرىنى قوللايدىغان ئەھۋال - مۇ يوق ئەمەس . بۇلار قاتارىغا قەدىمكى دوناي بۇلغارلىرىنىڭ خانلىرى^③ ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان دەۋرلەرگە ئائىت سلاۋيان سال - نامىلىرىدىكى قەدىمكى بۇلغار تىلى دەپ قارالغان سۆزلەر كىرد - دۇ . مەلۇمكى ، بۇ بۇلغارلارنىڭ دەسلەپتە سلاۋيانلار بىلەن ھېچ - قانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ چىرايىدا غەيرىي سلاۋيانلارغا خاس ئالامەتلەر ساقلىپ قالغان . سالنامىدە ساقلىنىپ قالغان بۇ سىرلىق سۆزلەرنىڭ سلاۋيانچە

① نومسېن : «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ، 171 - بەت ؛ كىياش - خورنىي : «قەدىمكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» قاتارلىقلارغا سېلىشتۇرۇپ قارالسۇن .
 ② سىموكاتانىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىنىڭ 159 - 160 - بەتلەرگە ؛ ماكارتنىڭ «گرېكچە ماتېرىياللار ئۈستىدە تەھلىل» ناملىق ئەسىرىنىڭ 266 - 267 - بەتلەرگە قارالسۇن .
 ③ ئو . پرىتسك : «بۇلغار پادىشاھلىرى شەجەرىسى» .

سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . شۇڭلاشقا بۇ سۆزلەر -
 نى تۈركىي تىللار ياكى تۈركىي تىللارغا يېقىن تىللارغا مۇناسىد-
 ۋەتلىك دەپ چۈشەندۈرۈپ كەلگەن . فېنلاندىيە ئالىمى ، پروفېسسور
 سۈر مىككولانىڭ بۇ سىرلىق سۆزلەرنى ئون ئىككى ھايۋان نامى
 بىلەن سانلىدىغان مۆچەل يىلى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ ،
 دەيدىغان پىكرى قوللاپ - قۇۋۋەتلەشكە ئېرىشتى . ئەمما ئۇنىڭدا
 بۇلغارلار ئىشلەتكەن مۆچەل يىلىدىكى ئات يىلى (يىلقا يىلى)
 نى تۈركچە ئىشلەتمەي ، بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا موڭغۇلچە «مۈ-
 رېن»^① دېگەن سۆزنى قوللانغان . بۇ پاكىتنى دەسلەپتە ھېچكىم
 چۈشىنىلمىدى . ئەگەر ئاۋارلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان
 بولسا ، ئۇ چاغدا مورىن سۆزى غەربكە ئاۋارلار تەرىپىدىن ئېلىپ
 كېلىنگەن بولىدۇ . بۇ يەرلەردىن تارىختا ئۆتكەن موڭغۇللار تېخى
 غەرب تەرەپكە كەلمىگەن دەۋرلەرگە مەنسۇپ موڭغۇلچە سۆزلەرنى
 ئىزدەشكە ئۇرۇنغان ئالىملارنىڭ ئىزدىنىشلىرى توغرىسىدا توخ-
 تالىمىمەن . بۇلار دىققەت قىلىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ ، بۇنىڭدىن باش-
 قا ، كۆپرەك گۇمانلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ توختالىمىمەن .
 ھەتتا چوڭ ئالىملارمۇ بۇ مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆزىنىڭ قە-
 بىاسلىرىنى يۈرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويدى . مەسىلەن : مارك-
 ۋارت ، ئامۇ دەرياسى^② نىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى چاغانىيان ۋىلايىد-
 ىنىڭ نامىنى موڭغۇلچە چاغان (ئاق ، ئاپئاق) دېگەن نامغا
 يېقىنلاشتۇرۇپ ، چاغانىيان سۆزىنى موڭغۇلچە سۆز دەپ تىلغا
 ئېلىپ ، تالاشقۇچىلىكى يوقلا بىر گەپنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتمام-
 دۇ .^③

ئىككىنچى تەرەپتىن ، پېللىئوتنىڭ پىكرىگە كۈچلۈك قارشى
 پىكىرلەرمۇ بار . ئاۋارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادىيە 5 - ئەسىر -

① مىككولا : «خرونولوگىيە» ، 12 - بەت .
 ② بارتولد : «چاغانىيان» . «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 358 - 359 - بەتلەر .
 ③ ماركۋارت : «كۇمانلار» ، 71 - بەت ، 2 . Anm .

دە زور دەرىجىدە كېڭىيىپ ، غەربتە جۇڭگو تور كىتابىدىكى قارا شەھەرگىچە يېتىپ باردى ۋە ئېفتاليتلار يەنى ئاق ھۈنلارنىڭ غەربكە — ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈشىگە سەۋەب بولدى كېيىن بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تۈركلەر بېسىۋالدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، بۇ دەۋردىكى ۋەقەلەرگە موڭغۇللار قاتناشقاندى ، دەپ چۈشەندۈرۈش قانداقسىگە مۇمكىن بولسۇن ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر تا ھازىر- غىچە چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغىچە بولغان ۋاقىتقا دائىر ھېچقانداق موڭغۇلچە تېكىستلەرنى تاپالمىدىغۇ . بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇشقىمۇ توغرا كېلىدۇ : ئا- ۋارلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋاقىتلاردا غەربىي ياۋروپانىڭ خانزادە ۋە باشقا سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى بىلەن سودا ئالاقىلىرى بار ئىدى ، ئەمما بۇ سودا ئالاقىلىرى تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى سودا ئالاقىلىرىگە قارىغاندا ئازراق ئىدى . بىزگە يەنە شۇمۇ مەلۇمكى ، سوغدى سودىگەرلى- رىنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن ھۈنلار بىلەنمۇ شۇنداقلا جۇڭگو- دا قېپقالغان ۋە ئۇ يەردە مەلۇم بىر تېررىتورىيىنى ئىگىلەپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ھۈنلار بىلەنمۇ سودا - تىجارەت ئالا- قىسى بار ئىدى .

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، پروفېسسور پېللىد- ئوتنىڭ مەلۇماتلىرى ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ جۇڭگوشۇناسلار- دىن تارىختا ئۆتكەن كۆچمەن خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى ھەق- قىدە ھازىرقىدىن تېخىمۇ ئېنىق ۋە تېخىمۇ تولۇق ، قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تەلەپ قىلىشنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسەت- تى . تارىخ پېنى ئۈچۈن قىممەتلىك خۇلاسەلەرنى چىقىرىش ، ھېچبولمىغاندا بۇرۇنقى خاتالىقلارنى تۈزىتىش ئۈچۈن ئىل تەتقىد- قاتىنىڭ ئىلمىي نەتىجىلىرىگە ئاساسلىنىشقا توغرا كېلىدۇ . ئىل ئىلمى شۇنداق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەندىلا ئاندىن ئۇ بۇرۇنقىدەك

ھېچقانداق ئىلمىي بولمىغان تىل جەھەتتىكى سېلىشتۇرۇشلاردىن خالىي بولالايدۇ .

مۇشۇ كەمگىچە كىشىلەر ھۇنلارنىڭ ياكى باشقا كۆچمەن خەلقلەرنىڭ سۆزلىرىنى ھازىرقى زامان تۈركىي تىل دىئالېكتىدە لىرىدىكى سۆزلەر بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ دەپ قارىغان بولسىمۇ ، بىراق بۇ سۆزلەرنىڭ ھازىرقى شەكىللىرىنىڭ قەدىمكى دەۋردە قوللىنىلغان ياكى قوللىنىلمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى . مەسىلەن : پروفېسسور شىراتورى ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مىلادىيىنىڭ بېشىدىلا مەلۇم بولغان كۆچمەن خەلقلەرنىڭ بىرسىدە نىڭ باشلىقىنىڭ مەنسىپ ئۇنۋانىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ، ئۆ-تۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىۋاتقان تۈركچە «Bi» سۆزىنى قوللانغان . ھالبۇكى بۇ سۆز قەدىمكى تۈركچە «بەگ» سۆزىنىڭ كېيىنكى ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ سۆز 15 - ئەسىردىن بۇرۇن بىرەر يەردە ئۇچرىمىغانىدى . شۇنىڭغا ئوخشاش ماركۇارت مۇنخغول تېررىتورىيىسىدە ئۇچرايدىغان تېلې خەلقى توغرىسىدا بېرىلگەن جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «دەريا» مەنىسىدىكى ئېتىل^① سۆزىنى كەلتۈرۈپ ، تېلې سۆزى ئېتىل سۆزىدىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئەمما بۇ سۆز چۇۋاش تىلىدىن ئېلىنغان . بۇ سۆز ۋولگا تۈركلىرى تىلىدا ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، تاتار تىلىدىن باشقا تۈركىي خەلقلەر تىلىدا ئۇچرىمايدۇ .

مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ دىئالېكتىغا ئائىت ئەدەبىي يادىكارلىقلار ، ئېھتىمال ، تۈركىي تىللار لۇغەت فوندىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا كۆرسىتىپ بېرىشكە ، شۇنداقلا بىرەر سۆزنىڭ قايسى تىل دىئالېكتىغا مەنسۇپلىقىنى ،

① ماركۇارت : «خرونولوگىيە» 95 - بەت .

قايسى رايونلاردا ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا بىر مەنى بولماي .
 ئەگەر كىشىلەر موڭغۇل تىلىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلارنى تاپقان بولسا ئىدى ، موڭغۇل تىلىنى خۇددى ھىندى - ياۋروپا تىللىرى بىلەن سىمىت (سام) تىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغانغا ئوخشاش ، تۈركىي تىللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا ئىمكان بولغان بولار ئىدى . ئەمما ھازىرغىچە 13 - ئەسىردىن بۇرۇنقى موڭغۇل تىلى يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى . شۇڭا ، موڭغۇل تىلى تارىخى ، تۈركىي تىللار تارىخىغا قارىغاندا تېخىمۇ قاراڭغۇ تۇرماقتا ① .

تىل تارىخىنى قەدىمكى تاش پۈتۈكلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتىن باشقا ، جانلىق دىئالېكتلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىقمۇ مەلۇم دەرىجىدە نەتىجە ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ . ئەدەبىي تىلدا ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلىتىلمەي قالغان قەدىمكى بىرەر سۆزنىڭ شەكلىنىڭ جانلىق تىلدا ساقلىنىپ قالغانلىقىنىڭ مىساللىرىنى ھەرقانداق بىر تىلدىن تاپقىلى بولىدۇ . ھىندى - ياۋروپا تىلى مۇتەخەسسسلرى بىلەن سام تىللىرى مۇتەخەسسسلرىنىڭ تەتقىقات ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغاندا ، تۈرك - شۇناس ۋە موڭغۇلشۇناسلار بەكرەك قىيىن ئەھۋالدا تۇرىدۇ . مېنىڭ بىلىشىمچە ، موڭغۇل دىئالېكتلىرى ئۆز ئارا شۇنچە يېقىنكى ، بۇلاردىن بىرەر تارىخىي خۇلاسە چىقارغۇدەك ماتېرىيالغا ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ناھايىتى كەڭ ۋە نۇرغۇن يەرلەرگە تارقىلىپ كەتكەنلىكى تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . تۈركشۇناسلارنىڭ ئالدىدا بىر - بىرىگە يېقىن تۈرك تىلى دىئالېكتلىرىدىن باشقا ، يەنە بىر - بىرىدىن پەرقلىق ئالاھىدە ئىككى تۈركىي تىل

① قىتان مەڭگۈناشلىرىنى تىل جەھەتتىن موڭغۇل تىل سىستېمىسىغا تەۋە دەپ قارايدىغان پەرەزلەر ھەققىدە تاسكىننىڭ «يېشىپ ئوقۇش» ناملىق ئەسىرى ؛ يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، «سەمەرقەنت تارىخىنىڭ ئۈچىرىكى» ، 48 - بەت ، 2 - ئىزاھ قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

بار . بۇلار چۇۋاش تىلى ۋە ياقۇت تىلىدىن ئىبارەت . بۇ ئىككى تىلنى باشقا تۈركىي تىل دىئالېكتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، بۇ تىللارنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشقا بەزى ماتېرىياللارنى تاپقىلى بولىدۇ ، بۇنىڭغا قاراپ بۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئېنىقلاشقىمۇ بولىدۇ .

ياقۇت تىلى يىراق شىمالغا ئورۇنلاشقان تۈركىي خەلقنىڭ بولۇپ ، بۇ خەلق ئۆزىنىڭ ئورۇنلاشقان يېرىنىڭ ئەھۋالى مۇنا-سۋىتى بىلەن ئومۇمىي تۈرك خەلقىنىڭ تارىخى ھاياتىغا ئارىلىد-شالمىغان . چۇۋاش تىلى بولسا ، ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا جايلاش-قان خەلقنىڭ تىلى بولۇپ ، بۇ يەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەينى - كەينىدىن كۆچۈپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەر ئورۇنلاشقان يەر ئىدى . شۇڭلاشقا چۇۋاش تىلىنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ھازىرقىغا قارىغاندا كەڭ ئىدى دەپ مۆلچەرلەشكە ئاساس بار . ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى روسىيىنىڭ جەنۇبىدە-كى پەچەنەك خەلقىدىن باشلاپ ، جۇڭگونىڭ شەرقىي چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ بىر - بىرىدىن ئازلا پەرقلىنىدىغانلىقىنى ، ئەمما ، بۇلار ئىچىدىكى بۇلغارلارنىڭ تىلى بىلەن ھازىرقىلارنىڭ تىلى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا قارىغاندا ئالاھىدىرەك بولۇپ ، ئۇنى باشقا تۈركىي خەلقلەر دەپ-ھاللا چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ . بۇلغار ۋە ھازار خەلقلرىمۇ ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن قىسمىغا جايلاشقان . ئۇلارنىڭ تىلى فېن تىلىدىنمۇ پەرقلىنىدۇ . ۋولگا دەرياسىنى بۇلغارلارمۇ ، ھازارلارمۇ «ئېتىل» دەپ ئاتايدۇ . بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى چۇۋاشچە «دەريا» دېمەكتۇر . مانا مۇشۇ ئەھ-ۋال تۈركولوگلارنىڭ چۇۋاش تىلى بۇرۇنقى زامانلاردا بۇلغار-لار ياكى ھازارلار قوللانغان تىلنىڭ قالدۇقى بولسا كېرەك ، دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا ئاساس بولغان .

چۇۋاش تىلىنىڭ خاراكتېرى مەسىلىسى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە

ئالمىلارنىڭ تالاش - تارتىش ئويىپىكى بولۇپ كەلدى. بۇ يىلى بىر چاغلاردا بۇ تىل تۈركىي تىل ئائىلىسى بىلەن فېن تىلىنىڭ ئارىلاشمىسى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلىدى. كېيىن باشقا ئالىم - لار چۇۋاش تىلىدا تۈركىي تىلنىڭ ئەڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ھازىرقى تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىدا يوقىلىپ كەت - كەن سۆزلەر ساقلانغان دېگەننى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. بۇ خۇسۇستىكى خۇلاسىنى ئەڭ ئاخىرى تەتقىقاتچى پوپپى «روسى - يە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى» دا ئېلان قىلدى^①. پوپپىنىڭ پىكىرىچە ، چۇۋاش تىلى ئالاھىدە بىر تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ . خۇددى تۈرك تىلى بىلەن موڭغۇل تىلى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ ، ئۇلارنى يېقىنلاشتۇرۇپ بىر تارماققا كىرگۈزگىلى بولمىغىنىغا ئوخشاش ، چۇۋاش تىلى مۇشۇ گۇرۇپپىنىڭ ئۈچىن - چى بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ . بۇ مەسىلە ئۈستىدە لېنىنگرادتا ئۇيۇشتۇرۇلغان چوڭ مۇنازىرىدە چۇۋاش تىلىنى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە پوپپى ماقۇل كەلدى ، ئەمما ئۇ تۈرك تىلىنىڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى گۇرۇپپىسىغا كىرگۈ - زۈشكە قوشۇلدى . گەرچە مەزكۇر تىل تەرەققىيات باسقۇچىدا موڭغۇل تىلى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىدىن ئايرىلىپ چىققان بولسىمۇ ، ئەمما ئەينى دەۋردىكى يازما ھۆججەتلەردە ۋە جانلىق تىلدا تۈركىي تىلنىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى روشەن ئەمەس ئىدى^② .

ئەگەر بۇ خۇلاسە ئىلىم - پەن تەرىپىدىن ئاخىرقى خۇلاسە دەپ قوبۇل قىلىنىدىغان بولسا ، بۇنىڭ تارىخى ئۇسۇلچىلار ئۈچۈن ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولغان بولاتتى . بۇلار ۋە ھازىرلا

① پوپپى : «چۇۋاش تىلى» ، «روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى» ، 1925 - يىلى ، 23 - 24 - ، 404 - 426 - بەتلەر .
② چۇۋاش تىلى بىلەن باشقا تۈركىي تىللارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يىگوروفنىڭ : «ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلى» ؛ سېرېرىننىڭ : «چۇۋاشلارنىڭ كېلىپ چىقىشى» قاتارلىق - لارغا ؛ باسكاكوفنىڭ «ئاخبارات ژۇرنىلى» 188 - 200 - بەتلەردىكى ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

مىلادىيە 6 - ئەسىردىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئەمما ، شۇنىسى ئېنىقكى ، بۇلغارلار ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا مىلادىيە 6 - ئەسىردە تۈرك ئىمپېرىيىسى تەشكىل قىلىنىشتىن خېلىلا بالدۇرقى دەۋرلەردە كەلگەن . شۇنى ئىككىلەنمەيلا مۇقىم - لاشتۇرۇشقا بولىدۇكى ، بۇلغارلار بىلەن ھازىرقى بۇ رايونغا ھۇنلارنىڭ مىلادىيە 2 - ئەسىردىكى كۆچۈش دولقۇنى ئېلىپ كەلگەن . جۇغراپىيە ئالىمى پتولېمى ھايات چاغلاردا (مىلادىيە 2 - ئەسىردە - تەرجىماندىن) ھۇنلار ۋولگا دەرياسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر ئورۇنغا جايلاشقانىكەن . ۋولگا دەرياسىنىڭ چۇۋاشچە ۋە كېيىنرەك تۈركچە نامى بولغان ئېتىل شۇ چاغلاردا تېخى خاتىرىگە ئېلىنمىغان بولسا كېرەك . ئەمما يايىق دېگەن دەريانىڭ نامى پتولېمىنىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرايدۇ . «يايىق» دې- گەن ئىسىم تۈركچە ئىسىم ئىدى . پتولېمىنىڭ يازغانلىرىدا يايىق دەرياسىنىڭ نامى دايىق (Daix) شەكلىدە ئۇچرايدۇ . «ي» ھەر- پىنىڭ ئورنىغا «د» ھەرپىنى ئىشلىتىش شۇ چاغلاردا يەرلىك خەلقنىڭ ئادىتى بولسا كېرەك . چۈنكى ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ خا- تىرىلىرىدىمۇ تۈركلەرنىڭ ئۆلگۈچىنى خاتىرىلەش مۇراسىمىنى دوخىيە (dochia) دەپ ئاتايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . بۇ سۆز ئورخۇن ئابدلىرىدە بولسا «ي» تاۋۇشى بىلەن «jog»^① شەكلىدە بېرىلگەن . تىلدىكى بۇ ھادىسە چۇۋاش تىلىدىمۇ ۋە ياقۇت تىلىدە- مۇ بار . ياقۇت تىلىدا تۈركىي تىلدىكى «ي» تاۋۇشى «س» تاۋۇشى بىلەن ئالمىشىدۇ . بۇ تىل ھادىسىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ تارىخى ھازىرچە دېگەندەك ئېنىقلىنىپ كېتىلمىدى . قانداقلا بول- مىسۇن ، پتولېمىنىڭ خاتىرىسىدىكى «دايىق» دېگەن سۆز يىل دەۋرى جەھەتتىن ئەڭ قەدىمكى تۈركىي سۆزدۇر .

① jog ئەمەس jogh بولۇشى كېرەك ، بۇ سۆز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ ئۇچرايدۇ - shaeder. H. H) دايىق ۋە داخىيە ناملىرى توغرىسىدا Moravesik نىڭ Byzantinoturcica ، 2 - توم ، 116 ، 119 - بەتلەردى ، بېرىشتامنىڭ «Джекинига» غا مۇناسىۋەت- لىك قەدىمكى تىللار» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

تارىخىي پاكىتلار بىزنى شۇنداق مۆلچەرگە كېلىشىمگە مەجبۇرلايدۇكى ، ئەگەر چۇۋاش تىلىنى تۈرك تىلىنىڭ خېلىلا يالدا-دۇرقى تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ قالدۇقى دەپ ھېسابلايدىغان بولساق ، ئۇ ھالدا ھۇن تىلىمۇ دەل مۇشۇ باسقۇچتا تۇرغان تىل بولىدۇ . ئۇ چاغدا ھۇن تىلى بۈگۈنكى بارلىق تۈركىي خەلقلەر (ياقۇتلار ۋە چۇۋاشلاردىن باشقا) سۆزلەۋاتقان تۈركىي تىل دەپ ھېسابلانغان تۈركىي تىل بولماي قالىدۇ . بۇ تىل ئەھۋالغا قارىغاندا ، ھۇنلار تەرىپىدىن يىراق غەربكە ئېلىپ كېلىنگەن ۋە بۇ تىلنىڭ قالدۇقى ھۇنلارنىڭ كۆچۈشى بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاسىسىز تىلنىڭ مۇناسىۋىتى بولغان ھەممىلا تىللاردا ساقلىنىپ قالغان بولسا كېرەك . ۋېنگىر تىلىدىكى تۈرك تىلىغا خاس ئامىللارمۇ دەل شۇنىڭ جۈملىسىدىن . يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەزى مەدەنىي سۆزلەرمۇ يىراق غەربكە ئېلىپ كېلىنگەن . بۇ سۆزلەر ئەسلىي كېلىپ چىقىشى خەنزۇ تىلىدىن دەپ مۆلچەر قىلىنغان سۆزلەر بولۇپ ، ئۇ ھۇنلار تەرىپىدىن ئېلىپ كېلىنگەن بولۇشى ئېھتىمال . ۋېنگىر تىلىدىكى «يازماق» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان «بى-تىمەك» دېگەن سۆز دەل شۇ سۆزلەرنىڭ بىرىدۇر^① . ھۇنلارنىڭ شەرق تەرەپتىكى قوشنىسى بولغان شەنبىلەرنىڭ تىلىمۇ ئەسلىي تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى باسقۇچىغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن . بۇ مەسىلىنىڭ تېزىرەك ھەل قىلىنىشى ئۈچۈن بىز پرو-فېسسور پېللىمۇت تىلغا ئالغان «شەنبىچە - خەنزۇچە لۇغەت» نىڭ پاتراق نەشر قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز .

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا تۈركىي خەلقلەر مىلادى-يىدىن بۇرۇن ۋە مىلادىيە 1 - ، 2 - ئەسىرلەردىلا پائالىيەت

① تۈزۈش : ۋېنگىر تىلى ھەققىدىكى بۇ چۈشەندۈرۈشتە مەسىلە بار ، تۈرك تىلىدىكى «biti» ۋېنگىر تىلىدا «betue» (ھەرىپ) دېيىلىدۇ ، «يېزىش ، پۈتۈش» ۋېنگىر تىلىدا «ir» ، تۈرك تىلىدا «Yaz» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ، شىراتورنىڭ «پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاخباراتى» (1902 - يىلى ، 16 - بەت)دىكى ماقالىسى : جاۋاننىڭ «ئاسىيا ئاخباراتى» (5 - توم 65 - بەت)دىكى ماقالىسى ۋە گابائىنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» قاتارلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن .

ئېلىپ بارغاندى ، دېگەن قاراش ھازىرغىچە ھېچقانداق ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلانمىدى . قەدىمكى دەۋرنىڭ كلاسسىك ھۆججەتلىرى ئىچىدە ھىپوپوگراتنىڭ «كېلىمات» ناملىق ئەسرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . بىز ئۇنىڭدىن گرىپكلارغا ھىندى - ياۋروپالىقلاردىن باشقا ئىرقتىكى خەلقلەرمۇ مەلۇم بولغان ئىدى ، دېگەن خۇلاسگە كېلىمىز^① . ئەمما بۇ خەلقلەر ئىچىدە تۈركلەرنىڭ بار - يوقلۇقى گۇمانلىق . چاۋاننېس ئون ئىككى مۆچەل تۈركلەردە پەيدا بولغان ، دېگەن نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە گرىپكلار ئومۇملاشتۇرۇپ «ھىندى - سىكىتلار» دەپ ئاتىغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھىندىستاننىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ، بىرقانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئىمپېرىيىنى قۇرغان خەلقلەرنى تۈر - كىي خەلقلەر ئىدى ، دېگەن قاراشقا مايىل بولغان . كىشىلەر چاۋاننېستىن ئون ئىككى مۆچەلگە كىرگۈزۈلگەن ھايۋانلار ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ ، مەسىلەن : مايمۇننىڭ تۈرك ئەللىرىدە ئۇچرىدە - مايدىغانلىقىنى سورىغاندا ، چاۋاننېس تۈركلەر مىلادىيىدىن بۇ - رۇنقى 1 - ئەسىردە ھىندىستاننى بېسىۋالغان چاغلاردا مايمۇن بىلەن تونۇشقان بولسا كېرەك ، دەپ جاۋاب بەرگەن^② . ھازىر ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئون ئىككى مۆچەل تۈركلەردە پەيدا بولغان ، ياكى ھىندى - سىكىتلار تۈركلەردۇر دەيدىغان نەزەرىيىگە ھە - ھۇ دەپلا قوشۇلۇپ كەتكىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ . چاۋاننېستىن كېيىن ، گەرچە يەنە بىر كاتتا خەنزۇشۇناس — فېرىدىرخ خېرت^③ بۇ قاراشنى قايتا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بولمىدى . بۇ مەشھۇر ئون ئىككى مۆچەل ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ھىندىستاندا پەيدا بولغان ، ئۇ يەر -

① ھىپوپوگرات ، جونى نەشرى ، لوندون ، 1923 - يىل ، 65 - ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى

chavannes, Le coelitur, p.122.
Nachwarte, s. 48.

① بەتلەر .

②

③

دىن خەنزۇلار قوبۇل قىلغان ۋە ناھايىتى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا خەنزۇلاردىن تۈركلەرگە ئۆتكەن بولسا كېرەك .

توخار (توخرى) لار ھىندى - سىكتلار ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ . «توخار» دېگەن بۇ نام ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە جايلاشقان توخارىستان دېگەن يەر نامى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا مەلۇم . بىراق ، مۇسۇلمان ئاپتونورلار توخارلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا مەلۇمات بەرمەيدۇ^① . توخار - لار بۇرۇن جۇڭگو تۈركىستاندا ياشىغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇددىزم ئەدەبىي تىلى ئىچىدە توخار تىلىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەمما ھازىرغىچە بۇ نامنىڭ ئۈستىدە تالاش - تارتىش بولماقتا . بۇ تالاش - تارتىش ، بۇ نامنىڭ جۇڭگو تۈركىستاندا ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تاپقان ماتېرىياللاردىكى ئىككى خىل ھىندى - ياۋروپا تىلىنىڭ قايسىسىغا مەنسۇپلۇقى ، يەنى خوتەن - دىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلىغىمۇ ياكى كۇچادىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلىغىمۇ ؟ دېگەن مەسىلە ئۈستىدىكى تالاش - تارتىشتۇر . بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدا پەرق بار^② .

تۈركلەر بىر ئىنسان سۈپىتىدە بۇرۇندىلا بىز «تۈركىي تىل» دەپ ئاتاۋاتقان تىلدا سۆزلىشىپ كەلگەن . بۇنىڭدا ھېچقانداق گەپ يوق . ئەمما ھازىرچە مىلادىيە 6 - ئەسىردىن بۇرۇنمۇ «تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ بار ئىدى ، دەپ ئېيتىشقا ئاساسىمىز يوق . بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا پەقەت بەزى قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن . ئومسېن ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر ئەسىرىدە : «تۈرك» دېگەن سۆز مۇستەقىل بىر قەبىلە ياكى قاغان باشچىلىقىدىكى سۇلالىنى كۆرسىتىدۇ ، دېگەن قاراش - نى ئوتتۇرىغا قويدى^③ . ئومسېن «Türk» ياكى «Türük» سۆ -

① بارتولد : «توخارىستان»
② بارتولد : «تىل مەسىلىلىرى» . «بارتولد ئەسەرلىرى» . 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 461 - بەت .
③ ئومسېن : «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرى ھەققىدە تەتقىقات» . 122 - بەت .

زىنىڭ مەنىسى دەسلەپتە «كۈچ» ، «قۇدرەتلىك» دېگەن مەنىدىكى سۆز دەپ چۈشەنگەن بولسا كېرەك . بىراق بۇنداق تەخمىنگە ئورخۇن ئابدىسىدىكى «تۈرك» سۆزى ئىشلىتىلگەن جۈملىنىڭ مەزمۇنى ماس كەلمەيدۇ ، بۇ ئورۇندا كەلگەن «تۈرك» سۆزى ئېتىنىك نام ئەمەس . خان ، تۈركەشلەرنىڭ قاغانىنى «مې-نىڭ تۈركلىرىم» (تۈركۈم بۇدۇنۇم) دەپ ئاتىغان . تومسېن بۇ سۆزنى «ماڭا مەنسۇپ تۈركلەر ، مېنىڭ خەلقىم» («Türk-ge») ئەگەر «تۈرك» دېگەن سۆز بۇ يەردە سەلبىي مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسىدى ، ئۇ چاغدا بۇ سۆزنى «بۇ مەلئۇنى» ، «بۇ مەخلۇقنى» دېگەن مەنىدە دەپ مۆلچەرلەشكە بولاتتى . بۇ يەردە خان ئۆزىگە قارشى چىققان تۈركەش خانى ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن خانلىق ئورنىغا مەنئەتدار بولۇشى كېرەك ئىدى ، دېمەكچى . يەنە مۇنداق مۆلچەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ : «Türk» سۆ-زى مەڭگۈتاشلاردا دائىم يولۇقۇپ تۇرىدىغان قانۇن ، يوسۇن ، ئادەت مەنىسىدىكى «Türü» سۆزى بىلەن باغلىنىشلىق ، يەنە بۇنى «قانۇن بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن خەلق ئاممىسى» دەپ چۈ-شىنىشكەمۇ بولىدۇ^① .

ئورخۇن تېكىستلىرىدە ئەينى ۋاقىتتا قايسى خەلقلەرنىڭ تۈرك دەپ ئاتالغانلىقى ئۈستىدە ئېنىق جاۋاب يوق . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، «تۈرك» دېگەن نامنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرگە قانداق تارقالغانلىقى ۋە بۇ سۆزنىڭ بۈگۈنكى مەنىگە قانداق ئىگە بولغان-لىقى توغرىسىدىمۇ ھېچ نەرسە مەلۇم ئەمەس . خان ئۆزىنىڭ ئەسلىي خەلقىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلارنى — گەرچە ئابدىدىكى بەزى جۈملىلەردە ئوغۇزلار ياكى

① ئەبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تەراكىمە» نىڭ كۈنۈنۈق تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسى ، 81 - بەت ، 21 - ئىزاھقا قارالسۇن . بۇ يەردە «تۈرك» ئاتالغۇسى بىلەن «تۈرۈ» نىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختىلىندۇ .

توققۇز ئوغۇزلار خانىنىڭ دۈشمەنلىرى دېيىلگەن بولسىمۇ، «ئوغۇزلار»، «توققۇز ئوغۇزلار» دەپمۇ ئاتىغان. ئۇرخون تېكىستلىرىنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېخى تېپىلمىغان چاغلاردا رادلىق 6 — 8 — ئەسىرلەر ئارىلىقىدىكى تۈركلەر، ئوغۇزلار دەپ ئاتالغان خەلققە مەنسۇپ، دېگەن خۇلاسگە كەلگەن ئىدى^①. مەڭگۈ تاشلار ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى^②. ئوغۇزلار، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركلەر ئۆز نۆۋىتىدە بىر-قانچە ئائىپىلەرگە بۆلۈنگەنىدى. شەرق تەرەپتىكىلەر تۆلۈسلەر، تاردۇشلار (Tardūs) ئىدى؛ غەرب تەرەپتىكىلەر بولسا تۈركەشلەر ئىدى^③. ئوغۇزلاردىن باشقا، بىز ھازىر ئادەتلەنگەن مەنىدەكى يەنە بىر قانچە تۈركىي قەبىلىلەر تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ خەلقلەر ئىچىدە نامى بەك مەشھۇرلىرى قارلۇقلار، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلاردۇر. بۇ كېيىنكى (ئۈچ) خەلقنىڭ ئەينى چاغدىلا ئۆزلىرىنى تۈركىي خەلق دەپ ئاتىغانلىقى توغرىسىدا ئىسپات يوق. «تۈرك» دېگەن بۇ سۆزگە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن^④ مەنە بەرسەك، ئۇ ھازىرقى بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى دەيدىغان چۈشەنچە ئېھتىمال، مۇسۇلمانلاردىن كەلگەن بولسا كېرەك. گەرچە ھازىرقى كۈنگىچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۈركلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆزلىرىنى تۈركلەر ۋە تىللىرىنى تۈركىي تىل دەپ قارىمىسىمۇ، ئەرەبلەر 7 — 8 — ئەسىرلەردە ئۆزلىرى بىلەن مۇئامىلە قىلىشىپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ تۈركلەرگە ئوخشاش تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى بايقىغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا تۈركىي خەلقلەر دەپ ئاتىغان، تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد

① «قۇتادغۇ بىلىك»، رادلىق نەشرى، 1 - توم XXVII - 1 بەت.
 ② بولمىشى بىلەن ۋە خاسلىقىنىڭ «توققۇز ئوغۇزلار» ھەققىدە يازغانلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ.
 ③ كىيىنكىنىڭ «يېڭى ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىدىكى تېپىلار ۋە تاردۇشلار ھەققىدىكى بايانلىرىغا قارالسۇن.
 ④ تۈزۈش: «تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن» دېگەن بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئۇيغۇن ئەمەس، تۈركچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۆچۈرۈۋېتىش كېرەك. — shaeder. h. h

قىلغاندىن كېيىن ، تۈركىي تىلىدا سۆزلەيدىغان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى تۈرك دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن . « تۈرك » دېگەن بۇ سۆز ئىسلامىيەت دائىرىسىنىڭ سىرتىدا ئانچە كەڭ تارقالمىغان . ئەمما بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي يادىكارلىقلار ئىچىدە كى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بىر يادىكارلىقنىڭ تىلى تۈرك - ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتالغان ، ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان بۇ ئەھۋال يۇقىرىقى بايانلارنىڭ سىرتىدا^① . رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ ھېچقايسىسى پەنەكلەرنى ، پولوۋېتسىلارنى تۈركىي خەلقلەر دەپ ئاتىمايدۇ . ياۋروپالىقلار ئەسلىي ئوغۇزلاردىن كېلىپ چىققان ، كېيىنرەك ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان سالىجۇقلارنى ۋە ئورخۇن تۈركلىرىنىلا تۈرك دەپ ئاتايدۇ . رۇس سالنامىلىرىدە Toriki (تۈركىي) دېگەن نام ئۇچرايدۇ . بۇ ئېھتىمال تۈرك سۆزىنىڭ بۇزۇپ يېزىلىشى بولسا كېرەك . ئەمما بۇ سۆز ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىكى ئۇز (uz) ، يەنى ئوغۇز نامى بىلەن ئاتالغان كۆچمەن خەلقىنى ئىپادىلەيدۇ .

ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا ئۇچرايدىغان خەلق ناملىرىدىن جۇڭگو مەنبەلىرىدە بۇرۇنراق (مەڭگۈتاشلار پۈتۈلۈشتىن بۇرۇن - راق) دەۋرلەردىكى «قىرغىز» دېگەن بىر نام ئۇچرايدۇ^② . قىرغىزلار ھۇن دەۋرىدىكى ، يەنى مىلادىدىن ئاۋۋالقى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى دەۋردىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى بايانلاردا ئۇچرايدۇ . «قىرغىز» دېگەن بۇ ئاتالغۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردە ئەڭ دەسلەپ «گەنگۈن» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغانىكەن^③ . پروفېسسور پېللىئوت بۇنىڭ سەۋەبىنى قىرغىزلار دېگەن سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى موڭغۇل تىلىدا «قىرقۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ، بۇ شۇ سۆزدىن ئېلىنغانىكەن ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بۇنىڭدىن خەنزۇلار قىرغىزلار توغرىسىدىكى مەلۇماتىنى ئەڭ ئاۋۋال قانداقتۇر بىر

① «ئالتۇن يارۇق» ، سانكىت پېتىربۇرگ ، 1913 - يىل ، 5 - بەت .

② «پارتولدا ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 475 - 543 - بەتلەر .

③ ھازىرقى ترانسكرىپسىيىسى «جىيەنگۈن» .

موڭغۇل قەبىلىسىدىن ئالغان ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ ① . خەن زۇلارنىڭ قىرغىزلار ۋە قىرغىز دۆلىتى (يەنى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلار) توغرىسىدىكى بىرقەدەر ئېنىق مەلۇماتلىرى پەقەت تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگىلا توغرا كېلىدۇ . بۇ دەۋردە «شياچا-ياسى» دېگەن ئانچە توغرا بولمىغان ترانسكرىپسىيىسىمۇ پەيدا بولغان . «شياجىياسى» ئاتالغۇسى بولسا ، «جىلجىسى» (قىرغىز) دېگەن بىر قەدەر توغرا بولغان ترانسكرىپسىيىسىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر . يېنىدە سەي ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى روسىيە ئۆلكىسى ئىنقىلابىدىن ئاۋۋال مىنوسىن ناھىيىسى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . بۇ يەردە تۈركىي خەلقلەر ۋە كېيىن كېلىپ ئورۇنلاشقان رۇسلار ۋە باشقا خەلقلەرمۇ بار ئىدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، روسىيىدىكى مىللىي رايونلاردا ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغاندا ، بۇ يەرگىمۇ شۇ ئاپتونومىيە نامى بېرىلگەن مىللەتنىڭ نامىنى ئاتاش توغرا كەلدى . بۇ چاغدا بۇ يەردىكى زىيالىيلار مىللەتنىڭ نامىنى نېمە دەپ ئاتاش ئۈستىدە ئىزدىنىپ ، سۈرۈشتۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىرى خەنزۇ مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «خاكاس» (شياجىياسى) ئاتالغۇسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، بۇرۇن بۇ يەردە مۇشۇ نامدىكى خەلق ياشىغانىدى ، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان . شۇ ۋاقىتتا بۇ خىزمەتنى باشقۇرغۇچىلار يۇقىرىقى تەكلىپ بويىچە بۇ يەرنىڭ نامىنى مىنوسىن خاكاس ئوبلاستى دەپ قويدى . قىرغىز ئوبلاستى دەپ نام قويىلى دېسە ، دەرۋەقە ، ئۇ چاغلاردا ئۇ يەردە قىرغىزلار يوق ئىدى .

جۇڭگونىڭ تاڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلىرىدە قىرغىزچە بەزى سۆزلەر ئۇچرايدۇ . بۇ ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا ، شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئۇلارنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن : شۇنداق تۈركىي سۆزلەر ئىچىدە «ئاي» دېگەن سۆز بار . خەنزۇلارنىڭ قىرغىزلارنىڭ تاشقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن بايانلىرىدىن قىرغىزلارنىڭ

① بېللىتوننىڭ «كۇمانلار توغرىسىدا» 137 - بەت ؛ زويىغىنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى توغرىسىدا» ؛ ل. پېتروفنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى» ؛ باسكاكوفنىڭ «قىرغىز ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

ئانتروپولوگىيە جەھەتتە باشقا تۈركىي خەلقلەردىن سەل پەرقلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ . بۇ قىرغىزلارنىڭ چاچلىرى سېرىق ، كۆزلىرى كۆك كەلگەن . جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى بۇ بايانلارنى 11 - ئەسىردىكى مۇسۇلمان ئاپتورلاردىن گەردىزنىڭ يازغانلىرىمۇ قۇۋۋەتلەپ تۇرىدۇ . بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ مەلۇماتلىرى بىزگە يېتىپ كەلمەيگەن . بۇ خىل ئالامەتلەرگە قاراپ بەزىلەر قىرغىزلارنىڭ سلاۋيانلار بىلەن يېقىنچىلىقى بارمۇ - قانداق ، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى^① . بۇنىڭدىن قانداقتۇر بىر خەلقنىڭ ھەرىكىتى ياۋروپادىن تامۇشۇ يەرلەرگىچە سوزۇلغانمۇ - يا ؟ دېگەن پەرەزلەر چىققان . ماركوپادىن شۇنداق پەرەزدە بولغان^② . بىراق بۇ پەرەزلەر ئىسپاتلانغان ئەمەس . بۇ تاشقى ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدىكى قانداقچە تەدرىجىي يوقالغانلىقىنى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە «قارا قىرغىزلار» دەپ ئاتالغان قىرغىزلارنىڭ ئىرقىي تىپىنىڭ قانداق شەكىللىنىشىگە ئىگەنلىكىنى قىرغىزلار ھەققىدىكى كېيىنكى مەلۇماتلارمۇ ئېچىپ بېرەلمىدى .

جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرى شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى ، ئۇلارنىڭ ياشىغان يەرلىرى خەلقئارا سودا دائىرىسىگە بالدۇرلا كىرگەن . مىنوسىن رايونىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارمۇ بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . مىنوسىن رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئومۇمىي سانى سىبېرىيىنىڭ باشقا يەرلىرىدىن تېپىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئومۇمىي سانىنى بېسىپ چۈشىدۇ^③ . بۇ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ قايسى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ، قايسىلىرىنىڭ قىرغىزلارغا ، قايسىلىرىنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەرگە نەۋە ئىكەنلىكى شۇنداقلا بۇ ماتېرىياللارنىڭ قايسىلىرىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىي دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىلىرى قىيىنچىلىق ۋە تالاش - تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . قىرغىزلار ئېلىگە جاي - جايلاردىن كارۋانلار كېلىپ تۇرغان ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان سەپەردىن دوكلات» ، 85 - بەت .

② «شەرق تۈركىي تىل دىئالىكتلىرى تەتقىقاتى» ، 67 - بەت .

③ كىسېلىق : «جەنۇبىي سىبېرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» ، 559 - 636 - بەتلەر .

مۇسۇلمانلار ئېلىدىن كەلگۈچىلەرمۇ بولغان ، ئۇلار بۇ يەردىن شۇ چاغلاردا ھەممىنى قىزىقتۇرىدىغان ئەتىۋارلىق مال - ئىپارنى سېتىۋالغان مۇسۇلمانلار مان جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى قىرغىزلار ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىنى ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەلۇماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق ، شۇنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى ، بۇ دەۋردىكى قىرغىزلارنىڭ مەدەنىيىتى تەدرىجىي تەرەققىي قىلغانىدى . مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇماتلىرىدا خەنزۇچە مەلۇماتلارغا ئوخشاش قىرغىزلارنىڭ قاغانى تۇرىدىغان بىرلا شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، قىرغىزلار ئېلىدە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالەلەر رايونى بولمىغان ، خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە ، يەنە بىر قىسمى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىدىن ئىبارەت ئىپتىدائىي باسقۇچتا ياشىغان . يەنە بىر تەرەپتىن ، راشىدەددىننىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، موڭغۇللار دەۋرىگە كەلگەندە قىرغىزلار ئېلىدە خېلى نۇرغۇن شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم^① . سودا ئامبىلىلىرىدىن باشقا ، يەنە دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مىنۇسەنسكى يەرلىرىنىڭ مۇنبەتلىكىمۇ سەۋەب بولغان بولسا كېرەك .

ئومۇمەن ئالغاندا ، قىرغىزلار ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا تۈركىي خەلقلەر تەركىبىدە بولمىغان ، كېيىن تۈركلىشىپ كەتكەن خەلقلەرنىڭ ئەڭ بالادۇر قىلىرىنىڭ بىرسى بولسا كېرەك . بۇنداق مىساللارنى كۆچمەن خەلقلەر ئىچىدىنلا ئەمەس ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىنمۇ كۆپلەپ كەلتۈرگىلى بولىدۇ . بۇرۇن ، ئادەتتە ئورال - ئالتايلىقلار دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتىلىدىغان بەش قەبىلە (ئۆزىنىڭ جايلىشىش ئورنى جەھەتتىن غەربتىن شەرققە قاراپ فېنلار ، ساموئېدلار ، تۈركلەر ، موڭغۇللار ، تۈنگۈسلار) ئىچىدە ئەڭ ئاۋۋال تۈركلەشكىنى ساموئېدلار ، بولۇپمۇ ساموئېدلارنىڭ

① راشىدەددىن : «جامىئۇتتەۋارىخ» بېرىژنا نەشرى ، 1 - توم ، 168 - بەت .

جەنۇبىي قىسىم يەرلىرىدىكى قەبىلىلەر بولدى^①. ئۇلاردىكى تۈركلەر شىش تا ھازىرغىچە تۈگىمىدى. نىسبەتەن يېقىنراقتا تۈركلەشكەن قەبىلىلەر دەپ قاراغاسلارغا ئېيتىلىدۇ. سىبىرىيىنىڭ شەرقىي تەرىپى (كاما دەرياسى ۋادىسى — تەرجىماندىن) گە جايلاشقان كامالىقلار تۈركلىشىش جەريانىدا تۇرۇۋاتىدۇ، بۇ جەريان تېخى ئاخىرلاشمىدى. 1848 - يىلى، كاسترن ئۇ يەرلەرگە بارغاندا، بۇ يەرلەردىن ساموئېد تىلىدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنى ئۇچراتتى. 1863 - يىلى، رادلوف ئۇ يەرلەرگە بارغاندا بۇ خەلقلەرنىڭ تامام تۈركلىشىپ بولغانلىقىنى، ئەمما گەپ - سۆزلىرىدە ساموئېد تىللىرىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى ئېيتقان. فېنلاندىيە ئالىمى كاي دوننېر يۇقىرىقىلاردىن خېلى كېيىن ئۇ يەرلەرگە بارغاندا، كامالىقلارنىڭ تۈركلىشىشىنىڭ رادلوف ئېيتقاندەك دەرىجىدە ئەمەسلىكىنى بايقىغان، چۈنكى ئۇ، ئۇ يەردە ساموئېد تىلىنى بىلىدىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتقان^②. ساموئېدلار تۈركىيچە توپا دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ نام ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرىمايدۇ، ئەمما شۇ چاغلاردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە يولۇقىدۇ.

ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان، كېلىپ چىقىشى تۈركىي خەلقلەردىن بولمىغان خەلقلەر ئىچىدە «ئاز» نامىدىكى بىر خەلق پات - پاتلا قىرغىز دېگەن خەلق نامى بىلەن بىرگە يولۇقىدۇ. بۇرۇن كىشىلەر مۇشۇ «ئاز» دېگەن سۆزنى خەلق نامى مەنىسىدە چۈشىنىشكە بولامدۇ - يوق دەپ شۈبھىلەنگەنىدى. مەن

① ئۇرال - ئالتاي تىلشۇناسلىقىنىڭ پەرەزلىرى بويىچە ئۇرال تىلى (فېن - ئوغۇز تىللىرى، ساموئېد تىللىرى) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىلى، تۇنگۇس تىلى - مانچۇ تىللىرى) كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن يېقىن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھەقتە پويىنىڭ Introduction 125-129 - بەتلەرگە قارالسۇن. گەرچە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ئۇرال، ئالتاي تىللىرى قېرىنداش تىللار ئىدى، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنى بىر تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈش بۈگۈنكى كۈندىمۇ تولۇق ئېتىراپ قىلىنمىدى، شېرىباكنىڭ «لىكسېكونى» لىق مۇناسىۋەتلىك خاراكتېرى ھەققىدە» دېگەن ئەمگىكىگە قارالسۇن.

② جەنۇبىي سىبىرىيە قەبىلىلىرىنىڭ دەسلەپتە ساموئېد تىلىدا سۆزلەشكەنلىكى ۋە كېيىن تۈركىي تىللىق قوشنىلىرى (كاماسىنلار، ماتورلار، كونايلار، كاتونىلار، تايغىلار، قاراغاسلار) نىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى تىل ئالاھىدىلىكىنى يوقاتقانلىقىدەك ئەھۋاللار شۇنداقلا ساموئېد تىلى توغرىسىدا تېرىشچىنىڭ ئۆزى «ساموئېد تىلى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

باشتىلا بۇنى خەلق نامى دەپ چۈشەنگەندىم . بۇ قارىمۇ ئوخشىمىغان ئۆزىنىڭ كېيىنكى بىر تەرجىمىسىدە قوشۇلغاندى . تومسېن ئارلارنى «كېلىپ چىقىشى نامەلۇم خەلق» دەپ يازدى . يېنىسى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ، يەنى تۇرۇخان ئۆلكىسىدە ھازىرمۇ بۇ خەلقنىڭ ئەۋلادلىرى ياشايدۇ . بۇ يەردىكى رۇسلار ئۇلارنى خاتا ھالدا «يېنىسەي ئوستياكلرى» دەپ ئاتايدۇ . ئەمەلىيەتتە بۇ خەلقنىڭ ئوب دەرياسى ۋادىسىدىكى فېن قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ ئوستياكلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ، شۇنداقلا ئورال - ئالتاي خەلقلرى بىلەنمۇ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . يېنىسەي دەرياسى بويىدىكى بۇ «ئوستياكلار» ئۆزلىرىنى «كوت» ياكى «ئاسىن» دەپ ئاتايدۇ . 1848 - يىلى كاسترېن بۇ خەلق - لەرنىڭ تىلىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مەلۇماتلارنى يىغدى . كېيىن ئانۇچىن دېگەن ئادەم ئۇلارنىڭ تىلى ۋە تۇرمۇشىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى^① . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، «يېنىسەي ئوست - يياكلرى» خۇددى ساموئېلارغا ئوخشاش ، ئۆز ۋاقتىدا ھازىرقى - دىن ناھايىتى كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىگەن بولسا كېرەك ، شۇ چاغلاردا بۇ قەبىلە ئىچىگە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا يولۇقىدىغان «ئاز»لارمۇ كىرگەن . ئازلاردىن باشقا ، ئورخۇن ئابدىلىرىدە قىرغىزلار بىلەن بىر قاتاردا «چىك» دېگەن خەلقىمۇ تىلغا ئېلىندى . دۇ ، ئەمما كېيىن ئۇلارنىڭ نامى مەلۇماتلاردا يولۇقمايدۇ .

قىرغىزلار ئەينى ۋاقىتلاردا سىياسىي جەھەتتىن خېلى مۇ - ھىم رول ئوينىغان بولسا كېرەك ، گەرچە ئۇيغۇرلار بىلەن قار - لۇقلار نىسبەتەن قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە تۈرك - ئوغۇزلارنىڭ

① كاسترېن : «تەتقىقات» ؛ ئانۇچىننىڭ روسىيە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيا تەتقىقات كومىتېتىنىڭ تاشۇرۇقى بىلەن 1904 - 1908 - يىللىرى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىدە تېلانىغان ماتېرىياللىرى ئېلان قىلىندى . يېنىسەي قەبىلىلىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىۋاتقان قەبىلىلەر (كىتلا ، كوتلار ، ئاسىنلار ، ئارىلار) 19 - ئەسىرگە كەلگەندە ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى - ئۇز ئارا قېرىنداش تىللىرىنى يوقاتقان . بۇ «يېنىسەي» تىل گۇرۇپپىسى بەزىدە ئەڭ قەدىمكى ئاسىيا تىل گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلدى ، بەزىدە بۇ تىللار باشقا قەدىمكى ئاسىيا تىللىرى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشقا ئىگە ئەمەس ، دەپ قارىلىدۇ ؛ كارگىرنىڭ «كېت تىللىرى» دېگەن ئەسىرىگە قارالمۇن .

ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئورخۇن ئابدىلىرىدە شەرق-تىكى ئۇيغۇرلارغا ، غەربتىكى قارلۇقلارغا قارىغاندا قىرغىز قاغا-نىغا كۆپرەك ئورۇن بېرىلگەن . بۇ خەلقنىڭ ئورنىنىڭ كۈتۈرۈلۈشى ، قارىغاندا تېز بولغان بولسا كېرەك . ئۇيغۇر دېگەن نام يادىكارلىقتا پەقەت بىرلا ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەسلىي تېكىستتە بۇ ناھايىتى ئېنىق . بۇ يەردە بۇ سۆز باشقىچە ئوقۇلۇپ قالغانىدۇ ياكى ئوغۇز دېگەن نام بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان يەنە بىر ئۇيغۇر دېگەن نامدىكى خەلق بارمىدى - يا ؟ دەيدىغان شۈبھىلىنىشلەرگە ھېچقانداق ئاساس يوق . ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقىنىڭ ئۇنۋانى ، قىرغىزلارنىڭ قاغان ئۇنۋانىغا قارىغاندا كەمتەررەك مەنىدە ئىپادىلىنىدىغان ئېلتەبىر ئۇنۋانىدا بولغان (بۇ ئۇنۋاننى تومسپىن ئورخۇن يادىكارلىقىدىن شۇنداق ئوقۇغان) . تومسپىن بۇ سۆز تۈركچە نائىپ (ھازىرقى ۋالىي مەنىسىدە - تەرجىماندىن) دەپ چۈشەندۈرگەن . تومسپىن ئېلتەبىر دېگەن ئۇنۋاننىڭ قانداقتۇر بىرەر قاغان تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ . ئېلتەبىر رەھبەرلىكىدىكى خەلق ، دېگەن سۆز قاغان رەھبەرلىكىدىكى خەلق ، دېگەن سۆزگە قارىغاندا كەمتەر-لىك بىلەن ئېيتىلغاندەك ئاڭلىنىدۇ . قارلۇقلارنىڭمۇ «قاغان» ى بولمىغانغۇ !

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى بىر چاغلاردا تاتارلار دەپ ئاتاپ كەلگەنىدى . شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك ، تۈركىي بولمىغان خەلقلەر ئىچىدە تاتارلارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەڭگۈتاشلاردا «توققۇز تاتار» ۋە «ئوتتۇز تاتار» دېگەن ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ . بۇنىڭغا قارىغاندا ، تاتار خەلقى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنسە كېرەك . بۇلارنىڭ بىرىسى توققۇز ئۇرۇق ، يەنە بىرىسىدە ئوتتۇز ئۇرۇق بولسا كېرەك ① . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراق مەدەنىيىتى مۇرەككەپ بىر

① تاتار ئېتنونىمىنىڭ قوللىنىلىشى توغرىسىدا ، «قارائاتلار توغرىسىدا مەلۇمات» دەپ گەن كىتابقا قارالسۇن ، 133 - بەت .

مەسىلە . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى ياكى ئۇلارنىڭ زور قىسمى بۇ ۋاقىتلاردا (مەڭگۈ تاشلار ئۆزىنىڭ خان ۋاقتىتا — تەھرىردىن) كۆچمەن ھايات كەچۈرگەن بولسا كېرەك . ئەمما ئۇلار ئولتۇراق مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىدە بولۇپ كەلگەن . بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلمۇۋاتقنى ئولتۇراق خەنزۇ مەدەنىيىتى ئەمەس ، بەلكى غەربتىكى ئولتۇراق مىللەتلەر مەدەنىيىتى ، بولۇپمۇ سوغدى مەدەنىيىتىدۇر . تۈركىي خەلقلەر ۋە موڭغۇللار ئىچىدە كەڭ تارقالغان ، ئەسلىي سوغدىلاردىن كېلىپ چىققان «قاتۇن» سۆزى خانىش ، ئېسىلزادە خانىم دېگەن مەنىلەردە بولۇپ ، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . سوغدىلار ۋە سوغدى ئېلى مەڭگۈ تاشلاردا سوغدى ۋە سوغداق دېگەن ناملاردا ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار بىزگە كېيىنرەك مۇسۇلمانلاردىن يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلار ئىچىدىن ئايان بولغان . بىر يەردە سوغدى سۆزى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن بىللە كەلگەن : «Ber caker Boqaraq ulus» (بۇ سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشىدا گۇمان بار) . مارك-ۋارت بۇ سۆزلەرنى «پارس ۋە بۇخارا خەلقى (ئۇلۇسى)» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ^① . «ئۇلۇس» دېگەن سۆز «خەلق» مەنىسىدە گەرچە قەدىمكى دىنىي تېكىستلەردە ئۇچرىسىمۇ ، ئەمما مەڭگۈ-تاشلاردا «خەلق» مەنىسىدە ئۇچرىمايدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى مۇشۇ يەردە بىر قەدەر توغرا بولغاندەك قىلىدۇ . چۈنكى مۇشۇ ئورۇننىڭ ئۆزىدىلا «بۇدۇن» سۆزىمۇ كەلگەن . ئەمما بۇ يەردە «ئۇلۇس» ۋە «بۇدۇن» سۆزلىرىنىڭ بىرگە كېلىشى تازا ئورنىغا چۈشمىگەن . چۈنكى بۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى . پارسي سۆزىنىڭ Berceker غا ئۆزگىرىپ قېلىشىمۇ تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس . گەرچە ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ ، تومسېن كېيىنكى تەرجىمىسىدە

① ماركۋارت : «خرونولوگىيە» ، 32 - بەتلەر .

ماركۇراتنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى سوئال بەلگىسى (؟) بىلەن قوبۇل قىلدى ① .

كۆچمەن خەلقنىڭ ئولتۇراق ھاياتقا ئۆتۈشى ھەممىلا يەردە ئىقتىسادىي ئېھتىياجنىڭ بېسىمى بىلەن بولغان . بۇنداق زۆرۈردە يەت ھەممىدىن كۆپرەك تۈركىستاننىڭ شەرقىي رايونىدا (شىنجاڭدا — تەھرىردىن) كۆرۈلدى . بۇ يەردە مال بېقىشقا لايىق كېلىدىغان يايلاقلار بەك ئاز ، كەڭ كۆلەمدە دېھقانچىلىق قىلىش مۇ بەك تەس ، مال بېقىلىدۇ دېيىلگەن يەرلەرمۇ قۇملۇق - چۆللۈكتىن ئىبارەت ئىدى . ئەڭ كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار تۈركىستاننىڭ غەربىي ۋە شەرقىي رايونلىرىدا ئەسلىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بولمىغانلىقىنى ، بۇ رايوندىكى تۈركلىشىشنىڭ تەدرىجىي روياپقا چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . بۇ يەرلەردىكى ئەسلىي ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ تۈركلىشىشى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى بىلەن بىرگە يۈز بەردى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئولتۇراقلىشىش جەريانى ۋە تۈركلىشىش جەريانى شەرقتىن غەربكە قاراپ يۈز بەردى . كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، موڭغۇلىيىدە تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەر چۈشكۈنلۈككە يۈزلەنگەندىن كېيىن ، تۈركىي خەلقلەر تۈركىستاننىڭ شەرقىگە كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى ، ئاۋۋال تۈرك - ئوغۇزلار ، كېيىن ئۇيغۇرلار كەلدى . ئەمما ، مەڭگۈ تاشلاردا «بالمق» (شەھەر) ، «بەشبالق» (بەش شەھەر) ئاتالغۇلىرى ئۇچرايدۇ . بەشبالق شەھىرى بولسا ، جۇڭگو تۈركىستاننىڭ شەرقىگە جايلاشقان شەھەرنىڭ نامى بولۇپ ، بۇ ھا - زىرقى گۇچۇڭ شەھىرىدىن يىراق بولمىغان بىر يەردە ② . 11 - ئەسىردىكى ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بايانىدىن «بالمق» دېيى -

① «قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» ، 156 - بەت . بۇ سۆزلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى ھەققىدە كىياشتورنىينىڭ بايانلىرىغا قارال .

② «پارتول ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 374 - 377 - بەتلەر (بەشبالق گۇچۇڭ ئەتراپىدا ئەمەس ، جىمسارنىڭ شىمالىدىدۇر — تەھرىردىن) .

ئۆزبېك تىلىدىكى كىتاب توغرىسى

گەن سۆزنىڭ مەنىسىنىڭ تۈركچە «پاتقاق» (اي دېگەن مەنىدە) نىڭكى سۆز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ بەرگەن، «شەھەر» دېگەن سۆز شۇ شەھەر بىنا قىلىنغان ماتېرىيال بىلەن ئاتالغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەھۋال ئەرەبلەرنىڭ كۆچمەن خەلقلەرنى ۋە ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللانغان.

«wabar» (تېرىلىك - كىگىزلىك ئادەملەر) ، «madar» (سېپ - غىز لايلىق ئادەملەر) ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىش ئۇسۇللىرىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ .

شۇ دەۋردە بەشبالىق شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان تۈركىي خەلق باسمىلار ئىكەن . بۇ خەنزۇچە خاتىرىلەردىمۇ ئەسكەرتىلگەن . دۈكەنچ تۈزگەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى لاتىن يازغۇچىلىرىغا ئائىت لۇغەتتىن مەلۇم بولۇشىچە ، «باسمىل» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شالغۇت» مەنىسىدە ئىكەن . ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، دا ، شالغۇت قاندىن كېلىپ چىققان ئادەملەر ، دېگەندىن ئىبارەت ② . شۇنىسى تەبىئىيىكى ، دەسلەپ ئولتۇراقلاشقان تۈركىي خەلق قان جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ساپ تۈرك قېنىدىن بولمىغان ، بەلكى يەرلىك خەلق بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن . ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىيىمۇ باسمىلارنى ساپ تۈركىي خەلق قاتارىغا قوشمىغان . تۈركىستاننىڭ شەرقىي رايونىدىكى خەلقنىڭ زور دەرىجىدە تۈركلەشمەشى ئالدى بىلەن تۈرك - ئوغۇز دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىشى كېتىشى ، ئاندىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھالسىراپ كېتىشى مەسىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە بىز كېيىنكى لېكسىيىمىزدە توختىلىمىز .

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم .
② مەزكۇر لېكسىيىنىڭ نېمىسچە تەرجىمىسىدىكى Schaeder h. h. نىڭ بەرگەن تۈزىتىشىگە ئاساسلانغاندا ، بارتولد بۇ يەردە دۈكەننىڭ «يۇنان يازغۇچىلىرى لۇغىتى»نى كۆرسەتمە كىرەك . بۇ لۇغەتنىڭ 1 - توم ، 181 - بېتىدە « basmojlroi » (gasmojlroi) دېگەن سۆز بار ئىكەن ، لېكىن Schaeder نىڭ قارىشىچە بۇ سۆزنىڭ تۈركچىدىن كەلگەنلىكى ۋە Basmyl سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى گۇمانلىق — تەھرىردىن .

ئۈچىنچى لېكسىيە

تۈرك — ئوغۇز قاغانىنىڭ نامىغا تىكلەنگەن مەڭگۈتاشتا قاغاننىڭ ھاكىمىيىتى ۋە كۈچ - قۇدرىتى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلگەنلىكى چۈشەندۈرۈلگەن ، ئەمەلىيەتتە ، قاغان ئۆلۈپ ، ئاردا دىن ئارانلا 11 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ، 745 - يىلى موڭغۇلىيىدە ئۈستۈنلۈك ئىككىنچى بىر تۈركىي خەلق — ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل بۇرۇن تۈرك — ئوغۇزلارنىڭ غەربىي تارمىقىمۇ ئەرەبلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي بىرلىكى ۋە قاغانىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى .

جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، غەربىي تۈرك — ئوغۇزلار ئون ئۇرۇققا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەش ئۇرۇق ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ، قالغان بەش ئۇرۇق ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىكەن^① . بۇ ئون ئۇرۇق تومسېن تەرجىمە قىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا «ئون ئوق» دەپ ئاتالغان^② . مەلۇم دەۋرگە كەلگەندە بۇ ئۇرۇقلار ئىچىدىكى تۈركەش ئۇرۇقى باش كۆتۈرۈپ چىققان ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇرۇق ئىچىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى مەيدانغا كەلگەن . ئۇ چاغلاردا ئەرەبلەر پەقەت تۈركلەرنىڭ مەدەنىي رايونلار (ئولتۇراق رايونلار — تەرجىماندىن) غا قىلغان ھۇجۇملىرىنىلا قايتۇرۇپ ، يايلاقنىڭ ئىچكى قىسمىغا ۋە قاغانلار جايلاشقان چۈ دەرياسى بويلىرىغا يۈرۈش قىلمىغان . ۋەھالەنكى ، غەربىي تۈرك

① چاۋانبىسى : «ماتېرىياللار» . 27 — 28 - بەتلەر .
② 17-4pp . Türcica . Thomsen .

قاغانى سر دەرياسى بويىدا ئەرەبلەر بىلەن بولغان ھەممە مەغلۇب بولغان ۋە جېنىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى يوقىرىلىدى . ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار بىرقانچە يىللار داۋام قىلدى ، پەقەت 766 - يىلغا كەلگەندىلا تۈركىي خەلق — قارلۇقلار چۈ دەرياسى ۋادىسىنى ئىگىلەپ تۇرغان تۈرك — ئوغۇزلارنىڭ ئورنىنى ئالدى . بۇ ئىشلارنىڭ ئەرەبلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى .

ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى 705 — 715 - يىللار ئارىلىقىغا ، يەنى قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم خۇراساننىڭ نائىبى بولۇپ تۇرغان چاغلارغا توغرا كېلىدۇ . ئور-خۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە شۇ مەلۇم بولدىكى ، شۇ دەۋرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شەرقىي تۈركلەر قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە تۈركەشلەر دۆلىتىنى ئىگىلىۋېلىپ تۆمۈر قاپۇغقىچە ، يەنى شۇ چاغلاردا سوغدىلار بىلەن توخارىستاننى ئايرىپ تۇرغان چېگرا بوزغال ئېغىزىغا ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، زەرەپشان ۋە قاشقا دەريالىرى ۋادىسىدىكى مەدەنىي رايونلارغىچە يېتىپ كەلگەن ئىدى . بۇ جايلار ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تارماقلىرى ئەتراپىغا جايلاشقان يەرلەر ئىدى . تومسېن بۇ ئۆتكەلنىڭ ئورنىنى سەمەرقەنت بىلەن بەلخنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان دەپ توغرا كۆرسىتىدۇ^① ، لېكىن يەنە شۇ يەردەلا بۇ (بوزغال ئۆتكىلى) «سوغدىيانا بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدا» دەپ خاتا ئىزاھلايدۇ . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، سوغدىيانا ياكى سوغدىياندىن پەرغانىگە بارىدىغان يول شەرقىي - شىمال يۆنىلىشتە ، بەلكىم بارىدىغان يول جەنۇب يۆنىلىشتەدۇر .

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئەرەبلەر غەربىي تۈركلەر بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى شەرقىي تۈركلەر بىلەنمۇ توقۇنۇشقانلىقى ئېھتىمالغا

(Inscriptions de l'orkhon. pp. 137—138.) ①

بەك يېقىن . يادىكارلىقلاردىكى بەزى مەزمۇنلار بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەيدۇ . لېكىن بەزى ئالىملار بۇ خىل چۈشەندۈرۈشتىن شۈبھىلىنىدۇ . ئەمما ياش ئىنگىلىز ئالىمى گېننىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ھۇجۇمىغا بېغىشلانغان ، ۋاقىت جەھەتتىن ئەڭ كېيىنكى ئەمگىكىدە يۇقىرىقى گۇمان رەت قىلىنىدۇ^① . «ئەرەب» دېگەن سۆز ئابدەلئەزىز كۆرۈلمەيدۇ ، پارسىلار ، خەنزۇلار ۋە تۈركلەرنىڭ تارىخىي بايانلىرىدىمۇ ئۇچرىمايدۇ^② . ئالدى بىلەن پارسىلار ئاندىن جۇڭگولۇقلار شۇنداقلا نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەر «täzik» سۆزى ياكى تۈركچە تەلەپپۇزغا ماسلاشماقان «tezik» («täzik») ، «tecik» سۆزلىرى بىلەن ئەرەبلەرنى ئىپادىلىگەن .

كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، ھازىر بۇ سۆز تامامەن باشقىچە مەنىگە ئىگە . 11 - ئەسىردىلا بۇ سۆز ئەرەبلەرنى ئەمەس ، ئىرانلىقلارنى كۆرسىتەتتى . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، كىشىلەر ئاۋۋال ئەرەبلەرنى ، كېيىنرەك ئومۇمەن مۇسۇلمان مەدەنىيىتىدىكى كىشىلەرنى ، ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنرەك شۇ چاغلاردا تۈركلەرگە مەلۇم بولغان مۇسۇلمانلار ئىچىدە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغان ئىرانلىقلارنى ئىپادىلىگەن بولسا كېرەك^③ .

تۈركلەرنىڭ ئىرانلىقلاردىن پەرقى شۇكى ، ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ قوراللىق ئىستېلاسىغا ئۇچرىمىغان . ئەرەبلەر ئامۇ دەرياسى ، زەرەپشان دەرياسى ۋە سىر دەرياسى بويلىرىدىكى مەدەنىي رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، مىلادىيە 8 - ئەسىردىلا مۇداپىئە

① (بۇ يەردە ئاپتور گېننىڭ «ئەرەبلەر ئىستېلاسى» ناملىق ئەسىرىنى دېمەكچى — تەھرىردىن) شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يادىكارلىقلىرى توغرىلىق كىتابتورنىڭ «قەدىمكى تۈرك - رۇنىڭ يېزىقىدىكى ئابدەلئەزىز» دېگەن ئەسىرىنىڭ 144 - ، 166 - بەتلەرگە قارالسۇن .

② نۆۋەتتە «Täzik» ئاتالغۇسى ئەرەبلەرنى كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئاتالغۇ ئەڭ دەسلەپتە تۇنيۇقۇق ئابدەسەد ۋە 8 - ئەسىرگە ئائىت باشقا ئابدەلئەزىز ئۇچرايدۇ . سامويلوۋنىڭ «ئەڭ قەدىمكى خاتىرىلەر» ، مالىفنىڭ «يادىكارلىقلار» 429 - بېتى قاتارلىقلارغا قارالسۇن .
③ تاجىك دېگەن ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى توغرىسىدا Schaefer نىڭ «Türkische Nameh» نىڭ 16 - 33 - بەتلەرگە ، كېۋىشنىڭ «سوغدى ھۆججەتلىرى» نىڭ 87 - 88 - بەتلەرگە قارالسۇن .

ئەلنىش سىياسىتىنى قوللانغان . ئەرەبلەر ئىلگىرىكى خەلقئارا گە ئوخشاش ، بۇ رايونلارنى كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداپ قېلىش ئۈچۈن سېپىل ۋە توپا توساقلارنى قۇرغان^① . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، بۇنىڭغا ئوخشاش قۇرۇلۇشلار ئىلگىرى ۋارۋارلار (كۆچمەن خەلقلەر — تەھرىردىن) نىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۈيۈك بىرىتانىيىدىن باشلاپ تاكى جۇڭگو ۋە مانجۇرىيە- گىچە بولغان كەڭ مەدەنىي رايونلاردا قۇرۇلغانىدى . ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنداق قۇرۇلۇشلار ئىسلام دىنى بۇ يەرگە تارقىلىپ كىرىشتىن كۆپ بۇرۇنلا — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردىلا مەرۋىنىڭ مەدەنىي رايونلىرىنى تۈركىي خەلقلەردىن بولمىغان كۆچمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قۇرۇلغانىدى^② . سوغداقلار ئەرەبلەر كېلىشتىن بۇرۇنلا سوغدىياننىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، سېپىل - توساقلارنى ياسىغانىدى . بۇ سېپىل - توساقلارنىڭ قالدۇقلىرى خۇددى بۇخارا ، تاشكەنت شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپىغا سوقۇلغان سېپىللارنىڭ ئىزلىرىدەك تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا . ئەرەبلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن كې- يىن ، يەنى ئىران سامانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن باشلاپ بۇنداق سېپىل - توساقلار سېلىنمايدىغان ھەم بۇرۇنقىلىرى رې- مونتمۇ قىلىنمايدىغان بولغان . چۈنكى سامانىيلار خانلىقى ھۇ- جۇمغا ئۆتۈش سىياسىتىنى قوللانغانىدى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ ھۇ- جۇملىرى كۆپىنچە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش خاراكتېرىدە ئىدى ، يەنە كېلىپ سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام ئىستېلاسى ئار- قىلىق بېسىۋېلىنغان زېمىنمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى . پەقەت چىرىق دەرياسى ۋادىسىدىن تالاسقىچە بولغان يەرلەرلا مۇسۇلمانلار تېررىتورىيىسىگە قوشۇلدى .

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 1 - توم ، 128 - بەت .
 ② سترايوننىڭ كىتابى ، 516 - بەت .

تۈركلەر گەرچە مۇسۇلمانلارنىڭ قورال كۈچى تەھدىتىگە ئاز ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى بىلەن غەربنىڭ تۈركلەرگە كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرى خېلىلا كۆرۈنەرلىك بولدى . ساسانىيلار خانلىقى دەۋرىدە پېرسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى تەدرىجىي كۈچىيىپ ، ھىندىستاننىڭ ئورنىنى ئالدى . ساسانىيلار خانلىقى دەۋرىدە قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىزدىن ئۆتىدىغان دۇنيا سودا يولى ھوقۇقى پېرسىيەگە مەنسۇپ بولدى ، ساسانىيلار دۆلىتى ھەرقايسى جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ زاۋال-لىققا يۈزلىنىشتىن بۇرۇنقى ئەڭ گۈللەپ ياشنىغان دەۋرىگە كىرگەندى . ساسانىيلار دەۋرىدىكى پېرسىيەدە باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەرگە ئوخشاش ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ، تەدرىجىي زاۋاللىققا يۈز تۇتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىدى . خۇددى يېقىنقى زاماندىكى گېرمانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەنگە ئوخشاش ، ساسانىيلار ناھايىتى زور كۈچ - قۇۋۋەت بەدىلىگە ئېرىشكەن تاشقى جەھەتتىكى زور مۇۋەپپەقىيەتلەردىن كېيىن بەك ھالسىز-لىنىپ كەتكەنلىكتىن توساتتىنلا زاۋال تاپتى . بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر غەرب تەرەپتە ئاساسەن ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى — تەرجىماندىن) بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا قولغا كەلگەندى . شەرق تەرەپتە قازانغان ئۇتۇقلىرى بولسا ، تۈركلەر بىلەن بولغان قىسقا ۋاقىتلىق ھەمكارلىق نەتىجىسىدە بولغانىدى . لېكىن كېيىن تۈركلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى . بۇنىڭدىن باشقا ، خۇددى ئەخمەنىيلەر خانلىقى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ، غەرب تەرەپتە ئۇرۇش قىلىپ ، شەرق تەرەپتىكى چېگرىلارنى ساقلاپ قىلىشقا ئىمكانىيىتى بولمىدى . نەتىجىدە تۈركلەر پارسلارنى كاسپىي دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان گۈرگېن دەرياسى ۋادىسىدىكى ۋىلايەتلەردىن قوغلاپ چىقىرىپ ئۇ يەرلەرنى تارتىۋالدى . تۈركلەر بۇ يەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە

چوڭقۇر ئۇچرىدى ۋە زور وئاستىر دىننى قوبۇل قىلدى. بۇ مىسال شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ساسانىيلار پېرسىيىسى ئۆز قوشنىلىرىغا ھەربىي كۈچ ئىشلەتمەي تۇرۇپمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئارقىلىق تەسىر كۆرسەتكەن. مۇشۇ پاكىت بىلەن سوغدىياندا بۇددىزمنىڭ سىقىپ چىقىرىلىپ، زور وئاستىرنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. 630 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانى كەزگەن راھىب شۈەنزائىڭنىڭ^① خاتىرىلىرىدىن بىز شۇنى مۇقىملاشتۇرايلىمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا زور وئاستىرنىڭ بۇددىزم ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە مەنسۇپ. شۈەنزائىڭ كەلگەن ۋاقىتلاردا سوغدىياندا بۇددىزم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. شۈەنزائىڭ بۇددىزم راسا گۈللەپ ياشناپ تۇرغان جۇڭگو تۈركىستاندىن چىقىپ سوغدى زېمىنىنىڭ جەنۇبىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ توخارىستانغا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ئۇچراتقان. سوغدىياننىڭ مەركىزى سەمەرقەنت شەھىرىدە قۇرۇق تۇرغان ئىككى بۇددا ئىبادەتخانىسىنى كۆرگەن. زور وئاستىرنىمۇ مۇرىتلىرى بۇددىزم مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئىبادەت قىلىشىغا يول قويمىغان، قوللىرىغا ئوتلارنى كۆتۈرۈشۈپ ئۇلارنى قوغلاپ چىقارغان. پەقەت شۈەنزائىڭ كېلىشى بىلەنلا بۇ ئىبادەتخانىلارغا بۇددا ئېتىقادچىلىرى قىسقا ۋاقىت كېلىپ تۇرغان. شۈەنزائىڭ سەمەرقەنت توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن، سوغدىياندا بۇددا دىنىنىڭ شۈەنزائىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىن سەل بۇرۇنلا سىقىپ چىقىرىلغانلىقى مەلۇم.

تۈركىستاندىكى ئارخىئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيەلەر

① «كىتابۇل مۇننى» 21، 8
 ② شۈەنزائىڭنىڭ ئەسىرىنىڭ ئۇلۇس قىلغان تەرجىمىگە قارالسۇن، پارىژ، 1857 - 1858 - يىللىرى.

سوغدىياندا سوغدى تىلىدىكى بۇددا ئەدەبىياتىنىڭ بولغانلىقىنى ، بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ۋە بۇ ئەسەرلەرنىڭ تۈركلەرگىمۇ كۆپ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى . بۇ ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلغۇچى چوڭ تەتقىقاتچى مەرھۇم ئىرانشۇناس ئالم گوتشئوت (Gauthiot) بۇ ھۆججەتلەر مىلادىيە 7 - ئەسىرلەردىن بالدۇر بولمىسا كېرەك ، دەپ ھېسابلىغان . ئەگەردە بۇ شۇنداق بولىدىغان بولسا ، بۇ ئەسەرلەر سوغدىياندا يېزىلمىغان بولۇپ چىقىدۇ . ئەمما بۇنداق دېيىش ئارقىلىق گوتشئوتنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ۋاقتىنى ئىنكار قىلىش قىيىن بولمايدۇ . سوغدىيانلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدە قۇرغان ئاساسلىق بېكەتلىرى (ئولتۇراق رايونلىرى) دە بۇددا دىنى ئېھتىمال يەنە مەلۇم مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا كېرەك .

تۈركلەر بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دەۋرلەردە تۈركلەرنىڭ قېشىغا ھىندى راھىبلىرىلا ئەمەس ، بەلكى ھىندى سودىگەرلىرىمۇ كېلىپ تۇرغان . بۇ دەۋردىكى ئەھۋالنى ئىسپاتلايدىغان بىر سۆز «سارت» ئاتالغۇسىدۇر . بۇ ئاتالغۇنى تۈركىي خەلقلەر دەسلەپتە «تىجارەتچى» مەنىسىدە قوللانغان . 11 - ئەسىردىمۇ يەنە شۇ مەنىدە ئىشلىتىلگەن . ھازىرقى كۈندە بۇ ئاتالغۇ (سۆز) نىڭ ھىندىستانلىقلار ئارقىلىق تۈركىي خەلقلەرگە تارالغانلىقى ئىسپاتلاندى^① . شۇنىمى روشەنكى ، ئۇ چاغلاردا تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ھىندىلار ئىكەن^② . تۈركلەر بىلەن بولىدىغان سودا كېيىن تەدرىجىي ھالدا ھىندىلاردىن پارسلارغا ئۆتكەن . ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەل-

① مەزكۇر لېكسىيەنىڭ نېسىخە تەرجىمىسىدىكى Schaeder نىڭ بەرگەن تۈزىتىشىگە ئاساسلانغاندا ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت شىمالىي ئىران تىلىدىكى پۈتۈكلەردە sarta (سودا ئەترىتى) دېگەن سۆز بار بولۇپ ، سانسكرىت تىلىدىكى Sārthava ha دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنكىن . شۇڭا Schaeder نىڭ قارىشىچە تۈرك تىلىدىكى Sarta سۆزى بىۋاسىتە ھىندىستاندىن كىرمىگەن ، بەلكى ئىرانلىقلار ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان — تەھرىردىن .
② «پارتولدا ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 727 - 529 - بەتلەر .

گەندە ، يەنى مىلادىيە 11 - ئەسىردىن كېيىن «پارس» بولغان بۇ سۆز تۈركلەردە ۋە موڭغۇللاردا ئېتنوگرافىيلىك مەنىگە ئىگە بولۇپ (مىللەت مەنىسىنى ئېلىپ — تەرجىماندىن) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار مۇشۇ سۆز بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان . ئوتتۇرا يەردىكى تۈركلەر ئۇلارنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تىجارەتچى خەلق دەپ قارىغان .

پارسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تەسىرى ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەلگەندە ناھايىتى كۈچەيدى . ھازىر پارسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تەسىرى پەقەت مەدەنىيەت جەھەتتىلا ئىپادىلەنمەي-دۇ . ئالىپكساندر ئىمپېرىيىسى ۋە سېلبۇك خانلىقىدىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار بىلەن پېرسىيىدىكى پارسلار قوشۇ-لۇپ بىرىنچى قېتىم دۆلەت ھاسىل قىلدى . تۈركىستانغا ئەرەبلەر بىلەن بىرگە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، نۇرغۇن ساندا پارسلارمۇ كەلگەن ھەمدە بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان . بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلار قەدىمكى پارس شاھلىرى ھەققىدىكى رىۋايەت-لەرنىمۇ ساقلاپ قالغانىدى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارسلارنىڭ شې-ۋىسى پارس تىلى تەرىپىدىن تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىلىپ ، ئى-راندىكى ۋە تۈركىستاندىكى پارسلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان بىر-خىل پارس ئەدەبىي تىلى شەكىللەندى . ئوتتۇرا ئاسىيا پارسلرىد-نىڭ بۇرۇنقى تىلى ، شۇ قاتاردا سوغدى ئەدەبىي تىلىمۇ تاجىك تىلىغا ئورۇن بوشاتتى ، بۇ تىل پارس تىلىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ . پارس تىلىنىڭ بىردىنبىر رىقابەتچىسى تۈركىي تىل بولۇپ ، پارس تىلى ئۈچۈن ئېيتقاندا بۇ رىقابەتچى تىل بىلەن بولغان كۈرەش ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى . ئىسلام دىنى تارقالغان دەسلەپكى ئەسىرلەردە باشلانغان بۇ كۈرەش تا ھازىرغىچە داۋام قىلماقتا : بىرىنچى جەريان ، پارس ئەدەبىي تىلىنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىران تىلى شېۋىسىنى سىقىپ چىقىرىش جەريانى بولدى ؛ ئىككىنچى جەريان ، تۈركىي تىلنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىران تىلى

شېۋىلىرىنى ۋە شۇ قاتاردا پارس ئەدەبىي تىلىنى سىقىپ چىقىدۇ. رىش جەريان بولدى. شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىدۇكى، تۈركىي تىلنىڭ پارسلارغا تارقىلىش دائىرىسى كۈنسىمىن زورايغان. ئالايلۇق، ئەگەر بىر يېزىدا پارسلار بىلەن تۈركلەر بىللە ياشىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئورتاق تىلى بارا - بارا تۈركىي تىلى بولۇپ قالغان^①.

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇسۇلمانلار كونا سودا يوللىرىدىن پايدىلىنىشقا باشلىدى. بىز جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مۇسۇلمان سودا ئەترەتلىرىنىڭ مىلادىيە 8 - ئەسىردىلا قارلۇقلار ئېلى تارقىلىق يېنىسى دەريا - سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قىرغىزلار رايونىغا كەلگەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز. ئىسلام ھۆججەتلىرىدىنمۇ قىرغىزلار ئېلىگە كېلىدىغان بۇ يول توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرىمىز. بۇ مەلۇماتلارنىڭ بىر قىسمى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى مەلۇماتلار بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. سايان تاغ تىزمىسى مەڭگۈ تاشلاردىمۇ، ئىسلام مەنبەلىرىدىمۇ كۆگمەن (kögmen) دەپ ئاتالغان. ئېرتىش دەرياسىغا كېلىدىغان ئىككى يول ئۈستىدىمۇ مەلۇماتلار بار. ئېرتىش دەرياسىمۇ ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدۇ. ئابىدىدە شەرقىي تۈرك قاغانلىرىنىڭ بۇ يەرلەرگە قىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنىدۇ. بىراق ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا بولسۇن ياكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە بولسۇن، ئېرتىش دەرياسى بويىدا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنىڭ نامى بىرىنچى قېتىم ئىسلام ھۆججەتلىرىدىلا كۆرسىتىلىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ ھەممىدىن كۆپ قىزىقىدىغىنى جۇڭگوغا بارىدىغان يول ئىدى. ئىسلام مەنبەلىرىدە بۇ يول توغرىسىدا ھەمدە بۇ يول بويىدا ئولتۇراقلاشقان

① ئىئانوفنىڭ ھەمدەدان ئەتراپىدىكى يېزىلار توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىگە قارىسۇن، «جۇغراپىيە ژۇرنىلى» نىڭ 1926 - يىلى، 2 - ئايدىكى سانى، 143 - بەت.

تۈركىي خەلقلەر ھەققىدە ھەممىدىن كۆپ مەلۇمات بار. كېيىنچە جۇڭگو مەنبەلىرىدە مىلادىيە 924 - يىلىدىلا مۇسۇلمان مەدەنىيەتكە لەرنىڭ موڭغۇلىيە زېمىنىغا كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بول-سمۇ ، موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدىكى خەلقلەر ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ چىڭگىزخان مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئۇ يەردە ئوينىغان رولى توغرىسىدا موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ئىسلام مەنبەلىرىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق^① . مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتلىرى پەقەت قىرغىزلار ئېلى بىلەنلا چەكلىنىدۇ . بۇ ئاپتورلارنىڭ شۇ چاغلار-دىكى تەسەۋۋۇرى بويىچە ، بۇ ئەل شەرقىي ئوكيانغىچە (تىنچ ئوكيانغىچە — تەرجىماندىن) سوزۇلغان ئىكەن . مۇسۇلمان سو-دىگەرلەرنىڭ سودا - تىجارەتكە خېلىلا ئېپى بار ئىدى . مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ جۇغراپىيىگە دائىر بەرگەن مەلۇماتلىرىنىڭ دا-ئىرىسىنىڭ ناھايىتى كەڭ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس ، نۇتۇقراق . شۇڭلاشقا بۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلى-نىش خېلىلا قىيىنغا توختايدۇ ، نەتىجىدە ئانچە توغرا بولمىغان خۇلاسەلەر چىقىرىلىدۇ . ھەممىدىن قىيىن بولغىنى ئىسلام مەد-بەلىرىدە بېرىلگەن ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتىنى ئېنىق بېك-تىش مەسىلىسىدۇر . ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە كىتابلىرى ئەرەب يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا ئوخشاش ، ئاساسەن كونكرېت ئەھۋالدىن ئايرىلغان كىتابىي مەلۇماتلار بولۇپ قالغان ، ھېچبولمىغاندىمۇ بىزگە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلار ساياھەتچىلەر-نىڭ ئۆزلىرىنىڭ ماڭغان يوللىرىنىڭ ، كۆرگەنلىرىنىڭ بايانلىرى بولماستىن ، بەلكى يازما مەنبەلەردىنلا كۆچۈرۈپ قويۇلغان نە-رىلەر بولغان . بىرەر ۋەقە توغرىسىدىكى بايان كۆپ ھاللاردا ھەرقايسى دەۋرلەردە ياشىغان ئاپتورلار تەرىپىدىن تەكرارلىنىۋەر-

① بىرىنچىبېر : «تەتقىقاتلار» ، 1 - توم ، 265 - بەت .

گەن . بايان قىلىنغان بۇ ۋەقە ئاپتور ئۆزى ياشىغان دەۋرگە ئەمەس ، 100 يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت بولسىمۇ ، شۇ ۋاقىت كۆرسىتىلمەي بايان قىلىنغان . بەزىدە دە ئاپتورلار ئۆزى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى توپلىغان ماتېرىياللارنى كىتابلاردىن ئالغان مەلۇماتلار بىلەن ۋە ئايرىم - ئايرىم ساھەلەرگە ئائىت ماتېرىياللار بىلەن پەرقلەندۈرمەيلا ئارىلاشتۇرۇپ يازغان . ئۇلارنىڭ بۇ يازغانلىرىنى ئوقۇغان ئادەملەر بىر خاتا تەسەۋۋۇرغا — مۇشۇ يېزىلغانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئاپتور يېزىۋاتقان دەۋردە يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ ، دېگەن خاتا تەسەۋۋۇرغا كېلىپ قالىدۇ . ناھايىتى مەشھۇر ئالىملارمۇ كۆپىنچە ھېچقانداق زۆرۈرىيەت بولمىغان چاغلاردىمۇ مۇشۇ كىتاب نەشر قىلىنىشتىن بۇرۇن چىقىرىلغان يەكۈنلەر قانداق قىلىپ مەلۇم دەۋردىكى ئۇ ئاپتورنىڭ كىتابىغا كىرىپ قالغاندۇ ؟ دېگەن تەۋەككۈلەنە پەرەز . لەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . يېقىندىلا 13 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىمى ياقۇتنىڭ يازغان كىتابى توغرىسىدا ئەنە شۇنداق بىر ئوقۇشماسلىق يۈز بەردى . ئۇ كىتابتا ئىسلامىيەتكە كۆپ زىيان سالغان ۋىزانتىيىلىكلەر بىلەن بىر قاتاردا تۈركلەرمۇ تىلغا ئېلىنغان . بۇ ئەسەر 13 - ئەسىرگە مەنسۇپتۇر . بۇ چاغلاردىكى مۇسۇلمان ئەللىرى ئىچىدىكى تۈركلەرنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى . شۇڭلاشقا ، تۈركلەرگە دائىر يۇقىرىقى بايانلار ئوقۇرمەنلەرگە ئاجايىپ تۈيۈلدى . كۆپچىلىك مەزكۇر ئەسەردىكى تۈركلەر ئىچىدە شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ۋە باشقا بەدئەتچىلەرنىڭ خېلىلا كۆپلىكىگە ئائىت بايانلار ئارقىلىق بۇنى چۈشەندۈرۈپ مەكچى بولدى . ئەمەلىيەتتە ، ياقۇتنىڭ بۇ سۆزلىرى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى مەقدىسى دېگەن ئاپتورنىڭ ئەسىرىدىن كۆچۈرۈپ ئېلىنغانىكەن . بۇ ئاپتورمۇ ئېھتىمال باشقا يازما

مەنبەلەردىن ئالغان بولسا كېرەك^①. تۈركلەرگە بېرىش بۇ قەدەردىن
 رىقى سۆزلەر مىلادىيە 10 - ئەسىردىكى ئاپتورلار تەرىپىدىن
 ئېيتىلغان. چۈنكى شۇ چاغلاردا خەلىپە (ئەرەبلەر - ئابباسىيلار
 خەلىپىلىكى — تەرجىماندىن) ۋە مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلارنىڭ
 تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنىدىكى تۈركلەردىن باشقا، ئىس-
 لام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈركلەر تېخى يوق ئىدى، مۇسۇل-
 مان بولمىغان تۈركلەر بىلەن ۋىزانتىيىلىكلەر ئوخشاشلا ئىسلام
 دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى دۈشمەنلەر دەپ قارالغانىدى.
 ئەگەردە ئىسلام مەنبەلىرىدە بېرىلگەن ھەربىر مەلۇماتقا، بۇ
 مەلۇمات قايسى دەۋرگە مەنسۇپتۇ؟ دەپ سوئال قويۇلىدىغان بول-
 سا، مۇسۇلمانلار خاتىرىلىرىدىكى كۆچمەنلەرنىڭ يايلاق ھاياتىدا
 يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ كەملىكى تۈپەي-
 لى، بۇ مەسىلنى ھەل قىلىش ناھايىتى قىيىنلىشىدۇ. ئەرەبلەر
 بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە يۈز بەرگەن ئۇرۇشلىرىغا
 ئانچە قىزىقىپ كەتمىگەن، بىر كۆچمەن دۆلەتنىڭ ئىككىنچى بىر
 كۆچمەن دۆلەتنىڭ ئورنىغا دەسسەگەنلىكىگە ئانچە كارى بولمى-
 غان. ئەگەردە خەنزۇچە ۋە قىسمەن گرېكچە مەنبەلەردە بۇ ۋەقەلەر
 يېزىلمىغان بولسا، بۇ ۋەقەلەرنىڭ جەريانىدىن بىز ھېچقانداق بىر
 تەسەۋۋۇرغا ئىگە بولالمىغان بولار ئىدۇق. شۇنداق بولغاچقا،
 بىزگە شەرقتە، يەنى موڭغۇلىيە رايونى ۋە جۇڭگو تۈركىستاندا
 يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدا
 يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن تېخىمۇ ئايدىڭ.

بىز پەقەت جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىپلا موڭغۇلىيىدىكى
 تۈرك - ئوغۇز دۆلىتىنىڭ مىلادىيە 745 - يىلى ئۇيغۇر دۆلىتىگە
 «ئالماشقان»لىقىنى بىلىپ يېتىمىز. ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ باش
 قارارگاھى ئورخۇن دەرياسى بويىدا، يەنى كېيىن موڭغۇللار

Nöldeke, zur Ausbreitung. barthold. zu Islam, III, s74. ①

تەرىپىدىن سېلىنغان قاراقۇرۇم شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بولغان. ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قارارگاھىنىڭ يېنىغىمۇ موڭغۇللار سالغان شەھەردىن زور ۋە كاتتا بىر شەھەر بىنا قىلىنغان^①، بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇر دۆلىتى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت دەۋر سۈرۈپ، كېيىن 840 - يىلى شىمال تەرەپتىكى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن ھالاكەتكە يولۇققان. جۇڭگو مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، موڭغۇلىيىدىكى كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان كۈرەش ناھايىتى كەسكىن بولغان ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە (زەربىگە ئۇچرىدىغان — تەرجىماندىن) كۆچمەنلەر موڭغۇلىيىدىن جۇڭگو تۈركىستانغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە تەدرىجىي ھالدا شەھەر ھاياتىغا ئۆتكەن. بۇ رايونلارنىڭ شەرقىي قىسمىدا گەرچە قوۋملار ئالماشقان بولسىمۇ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، بۇ يەرلەرگە ئەڭ باشتا كەلگەن تۈركىي قوۋم — باسمىللارنىڭ ئورناتقان ئەنئەنىسى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان.

ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا باسمىللارنىڭ ھۆكۈمەرمانلىرىنىڭ ئۇنۋانىنىڭ Iduq qut (ئىدۇق قۇت) ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس بەخت» ياكى «ئۇلۇغۋارلىق» دېگەنلىكتۇر. تۈركىي تىللاردا بۇ سۆز دۆلەت باشلىقىغا قارىتىلغان بولسا، خۇددى ياۋروپالىقلارنىڭ «جانابى ئالىيلىرى» دېگىنىگە ئوخشاش مەنىدە كېلىدۇ. 13 - ئەسىردە ئاشۇ يەردە (شىنجاڭنىڭ شەرقىدە، ئېنىقراقى تۇرپاندا — تەھرىرىدىن) تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانى بۇ ئۇنۋاننى ئىدىقۇت شەكلىدە قوللانغان. موڭغۇللار رايونىدىكى تۈرك — ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭگو تۈركىستانغا كەلگەندىن كېيىن، جۇڭگو مەنبەلىرى ئۇ-

① موڭغۇلىيىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپتىكى شەھەرلەر توغرىسىدا كىسېلىقنىڭ «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

لارنى شاتولار دەپ ئاتىغان ، بۇنىڭ مەنىسى يايلاق بار دېمەك بولۇپ ، بۇ تۈركۈم تۈركلەرنىڭ مىلادىيە 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بەشبالىقنى ئىگىلەپ تۇرغان ، كېيىن ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ بىر قىسمىنىڭ بېسىمى بىلەن غەربىي شەرق تەرەپكە يۆتكىلىپ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەتتى . بۇ يەردە ئۇلار 9 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇڭگودا يۈز بەرگەن ئىچكى مالىمانچىلىققا ئارىلاشتى (بۇ يەردە ئىن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭى نەزەردە تۇتۇلدى - تەرجىماندىن) ۋە جۇڭگو ئىمپېراتورىنىڭ تەختىنى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگۈچىلەردىن ساقلاپ قالدى . مىلادىيە 10 - ئەسىر - نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان كىچىكرەك سۇلالىلەر ئىچىدە شاتو تۈركلىرى سۇلالىسىمۇ بار ئىدى^① .

9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بەشبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى موڭغۇلىيىدە قىرغىزلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆزلىرىنى دالىغا ئالغان ئۇيغۇرلار باشقۇرۇپ تۇردى . بۇ ۋەقە (ئۇيغۇرلارنىڭ بەشبالىقنى ئىگىلىشى - تەھرىردىن) 866 - يىلى يۈز بەرگەندى . بۇ يەردە 14 - ئەسىرگىچە (موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە كەلگۈچە) مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلدى . ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يەنە بىر خانلىق گەنجۇ شەھىرىدە قۇرۇلدى . ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كېلىپ خانلىق تىكلە - گەنگىچە بۇ يەرنى تىبەتلەر بىلەن خەنزۇلار تالىشىپ ، ھاكىمىيەت ئاساسەن تىبەتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەندى . 11 - ئەسىردە ، تىبەت - لەرنىڭ بىر تارمىقى بولغان تاڭغۇتلار بۇ يەرلەرنى ئۇيغۇرلاردىن تارتىۋېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇردى . كېيىن بۇ يەرلەرنى موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالدى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەر تاڭغۇت

① شاتو تۈركلىرىنىڭ ئۈچ خانلىقى توغرىسىدا چاۋئېنىڭ «ھۆججەتلەر» دېگەن ئەمگە - كىتاب 272 - بېتىگە قارالسۇن .

نامىدا ئاتىلىدىغان بولدى . تاڭغۇتتا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىدە نىڭ سىياسىي رولىنى ساقلاپ قالالمىدى . ئەمما ، ئۇلار يەنىلا شۇ رايوندا ياشاپ قېلىۋەردى ، ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىنى ساقلاپ قالدى ، بۇ تىل قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ بىر شېۋىسىدۇر . بىزگە ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدىن ۋە ئۇيغۇرچە قەدىمكى تېكىستلەردىن مەلۇم بولغان بەزى سۆزلەر مۇشۇ خەلقلەردە ساقلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، bir jigirmi سۆزى 21 نى بىلدۈرىمەي ، بەلكى 11 (ئون بىر) مەنىسىنى بىلدۈرگەن (يەنى ، يىگىرتمىگە قاراپ ماڭغان بىر مەنىسىدە) ، بىر ئوتتۇز سۆزى 31 دېگەن مەنىنى بىلدۈرىمەي 21 دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن ۋە ھاكازا .^①

ئۇيغۇرلارمۇ خۇددى تۈرك - ئوغۇزلارغا ئوخشاش ، بىرمۇندە چە تارىخىي پۈتۈكلەرنى قالدۇرغان ، ئەمما ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئەڭ قىممەتلىك مەڭگۈتاش خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان^② . بۇ مەڭگۈتاش خەنزۇچە خاتىرىلەردىكى مەلۇماتلارنى ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرك - ئوغۇزلارغا ئوخشاش شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى ، بۇددا دىنى تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرىگە بېرىلىپ كەتمىگەنلىكىنى ، غەرب دىنىلىرىنىڭ بىرسى بولغان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ^③ . مانى دىنى مۇرىتلىرى ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى بۇددىستلار ۋە ئۆزلىرى بىلەن دەۋرداش خرىستىئان مۇرىتلىرىغا ئوخشاش ، سوغدىيانلىقلارغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە كېيىن سوغدىيانلىقنىڭ سودا يوللىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆز دىنىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تارقىتىپ چىققان^④ . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى ، ئورخۇن

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 364 — 363 - بەتلەر .
 ② مالوف : «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 30 - بەتلەر .
 ③ مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى مانى دىنى ئېتىقادچىلىرى ھەققىدە Pestalozza نىڭ «مانىزم» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .
 ④ مانى دىنىنىڭ سوغدىيانلار ئارىسىغا تارقانغانلىقى توغرىسىدا Asmussen نىڭ «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋنامىسى» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 130 — 150 - بەتلەرگە قارالغۇ .

دەرياسى ئەتراپىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەنزۇچە ئۇزۇن مەڭگۈتاش بىلەن بېرىلگەن يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدى مىسسىئونېرلىرى ئارقىلىق مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى بايان قىلىنغان سوغدىچە كىچىكرەك بىر مەڭگۈتاشمۇ ساقلىنىپ قالغان^①. جۇڭگو مەنبەلىرىدىن شۇ مەلۇم بولىدۇكى، سوغدىيانلىق دىن تارقانچۇچىلار سوغدىياندىن بىۋاسىتە كۆچمەن خەلق ئىچىگە، يەنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەلمىگەن، بەلكى مىلادىيە 762 - يىلى ئۇيغۇرلار قاغانى جۇڭگوغا قىلغان بىر ھەربىي يۈرۈشتە ئۇلار بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇلار كىشىلەر شۇنى كۆرۈۋالالايدۇكى، غەربتىكى خەلقلەر ئۈچۈن جۇڭگو بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا كۆچمەنلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان سودىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. سوغدىلار جۇڭگو-دا سودا بېكەتلىرى ۋە ئۇ يەرگە بارىدىغان يول بەرپا قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلار كۆچمەن تۈركلەرگە زور تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، دەل شۇ چاغلاردا تۈركىي خەلقلەر-نىڭ جۇڭگوغا ۋە بۈگۈنكى جۇڭگو تۈركىستانغا بولغا ھەربىي ھۇجۇملىرى پات - پاتلا بولۇپ تۇرغانىدى^②. دىنىي تەرغىبات جە-ھەتتە، سوغدىيانلىقلارنىڭ دىنىي تەشۋىقاتىنىڭ تۈركىي خەلق-لەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستاندىكى ھىندى - ياۋروپا خەلقلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىملىك بولغان. كۇچا ۋە خوتەندىن تېپىلغان ئىككى خىل ھىندى - ياۋروپا تىلى (كۈسەن تىلى ۋە ئۇدۇن تىلى) دا پەقەت بۇددا ئەدەبىياتىغا دائىر مىراسلار ساقلىنىپ قالغان. ئاتالمىش سوغدى تىلى (بۇ تىلنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىش چېگرىسى

① مەڭگۈ تاشلاردىكى مانى دىنىغا ئائىت تېكىستلەرنىڭ تەرجىمىسىنى «ئاسىيا تاخباراتى» نىڭ 11 - توپلامى 5 - تومىنىڭ 190 - 199 - بەتلەردىن كۆرۈڭ.
 ② جۇڭگو ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈرك ۋە سوغدىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە كىياش-تورنىنىڭ «قەدىمكى تۈركىي يادىكارلىقلار» دېگەن كىتابىنىڭ 114 - 122 - بەتلەرگە قارال-سۇن.

بېكىتىلمىگەن . ئېھتىمال قەشقەر ۋە ئۇنىڭغا قوشنا يەردىكىلەرمۇ مۇشۇ تىلدا سۆزلەشكەن بولۇشى مۇمكىن) دا بولسا ، بۇددا ئەدەبىي- يانتىغا دائىر ئەسەرلەردىن باشقا ، مانى ۋە خرستىئان دىنىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان . بۇ ئۈچ خىل دىننىڭ ئوخشاشلا تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان تەرجىمە ھۆججەتلىرى ساقلىنىپ قالغان^① .

مانى دىنى بىلەن خرستىئان دىنىنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى ، مىلادىيە 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ، يەنى غەربىي ئاسىيادا ئىسلامىيەتنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەن مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن . ئىسلام دىنى ئەسلىدە ، ئايرىم دىن تارقاقچىلارنىڭ تەشۋىقاتى بىلەن تارالمىغان ، بەلكى كۈچلۈك ئىسلام دۆلىتى ۋە بۇ دۆلەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەربىي ۋە مۈلكىي خادىملارنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان باشقا دۆلەتلەر ۋە جەمئىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ۋاسىتىسى (ئۇرۇش ياكى تىنچ يول) ئارقىلىق تارقالغان . مۇسۇلمانلارنىڭ ئىستېلاسى بىلەن تۇغۇلغان ئىمكانىيەتلەردىن باشقا دىنلارنىڭ ئىسلام دىنىدىن بالدۇرراق پايدىلانغانلىقى ناھايىتى تەبىئىي ئەھۋال بولسا كېرەك .

ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىشتۇر . لېكىن بۇددا ۋە خرستىئان دىنلىرى تەشۋىقاتىنىڭ قانچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن قەتئىينەزەر ، بىزدە بىرەر تۈركىي خەلقنىڭ مىلادىيە 8 - ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بۇددا دىنىنى ياكى خرستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق . تۈركىي خەلقلەرنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى ئۇلارنىڭ تۇنجى

① مالوق : « يادىكارلىقلار » ، 95 - 198 - بەتلەر ، « پارتول ئەسەرلىرى » ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 272 - بەت .

قېتىم شامانزىمدىن ۋاز كېچىپ ئەخلاقىي پىرىنسىپلار ئاساسىغا قۇرۇلغان بىر دىننى قوبۇل قىلىشى ھېسابلىنىدۇ. شامان دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ، ئادەم ئۆلتۈرۈشمۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئۇ دۇنيادا پايدىلىق بولارمىش . مانى دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ، ئادەم ئۆلتۈرۈشنىلا ئەمەس ، بەلكى ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ گۆشىنى يېيىشمۇ مەنئىي قىلىنغان . كونا دىنىي ئەقىدىلەر بىلەن يېڭى دىنىي ئەقىدىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقلارنى تۈركلەر بىلىپ يەتكەندى . ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا يېزىلغىنىدەك : «بۇرۇن گۆش بىلەن ئوزۇقلانغان خەلق ھازىر گۈرۈچنى يېمەكلىك قىلىدىغان ، بۇرۇن قاتىللىق يۈز بەرگەن ئەللەردە ھازىر ياخشىلىق تەرغىب قىلىنىدىغان بولغان» .

ھەجىمى ئانچە چوڭ بولمىغان بۇ سوغدىچە پۈتۈك ، ئۇيغۇر قاغانى نامىدىكى خەنزۇچە پۈتۈك ۋە بىرقانچە قۇر رۇنىك يېزىقىدا پۈتۈلگەن تۈركچە پۈتۈك بىلەن بىرگە تېپىلغان . خرونولوگىيە جەھەتتىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن بۇ مەڭگۈتاش 9 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇ ئورخۇن يېزىقىدا ئەمەس ، بەلكى يېڭى بىر خىل يېزىقتا ، يەنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە تارقالغان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان . مانى دىنى مۇخلىسلىرى بابىلۇن (بۈگۈنكى ئىراق)دىن ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە سوغدى يېزىقىنىمۇ ئىشلەتكەن . ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەرىپىگە تىكلەنگەن مەڭگۈتاش مانا مۇشۇ سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن ئىدى . بۇ سوغدىيانلىقلار — ئىرانلىقلار ئېلىپ كەلگەن يېزىق ئارىسىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ، ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى . بۇ سوغدى يېزىقى بىر چاغلاردا ئىسلام دەستۇرلىرىنى يېزىشقا ئىشلىتىلگەنمۇ - يوق ، بۇنىسى نامەلۇم . بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقىلىپ ،

«ئۇيغۇر يېزىقى» نامى بىلەن ئىلىم ساھەسىگە تونۇلدى^①. بىزگە يەنە شۇمۇ مەلۇمكى، تۈركلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن دەرھاللا سىقىپ چىقىرىلمىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى موڭغۇللارغا تارقاتقان، كېيىن بۇ يېزىق موڭغۇللار ئارقىلىق يېڭىباشتىن غەربكە تارقالغان. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يېزىق يەنە موڭغۇللاردىن مانجۇلارغا تارالغان^②. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىي سامىلاردىن كېلىپ چىققان بۇ يېزىق سوغدىياندىلىقلار، ئۇيغۇرلار ۋە موڭغۇللارنىڭ قوللىنىشى ئارقىلىق تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىغا قەدەر تارقالغان. بۇ يېزىقنىڭ سوغدىياندىلىقلار ئارقىلىق تارقالغانلىقى ئىسلام دۇنياسىغىمۇ ئايان. بۇ ھەقتە 13 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن مۇسۇلمان ئاپتور پەخرىدىن مۇبارەكشاھ مەرۋىررۇدىمۇ ئېنىق توختىلىپ ئۆتكەن^③. تۈركلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئورخۇن يېزىقىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئالماشتۇرۇش، كەينىگە بىرقەدەر چېكىنىش بولدى. چۈنكى ئورخۇن يېزىقىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇيغۇر يېزىقى تۈركچە تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە تازا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، مانى دىنىنى جۇڭگو تۈركىستانى ۋە گەنجۇدا تەشكىل قىلغان

① سوغدى يېزىقى ۋە بۇ يېزىقنىڭ تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش ۋاقتى ھەققىدە Henning نىڭ «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران تىلى» ناملىق ئەسىرى ۋە لېككونىڭ «قىسقىچە كىرىش سۆز» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.
 ② يېنىننىڭ «يېزىقلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ 382 - 395 - بەتلەرگە قارالغۇ.
 ③ (Ross, The genealogies, P. 405.)

خانلىقلارغا ئېلىپ كەلدى ①. مانى دىنى جۇڭگو ئۇيغۇر كىتابىغا بالدۇرراق تارقالغان بولۇشى مۇمكىن، يەنى توققۇز ئوغۇزلار دەۋرى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە، بۇ يەرلەرگە ئۇيغۇرلار كېلىشتىن ئاۋۋال تارقالغان بولسا كېرەك. ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بايانلىرى بىزگە ئەنە شۇلاردىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ كلاسسىك دەۋرى مىلادىيە 10 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. بىزگە ئاشۇ دەۋر جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى بايان قىلىپ بەرگەن بىرقاتار ئەسەرلىرى يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەرلەردە ھەم مۇسۇلمان ئەللىرىدىن چىقىپ، تۈركىي خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئارقىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان يوللار توغرىسىدىمۇ قىسقا ۋە ئوبدان مەلۇماتلار بار. ئەرەب ئالىملىرىنىڭ يازغان بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، كاسپىي دېڭىزىدىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان يەرلەر ئۈچ تۈركىي قوۋمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان:

- (1) غۇزلار، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، ئوغۇزلار كاسپىي دېڭىزىدىن تاكى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن؛
- (2) قارلۇقلار پەرغانىدىن چىقىپ شەرققە قاراپ ئاتلىق 20 كۈن يۈرۈپ يېتىدىغان جايلارغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن؛
- (3) توغۇز غۇزلار يەنى، توققۇز ئوغۇزلار (Toghuzghuz)

① 840 - 845 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن بۇرۇنقى تۇرغان يەرلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنجۇ رايونىغا (كەنسۇغا) ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندى. گەنجۇدا قۇرۇلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى 1028 - 1038 - يىللار ئارىلىقىدا تاغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. تۇرپان ئويمانلىقىدا تەشكىل قىلىنغان ئۇيغۇر دۆلىتى 13 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا موڭغۇل خانلىرى ئوتتۇرىسىدا بۇز بەرگەن ئۇرۇشلار جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كىچىكلىكىمىز «توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىدىن قىسىملار»؛ «مالياكىنىڭ «تۇرپان خانلىقى»؛ تىخونوفنىڭ «10 - 14 - ئەسىرلەر - دىكى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىقتىسادى ۋە جەمئىيەت تۈزۈمى»؛ گاباينىڭ «Dne uigurische öngreich»؛ خامىلتوننىڭ «Les Oui ghours» قاتارلىق كىتابلىرىغا قارالسۇن.

قارلۇقلارنىڭ يېرىنىڭ شەرقىدىن جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلىگەن^①.

بۇ بايانلار جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسلانغاندا ، جۇڭگو تۈر-كىستاننىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۇيغۇرلار ئىدارە قىلىپ تۇرغان چاغلاردا يېزىلغان بولۇپ ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . مۇشۇ بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن بايانلارنى ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاپ-تورى ئىبن خوردادبەھ (Ibn khordādzbeh) يازغان . كىشىلەر ئىچىدە ، مەزكۇر ئاپتورنىڭ بۇ بايانلىرى مىلادىيە 860 - يىلىدىن بۇرۇن يېزىلغان ، ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان دەيدىغان ئىككى خىل كۆزقاراش بار^② . بۇنىڭدىن كىشىلەر جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «ئۇيغۇرلار» دېگەن خەلق بىلەن ئەرەب مەنبەلىرىدىكى «توغۇز غۇز» دېگەن خەلق بىر خەلقئۇرۇم دېگەن يەكۈننى چىقارغان . بىر چاغلاردا «توغۇز غۇز» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «توققۇز ئۇيغۇر» سۆزىنى قوللىنىشنى تەكلىپ قىلغۇچىلارمۇ بولدى ، ئەمما شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە بۇنداق تەشەببۇسنى قوللىمىغۇچىلارمۇ بولدى^③ . «توغۇز غۇزلار»نى ئۇيغۇرلار بىلەن بىر خەلق دەپ ئېيتىشقا بەزى ئەرەب مەنبەلىرى ماس كەلمىدى . ئىبنۇل ئەسىرنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، غەربتىكى غۇزلار توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان^④ . تەبەرى بىزگە مىلادىيە 820 - يىلىدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، توغۇز غۇزلارنىڭ ھازىرقى جىزىق شە-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 280 - 284 - بەتلەر .
② ئىبن خوردادبەھنىڭ ئەسىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئىككى قولىز-مىسى 880 - يىللارغا ئائىت ئەسەرلەر ؛ بۇ ھەقتە بۇلگاكوفنىڭ «فانتاش يوللىرى ۋە دۆلەتلەر توغرىسىدا» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن .

③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 568 - بەت . موڭغۇللىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك - رۇنىڭ يېزىقىدىكى تېكىستلەر توققۇز ئۇيغۇز ئىتتىپاقىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى . مۇشۇ قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قەبىلە ئۇيغۇر-لار ئىدى . ئەرەب ۋە پارىس تىلى مەنبەلىرىدىكى «توققۇز ئۇيغۇز» ئاتالغۇسى پەقەتلا جۇڭگو تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان . بۇ ئىككى ئىتتىپاقنىڭ (بەئىن توققۇز ئۇيغۇز ۋە ئۇيغۇر ئاتالغۇلىرىنىڭ) ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا خاملىتوننىڭ «توققۇز ئۇيغۇرلار» دېگەن ئەسىرىگە ۋە مىنو-رىسكىنىڭ «تەمىن ئىبن بەھر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 285 - 290 - بەتلەرگە قارالسۇن .

④ «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورنېرگ نەشرى ، 117 - بەت .

ھىرى بىلەن خوجەند شەھىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ئۆزبېك تارىخى
ئۆلكىسىگە تۇيۇقسىز زەربە بەرگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.^① بۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ شۇ چاغلاردا جۇڭگو تۈركىستاندىكى ئاھالىلەرنىلا ئەمەس ، بەلكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە بىۋاسىتە چېگرىداش قوۋملارنىمۇ توغۇز غۇزلار دەپ ھېسابلىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ نۇقتىنى يەنە مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەرلەردە توغۇز غۇزلار ئەسىر ئېلىندى ، دېگەن پاكىتلار - مۇئىسپاتلاپ بېرىدۇ . مىسىردىكى تۇلۇنىيلار خانلىقىنىڭ ئاساس - چىسى ئەھمەد بىننى تۇلۇننىڭ ئاتىسى تۇلۇن دېگەن مەشھۇر شەخس توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان ئىكەن.^②

ئىبن خوردادبىھ ئەرەب ئاپتورلىرى ئىچىدە قۇرۇقلۇق ئار - قىلىق جۇڭگوغا بارىدىغان يولنى ئەڭ بۇرۇن بايان قىلغۇچىدۇر . بىراق بۇ ئاپتور جۇڭگوغا ساياھەت قىلمىغان ، بەلكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەردىن پايدىلانغان . ئىبن خوردادبىھنىڭ يول توغۇرۇلۇق يازغانلىرىغا ئوخشاش بايانلارنى بىز ياقۇت (1179 — 1229) نىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرىمىز . بۇ ئاپتور مەلۇماتنى مۇشۇ يول بىلەن ساياھەت قىلغان تەمم ئىبن بەھرنىڭ بايانلىرىدىن ئالغاندەكەن . ئەپسۇسكى ياقۇت بۇ ساياھەتنىڭ قايسى ۋاقىتلاردا قىلىدىغانلىقى ئۈستىدە توختالمايدۇ.^③ بۇ قېتىمقى ساياھەتكە دائىر خاتىرىلەنگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا ، بۇ سەپەر 760 - يىلىدىن كېيىنرەك ، يەنى قارلۇقلار يەتتەسۇ ۋە جۇڭگو تۈركىستاننىڭ شىمالىدا ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن ، 9 - ئەسىردىن بۇرۇنراق ، يەنى ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆرسىتىلگەن تۈركلەر يەنى توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان شاتو تۈركلىرى بەشبالىق رايونىدىن شەرققە — جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا كۆچۈپ كەت -

① «تارىخى تەبىرى» ، 3 - توم ، 1044 - بەت .
② مەقدىزى : «مىسىر تەزكىرىسى» 1 - توم ، 313 - بەت .
③ ياقۇت : «مۇجەم» ، («جۇغراپىيە لۇغىتى») 1 - توم ، 840 - بەت .

كەن ۋاقىتتىن بۇرۇن بولغان دېگەن پەرەزگە كېلىمىز^① . قارىدۇ .
غاندا ، ئەرەبلەر بۇ يەرلەر بىلەن (بەشبالىق بىلەن) توغۇز غۇزلار
ياشاپ تۇرغان چاغلاردا تونۇشقان ۋە بۇ نامنى كېيىن شۇ يەرلەردە
ياشىغان خەلقلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلەتكەن . توغۇز غۇز -
لارنىڭ بۇ يەردىن كېلىشى ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا تۈركىي
خەلقلەرنىڭ كەلگەنلىكىنى ئۇلار بىلىمىگەن بولسا كېرەك .
توغۇز غۇز دېگەن نامنىڭ دەسلەپ ئۇيغۇرلارنى ئەمەس ،
بەلكى شاتو تۈركلىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى مەسئۇدىنىڭ 9 -
ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا جۇڭگودا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭلار -
نى بېسىقتۇرۇشقا جۇڭگو ئىمپېراتورىنىڭ تەكلىپى بىلەن توغۇز
غۇزلارنىڭ قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ .
دو^② . بۇ ئاز كۆرۈلىدىغان ۋەقەنى بىز يالغۇز جۇڭگو مەنبەلىرىدە
دىنلا ئەمەس ، بەلكى ئەرەبچە مەنبەلەردىنمۇ پايدىلىنىپ بىلدۈرۈپ .
خەنزۇلار شاتو تۈركلىرىگە بەرگەن رولى ئەرەبلەر توغۇز غۇزلار -
غا بېرىۋاتىدۇ^③ .

تەسىم ئىبن بەھرۇل مۇتتەۋى توغۇز غۇزلار ئېلىگە بارغان
چاغلاردا ئۇ يەرلەردە زور وئاستىرىزم ۋە مانى دىنى ئېتىقادچىلىق -
رى بار ئىكەن . زور وئاستىرىزمچىلار كۆپرەك بولۇپ ، ئاسا -
سەن ، يېزا - كەنتلەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ؛ مانىزىمچىلار
بولسا پايتەخت شەھەردە كۆپ بولغان ئىكەن . مانى دىنى ئېھتىمال
زور وئاستىر دىنىنى يوقىتىش ھېسابىغا كۈچەيگەن بولسا كېرەك ؛

① شاتو تۈركلىرىنىڭ كۆچۈشى مىلادىيە 808 - يىلى يۈز بەرگەن . بۇ توغرىلىق بېجۇرىدە -
نىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى» نىڭ 2 - توم ، 1 - قىسىم 359 - 360 - بەتلەرگە قارالسۇن ؛
يەنە مىنورسكىنىڭ «تەسىم ئىبن بەھر» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
② مەسئۇدى : «ئالتۇن يايلاق» 1 - توم ، 305 - بەتتىن كېيىنكى بەتلەر . شۇ كىتابنىڭ
288 - بەتتە توغۇز غۇزلارنىڭ پادىشاھى ئۇيغۇرخان دەپ كۆرسىتىلگەن .
③ بۇ ئەرەب مەنبەلىرىدىكى تېرمىنالوگىيەلىك خاتالىق بولۇپ ، «توغۇز - غۇز» ئاتالغۇ -
سى شاتو تۈركلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقىغا ئىسپات بولالمايدۇ . بۇ ھەقتە مىنورسكىنىڭ
«تەسىم ئىبن بەھر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 288 - ، 289 - بەتلەرگە قارالسۇن .

ئەرەبلەر كېيىن پۈتۈن توغۇز غۇز خەلقىنى مانى جاھىزىغا ھېسابلىغان^①. مانى دىنى خۇددى بۇددا دىنىغا ئوخشاشلا خەلقنى سىجىز - خاراكتېرىنى بوشاشتۇرۇۋەتتى، يەنى توغۇز غۇزلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق سۈپىتىگە تەسىر كۆرسەتتى دەپ قارىغان. ئەرەب ئاپتورى جاھىزى (869 - يىلى ۋاپات بولغان) توغۇز غۇزلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانغا قەدەر، جەڭگىۋار ۋە ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر خەلق ئىدى، گەرچە سان جەھەتتە ئاز بولسىمۇ، قارلۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا دائىم غالىب كېلەتتە. مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ تۇرىدىغان بولدى، دەيدۇ. ماركوپورت جاھىزىنىڭ بۇ سۆزلىرى كۆچمەن ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان سۆزلەردۇر ۋە بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قىرغىزلار تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقى ھەققىدىكى ئە. رەبەلەرگە يەتكەن مەلۇماتتۇر دەپ قارايدۇ^②. ماركوپورت نەقىل كەلتۈرگەن جاھىزىنىڭ يازغانلىرى، روشەنكى، كۈرەشنىڭ قىر-غىزلار بىلەن ئەمەس، بەلكى قارلۇقلار بىلەن بولغانلىقىنى، بۇنىڭدىن بۇ ئۇرۇشنىڭ موڭغۇلىيە تېررىتورىيىسىدە ئەمەس، بەلكى جۇڭگو تۈركىستانى تەۋەسىدە بولغانلىقىنى، ئەرەب مەن-بەلىرىدىكى توغۇز غۇزلارنىڭ ئۇيغۇرلار جۇڭگو تۈركىستانىغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ۋەقەلەر جاھىزى ئالەمدىن ئۆتۈشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن بولغان ۋەقەلەر ئىكەن. جاھىزىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن شۇ چىقىپ تۇرىدۇكى، توغۇز غۇزلار، ئۇنىڭ قارشىچە، بۇ يەرلەردە ئۇزۇن-دىن بۇيان ياشاپ كەلگەن، ئەرەبلەرنىڭ بۇ يەرلەردە كۆرگىنى مانا شۇ خەلق بولۇپ، ئۇلار ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ غەرب

① تەسىم ئىبن بەھرنىڭ «توغۇزغۇز» لارنىڭ دىنى ھەققىدىكى ئانالىزلىرى خۇنۇسدا مىنورسكىنىڭ «تەسىم ئىبن بەھر» ناملىق ئەمگىكىنىڭ 296 - بېتىگە قارالسۇن. ۋ. پ. - مىنورسكى شۇ چاغدىكى ساياھەتچى خاتا ھالدا بۇددىزىمنى ياكى تۈركلەرنىڭ قەدىمكى دىنىنى زورۇتلىتىرىزىم دەپ قالغان، دەيدۇ.
 ② Marquart, streijzuge, s. 92, 95.

تەرەپتىكى قوشنىسى قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلگەن . ئەرەب - لەر مانا بۇ كىتابلاردىكى يازما مەلۇماتلارنىڭ تەسىرى بىلەن توغۇز غۇزلار جۇڭگو تۈركىستاننىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشىغان دەپ سۆزلەپ كەلگەن . ئۇ چاغلاردا بۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار ياشىغان ئىدى . بۇ خەلق (ئۇيغۇرلار — تەرجىماندىن) قە ئائىت ئەرەب مەنبەلىرىدە ساقلانغان ئازغىنە تارىخىي مەلۇماتلاردىن 10 - ئەسىرنىڭ ئاپتورلىرى مەسئۇدى ۋە نەدىمنىڭ خاتىرىلىرى ناھايتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . مەسئۇدى ۋە ئەن نەدىمنىڭ كۆرسىتىشىچە ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى جۇڭگو ئىمپېراتورى ۋە سامانىيلار خانى ئالدىدىمۇ ئۆزىنىڭ دىنداشلىرىنى قوغداش كۈرىشىگە ئاتلانغان . ئەن نەدىمنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، توغۇز غۇزلار خانىغا سامانىيلار ھۆكۈمرانىنىڭ سەمەرقەنتتە ياشىغۇچى مانى مۇرتلىرى جامائەسىگە زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانلىق خەۋىرى كەلگەن . توغۇز غۇز قاغانى : سامانىيلار ئەمىرىگە شۇنى يەتكۈزۈپ قويۇڭلاركى ، توغۇز غۇزلار دۆلىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانى سامانىيلار يېرىدىكى مانى مۇرتلىرىنىڭ سانىدىن كۆپ ، ئەگەردە ئۇ مانى مۇرتلىرىغا تەھدىت سېلىپ ، زىيانكەشلىك قىلىدىغان بولسا ، توغۇز غۇز قاغانىمۇ بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارغا قارشى زىيانكەشلىك ھەرىكەتلىرىنى باشلىۋېتىدۇ ! دېگەن . توغۇز غۇز قاغانىنىڭ مانا مۇشۇ قاتتىق تەھدىتتىن كېيىن ، سامانىيلار خانى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى نىيىتىدىن يانغان^① .

بۇ بايانلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى ، جاھىزىنىڭ تۈركىي خەلق - لەر مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويدى ، دېگەنلىرى خۇددى موڭ - غۇللار بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ

① «فەرست» («كاتالوگ») ، 1 - توم ، 337 - بەت : ئەرەب ۋە پارىس مەنبەلىرىدىكى توغۇز غۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى ياكۇبوۋىسكىنىڭ «تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسىرىگىمۇ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .

جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ قويدى ، دېگەنگە ئوخشاش مۇنەۋۋەر مۇسۇلمان دەۋر . موڭغۇللارنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن خەنزۇلارغا قارشى قارغۇچىلىق ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى موڭغۇللارنىڭ بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرمامدۇ . خۇددى شۇنىڭدەك تىبەتلەرمۇ مىلادىيە 7 - ئەسىردە بۇددىزمىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، يەنە باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال قىلغۇچىلار سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىمىدىمۇ . 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تىبەتتە بۇددىزم شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا - جۇڭگولۇقلار تىبەتلەرنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى يېتەكچىلىك قىلىدىغۇ . خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپانىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى كۆرسەتتىكى ، جەڭگىۋار خەلقلەر مېھرى - شەپقەت بىلەن تىنچ ئۆتۈشنى تەرغىپ قىلغان دىننى ئۇرۇش - سوقۇش قىلىدىغان دىنغا ئايلاندۇرۇپ قويالايدۇ . كەن . شۇنداق قىلىپ ، كۆچمەن ئۇيغۇرلار مانى دىننى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە قارشى تەرەپنىڭ بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بولدى . جۇڭگولۇقلار باشقا دىندىكىلەرگە قوللانغان سىياسىتىدە ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىننى قوغداپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى ئويلىشىدىغان بولدى . پەقەت ئۇيغۇر دۆلىتى قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىنلا جۇڭگودا باشقا دىنلارنى ، جۈملىدىن مانى دىننى چەتكە قېقىش باشلاندى ① . جۇڭگو تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىن مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى تەھدىت سۆزلىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيىدىكى بۇرۇنقى قۇدرەتلىك قاغان بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدىكىدەك رول ئوينايدىغان بولۇپ قالدى . ئەمما شۇنداق بولسىمۇ مەسئۇدى ② ۋە ئەن نەدىمنىڭ

① چاۋانتېسى ۋە پېللىئوتلارنىڭ «ئاسىيا ئاخباراتى» نىڭ 2 - تومىدىكى ماقالىلىرىغا قارىسۇن .
 ② «ئالتۇن يايلاق» ، 1 - توم ، 360 - بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

يازغانلىرى جۇڭگو تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا ئەللەردە-
 كى دىنداشلىرىنى قوغداپ كەلگەنلىكىنى ، قورال كۈچى ئىشلى-
 تىشىنىمۇ ۋاز كەچمىگەنلىكىنى ، ھەربىي جەھەتتىكى باتۇرلۇقى-
 رىنىمۇ يوقىتىپ قويمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ .
 ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تې-
 پىلغان پارس ، سوغدى ۋە تۈرك تىللىرىدىكى مانى دىنىغا دائىر
 پۈتۈكلەر ، ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ مانى دىنىدىكىلەرنىڭ ئۆز تىللى-
 رىدا يېزىلغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ مانى دىنىنى تەتقىق
 قىلىشىغا تۇنجى ئىمكانىيەتنى ياراتتى . ئۇنىڭدىن بۇرۇن ، كىشى-
 لەر خرىستىئان ۋە مۇسۇلمان ئاپتورلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى
 ئارقىلىقلا مانى دىنىدىن خەۋەردار بولغانىدى ، ئۇلارنىڭ يازغانلى-
 رى بولسا كۆپىنچە مۇنازىرە خاراكتېرلىك ئەسەرلەر ئىدى ① .
 مانى دىنى بۇددا دىنىغا ئوخشاش كەڭ خەلق ئىچىدە تارقىتىلغان
 بولۇپ ، زور وئاستىر دىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈۋەتكەن تەبىقە تۈزۈ-
 مىگە ، بولۇپمۇ پېرسىيىگە ساسانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىل-
 گان دەۋردىكى تەبىقە تۈزۈمىگە قارشى ئوتتۇرىغا چىققان . شۇڭ-
 لاشقا مانى دىنىنى تەرغىب قىلىدىغان ئەسەرلەر ئاددىي خەلققە
 چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىلاتتى . شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان پارسچە
 قول يازمىلار ئىچىدە پەقەت مانى دىنى توغرىسىدا يېزىلغان ئە-
 سەرلەرلا ئېنىق ۋە چۈشىنىشلىك ئىدى . مۇنداق ئەسەرلەر سامىلار
 ئىشلىتىدىغان چۈشىنىكسىز سۆزلەردىن (ئىدىئوگراممىلاردىن)
 خالىي ئىدى . بۇنداق چۈشىنىكسىز سۆزلەرنى بولسا ، خرىستىئان
 دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پارسلار شۇ چاغلاردا پەھلىۋىچە دەپ
 ئاتىلىدىغان قول يازمىلاردا كۆپ ئىشلىتەتتى . نۇرغۇن سۆزلەر
 پارسچە يېزىلىشىمۇ ، سامچە ئوقۇلاتتى . مانىچىلار تۈركچە يازغان-
 دىمۇ ناھايىتى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك سۆزلەرنى ئىشلىتەتتى .

(cp. puech, Le Mani cheisme.) ①

مانى ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم يادىكارلىقى «توۋا دوغۇسى» (مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋنامىسى) — تەھرىردىن (Chuastuanift) مۇساپ تۈرك تىلىدا يېزىلغانىدى. رادىلوف «توۋا دوغۇسى» بىزگە يېتىپ كەلگەن تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى، دەپ ئېيتقان ①.

مانى دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا بەك يېقىنلىقى يۇقىرىقى ھۆججەتتەنىمۇ ئوبدان كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە بۇددا دىنىدىكى مۇقەددەس ھېسابلانغان نەرسىلەرنى ھاقارەتلەش مانى دىنىنى ھاقارەتلەشكە ئوخشاشلا بىر ئىش دەپ قارالغان. بۇ ئىككى دىننىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى بۇ ئىككى دىننىڭ ئىشلەتكەن تېرمىنلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ تېرمىنلار بۇ ئىككى دىننىڭ بىر-بىرىگە بولغان تەسىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلارغا قاراپ بۇ دىنلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە قايسىسى بالدۇر تارقالغاندۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىشۇمۇ تەسكە توختايدۇ. تۈركلەر بۇددا ۋە بۇددا ھەيكىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «بۇرخان» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتەكەن، بۇ ئاتالغۇنى مانى دىنىدىكىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس ئىنسانلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن؛ ئىككىنچى تەرەپتەن، بۇدداستلار ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مانى دىنىنىڭ ئاتالغۇسى «نوم» سۆزىنى ئىشلەتەكەن. مەزكۇر ئاتالغۇ تا ھازىرغا قەدەر موڭغۇل تىلىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مانى دىنىدىكىلەر، بۇددا دىنىدىكىلەر ۋە كېيىنرەك خرىستىئانلار ھەمدە مۇسۇلمانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنلىرىنى تۈركىي تىلغا ئارىسىغا تارقاتقاندا، تۈركچە ئاتالغۇلارنى ئىجاد قىلىشقا تىرىشقان، ئەمما بۇ ئىش ھەممىلا چاغدا ئوڭۇشلۇق بولمىدەكەن. شامانزىمغا ئائىت ئاتالغۇلاردىن «خۇدا»، «ئالۋاستى»

① مەزكۇر يادىكارلىقنىڭ تۈركچە تېكىستى ۋە نەشر قىلىنىشى توغرىسىدا رادىلوفنىڭ «Chuastuanift» مالىقەسى «يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 108 — 129 - بەتلەرگە قارالسۇن. يەنە دىمىترىيەننىڭ «Chuastuanift» ھەققىدە يازغانلىرىغا قارالسۇن.

(جىن - شەيتان) دېگەن ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تېرىمىن - ئاتالغۇ تېپىشقا ئىمكان بولغان ، ئەمما «پەرىشتە» دېگەن سۆزگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئاتالغۇلار شامان دىنىدا يوق ئىدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى مانى دىنىدىكىلەر ، خرىستىئانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئەنە شۇنداق ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان پارسچە «پەرىشتە» دېگەن ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن . تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە «پەرىشتە» دېگەن ئۇقۇمنىڭ يوقلۇقىنى مەھمۇد كاشغەرىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتكەن^① . ئەرەب ئاپتورلىرىنىڭ مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنىنى ئېنىق پەرق ئېتىپ كېتەلمىگەن چاغلىرىمۇ بار . شۇ سەۋەبتىن ، مەسىلەن : ئەل بىرۇنغا ئوخشاش ئاپتورلار مانى دىنى ناھايىتى كەڭ تارقالغانىدى دېگەن بولسا ، ئەرەب ئاپتورى مەسئۇدى : مانى دىنى پەقەت توغۇز غۇزلار ئىچىدىلا تارقالغان ، پۈتكۈل تۈركلەر ئىچىدە تارقالمىغان ، دەپ جەزملەشتۈرىدۇ . مەسئۇدى بۇ يەردە توغۇز غۇزلارنى ئۇيغۇرلار دەپلا مۇقىملاشتۇرىدۇ . كېيىنرەك ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، 10 - ئەسىردىن كېيىن ، ئۇيغۇرلاردىكى مانى دىنىنىڭ ئورنىنى بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنى ئىگىلىگەن ، ئەمما مەنبەلەردە بۇ ئىشنىڭ قاچان ۋە قانداق يۈز بەرگەنلىكى ئۈستىدە گەپ يوق . ھەتتا ئۇيغۇر ئېلىنى ھەممىدىن ئوبدان بىلىدىغان مەھمۇد كاشغەرىمۇ 11 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يازغان ئەسىرىدە مانى دىنى ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ . شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىلىق ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازغان بىردىنبىر ئادەم بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى بايانلارنى يازما مەنبەلەر ئاساسىدا ئەمەس ، بەلكى بۇ ئەلدىكى بىۋاسىتە تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان . ئۇ بۇ ئەسىرىدە «توغۇز

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 - توم ، 9 - بەت .

غۇز» دېگەن سۆزنى ئىشلەتمەستىن ، پەقەت «ئۇيغۇر» دېيىل ئال-
غان . مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ مۇشۇنداق قويۇلۇشى جۇڭگو ئۇيغۇر كىتابىدا
نىدا شۇ چاغلاردا ئولتۇراقلىشىپ ياشاپ كەلگەن تۈركلەرنىڭ
ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپ كەلگەنلىكىنى ، «توغۇز غۇز»
ئاتالغۇسىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدە پەقەت كىتابىي ئەنئەنىلەر
بويىچىلا ئېيتىلىپ كەلگەنلىكىنى ھەممىدىن ئوبدان ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئۇيغۇرلار مانى دىنىدا ئەمەس ،
بۇددا ۋە خرىستىئان دىنىدا ئىدى . ئەمما ئۇلارنىڭ غەربتىكى
قوشنىلىرى بولسا ، شۇ چاغدا ئىسلام دىنىغا ئۆتكەنىدى . كېيىن-
كى لېكسىيەمدە مۇشۇ مەسىلىنى ، يەنى تۈركىي خەلقلەر تارىخى-
دىكى بۇ ئەڭ مۇھىم مەسىلىنى يورۇتۇپ ئۆتۈشكە تىرىشمەن .

تۆتىنچى لېكسىيە

ئىسلام دىنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىگە ، سامانىيلار خانلىقىدا - نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋېلىشى بىلەن تارقالغان . سامانىيلار خانلىقى 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەردە (تەخمىنەن 820 - 1000 - يىللاردا) بۈگۈنكى روسىيە تۈركىستاننىڭ مەدەنىي رايونلىرى (دېھقانچىلىق رايونلىرى - تەرجىماندىن) نىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلانغانىدى . ئەرەبلەر بۇ يەرلەرنى - ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى «ماۋەرائۇننەھر» دەپ ئاتىغان . بۇ «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەن مەنىدىكى گەپتۇر . ئىسلامىيەتنىڭ ئىستېلا تارىخىدا ئەرەبلەر ماۋەرائۇننەھر رايونىنىڭ ئاھالىلىرىنى تۈركىي كىيىلەر دەپ ئاتىغان . بۇ ئېھتىمال ، بەزى ۋىلايەتلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەر قۇرغان سۇلالىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك . ئۈمەييەلەردىن بولغان قۇسەيىر ئەمرانىڭ سارىيىغا ساسانىيلار پادىشاھىنىڭ ، ۋىزانتىيە ئىمپېراتورىدىن ئىسپانىيە ۋېسگوت كارولىنىڭ ، ھەبەشىستاننىڭ پادىشاھلىرىنىڭ رەسىملىرى بىلەن بىر قاتاردا ، بۇخارا دىكى تۈرك ئايال ھۆكۈمرانىنىڭ رەسمى قويۇلغان ، دېگەن گەپلەر بار^① . بىراق ئۇ چاغلاردا تۈرك تىلى يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە ئانچە ئومۇملاشمىغانىدى . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئەرەبلەر ئۇ چاغلاردا يەرلىك ئىران ئاھالىلىرىنىڭ تىلىنى بەزىدە خاتا ھالدا تۈركىي تىل دەپ

① P. ۋىتېك : «ئىسلام ژۇرنىلى» 14 - توم ، 402 - بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر . P. ۋىتېكنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدە «بىر تۈرك ئايال شاھ» دېيىلگەن . بىراق خېرىزفېلد (Herzfeld) ۋىتېكنىڭ بۇ بايانىدىن گۇمانلىنىدۇ ، چۈنكى بۇنى ئىسپاتلىغۇدەك مەخسۇس پۈتۈكلەر يوق .

Herzfeld, Archäologie der Metalle, v.149, 152.

قارىغان . جاھىزى ئىران تىلى بىلەن تۈرك تىلى ئوتتۇرىسىدا پەقەت خۇددى مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدىكى دىئالىكتىك پەرققە ئوخشاش پەرق بار دەيدۇ^① .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام رايونلىرى ۋە ئەرەب خەلىپىلىكى كىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ، ئېھتىمال مەلۇم دەۋرلەردە يەرلىك ئىران قەبىلىلىرى ۋە تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنوگرافىيىلىك چېگرا (مىللەت چېگرىسى) بىلەن بىردەك بولغان بولسا كېرەك ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت چېگرىسى بىلەنمۇ بىردەك بولغان بولسا كېرەك . بۇ چېگرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە نۇرغۇن شەھەرلەر بولغان ، ئەمما بۇ شەھەرلەر مەدەنىي رايونلارنىڭ ئاھالىلىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىدى . 10 - ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى تۈركىي خەلقلەرنى ، ئىسلام دىنىنىڭ سىرتىدىكى خەلقلەر ، ئۇلار مۇسۇلمانلار بىلەن ئەپ ئەمەس ئىدى ، دەپ كۆرسەتكەن ، گەرچە بۇ خىل ۋەزىيەت شۇ چاغلاردا ئۆزگەرىشكە باشلىغان بولسىمۇ .

خۇددى ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر خانلىقى — تەرجىماندىن) نىڭ ۋەزىرى بەرمەكىگە ئوخشاش ، سا-مانىيلارمۇ بەلىخ تە مەيدانغا كەلگەنىدى . بۇ جاي ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن بۇددىزم ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن يەر ئىدى^② . بىراق بۇددى دىنى ئۈچۈن ئىسلامىيەت بىلەن بولغان رىقابەتتە ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ھەممىدىن تەس ئىش بولۇپ قالدى . مۇسۇلمانلار بۇددى ئىبادەتخانىلىرىدىكى نۇرغۇن ھەيكەل - سۈرەتلەرنى كۆرگەندىن كېيىن ، بۇددى دىنى ئاساسەن ھەيكەل - سۈرەتلەرگە چوقۇنىدىغان دىن ئىكەنلىكى ، دەيدىغان قاراشقا كەل-

① جاھىزى : «مەناقىبۇل ئەملاك» ۋان فلوتېن نەشرى ، 5 - توم ؛ مابدېلىشتاينىڭ تۈركلەر ھەققىدىكى بايىنى قاتارلىقلارغا قارالغۇن .
 ② سامانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە سېمېنوفنىڭ «سامانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلىلەر» دېگەن ئەمگىكىگە قارالغۇ .

گەن . مانا بۇ ھىندىستاندا ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىگەن چاغدا ، بۇ يەردىكى بىراھمان دىنى (بىراھمانىزم) نىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىنىڭ ، ئەكسىچە بۇددا دىنىنىڭ تېزلا يوقال-غانلىقىنىڭ سەۋەبى ئىدى . بۇددىزم خۇددى مۇشۇ تەرىقىدە بەلىخ ۋە ئومۇمەن توخارىستاندا يوقالغان . بۇنىڭ ئەكسىچە ، زوروتاشت-رىزم بولسا ، ماۋەرائۇننەھىردە يەنە بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە مانى دىنى ، خرىستىئان دىنى ، يەھۇدىي دىنى قاتارلىق دىنلارمۇ مەۋجۇت ئىدى . بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت ئاخىرقى ئىككى دىنلا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالدى ① . لېكىن بۇددىزم ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە ئىزسىز يوقاپ كەتكە-نى يوق . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي دىنىي مەكتىپىنىڭ بىر تۈرى بولغان مەدرىسە ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى (vihāra) غا تەقلىد قىلىنغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك . ھۆججەتلەردە بۇ مەدرىسىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپ مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى تىلغا ئېلىند-دۇ ، يەنى مىلادىيە 11 - ئەسىردە غەربىي ئىراندا ۋە خەلىپىلىك-نىڭ مەركىزى بولغان باغداتتا مەيدانغا كەلگەن . بۇددىزمىنىڭ تەسىرىنىڭ خېلىلا دەرىجىدە كۈچلۈك بولغانلىقىنى بەلىخ شەھى-رىدە ۋە شۇ نامدىكى ۋىلايەتتە مەيدانغا كەلگەن نۇرغۇن ساندىكى مەدرىسىلەرمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ ② .

10 - ئەسىردە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردە مەۋجۇت بو-لۇپ تۇرغان مەدرىسىلەر ، مەلۇم بولۇشىچە ، ئىسلام دىنىنى تار-

① شەرىپ ئىستېلاسىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇددىزم ، خرىستىئان ۋە مانى دىنلىرى-نىڭ تارقالغانلىقى توغرىلىق بېلىنمىسىنىڭ «مەسىلىلەر» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 36 - 52 - بەتلەرگە قارالسۇن ؛ ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغانغا قەدەر ، بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىدا ئوننى ئۇلۇغلاش ۋە بەزىلىك ئىلاھلارغا تىۋىنىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانىدى . بارتولد بۇ خىل ئېتىقادى زوروتاشتىزم دەپ ئېيتقان . لېكىن ، ئۇ ئىراندا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان زوروتاشتىزم بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زوروتاشتىزمنى قاتتىق پەرقلىنىدۇرۇپ قارىغان . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارىخ - ئەدەبىيات ئىلمىدا بۇ خىل دىنىي ئېتىقاد سىستېمىسى شەرتلىك ھالدا مازداك دىنى دەپ ئاتىلىدۇ . «تاجىك تارىخى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 87 - 88 - بەتلەرگە قارالسۇن .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 431 - 432 - بەتلەر ؛ ھازىرانىڭ «بەلىخ» قاتارلىق ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .

قىتئىشتىكى كۈچلۈك قورال بولغان . شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ نىڭ ئىسلام خەلىپىلىكى دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا- يادا زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى ۋە مۇنداق مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا ھەرقانداق جايلىرىدا كۆرۈلمىگەنلىكى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن . سامانىيلار خانلىقى خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى ئىلگىرىكى ئىسلام ھۆكۈمرانلىق- رىنىڭ مۇداپىئەلىنىش سىياسىتىدىن ۋاز كەچكەن ، ئۇلار كۆچ- مەن خەلقلەرنىڭ مەدەنىي رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ياسىغان قۇرۇلۇشلاردىن ۋاز كېچىپ ، يايلاقلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كىرىشكەن . بىر نەچچە قېتىم جەڭگە ئاتلىنىپ ، بەزى شەھەرلەرنى ئالغان ، مەسىلەن ، 893 - يىلى تاراڭ شەھىرى (تالاس شەھىرى) نى ھۇجۇم بىلەن ئالغان . بۇ شەھەر ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىنىڭ ئورنىدا^① . مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە ، بۇ يەردىكى خرىستىئانلارنىڭ چوڭ چېركاۋى مەسچىتكە ئايلاندۇرۇلغان . بۇنىڭدىن بۇ يەردە ئىسلام دىنى تارقى- لىشتىن بۇرۇن خرىستىئان دىنى تارقالغان ، دېگەن يەكۈن چىقىد- دۇ^② . سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئىستېلاچىلىق ھەرىكەتلىرى پەقەت چېگرىغا تۇتىشىدىغان ۋىلايەتلەر بىلەنلا چەكلەنگەن . ماۋەرائۇننە- ھىردىكى كۆچمەنلەر بەرپا قىلغان شەھەرلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشى بولسا ، سامانىيلارنىڭ ھەربىي ھۇجۇملىرىنىڭ تەسىرىد- گە ئۇچرىمىغان . ئىسلام دىنى ماۋەرائۇننەھەرگە تېخى تارقالمىد- غان چاغلاردا سوغدىلار توركلەر ياشايدىغان يايلاقلارغا كەلگەن ۋە ئۇ يەرلەردە دېھقانچىلىق قىلغان ؛ ئىسلام دىنى ماۋەرائۇننەھىردە زور كۆپچىلىك خەلق ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلانغاندا بۇ يەر- لەرگە مۇسۇلمانلار داۋاملىق كېلىپ تۇرغان . شۇنداق قىلىپ ،

① ھازىرقى جامبۇل شەھىرى (بۇ شەھەر ھازىر يەنە شۇ بۇرۇنقى نامىدا ئاتىلىدىغان بولدى) - تەرجىماندىن)
 ② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 340 - بەت .

سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا جېند ، خۇۋارا (Huvara) ۋە يېڭى كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ مۇسۇلمان شەھىرى قۇرۇلغان (يېڭى كەنت ، ئەرەبچە ئەلقەرىيە ئەل ھەدىتە ، پارسچە «دېھى نەۋ» ، تۈركچە «يېڭى كەنت» دېيىلىدۇ . بۇ يەردىكى «كەنت» سۆزى تۈركلەرگە سوغدىلاردىن سىڭگەن ^① . بۇ شەھەر - لەردىن پەقەت «يېڭى كەنت» نىڭ ئورنىنىلا مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ ، ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى «ياڭى كەنت» دەپ ئاتىلىدۇ . خان خارابىدۇر . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا ، بۇ شەھەرلەردە مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ ، بىراق بۇ شەھەرلەر تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن تۈرك - ئوغۇزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىكەن . بۇنىڭدىن شۇ مەلۇم بولىدۇكى ، بۇ شەھەرلەر سامانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان يەرلەرگە قۇرۇلغان شەھەرلەر بولماستىن ، بەلكى شۇ يەردىكى تۈركلەرنىڭ رازىلىقى بىلەن ماۋەرائۇننەھىردىن كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىكەن . يېڭى كەنت خۇددى سامانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان تالاس شەھىرىگە ئوخشاش .

ئوتتۇرا ئاسىيادا تالاس شەھىرى ۋە يېڭى كەنت شەھەرلىرى سودا تىجارىتى بىلەن بەك مەشھۇر شەھەرلەر ئىدى . بۇ شەھەر - لەردىن جۇڭگولۇقلار بىلمەيدىغان ئېرتىش بويىدىكى تۈركىي خەلق كىمىكلارغا بارىدىغان يوللار بار ئىدى . «كىماك» — ئەسلىي تۈرك تىلى تەلەپپۇزى بويىچە «kimäk - كىمەك» بولسا كېرەك . بۇ خەلقتىن كېيىنچە ناھايىتى نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىگەن قىپچاق قوۋمى كېلىپ چىققان ^② .

① سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى شەھەر - لەر ۋە بۇ شەھەرلەرنى بەرپا قىلغۇچىلار توغرىسىدا تولىستوفنىڭ «غۇزلارنىڭ شەھەرلىرى» ناملىق كىتابىغا ۋە «قەدىمكى دېلتا بويلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 273 — 294 - بەتلەرگە قارالسۇن .
② «بازتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 549 — 551 - بەتلەر . شۇ يەرلەردە «كىماك» ، «قىپچاق» ۋە «ئىدىز» قەبىلىلىرى توغرىسىدا توختىلىدۇ .

ئىسلام مەدەنىيىتى تارقالغان چەت رايونلار قاتارىغا ئۈچ تەرىپى يايلاقلار بىلەن ئورالغان خارەزىمۇ كىرىدۇ . خان زېمىنىنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئىختىلاپ قوپۇق سودا ئالاقىسىدە بولغان . بۇ سودا ئىسلامىيەت دەۋرىدە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن . خارەزىملىكلەر ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، سىر دەرياسى بويىدىكى شەھەرلەرنى بەرپا قىلىشقا قاتناشقان بولسا كېرەك . بىراق ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى غەربكە ، غەر- بىي شىمال تەرەپكە ، ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا قارىتىلغان . ئۇ چاغلاردا ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدا بۇلغارلار ۋە ھازارلار ياشىغان . خارەزىملىكلەرنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيىتى ئىسلام دىنى بۇ يەرلەر- گە تارقىلىشتىن خېلى بۇرۇنلا باشلانغان . مىلادىيە 764 - يىلى ، خارەزىملىكلەرنىڭ قوشۇنى كافكازدىكى مۇسۇلمان رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلغان^① . لېكىن بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ، مۇسۇلمان خارەزىملىكلەر كېيىنرەك ھازارلارغا خىزمەت قىلغان ، ئەمما خارەزىملىكلەر ھازارلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا ئۇرۇشقا قاتناشماسلىقىنى شەرت قىلغان ، ھازارلار بۇنىڭغا ماقۇل بولغان^② . بۇنىڭدىن باشقا ، ھازارلار ئېلىگە ۋە ئۇلارنىڭ پايتەختى — ئېتىل شەھىرى (ۋولگا دەرياسىنىڭ قۇيۇ- لۇش ئېغىزىغا جايلاشقان) گىمۇ نۇرغۇن مۇسۇلمان سودىگەرلەر توپلانغانىدى . بۇ يەردە سودا مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭ بىر شەھەر- نىڭ بەرپا قىلىنىشى مۇمكىن ئىدى ، ئەرەبلەرنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ، بۇ شەھەر ئۆزى ھېچنېمە ئىشلەپچىقارماي كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سودا - تىجارەت قىلىدىغان شەھىرى بولۇپ قې- لىشى مۇمكىن ئىكەن . ھازار دۆلىتى غەربىي جەنۇبتا داغىستان ئىسلام خەلىپىلىكى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىداش ئىدى . بۇ يەرلەر-

① «تارىخىي تەبىرى» ، 3 - توم ، 328 - بەت .
 ② ۋولگا بويىدىكى دۆلەتلەر ، ھازار ۋە بۇلغارلار بىلەن خارەزىم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى- ۋەتلەر توغرىسىدا تولىستوفنىڭ « قەدىمكى ئىزلارنى بويلاپ » دېگەن كىتابىنىڭ 223 - 265 - بەتلەرگە قارالسۇن .

دە پات - پاتلا ھەربىي توقۇنۇشلار يۈز بېرىپ تۇراتتى . بۇنداق توقۇنۇشلار سەۋەبىدىن ھازار قاغانلىرى داغىستاندىكى ئۆزلىرىدە - نىڭ بۇرۇنقى پايتەختىنى تاشلاپ ، ۋولگا دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدا يېڭى بىر شەھەر بەرپا قىلدى . ئەرەبلەر كېيىن خۇددى تۈركىستاندىكىگە ئوخشاش ، كافكازغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلىش سىياسىتىدىن ۋاز كەچتى ، شۇنىڭ بىلەن دەربەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن باشقا ، داغىستان يەنىلا ھازارلارنىڭ قولىدا قېلىۋەردى ① . شەرق تەرەپتە ھازار دۆلىتى بىلەن مۇسۇلمانلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەر ئوتتۇرىسىدا ھەر ئىككى تەرەپكە تەۋە ئەمەس مەلۇم بوش يەرلەر بار ئىدى . شۇنداق بولسىمۇ ، بەزى ئەرەب مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، خارەزىم قوشۇنلىرى مۇشۇ بوش يەرلەردىن پايدىلىنىپ ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى ۋەقەلەرگە قاتناشقان . 10 - ئەسىردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر چوڭراقى رۇسلارنىڭ ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا قىلغان ھۇجۇمى بولدى ② .

رۇسلار ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇن ھازارلار شەرقىي سىلاۋيان زېمىنلىرىغا ھۇجۇم قىلغانىدى . رۇس يىلنامىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، 9 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە سىلاۋيان خەلقلەرنىڭ بەزىلىرى ھازار خانلىقىغا ئولچان تۆلەپ تۇرغان . ھازارلارنىڭ تەسىرىنىڭ شىمالغا قانچىلىك كېڭەيگەنلىكىنى تۆۋەندىكى ئەھۋال مۇئەييەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ : خېلىلا يىراق شىمال تەرەپتە نوۋوگراد شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى رۇس كىنەزىنىڭ ئۇنۋانى «قاغان» دەپ ئاتالغان بولۇپ ، ئۇ پاغلاردا رۇسلار ، نورمانلار شىۋېت تىلىدا سۆزلىشەتتى ، «قا-

① دەربەند توغرىسىدا «پارتول ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 419 - 430 - بەتلەرگە ؛ ستورىسكىنىڭ «شېرۋان» ۋە «دەربەند» دېگەن ئەمگەكلىرىگە قارالسۇن .
 ② ۋولگا بويى ۋە كافكازدىكى رۇسلار ۋە ھازارلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا پارتولدىكى نىڭ «رۇسلار ھەققىدە ئەرەبلەرنىڭ يازغانلىرى» دېگەن ئەمگىكىگە ، ياكۇبۇسكىنىڭ «رۇس ۋە ھازار مۇناسىۋەتلىرى» ؛ زاخادىرنىڭ «كاسپىي توپلاملىرى» ؛ ئارتامونوفنىڭ «ھازار تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە قارالسۇن .

غان» ئۇنۋانى كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن رۇسلارنىڭ «كىنەز» دېگەن ئۇنۋانىغا ئالماشقان. بۇ ئۇنۋاننى سلاۋيان خەلقلەرنىڭ ھەممىسىلا قوللانغان. «كىنەز» دېگەن ئۇنۋان ئەسلىي گېرمان-لاردىن كېلىپ چىققان^①.

9 - ئەسىردە پالتىق دېڭىزى بىلەن قارا دېڭىز ئارىلىقىدا رۇسلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت ھازار خانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. رۇسلار ئۆز ھۇجۇملىرىنى ۋولگا دەرياسى بويلاپ كاسپىي دېڭىزىغىچە كېڭەيتكەن چاغدا، بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىدا سىدا توقۇنۇش مۇقەررەر بولۇپ قالدى. كۆپچىلىككە مەلۇم بول-غىنىدەك بۇ ھۇجۇملار توغرىسىدا رۇس سالنامىلىرى ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ، پەقەت رۇسلارنىڭ كىنەزى سىۋىيەتوسلافنىڭ ھازارلارغا قىلغان ئاخىرقى ھۇجۇمى توغرىسىدا بىر نەچچە قۇرلا خاتىرە ساقلىنىپ قالغان. بىزدىكى رۇسلارنىڭ ھۇجۇملىرى توغ-رىسىدىكى مەلۇماتلار ئەرەب مەنبەلىرىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچى-دە بۇ ۋەقەلەرنى ئەڭ تەپسىلىي يازغان ئەرەب ئاپتورى مەسئۇد-دۇر. مەسئۇدى مىلادىيە 910 — 915 - يىللار ئارىلىقىدا، ئېنىقراقى 913 - يىللىرىدا يۈز بەرگەن 1 - قېتىملىق ھۇجۇم توغرىلىق تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. رۇسلارنىڭ بۇ قېتىمقى تالان - تاراج خاراكتېرلىك ھۇجۇمى ھازار قاغانىنىڭ رۇخسىتى بىلەن قىلىنغان. رۇسلار ئىشتىن بۇرۇن ھازار قاغانىغا ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئولجىلارنىڭ بىر قىسمىنى بېرىشكە كېلىشكەن. بىراق كېيىن ھازار قاغانى ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمان پۇقرالىرىغا رۇسلار قايتىۋاتقان يولدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشقا رۇخسەت قىل-غان. ئۇلار رۇسلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىپ تاشلىغان. بۇ چاغدا ئېتىل بويىدا ياشاۋاتقان خرىستىئان سودىگەرلىرىمۇ

① رۇس ئاتالغۇسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شۇبتلارنىڭ لادوۋىيە (كۆلى) بويلىرىغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى خۇسۇسىدا شاكۆلىسكىنىڭ «نورمان نەزەرىيىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 50 - 54 - ۋە 203 - 206 - بەتلەرگە قارالغۇن.

مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە قاتناشقان . چۈنكى ئۇلار سودا -
تجارىتى ئۈچۈن بۇ خىل تالان - تاراجلاردىن خالىي بولۇشنى
ئارزۇ قىلاتتى .

مۇسۇلمانلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، رۇسلار -
نىڭ مۇسۇلمانلارغا ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلىشى 943 - ،
944 - يىللاردا يۈز بەرگەن . بۇ قېتىمقى ھۇجۇمنىڭ ھازارلارنىڭ
رۇخسىتى بىلەن ياكى رۇخسىتسىز قىلىنغانلىقى ۋە ئەينى چاغ -
لاردا كافكاز رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بېردائا (با -
دائا) شەھىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىنىپ ، ۋەيران قىلىۋېتىلگەن -
لىكى شۇنداقلا مۇسۇلمان رايونلىرىدىن باشقا ھازارلارغا تەۋە
يەرلەرنىڭ ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان - ئۇچرىمىغانلىقى ھەققىدىمۇ
ھېچقانداق مەلۇمات يوق ① .

سۈۋىيەتوسلاڧنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى مىلادىيە
965 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، بۇ ھۇجۇم ھازارلارغا
قارىتىلغانىكەن . ئۇرۇش نەتىجىسىدە ھازارلار رۇس ھاكىمىيىتى
تەۋەسىگە ئۆتكەن . رۇسلار ئىگىلىگەن يەرلەر تەركىبىگە داغىس -
تان ۋە خەلىپىلىك زېمىنىغا بىۋاسىتە چېگرىداش جايلارمۇ كىر -
گەن . ئەمما ئۇلار ھازار پادىشاھلىقىنىڭ باشقا يەرلىرىگە تەگمى -
گەن ، مۇسۇلمانلار ياشىغان جايلارغىمۇ چېقىلمىغان . بۇ ئۇرۇش -
تىن قېچىپ ھازار پادىشاھلىقى تەۋەسىدىن چىقىپ كەتكەن پۇقرا -
لارنىڭ كەينىدىنمۇ قوغلىمىغان ، باكۇنىڭ يېنىدىكى ئاپشېرۇن
يېرىم ئارىلىغا بېرىپ پاناھلانغان خەلقلەرگىمۇ تېگىش قىلمىغان .
شۇ چاغلاردا كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولغان ئىبن
ھەۋقەل (Ibn hauqal) نىڭ بايانلىرىدىن شۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ
بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ھازار پادىشاھلىقىغا قىلىنغان قاتتىق ھۇجۇم
بولۇپ ، ھازارلارنى ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋەتتى دەپ

① «ئارتول ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 472 - 473 - بەتلەر : ياكۇبوۋسكى : «ئىبن
مىسكۇۋىيە» قاتارلىق ئەمگەكلەرگە قارالسۇن .

قارىغانلىقى ، بۇ يەرلەردىن قېچىپ كەتكەنلەر رۇسلار بىلەن يەنە بەت ئۆتكۈزۈپ ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كەلسەك ، رۇسلارنىڭ ھەممىسىنى ئاستىدا تۇرۇۋەرسەك دېيىشكەنلىكلىرى مەلۇم بولدى. ① . ئىبن ھەۋقەلنىڭ كېيىن رۇسلارنىڭ بۇ بېسىۋالغان يەرلىرىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەنلىكى ۋە بۇ يەردە ھازار پادىشاھلىقىدىن ئايرىلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋىرى يوقكەن .

بۇ ۋەقەلەرنىڭ جەريانىنى چۈشىنىش ئۈچۈن يەنىلا شۇ كىنەز سىۋىيەتوسلاڧنىڭ باشقا يەرلەرگە قىلغان ھۇجۇملىرىغىمۇ نەزەر تاشلاپ بېقىش كېرەك . نورمانلارنىڭ روسىيىگە ۋە غەربىي ياۋروپاغا قىلغان ھۇجۇملىرى رۇسلار خۇددى غەربىي ياۋروپاغا تاجاۋۇز قىلغانغا ئوخشاش دەسلەپتە پەقەت بۇ يەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى مەقسەت قىلغانىدى ، رۇسلارنىڭ دەسلەپ كاسپىي دېڭىزىغا يۈرۈش قىلىشنىڭ خاراكتېرىمۇ خۇددى شۇنداق ئىدى . بىراق ، كېيىن تالان - تاراج قىلىش خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش بويىنىدۇرۇش خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشقا ئايلاندى . بۇ ئىستېلاچىلىقنىڭ مەقسىتى ئىستېلاچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي تېرىتورىيەسىگە بويىنىدۇرۇۋالغان زېمىنلارنى قوشۇۋېلىش بولماستىن ، مۇنبەت زېمىنلارنى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا ئېلىپ ، شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىش ئىدى . سىۋىيەتوسلاڧ كېيىن دوناي دەرياسى بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ يەرلىرىگە كەلگەندە ، ئۇ شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشنى نىيەت قىلغان . چۈنكى شۇ چاغلاردا بۇلغارىيە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە روسىيىدىن خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىدە تۇراتتى ۋە ئۇ يەر سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەركىزى ئىدى . سىۋىيەتوسلاڧ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ يۇرتى كىيىنقىغا قايتىش ھەققىدىكى مەسلىھەتلىرىگە قۇلاق سالمىدى . ئېھتىمال ، ئېتىل شەھىرىنىڭ سودا جەھەتتىكى ئورنىنىڭ مۇھىملىقى دوناي

① «ئىبن ھەۋقەل» ، 286 - بەت .

دەرياسى بويىدىكى بۇلغار شەھىرىدىن قېلىشمىسىمۇ ، سىۋىيەتوس-
 لافقا كېيىنكى شەھەر يېقىپ قالغان بولسا كېرەك . ئۇ بۇ شەھەر-
 نى قۇدرەت تاپقان كىنەز ئۈچۈن مەركىزىي شەھەر بولۇشقا باب
 كېلىدىكەن ، دەپ قارىغان . ئەگەردە سىۋىيەتوسلاڧ ئېتىل شەھى-
 رىدە تۇرۇپ قالسا ، رۇسلارنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە
 ئۇچرىشى ئېنىق ئىدى . سىۋىيەتوسلاڧنىڭ ھازار ئېلىدىن چېكىد-
 نىپ چىقىشى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى
 ۋىزانتىيە ئىمپېراتورىنىڭ دوناي بۇلغارلىرىغا قارشى كۈرىشىگە
 ياردەم قىلىش تەلىپى بىلەن بولغان ئىدى . مۇشۇ مەقسەت بىلەن
 سىۋىيەتوسلاڧقا ئەۋەتىلگەن ۋىزانتىيە ئەلچىلىرى ئۇنى ئۇ تۇرغان
 كىيىپ شەھىرىدىن ئەمەس ، ھازار يېرىدىن تاپقان بولسا كېرەك .
 سىۋىيەتوسلاڧ بېسىۋالغان ھازارلارنىڭ يەرلىرىدىن پەقەت ئۆز
 ئىختىيارى بىلەن چېكىنىپ كەتتىمۇ ياكى ۋىزانتىيەنىڭ تەكلىپى
 بىلەن يېڭى يەرلەرنى بويسۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كەتتىمۇ ياكى
 بۇ چېكىنىپ كېتىشكە ۋولگا دەرياسى بويىدىكى قانداقتۇر بىرەر
 ئوڭۇشسىزلىق سەۋەب بولدىمۇ ۋە ياكى قانداقتۇر بىرەر يېڭى
 دۈشمەننىڭ ھۇجۇم قىلىش تەھدىتى بىلەن كەتتىمۇ ، بۇلار توغ-
 رۇلۇق رۇس مەنبەلىرىدىمۇ ياكى ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدىمۇ ھېچ-
 قانداق مەلۇمات يوق . بۇ سوئالغا شۇ چاغلاردا باغدادقا تارقىلىپ
 بارغان بىر خەۋەر جاۋاب بېرىشى مۇمكىن . بۇ خەۋەرچە ، 965-
 يىلى يەنى ، سىۋىيەتوسلاڧ ھازارلارغا ھۇجۇم قىلغان يىلى قانداق-
 تۇر بىر «تۈركىي خەلق» ھازارلارغا ھۇجۇم قىلغانىكەن^① . شۇ
 چاغدا ھازارلار خارەزىملىكلەردىن ياردەم تەلەپ قىلغان ، خارەزىم-
 لىكلەر ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى شەرت قىل-
 دى ، بۇ شەرتكە ماقۇل بولسا ، ياردەم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان .

① ئىبن مىسكەۋەيھنىڭ ئەسىرىگە قاراك ، بۇ ئەسەردىكى مەزكۇر مەزمۇنلار ئامبىرورا
 ۋە مارگۇلسا تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ يىمىرىلىشى» دېگەن كىتابقا
 كىرگۈزۈلگەن ، 2 - توم ، 209 - بەت . تەرجىمىسى 2 - توم ، 223 - بەت .

ھازارلار بۇ شەرتكە ماقۇل بولغان . شۇنىڭ بىلەن ھازىر ئىسلام ئۇلارنى دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالغان . يەنە بىر دەۋرگە ئائىت ئىسلام مەنبەلىرىدە ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا باشقا ئىشلارنىڭ سەۋەب بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ . ئاشۇ مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۆرگەنچ (ھازىرقى ئۆرگەنچ كونا شەھىرى) شەھىرىدىكى مەئمۇن دېگەن ئادەم ئۇلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلغانلىقتىن ، ھازارلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان . بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇلۇ- ۋاتقان كىشى ماركوۋارت خاتا مۆلچەرلىگەن خەلىپە مەئمۇن بول- ماستىن ، بەلكى ئۆرگەنچ شەھىرىنىڭ ئەمىرى مەئمۇن ئىبن مۇھەممەد تۇر .^①

شەكسىزكى ، ھازارلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى مەلۇمات خاتا خەۋەرلەرگە ئاساسلانغان . چۈنكى ھازارلارنىڭ قاغانى ۋە ئاقسۆڭەكلىرى مىلادىيە 8 - ئە- سىرنىڭ ئاخىرىدا ، يەنى ھارۇن رەشىد زامانىسىدا قوبۇل قىلغان ۋە دۆلەت دىنى دەپ ئېتىراپ قىلغان دىن يەھۇدىي دىنى ئىدى . بۇ ۋەقە يەھۇدىي دىنى تەشۋىقاتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەكس ساداسى ئىدى . بۇ توغرىلۇق «ئىنجىل» دا ۋە باشقا قەدىمكى تارىخچىلار- نىڭ كىتابلىرىدا مەلۇماتلار بار . يەھۇدىي دىنىنىڭ خەلقئارالىق دىن سۈپىتىدىكى تەشۋىقاتى تەدرىجىي ھالدا ئۆز ئورنىنى خىرىستى- ئان دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا «بوشىتىپ بەردى» . ئاخىرىدا بۇ دىن يەھۇدىيلاردىن باشقىلارغا غەيرىي تۈيۈلدىغان دىنغا ئايلىنىپ قالدى . مۇسۇلمانلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، يەھۇدىي دىنى پۈتۈن ھازار خەلقىنىڭ دىنى بولماستىن ، پەقەت ھازار ھۆكۈمىد- تىنىڭلا دىنى بولغان ، ھازار ھۆكۈمىتى يەھۇدىي دىنىنىڭ مەنبە- ئەتىنى قوللاپ كەلگەن . مىلادىيە 922 - يىلى ، مۇسۇلمان

① «شەرقىي ياۋروپا ساياھەت خاتىرىسى» ، 3 - بەت .

دۆلەتلىرىنىڭ بىرىدە يەھۇدىيلارنىڭ بىر چېركاۋى بۇزۇۋېتىلگەن. لىكى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالغاندا ، بۇ ۋەقەگە جاۋابەن ، ئې-تىل شەھىرىدىكى بىر مەسچىتنىڭ مۇنارى بۇزۇۋېتىلگەن . ئەمما ، ئەرەبلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، ئاھالىلەر ئىچىدە يەھۇدىي دىنى تەرەپدارلىرىغا قارىغاندا ، مۇسۇلمانلار ۋە خرىستىئانلار كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىكەن^① . شۇڭلاشقا قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى قارايمىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مەسىلە ئېنىق بولماي كەلمەكتە . ئىبراى تىلىدىكى «قارايم» ئاتالغۇسى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بىر خەلق نامى بولماستىن ، يەھۇدىي دىنىدىكىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرسى بولۇپ ، ئۇلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى قارايمىلارغا ئوخشاش «تەۋرات» (تالمۇد)نى ئېتىراپ قىلماسلىقى بىلەن يەھۇدىي دىنىدىكىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىدىن پەرقلىق بولغان . قارايمىلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قولىدا ئىنجىلنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىمۇ بار ، شۇ سەۋەبلىك ، ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ ساپلىقى ساقلىنىپ قالغان . قىرىم يېرىم ئارىلىنىڭ بىر قىسمى ھازىرغا تەۋە ئىدى ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، مىلادىيە 11 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ھازىرلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولسا كېرەك ، چۈنكى ئۇنىڭ ئىسمى گىئورگى دەپ خاتىرىلەنگەن . ھازىرلارنىڭ قارايمىلارغا تەۋە ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەنبەلەردە ئېنىق ئىسپات يوق . ھازىرلار بىلەن قارايمىلارنىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكىنى ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق پاكىتىدەرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ھازىرلارنىڭ تىلى خۇددى بۇلغارلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش ، باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا ئانچە چۈشىنىشلىك ئەمەس ، بۇ تىلنىڭ قالدۇقى بۈگۈنكى چۇۋاش تىلىدا ساقلىنىپ قالغان . قىرىمدىكى قارايمىلارنىڭ تىلى ھەمدە ئۇلار-

① ھازىرىدىكى دىنى ئەھۋاللار توغرىسىدا زاخادىرنىڭ «كاسپىي تويلايملىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 145 - 160 - بەتلەرگە قارالغۇن .

نىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئىنجىل» نىڭ قارايمىچە تەرجىمىسىنى كۆپچىلىك تۈركىي خەلقلەر تىلىدىن ئازلا پەرقلەندۈرۈپ چۈشۈرۈش تىلى بىلەن ھېچقانداق يېقىنچىلىقى يوق^①. بۇنداق ئەھۋالدا، يەھۇدىي دىنى ۋە قارايمىلارنىڭ تۈركىي تىلى قاتارلىق پاكىتلار ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرلا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقا يېتەرلىك ئەمەس.

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى ھازىر ئىمپېرىيىسىدە دۆلەت دىنىغا ئايلانالمىدى. خارەزىملىكلەرنىڭ ئىسلام دىنى تەشۋىقاتىدە نىڭ ئوڭۇشلۇق ياكى ئوڭۇشسىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، خارەزىملىكلەرنىڭ ھازىرلا تاشقى دۈشمەنلىرىگە قارشى كۈرىشىگە ياردەم قىلىشقا سەۋەبلىرى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر قاغانلىقىدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان خارەزىملىكلەرنىڭ تاللانغان ئەسكەرلىرى بار ئىدى. بۇ ئەسكەرلەر رۇسلار ھازىر قاغانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلىغىنىدا ئازدۇر - كۆپتۈر زىيانمۇ تارتقانىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى، سۈۋىيە توسلاڧ-نىڭ ھازىر يەرلىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىشىگە، ھېچبولمىدىغاندا قىسمىن بولسىمۇ خارەزىملىكلەرنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى بۇلغارلار خارەزىم دۆلىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى بولغان ھازىرغا قارىغاندا، قويۇقراق مۇناسىۋەتتە ئىدى. مۇسۇلمان مەنبەلىرى بۇ توغرىدا ئازراق مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بۇلغارلارنىڭ مىلادىيە 921 - يىلى خەلىپە مۇقتەدىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ھەربىي ئىشلارغا پىششىق ئادەملەرنى كېلىپ ۋولگا بۇلغارلىرى ئۈچۈن سېپىل - قورغانلار سېلىپ بېرىشىنى، يەنە شۇنىڭدەك ئىسلام دىنىنى مۇكەممەل بىلىدىغان

① قارايمىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تىلى ھەققىدە باسكاكوفنىڭ «كىرىش سۆز» دېگەن ئەمگىكىنىڭ 233 - 235 - بەتلەرگە، پرىتساكنىڭ «قارايمىلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

ئۆلىمالارنىڭ كېلىپ يېڭى دىنى — ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەلىم - تەشۋىق قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىرى بايان قىلىندى. باغداد خەلىپىسى ئۇلارغا جاۋابەن بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. بۇ ئۆمەك ئىچىدە ئىبىن فەزلانمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇ ئۆمەكنىڭ ساياھەت جەريانى ھەققىدە بىر ئەسەر يازغان. ئۆمەك باغدادتىن چىقىپ بۇلغارلارغا كەلگەن، قايتىشتا ھازارلار ئېلى ئارقىلىق قايتقان. كېيىنكى چاغلاردا ئىبىن فەزلاننىڭ ئەسىرىدە نىڭ بەزى پارچىلىرى بىزگە مەلۇم بولدى. 13 - ئەسىردە ياشىغان جۇغراپىيە ئالىمى ياقۇت بۇ ئەسەرنىڭ بەزى پارچىلىرىدىن پايدىلانغان، بىزگە مەلۇم بولغىنى ئەنە شۇ پارچىلىرىدۇر. تېخى يېقىندىلا ئىبىن فەزلاننىڭ ئەسىرىنىڭ قولىيازىسى تېپىلدى. بۇ ئەسەر ياقۇت پايدىلانغان مەتىن مەزمۇنى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش (پەقەت ئاخىرقى بېتىلا يوقىلىپ كەتكەن) ①.

روشەنكى، ئىبىن فەزلانغا بۇلغارلارغا ئىسلام دىنىنىڭ ئەر-كان - ئەھكاملىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەندى. ئۇ ئەلچىلىكنىڭ سىياسىي ۋەزىپىلىرىگە ئانچە قىزىقىپ كەتمىگەن. «سۇلتان»، يەنى باغداد خەلىپىسىنىڭ ئەلچىسى باشقا ئادەم ئىدى. ئىبىن فەزلاننىڭ ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان مەلۇماتلىرىدا، باغداد ئەلچىسىنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى قانداق ئۆتەگەنلىكى، بۇلغارلار تەلەپ قىلغان سېپىل - قەلئەلەرنىڭ ياسالغان - ياسالمىغانلىقى ھەمدە بۇلغارلارنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن دەسلەپتە قانداق تونۇشقانلىقى قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر ئېغىز مۇگەپ يوق. بۇ مەسىلىلەرگە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ كېزىپ ئۆتكەن يوللىرىدىلا بەزى جاۋابىلارنى تاپقىلى بولىدۇ. ئەلچىلەر ئۆمىكى باغدادتىن چىقىپ بۇخاراغا كەلگەن. ئۇ يەردىن خارەزىمگە، خارەزىمدىن چىققاندىن كېيىن بۇلغارلارغا كەلگەن. ئۆمەكنىڭ مۇ-

① ۋەلىدوف ۋە مىشخادسكايارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

شۇنداق يوللارنى تاللىۋېلىشى بۇلغارلارنىڭ خارەرىتىسى ۋە سەمىيەتلىرىگە قارىتا قاراشلىق يەرلەر ئارقىلىق ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشقا كېلىشىپ تۇرالغانلىقى ئۈچۈنلا بولسا كېرەك . باغدادتىن چىقىپ ۋولگا دەرياسى بويىغا كېلىش ئۈچۈن كافكاز ئارقىلىق يۈرگەندە مۇساپە كۆپ يېقىن بولغان بولاتتى . بۇلغارلار بىلەن خارەزىملىك - لەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىي مۇناسىۋەت بەك يېقىن ئىدى . بۇ يېقىنلىقنى رۇس سالنامىچىلىرى بۇ ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدا يېقىن قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت بولسا كېرەك ، دېگەن پەرەز بىلەن چۈشەندۈرىدۇ . سامانىيلار دۆلىتىنىڭ بۇلغارلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى مىلادىيە 10 - ئەسىردە قۇيۇلغان مۇسۇل - مان بۇلغارلارنىڭ تەڭگىلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . شۇنداق بىر دەۋر بولدىكى ، سامانىيلار باغداد تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان يېڭى خەلىپە (مۇتئى) نى ئېتىراپ قىلمىدى ۋە تەڭگىلەرنى بۇرۇنقى خەلىپە مۇستەككىپنىڭ نامىدا قۇيىدۇردى . بىز ئاشۇ يىللاردا بۇل - غارلار ئېلىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىمۇ مۇشۇ ئىسىمنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز .

خارەزىملىكلەر بىلەن بۇلغارلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ بېرىش - كېلىش مۇناسىۋەتلىرىدىن باشقا ، ھەربىي توقۇنۇشلار يۈز بەرگەن بولۇشمۇ ئېھتىمال^① . خارەزىملىكلەرنىڭ «سلاۋيان» لارغا قارىتا شى ئېلىپ بارغان ھەربىي ھۇجۇملىرى توغرىلىقمۇ مەلۇماتلار بار . بۇ يەردە گەپ ۋولگا دەرياسىنىڭ غەربىدە ياشىغان ھەقىقىي سلاۋيانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ناتايىن . ئىبن فەزلان ۋولگا دەرياسى بويىدىكى بۇلغارلارنىڭ ھۆكۈمرانىنى سلاۋيانلارنىڭ ھۆ - كۈمرانى دەپ يازىدۇ^② . بۇرۇن بۇ ئىبارىنى ياقۇتنىڭ سەۋەنلىكى بولسا كېرەك ، دەپ چۈشىنىشكە بولاتتى ، ئەمما ھازىر بۇ ئىبارە ئىبن فەزلاننىڭ ئەسىرىدىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ . ئەھۋاللارغا قا -

① «قىيىن ھەۋەل» . 231 - بەت .
 ② ۋەلىدوف : «ئەرەب جۇغراپىيە مەجمۇئەسى» . 2 - توم ، 244 - بەت .

رىغاندا ، ۋولگا بۇلغارلىرى بىلەن دوناي بۇلغارلىرى تۈرك - چۇۋاش تائىپىلىرىنىڭ سلاۋيانلار بىلەن بولغان ئارىلاشمىسىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىدىن بىرى پەرق شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، كېيىنچە دوناي بۇلغارلىرى ئىچىدە سلاۋيان تىلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان ؛ ۋولگا بۇلغارلىرىدا بولسا ، تۈرك - چۇۋاش تىلى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان .

خارەزىملىكلەرنىڭ ھازارلارغا قىلغان ياردىمى ھازارلارنى ئازلا ۋاقىت رۇسلارنىڭ بالاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالغان بولسىمۇ ، ھازارلار دۆلىتى ئۈچۈن ئۇزاق مۇددەتلىك يېڭى بىر ھاياتقا سەۋەب-چى بولالمىغان . مىلادىيە 11 - ئەسىردىن كېيىن ، ھازارلار-نىڭ نامى خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدىغان بولدى . 13 - ئەسىردە ھازارلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغان موڭغۇللار بۇ يەرلەردە ھا-زارلارنى ئۇچرىتالمىغان^① . ئىككىنچى بىر تەرەپتىن قارىغاندا ، رۇسلارنىڭ ھازار پادىشاھلىقىنىڭ تارمار قىلىنغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئېرىشكەن پايدىسى بۇلغارلارنىڭكىدىن كۆپ ئاز بول-غان . ئىبن ھەۋقەلنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا ، رۇسلار ھازار پادىشاھلىقىنى تارمار قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى بۇلغارلار دۆلىتىنىمۇ تارمار قىلغان . ئەمما رۇس سالنامىلىرىدا بۇنداق گەپلەر يوق . كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ئىبن ھەۋقەل بەرگەن بۇ مەلۇماتلارغا ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ . چۈنكى 11 — 13 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا بۇلغارلار «ئۇلۇغ ئۈستىۋوگ» تىن تاكى ساراتوف شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغىچە ۋە مۇروم شەھىرىدىن ئۇفا ئۆلكىسىگىچە بولغان ناھايىتى كەڭرى يەرلەرنى ئىگىلەپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان . سىياسىي جەھەتتىن قارىغاندا ، بۇلغارلار يەرلىرىمۇ رۇسلارنىڭ-كىگە ئوخشاش ، بىر - بىرىگە بويسۇنمايدىغان بىر پارچىلىنىش

① مەھمۇد كاشغەرىيىمۇ ھازارلار ئۈستىدە توختالمىدۇ .

جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسا كېرەك . بۇ يەردە بۇلغارلارنىڭ بىر ئالىي ھۆكۈمرانى ئۈستىدە توختىلىمىز . ھۆكۈمراننىڭ «خان» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى بىلىمىز . زار ھۆكۈمراننىڭ «خان» دېگەن ئۇنۋانىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدىمۇ . كېيىنرەك رۇس سالنامىچىلىرى بۇلغارلارنىڭ كىنەزلىرى (بەگلىرى) ئۈستىدە كۆپ توختىلىدىمۇ ، بۇنىڭدىن بۇ كىنەزلەرنىڭ خېلىلا ساندا بولغانلىقى مەلۇم . يەنە بىر جەھەتتە - 13 - ئەسىردىكى بۇلغار خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى 10 - ئەسىردىكىگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا ، 10 - ئەسىردە بۇلغار شەھىرى (شۇ چاغدىكى بۇلغارلارنىڭ مەركىزىي شەھىرى - ۋولگا شەھىرى) ۋە بۇ شەھەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتىكى سۇۋار شەھىرى (ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ نام بۇرۇن قەبىلە نامى بولغان بولسا كېرەك) ، ئەمەلىيەتتە ، كۆچمەن خەلقلەرنىڭ قارارگاھى بولغان . بۇ شەھەرلەردە سېلىنغان ئۆيلەرمۇ ، چېدىرلارمۇ بولغان ؛ يازدا كۆچمەنلەر بۇ يەرلەردىن كۆچۈپ كېتەتتى . بۇلغار شەھىرى موڭغۇللار دەۋرىدە تاشتىن ياسالغان پۇختا شەھەر بولغانىكەن (بۇنى بۇ شەھەرنىڭ بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان خارابىلىرى كۆرسىتىپ بېرىدۇ) . بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى 50 مىڭدىن كەم ئەمەسكەن . مىلادىيە 10 - ئەسىردە بۇلغار ئېلىدىن ئوۋ مەھسۇلاتلىرىدىن ئېسىل موپلار ۋە ھەسەل مەھسۇلاتلىرى سىرتقا چىقىرىلىپ تۇرغان . كېيىنچىرەك بۇلغارلاردا كۆن - خۇرۇم مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بەك تەرەققىي قىلغان ، كېيىن رۇسلار بۇلغارلاردىن ئۆتۈك تىكىش ، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆزلەشتۈرگەن . بۇلغار ئۆتۈكلىرىمۇ - سۇلمان ئەللىرىگە كۆپلەپ چىقىرىلىدىغان مەھسۇلات بولغان ۋە بۇ خىل ئۆتۈكلەرگە ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئېھتىياجى بەك كۈچلۈك بولغان . يېزا ئىگىلىكىمۇ خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان .

رۇسلار ھوسۇل ئالالمىغان يىللاردا بۇلغار دۆلىتىدىن بۇغداي كىرگۈزگەن . رۇسلار بىلەن بولغان ھەربىي توقۇنۇشلاردا تەلەپكە قاراپ بىردە ئۇ ، بىردە بۇ يېڭىپ تۇرغان . رۇسلارنىڭ ۋولگا دەرياسى ئېقىنىنى بويلاپ سىلجىشنىڭ سۈرئىتى ناھايىتى ئاستا بولغان . پەقەت 13 - ئەسىرگە كەلگەندە ، موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن سەل ئىلگىرىلا ، ئاندىن ئۇلار ئوكا دەرياسى (ئاق ئېدىل دەرياسى) نىڭ ۋولگا دەرياسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان يەرلەرگە يېتىپ كەلگەن ھەمدە بۇ يەردە «نېترنى نوۋوگ-راد» (تۆۋەنكى يېڭى شەھەر — تەرجىماندىن) دېگەن شەھەرنى بەرپا قىلغان . باشقا بىر نۇقتىدىن قارىغاندا ، بۇ يەردىكى بۇلغارلارنىڭ مەنئى مەدەنىيەت ساھەسىدە ئېرىشكەن ئۇتۇقلىرى ھەقىقەتدە ھېچ مەلۇمات يوق . ئۇلارنىڭ ئەينى يىللاردا ئۆز تىللىرىدا ياراتقان ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەرمۇ تېپىلمىدى . گەرچە ئۇلارنىڭ ئۆز تىلىدا غەرب يېزىقىدا يازغان يادىكارلىقلىرى تېپىلغان بولسىمۇ ، ئۇ يادىكارلىقلار موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە ، يەنى 14 - ئەسىرگە مەنسۇپتۇر^① . كېيىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، بۇرۇنقى بۇلغارلار ئېلىدە تۈركىي تىل ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقتى ، بۇ تىل ئالتۇن ئوردا خانلىقى دائىرىسىدە تېخىمۇ مۇقىملاشتى . بۇرۇنقى بۇلغار تىلى ھازىرقى چۇۋاش تىلىدا ساقلىنىپ قالدى ، چۇۋاشلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇلغار تائىپەسىدىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى ئاز ئۇچرىغان قىسمىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك . بۇ چۇۋاشلار ئىسلام دىنىدىن تامامەن خەۋەرسىز ، غەرب ئېلىپبەسىنىمۇ بىلمەيدۇ ھەم رۇس ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغۇچە ھېچقانداق يېزىقمۇ ئىگە بولماي كەلگەن^② .

① يۇسۇپوفنىڭ «كىرىش سۆز» ناملىق ئەمگىكىگە قارىالسۇن .
 ② قەدىمكى بۇلغار تىلى ۋە بۇ تىلنىڭ چۇۋاش تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ياساكوفنىڭ «كىرىش سۆز» نىڭ 192 - 200 - بەتلەرگە قارىالسۇن .

ئىبن فەزلاننىڭ بىزگە مەلۇم بولغان سەپىدىكى يولى شۇنداقكى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ، بەزىدە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىن خېلىلا يىراق ئەللەرگە ، مۇسۇلمانلارنىڭ يېقىنراق قوشنىلىرىغا قارىغاندا بالدۇرراق ئۆتكەن . ئىبن فەزلاننىڭ كۆزىگە ، خارەزىم بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بۇلغارلارغا مەنسۇپ يەرلەر ئارىلىقىدا ھېلىغىچە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ تۇرغان تۈركلەر چىلىققان . بۇ تۈركلەر جەڭدە قۇربان بولغان جەڭچىلىرىنىڭ قەبرىلىرىگە تاش تىكلەپ قويىدۇ . كەن ، ئۇنىڭ سانى مەرھۇم جەڭچىنىڭ ھايات چېغىدا ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلىرىنىڭ سانىغا باراۋەر بولىدىكەن^① .

بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىردەك بولمىغان . بۇ خەلقلەر ئىچىدە بەزىلىرىنىڭ تۆمۈردىن ياسالغان ئۇرۇش قورالى بولمىغان ، ھەتتا ئوقيا ئوقىنىڭ ئۈچىنى تېخىچە ئۈستىخاندىن ياسايدىغانلارنىڭ بارلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ^② . بۇلغارلارنىڭ مىسالى شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى مەدەنىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرىراق خەلقلەرگە بالدۇرراق ئۆتكەن^③ . ياقۇتنىڭ ساقلىنىپ قالغان بىر باياندا خەلىپە ھېسام (724 — 743) تۈركلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغانلىقى ئېيتىلغان (ئەپسۇسكى ، بۇ ئەلچىلەرنىڭ ماڭغان يولى ۋە قايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېرىگە بارغانلىقى كۆرسىتىلمىدى . گەن ، ئەلچىلەرنىڭ باسقان مۇساپىسىمۇ كۆرسىتىلمىگەن) . قاغان ئەلچىلەر ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى نامايىش قىلىپ كۆرسىتىپ بولۇپ ، ئەلچىلەرگە : «مانا مۇشۇنداق بىرەر»

① ۋەلىدوف ، مىخادەسكاپالارنىڭ قوليازىمى ، 45 - بەت .
 ② ياقۇتنىڭ «كىتابۇل بۇلدان» ناملىق كىتابىنىڭ 2 - توم ، 295 - بېتىگە قارالسۇن .
 ③ (11) .
 ياقۇتنىڭ ئاخباراتى ، ھازىر ئىنقىلىتتىشىچە ، ئىبنۇل فەقوتىن ئېلىنغان ئىكەن . بۇ ھەقتە ۋەلىدوف ۋە مىخادەسكاپالارنىڭ قوليازىمىنىڭ 241 - بېتىگە قارالسۇن .

سنىڭمۇ ھۈنرى ساتىراش ، تېۋىپ ، تۆمۈرچى ، كىيىم تىككۈ-چىمۇ بولمىغان خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلسا ۋە ئۇنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىجرا قىلسا ، ئۇلار كۈندىلىك ھاياتىغا لازىم نەرسىلەرنى نەدىن تاپسۇن» دېگەنىكەن^① .

ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تۈركلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ ، تۈركلەر غازات ئۇرۇشلىرىغا بېرىلسە ۋە بۇنداق ئۇرۇشلاردا قۇربان بولسا ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا جەننەتكە كىرىپ بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ ، دېگەن ئەقىدىگە ناھايىتى قىزىقىدۇ ، دەيدىغان پەرەزلەرنىڭ ھېچقانداق ئاساسى بولمىسا كېرەك . مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولسۇن ياكى تاشقى قىسمىدا بولسۇن ، شەخسلەرنىڭ دىن تارقىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ ، يەنى تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ئىسلام دىنىدىكى سوپىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . مەشھۇر سوپىلارنىڭ تەرجىمىھالىدا ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ بۇرۇن دىنغا ئىشەنمەيدىغان (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان — تەرجىماندىن) نۇرغۇن كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەنلىكى ھەققىدە بايانلار بار . بۇ سوپىلار ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە يايلاقلارنى ئارىلاپ تۈركلەرنىڭ ئارىسىغا بېرىپ ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغان . ئۇلارنىڭ خىزمىتى كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا زور ئۇتۇق قازانغان . ئۇلارنىڭ دىن تەشۋىقاتى كىتابقا قاراپ دىن تەرغىب قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئوڭۇشلۇق بولغان . تەرغىباتچى سوپىلار يايلاقلارنى ئارىلىغاندا غازات ۋە جەننەتنىڭ راھەت - پاراغەتلىرى ئۈستىدە گەپ - سۆز قىلماي ، بەلكى گۇناھلار ۋە گۇناھلار ئۈچۈن دوزاختا بېرىلىدىغان ئازابلار ھەققىدە توختالغان . ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئافرىقىغا بارغان ياۋروپالىق ساياھەتچىلەر -

① تەبىئىي ھەققىدە ماركۇرتنىڭ «خاتىرە» ناملىق ئەمگىكىنىڭ 290 ، 291 - بەتلەرگە قارالسۇن .

نىڭ ھەممىسى ئوخشاش ھالدا ، ئەمما بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا مۇنداق بىر تەسەۋۋۇرغا كەلگەن ، يەنى ، دوزاخقا مۇناسىۋەتلىك تەشۋىقاتلار ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ھەممىدىن كۆپ سەۋەب بولىدىكەن . مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، ئىسلام دىنى تۈركلەرگە ھېچقانداق يېڭى نەرسە بېرەلمىگەن . چۈنكى تۈركلەر بۇرۇن بۇددا دىنى ، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى تەشۋىقاتچىلىرىدىن بۇنداق گەپ - سۆزلەرنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى بۇرۇن شۇ يۇقىرىقى دىنلارنىڭ بىرەرسىدىنلا خەۋىرى بولغانلارنىڭ ئىچىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان .

باشقا بىر مۇنچە دىنلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، ئىسلام دىنىنىڭ چوڭ ئارتۇقچىلىقى ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى مەدەنىي ئەللەر ئىچىدە ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرغانلىقىدۇر ، ئەلۋەتتە . كۆچمەن خەلقلەر مەدەنىي دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرىغا ، بولۇپمۇ كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلىرىگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى . ئومۇمەن ، مەدەنىي خەلقلەر بىلەن كۆچمەن خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا سودا - تىجارەت بولۇپ تۇرىدىغان ھەممىلا يەرلەردە (جۇڭگودا ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ، كېيىنچە روسىيىدە) كۆچمەنلەرنىڭ ھەممىدىن كۆپ ئېھتىياجى ئالدى بىلەن توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى — رەختلەرگە چۈشتى . كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا ، ئولتۇراق ئاھالىلەرگە — مەدەنىي خەلقلەرگە پايدىلىق ئىدى ، ئولتۇراق ئاھالىلەر كۆچمەن خەلقلەرنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا ، بولۇپمۇ گۆشكە بەك ئېھتىياجلىق ئىدى . گۆشنى باشقا ئورۇنلاردىن ئالغانغا قارىغاندا ، كۆچمەن خەلقلەردىن ئەرزان ئالالتى . سودا - تىجارەتكە ھەممىدىن كۆپرەك كۆچمەن خەلقنىڭ ئېھتىياجى چۈشەتتى . سودا - تىجارەتچىلەر بايقالارغا كېلىشتىن

بۇرۇن كۆچمەنلەر كېلەتتى . كۆچمەنلەر ، ئومۇمەن ، ئۆزلىرىنىڭ چارۋىلىرىنى مەدەنىي ئەللەرنىڭ چېگرىسى ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرگە ھەيدەپ كېلەتتى . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان دۆ- لەتلەرنىڭ چېگرىلىرىدا كۆچمەنلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان سودا بەك چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . خارەزىمدە مەخسۇس يايلاقلارغا ئېلىپ بېرىشقا رەختلەر توقۇلاتتى . شۇنداق قىلىپ كۆچمەنلەر تاۋار ماللار بىلەن ، ئومۇمەن ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشتى ، ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا ، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرىدى . كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ، ئىسلام مەدەنىيىتىگە يېقىنلىشىش ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىنى شەرت قىلدى .

ئىسلام دىنى باشقا دىنلارغا قارىغاندا ، ئۆزى تارقالغان خەلق- لەر ئىچىدە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، قۇدرەتلىك كۈچ پەيدا قىلغان . ئىسلام دىنىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە چوڭقۇر تارقى- لىشى بىلەن مانا شۇ كۈچ مەيدانغا كەلگەن . گەرچە ئىسلام دىنىغا ئەگەشكۈچىلەر سان جەھەتتىن بۇددىستلار ۋە خرىستىئانلاردەك كۆپ بولمىسىمۇ ، ئەمما ھازىر شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى ، ئىسلام دىنى بىر دۇنياۋى دىن بولۇپ قالدى ، يەنى مەزكۇر دىن كېلىپ چىقىشى ، تارقىلىشى بىر بولغان خەلقلەر بىلەنلا چەكلە- نىپ قالمىدى ياكى بىرخىل مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئاھالىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى . باشقا دىنلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بەزىدە ئىسلام دىنىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە قارىغاندا چوڭراق بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ نەتىجىلەر مۇستەھكەم بولمىدى ، يەنى ۋاقىتتىنچىلا بولدى . مانى دىنى بىر چاغلاردا بىر خىل دۇنياۋى دىن دەپ قارالغانىدى ، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى فرانسىيىنىڭ جەنۇب- دىن تاكى جۇڭگوغىچە تارقالغانىدى ، ئەمما بۇ ئەھۋال كېيىن بۇ دىننىڭ پۈتۈنلەي يوقىلىپ كېتىشىنى توسۇپ قالالمىدى . بۇد- دىزم دەسلەپتە ئۆزىنىڭ دۇنياۋى پائالىيىتىنى غەرب تەرەپكە كەڭ

تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن باشلىغاندىكى ئەمەلىيەت شەرقىي ئاسىيا مەدەنىي دۇنياسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. خرىستىئان دىنى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام دىنى بۇ خەلقلەر ئىچىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچە ئۆزىنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلەر بىلەن بولغانىدى. كېيىن خرىستىئان دىنىنى موڭغۇلىيىنىڭ غەربى، شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى خەلقلەر قوبۇل قىلغانىدى. بىراق بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر پەقەت ۋاقىتلىقلا بولۇپ قالدى. بۈگۈنكى كۈندە بولسا، خرىستىئان دىنى، ئومۇمەن ياۋروپالىقلارنىڭ دىنى بولۇپ قالدى. ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ دائىرىسىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەردە ياشىغۇچى خرىستىئانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياۋروپادىكى خرىستىئانلارغا سېلىشتۇرغاندا ۋە ئۇلارنىڭ نوپۇسى شۇنداقلا مەدەنىيەت تەرەققىياتى جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق دېيەرلىك. ئىسلام دىنى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئالدىنقى ئاسىيا مەدەنىي دۇنياسىنىڭ دىنىدۇر. ئەمما بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي ئاسىيادىكى، بولۇپمۇ ھىندىستان ۋە زونت ئاراللىرى (ھازىرقى ھىندونېزىيە - تەرجىماندىن) دىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانى ئالدىنقى ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانىدىن جىق-تۈر. جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز تىلىدىكى دىنىي ئەسەرلەردى بار، ئۇلار ئۆز ئالدىغا بىر خىل مۇستەقىل كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن، سىرتىنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئەمەس. خرىستىئان دىنىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىدىكى چېرىكاۋلىرىنى سېلىپ، ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشى ئانچە نەتىجىلىك بولمىدى. ئافرىقىدىكى خرىستىئان دىنىمۇ ئافرىقىدا ئىسلامىيەت روبايقا چىقارغاندەك بىرەر تىلغا ئالغۇدەك ئىش قىلالىمىدى. ئافرىقا خەلقلەرى ئىچىدە، ئۆزلىرىنىڭ خرىستىئان چېركاۋى بار دەپ كۆرسىتىلىدىغان بىردىنبىر ئافرىقىلىق خەلق - ھەبەشىسە تانلىقلار ئىچىدىمۇ 19 - ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ئوڭۇشلۇق بولغان. ئومۇمەن ئالغاندا، تارىختىن شۇنسى مەلۇم.

كى ، بۇرۇن بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان نۇرغۇنلىغان خەلقلەر كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، ئەمما ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، كېيىن ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ بۇددا دىنىنى ياكى خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان بىرمۇ خەلق بولمىغان .

تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان خەلق ۋولگا بۇلغارلىرىدۇر . ئىسلامىيەتنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئىككىنچى چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى ، ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، باغدادقا ئەلچى ئەۋەتىشىدىن 40 يىل كېيىن ، 200 مىڭ چىدىر (ئۆيلۈك - ئائىلە - تەرجىماندىن) تۈركىي خەلقىنىڭ بىردىنلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىدۇر . ئەپسۇسكى ، مۇشۇنداق زور ۋەقە توغرىدا سىدىكى مەلۇمات پەقەت باغدادتىكى تارىخىي ماتېرىياللاردىلا ساقلىنىپ قالغان^① . سامانىيلار دۆلىتىدە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ ، ئەرەب ، پارىس ، جۇغراپىيە ئالىملىرى يازغان ئەسەرلەردىمۇ بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە ئۇچرىمايدۇ . مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىزگە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلاردا ئېنىقسىزلىق بەك كۆپ . ئۇ كىتابلار ئۇ دىننى قوبۇل قىلغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ ناملىرىنىڭ نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ، ئۇ خەلقلەرنىڭ قەيەرلەردە ياشىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىمايدۇ . پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن رىۋايەتلىرىدىنلا ئانچە - مۇنچە بىر نەرسىلەرنى ئۇقالايمىز . بۇ رىۋايەتلەر ھەققىدە كى ئىككى بالدۇرقى مەلۇمات 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بىر ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان^② . بۇ ئەسەردە 11 - ئەسىردە تۈزۈلگەن بىر ئەسەر تىلغا ئېلىنغان : شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى ئۆزىنىڭ تۈركىي

① ئىبن مىسكۇۋەينىڭ ئەسىرىگە قاراڭ .
② جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىغا قارالسۇن . بارتولد بۇ تېكىستنى «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1 - قىسىم 130 - ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەردە كەلتۈرىدۇ .

خەلقلەرنى ئىچىدە باش بولۇپ قوبۇل قىلغان ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكېرىمدۇر^① ، دېگەن مەلۇمات بېرىلگەن . بۇ خان ئۆسۈلگەن ساتۇق بۇغراخان بولۇپ ، ئۇ تەخمىنەن 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سامانىيلار دۆلىتىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (ماۋەرائۇننەھر) نى بويى سۈندۈرۈپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى تۈرك — مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى سالغان ئادەمدۇر .

بۇغراخان (سۇلتان ساتۇق بۇغراخان — تەرجىماندىن) ۋە ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر بايانلارنىڭ يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسىمۇ ئەپسانىۋى خاراكتېرگە ئىگە . ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان «تەزكىرە ئىيى بۇغراخان» نىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى تېخىمۇ ئەپسانىۋى ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

تارىخىي مەنبەلەر ۋە جۇغراپىيىگە ئائىت ماتېرىياللار بۇغراخانلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى قايسى تائىپىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ھەققىدىمۇ بىزلەرگە ئېنىق مەلۇمات بەرمەيدۇ . پرو-فېسسور گرىگورىيېفتىن باشلاپ مەزكۇر سۇلالىنى رۇس تارىخ پېنىدە «قاراخانىيلار» دەپ ئاتايدىغان كەلمەكتىمىز . بۇ نام شۇ بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى ئۇنۋانىدىن كېلىپ چىققاندۇر . غەرب تارىخ پېنىدە تولاراق «ئىلىكخانلار» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ نام ئانچە جايغا چۈشمىگەن . چۈنكى «ئىلىك» ئۇنۋانى «خان» دېگەن ئۇنۋان بىلەن دائىم بىللە كېلىۋەرمەيدۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ سۇلالىدىن چىققان خانلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆزلىرىنى «ئىلىك» دەپ ئاتىمىغان^② .

قاراخانىيلار خانلىقى قاچان مەيدانغا كەلگەن؟ بۇ سۇلالىنىڭ مەيدانغا كېلىشى تۈركىي خەلقلەرنىڭ قانداق ھەرىكەت - پائالىيەتلىرىگە باغلىق؟

① ئوربىگىنئالدا خاتا ھالدا ئابدۇل مەلىك دەپ يېزىلىپ قالغان ئىكەن . بۇنى بارتولدىنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 254 - بېتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .
 ② بارتولدى : «ئىلىكخان» ، «بارتولدى ئەسەرلىرى» 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 519 - 520 - بەتلەرنىڭ قارالسۇن .

يەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؟ خانلار ئەسلى قايىسى قەبلە — تائىپىگە مەنسۇپ؟ بۇ مەسىلىلەر ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسرى تېپىلغان ۋە ئۇ نەشر قىلىنغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئېنىق بولماي تۇرماقتا. مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار خانلىقى ئاللىقاچان تىكلەنىپ بولغان ۋە ھاكىمىيەتنى يۈرگۈزۈپ تۇرغان مەزگىلدە قەلەم تەۋرەتكەن ۋە ئۆزىنىڭ يازغانلىرىدا بۇرۇنقى مەسىلىلەر توغرىسىدا بەك ئاز توختالغان. ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيىگە ئائىت ۋەكىللىك ئەسەرلىرى، ھەتتا مىلادىيە 960 - يىلىدىن كېيىن يېزىلغانلىرىمۇ سامانىيلارنىڭ چېگرىلىرىدا تۈركىي خەلقلەر تەشكىل قىلغان مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ بارلىقى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرى كىتابىي مەلۇماتلاردىنلا ئېلىنغان، يەنە كېلىپ بۇ مەلۇماتلار خېلىلا بۇرۇنقى دەۋرىدىكى كونا مەلۇماتلاردىن ئىبارەت ئىدى. 9 - ۋە 10 - ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ئىشلىگەن ئاددىي سخېمىسىغا ئاساسلانغاندا، ئوغۇزلار ئىگىلىگەن يەرلەر بىلەن توغۇز غۇزلار ئىگىلىگەن يەرلەرنىڭ ئارىلىقىدا قارلۇقلار^① ياشىغان ئىكەن. بىزگە پارس تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە ئەسەر يېتىپ كەلدى، ئۇنىڭ بىرىسى 1892 - يىلى بۇخارادىن تېپىلغان قوليازما. بۇ قوليازما ئۇنى تاپقان ئادەمنىڭ ئىسمى بىلەن «تۇما-ئىسكى قوليازمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ^②. قوليازما ھىجرىيە 372 - يىلى، مىلادىيە 982 — 983 - يىللىرى يېزىلغان جۇغراپىيە ئەسىرى بولۇپ، ئاپتونورنىڭ ئىسمى نامەلۇم. ئىككىنچىسى، گەردىزدىنىڭ تارىخىي ئەسىرى بولۇپ، 11 - ئەسىردە — 1040 - يىلىدىن كېيىن يېزىلغان^③. بۇ مەلۇماتلار 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بۇرۇنقى سخېمىلىرىدىن خېلىلا كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت بولسىمۇ،

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى». 2 - توم، 11 - 14 - بەتلەر.

② «ھۇدۇدۇلئالەم» گە قارالسۇن.

③ بارتولد، گەردىزى، 137. S.

ئەمما شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنى يەنىلا ئوچۇق كۆرسىتىپ بەرگەن بولمىغاندا ، قارىغاندا ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەرگە ئائىت بولغان كىرىملىك چۈنكى بۇلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىمۇ ، مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ ئۆزئارا بىردەكلىككە كەلتۈرمەك بەك تەس .

تۇمانسكى قوليازىسىدىمۇ ۋە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىمۇ 10 - ئە - سىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى قارلۇقلار ياشىغان ، دەپ كۆرسەتكەن يەرلەرنىڭ بىر قىسمىدا ياغمىلارنىڭ ياشىغانلىقى قەيت قىلىنغان . ياغمىلار بولسا توغۇز غۇزلاردىن كېلىپ چىققان خەلقتۇر . ياغمىلار پۈتكۈل قەشقەرىيىنى ۋە نارىننىڭ جەنۇبىدىكى يەتتەسۇنى ئىگىلەپ تۇرغان . ئەگەردە ياغما خەلقىنىڭ بۇ يەرلەرگە ئورۇنلىشىشى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ يەرلەر توغرىدا لۇق يازغانلىرىدىن كېيىن بولغان ئىدى دېيىلسە ، ياكى بۇ توغۇز غۇزلار شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن خەلقلەر ئىدى دېيىلسە ، ئۇ چاغدا جاھىزىنىڭ ئېيتقانلىرى ئىنكار قىلىنغان بولاتتى . جاھىزى بولسا ، توغۇز غۇزلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار قارلۇقلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا ، كۈچ سېلىشتۇر - مىسى جەھەتتىن قارلۇقلار بېسىپ چۈشتى دېگەنكىن^① . قاراخانىيلار خانلىقى قەشقەر بىلەن بەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى . قەشقەر خان ۋە خان ئوردىسى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى . بۇ يەر يەنە «ئوردۇ كەنت» دەپ ئاتالغان ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا : ئوردا جاي - لاشقان شەھەر ، دېمەكتۇر . بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىيىمۇ توختى - لىپ ئۆتىدۇ^② . بۇنىڭدىن تەبىئىي شۇنداق بىر پەرەز ئوتتۇرىغا چىقىدۇكى ، قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان خەلق ، قاراخانىيلار سۇ - لالىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ، ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، قاراخانىيلار خانلىقى ياغمىلاردىن كېلىپ چىققان . ياغمىلار بول -

ماركۇرات : «شەرقىي ياۋروپا ساياھەت خاتىرىسى» . 1903 - يىل ، 91 - بەت .
 مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 288 - بەت .

①
 ②

سا ، توغۇز غۇزلارنىڭ ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىدۇر . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «ياغما» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بىر خەلقنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ خەلقنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان دەۋرلەردە ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ياشىغان خەلق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي يەنە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا تۇخسى ۋە چىگىلدىن ئىبارەت بەزى خەلقلەر جايلاشقان ، دەپ كۆرسىتىدۇ^① . تۆمانسكى قوليازمىسى ۋە گەردىزنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، تۇخسىلار ۋە چىگىللەر ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىرەك ياشىغان ئىكەن . پارس ئاپتورلىرى بولسا ، تۇخسىلارنى چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ؛ چىگىللەرنى بولسا ، ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە ئۇنتۇلۇپ كەتكەن «چىگىل» نامى 11 - ئەسىردە خېلىلا نۇرغۇن تۈركىي خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر خەلق سۈپىتىدە كۆرسىتىلىدۇ . سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ماۋەرائۇننەھىرگە قىلغان ھۇجۇملىرى توغرىسىدىكى بايانلاردا ، قاراخانىيلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ چىگىللەردىن تەشكىللەنگەنلىكى ئېيتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە ، ئوغۇزلار ئامۇ دەرياسىدىن تا جۇڭگوغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى چىگىللەر دەپ ئاتىغان . بۇ پاكىتلار قارماققا چىگىللەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى شۇلار ۋۇجۇدقا كەلتۈردى . مېكىن ؟ دېگەن پەرەزلەرگە كەلتۈرىدۇ ، ۋەھالەنكى ، بۇنداق پەرەزلەر ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن قولغا چىققۇ . دەك ھېچقانداق بىر ماتېرىيال تاپقىلى بولمايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «چىگىل» سۆزىنىڭ ئوغۇزلار ئىشلەتكەن مەنىسىنى تۆۋەندىدە .

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 330 - بەت .

كىچىچە چۈشەندۈرىدۇ : چىگىل شەھىرى تاراز شەھىرى ① (تارىخىي ئاتا شەھىرى) نىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ ، شەرقتىكى تۈرلەر نىڭ ئەڭ غەربتىكى بىر شەھىرى ، بۇ شەھەردە شۇ نامدىكى خەلقلەرنىڭ بىر تارمىقى ياشايدۇ . دەپ كۆرسىتىدۇ . چىگىللەرنىڭ قالغان ئىككى تارمىقىنىڭ بىرى قەشقەرنىڭ يېنىدىكى بىر كەنتتە ياشىغان ، يەنە بىر تارمىقى بولسا ، ئىلى دەرياسىنىڭ ۋادىسىدىكى قۇياس شەھىرى ② نىڭ يېنىدا ياشىغان . موڭغۇللار دەۋرىدە بۇ شەھەر چاغاتاينىڭ قارارگاھى سۈپىتىدە بەك نامى چىققان ، چاغاتاي بولسا چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى ئىدى ، چىڭگىزخاننىڭ بىرقانچە ئەۋلادلىرىمۇ مۇشۇ يەردە تۇرغانلىقى مەلۇم ③ . مەھمۇد كاشغەرىي قارلۇقلار ئۈستىدە توختىلىپ ، قارلۇقلار كۆچمەن خەلق ئىدى ، ئوغۇزلار بولسا «تۈركمەن» ④ دەپ ئاتالغان خەلق ئىدى ، بەزىدە قارلۇقلارمۇ شۇ نامدا ئاتىلىپ كەتكەن ، دەيدۇ . تۆمانىسكى قولىيازىمىسى ۋە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدە بولسا ، قارلۇقلار مۇسۇلمانلار جايلاشقان يەرلەرگە قوشنا بولغان تاراز شەھىرىنىڭ شەرقىگە يېقىن بىر يەرگە جايلاشقان ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . پارس ئاپتورلىرى «قارلۇق» سۆزىنى «خاللۇخ» دەپ يازىدۇ . قارلۇقلارغا جۇڭگو تۈركىستاندىكى بىرقانچە شەھەرلەر ، جۈملىدىن بۈگۈنكى ئۈچتۈرپان يېنىدىكى pençul (ۋېنسۇ - ئاقسۇكوناشەھەر) شەھەرلىرى ئىتائەت قىلغانىكەن . تۆمانىسكى قولىيازىمىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ شەھەرلەر قارلۇقلار باشقۇرۇشىدىكى يەرلەردە بولغىنى بىلەن ، بۇلارنى باشقۇرۇپ تۇرغان قارلۇقلار توغۇز غۇزلارغا ئىتائەت قىلىدىكەن . كېيىن قىرغىزلار

① ھازىرقى جىبۇل (بۈگۈنكى كۈندە بۇ شەھەر بۇرۇنقى نامى بىلەن «تاراز» دەپ ئاتالماقتا) تەرجىماندىن .
 ② ئىلى توغۇرۇلۇق «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 433 - 434 - بەتلەرگە قارالسۇن .
 ③ چاغاتاي خان توغۇرۇلۇق «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 543 - بەتلەرگە قارالسۇن ؛ چىگىللەر توغۇرۇلۇق «ھۇدۇدۇلئالەم» (مىنورىسكى تەرجىمىسى) ، 297 - 300 - بەتلەرگە قارالسۇن .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 393 - بەت .

بۇ شەھەرلەرنى ئىگىلىگەن^① . تۇمانىسكى قوليازىمىسىدا كۆرسىد-
 ىلىشىچە ، توغۇز غۇزلار ۋە قارلۇقلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەر
 بىلەن قىرغىزلار باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرنىڭ ئارىلىقىغا قەشقەر
 شەھىرى جايلاشقان . تۇمانىسكى قوليازىمىسىدىكى قىرغىزلارغا
 ئائىت خەۋەرلەر بەك قىزىقارلىقتۇر . بۇ خەۋەرلەرگە ئاساسلان-
 غاندا ، قىرغىزلارنىڭ جەنۇبقا — ھازىرقى ماكانلاشقان يەرلىرىگە
 سىلجىپ بېرىشى 10 - ئەسىردىن كېيىن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ-
 دىن بالدۇرراق بولغان بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن يەكۈنگە كېلىش
 مۇمكىن . ئەمما بۇ مەسىلە توغرىسىدا گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىمۇ ،
 مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىمۇ ۋە ياكى باشقا مەنبەلەردىمۇ
 ھېچبىر مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن چى-
 گىل ۋە ياغمىلارنىڭ شىمالغا كۆچۈش پائالىيەتلىرى ھەققىدە
 ماتېرىيال تاپقىلى بولمىغىنىغا ئوخشاش ، قارلۇقلارنىڭ شىمالغا
 سىلجىشلىرى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىتالمايمىز .
 ئەمما كېيىنچە ، چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە ، قارلۇقلارنىڭ
 ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىمىز^② .
 شۇنداق قىلىپ ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدا قاراخا-
 نىلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولۇش ئېھتىمالى بار ، دەپ
 مۆلچەرلەنگەن قارلۇق ، ياغما ، چىگىلدىن ئىبارەت ئۈچ خەلقنىڭ
 ھەممىسىلا بايان قىلىنغان . ئەمما بۇ ئۈچ خەلقنىڭ قايسىسىنىڭ
 بۇ سۇلالە بىلەن بەكرەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكى خۇسۇسىدا
 ھېچقانداق بېشارەت يوق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قارلۇقلارنى
 خۇددى ئوغۇزلارغا ئوخشاش «تۈركمەن» دەپ ئاتىغان سۆزلىرى
 تېخىمۇ جەلپ قىلارلىق . بىرىنچى قېتىم 10 - ئەسىردە^③ ئۇچرىد-

① مېنورسكى تەرجىمە قىلغان «ھۇدۇدۇلتالەم» نىڭ 98 - ، 283 - بەتلەرگە قارالغۇ ؛
 قارلۇقلار توغرىسىدا يەنە شۇ ئەسىرنىڭ 286 - ، 297 - بەتلەرگە قارالغۇ .
 ② بۇ بايانلار «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن — تەھرىردىن .
 ③ مەقدىسىنىڭ ئەسىرىگە قارالغۇ . «تەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 - توم ، 274 -
 بەتلەر . يەنە ئاغاجانوفنىڭ «يېڭى ماتېرىياللار» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالغۇ .

خان بۇ ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تا ھازىرغىچە بىر تېپىلمىساق يېتى تۇرماقتا. بۇ ئاتالغۇنىڭ پارسچە ئېتىمولوگىيىسى «Türk mənend» يەنى «تۈركلەرگە ئوخشىغان» دېگەن سۆز بولۇپ، بۇ سۆزنى بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرۈنمىز^①. ئەمما بۇ خىل قاراشمۇ ئىشەنچلىك ئەمەس. لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، تۈركمەنلەرنىڭ تىپ - بەدەن قىياپىتى ئادەتتە - كى تۈركىي خەلقلەر تىپىدىن پەرقلىق بولۇپ، ئىرانلىقلارنىڭ تىپىغا يېقىن كېلىدۇ. قارلۇقلار، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئىران تىپى ئامىللىرىغا، يەنە شۇنىڭدەك ئۇلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئاۋۋاللا باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئوغۇزلاردىنمۇ كۆپ ئۇچرىغان. كىشىلەر 12 - ئەسىردە يەتتەسۇۋادىسىدىكى^② بالاساغۇننىڭ ھۆكۈمرانى قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن كېلىپ چىققان تۈركمەن ئىدى، دەيدۇ. بۇ پاكىت، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قارلۇقلار قۇرغان، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ^③.

بالاساغۇن شەھىرى توغرىلۇق مەھمۇد كاشغەرىيگە زامانداش بولغان پارسىلارنىڭ بىر ۋەزىرى نىزامۇل مۈلك تۆۋەندىكىدەك خاتىرە قالدۇرغان: «بۇ شەھەر 940 - يىلى ئەتراپىدا مۇسۇلمان شەھىرى بولغانىدى، كېيىن ئىمانسىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، غازات ئورۇشلىرىنىڭ باشلىنىپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان»^④. شۇنىسى ئېھتىمالكى، قارلۇقلار ئىسلام دىنىغا ياغمىلاردىن بۇرۇن كىرگەن بولسا كېرەك. ياغمىلار قارلۇقلارنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىنى (بۇ يەرلەر ئىچىدە چۇ دەرياسى ۋادىسىمۇ

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 307 - بەت.
 ② «تارىخى جاھانگۈشاى» نىڭ 2 - توم 88 - بېتىدىكى «Turkman» دەپ ئېلىنغان سۆزنى «Turkan» (بويۇندۇرغۇچى) دەپ ئوقۇش لازىم. چۈنكى، بالاساغۇننىڭ خانىنى تۈرك دەپ ئاتاشقا ئاساس يوق. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1 - قىسىم، 549 - 552 - بەتلەردىن كۆرۈڭ.
 ③ قاراخانىيلار خانلىقىنى قارلۇقلار قۇرغان، دېگەن مەسىلىنى ئو. پرىتسكىنىڭ Die KarLuk Kara chaniden; idem von den KarLuk ناملىق ئەسەرلىرىدىن كۆرۈڭ.
 ④ نىزامۇل مۈلك ئەسەرنىڭ شېئىر ئەشەرىگە تەييارلىغان نۇسخىسى، 189 - بەت.

بولۇپ ، بالاساغۇن شەھىرى مۇشۇ دەريا بويىغا جايلاشقان بولسا كېرەك) ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ، ياغمىلارنىڭ خانى قارلۇقلار - دىن ئۈلگە ئېلىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ۋەھالەنكى ، بۇ ئېيتقانلىرىمىز بىر پەرەزدىنلا ئىبارەت بولۇپ ، تېخى ئىسپاتلانمىدى .

تۈركلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بىرىنچى قاغانى ساتۇق بۇغراخان قەشقەرنىڭ ھۆكۈمراندىدۇر . ئۇنىڭ قەبرىسى بۈگۈنكى قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئارتشىددۇر (بۇرۇنقىراق مەن - بەلەردە بۇ يېزا Artuc دەپ يېزىلغان) ^① . بۇغراخانغا دائىر ئەڭ قەدىمكى بىر رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا ، مەزكۇر خان ھىجرىيە 344 - يىلى يەنى ، مىلادىيە 955 - 956 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن . ئەمما بۇ تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى 960 - يىلى قوبۇل قىلغان ، دېگەن مەلۇماتلار بىلەن زىت . تۈركىي خەلقلەر - نىڭ بىر قىسمى 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دائىر بۇ بايان باغداد تارىخچىسى ساپىت ئىبن سىناننىڭ ئەسىرىدە - دىن ئېلىنغان بولسا كېرەك . مەزكۇر ئاپتور كىتابىنى شۇ يىللار ئەتراپىدا يازغان بولۇپ ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن يىلى بىرقەدەر ئى - شەنچلىككە بولسا كېرەك ، چۈنكى ساتۇق بۇغراخان توغرىسىدە - كى بايانلار ئەسلىدىلا قويۇق ئەپسانىلەر ۋە خاتا يىلنامىلەر بىلەن تولغان .

يەنىلا شۇ 10 - ئەسىردە سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ياشاپ كەلگەن ئوغۇز خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ئوغۇزلار - نىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان باشلىقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خەلقلەردىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئاتلاندى . ئومۇمەن ئالغاندا ، ئىككى تۈرك خەلقىنىڭ — قاراخانىيلارنىڭ ۋە ئوغۇزلارنىڭ ئىسلام دىنىنى ئۆز

① يارتولدى : «بۇغراخان» ، 803 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 506 - بەت .

ئىختىيارى بىلەن قوبۇل قىلىشى ئىسلامىيەت ئۈچۈن چوڭ بىر تەنتەنە بولغان بولسا كېرەك . بۇ غەلبە سەۋەبىدىن يۈرۈشكە مۇسۇلمان چېگرا رايونلىرى ئەمدىلىكتە شىمال ۋە شەرق تەرىپىدە مۇسۇلمان قوشنىلارغا ئىگە بولدى . ئىسلامىيەت مۇسۇلمان بولمىغان دۇنيا بىلەن بولغان كۈرەشتە يېڭى ئىتتىپاقچىلارغا ئىگە بولغاندەك كۆرۈندى . ئەمەلىيەتتە بولسا ، شۇنداق ۋەزىيەت تۇغۇلدىكى ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەر ئىككى خەلق ئۆز قوراللىرىنى ئۆزلىرىگە ئىسلام دىنىنى ئېلىپ كەلگەن دۆلەتلەرگە قاراتتى . بۇ ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى مەن كېيىنكى لېكسىيەمدە بايان قىلىپ ئۆتىمەن .

بەشىنچى لېكسىيە

قەشقەردىكى بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بىزگە ھېچقانداق ئىشەنچلىك مەلۇماتلار قالدۇرمىغان. مۇسۇلمان ئالىملىرىنىڭ رىۋايەتلىرىدە دىنىي ئۆلىما كەلىماتىنىڭلا نامى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئۆلىما شۇ چاغلاردا، 960 - يىللاردا^① تۈرك خانىنىڭ ئوردىسىدا تۇرغان. نىكەن. باغداد سالنامىچىلىرىنىڭ تارىخىي بايانلىرىدا، دەل شۇ يىلى نۇرغۇنلىغان تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. دى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئەمما بۇغراخان توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۇ ئۆلىمانىڭ ئىسمى ئۇچرىمايدۇ. قەدىمكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرسىدە بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى قانداقتۇر بىرەر دۇنياۋى دىن تارقاقچىنىڭ تەسىرىدىن بولماستىن، بەلكى بۇغراخاننىڭ چۈشىدە ئايان بولغان ۋەھىي تەسىرىدىن بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ^②. ئىككىنچى بىر رىۋايەت بويىچە، تۈرك خانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەن سامانىيلار خانلىقىنىڭ بىر شاھزادىسىنىڭ دىنىي ئۆلىمانىڭ رولىنى ئوينىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ رىۋايەتتە ئوچۇق - ئاشكارا خىيالىي توقۇلمىلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېيتىلغان ئىسىم ۋە يىل، ئايلار تارىخىي ئەمەلىيەتكە زادىلا يېقىن كەلمەيدۇ. گەرچە بۇ رىۋايەتتىكى بايانلار 10 - ئەسىردە ئۆتكەن قەشقەرلىك بىر تارىخچىنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، ۋەھالەنكى بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. بۇ رىۋايەتتىكى تۆۋەندىكى تەپسىلىي ئەھۋال، يەنى مەزكۇر

① سەئىدى، مارمۇلىسا نەشرى، 486 - بەت.
② ئىبنۇل ئەسىرنىڭ ئەسىرى، 11 - توم، 54 - بەت.

تۈرك خانىغا مۇسۇلمان يەرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن تاۋار مالىكى-
نىڭ ، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى ۋە تاتلىق يېمەكلىكلەر
نىڭ يېقىپ قالغانلىقى ، كېيىن بۇ بۇيۇملارنى ئېلىپ كەتكۈچى
لەرنىڭ ناماز ئوقۇشلىرىنى كۆرۈپ ، بۇ نېمە ئىش ؟ دەپ ئۇنىڭغا
دىققەت قىلغانلىقى ، مۇسۇلمانلاردىن دىنىي ئېتىقادى جەھەتتىكى
مەسىلىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ ، ئۇ توغرىلۇق مەلۇم چۈشەنچىگە
ئىگە بولغانلىقىدەك ئەھۋال^① كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ .

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خاننىڭ تۇرىدىغان يېرىنىڭ
قەشقەر ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم^② . ئۇنىڭ نەۋرىسى بۇغراخان
ھارۇن بىننى مۇسا بالاساغۇن شەھىرىدە تۇرغان ۋە بۇ يەردىن
ماۋەرائۇننەھىرنى بويسۇندۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان^③ . كېيىنچە
قەشقەر ۋە بالاساغۇن^④ شەھەرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا تەۋە
شەھەرلەر سۈپىتىدە دائىم تىلغا ئېلىنغان . شۇنىسى دىققەتكە
سازاۋەركى ، بالاساغۇن شەھىرى قاراخانىيلار خانلىقى ئۈچۈن
شۇنچە ئەھمىيەتكە ئىگە شەھەر بولسىمۇ ، ئەمما بۇ شەھەر ئىسلام
مەنبەلىرىدە ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنىدۇ ۋە بۇ شەھەرگە بارىدىغان
يوللارنىڭ قەيەردىن ئۆتۈپ قەيەرگە بارىدىغانلىقى كۆرسىتىلمەي-
دۇ . شۇڭلاشقا بۇ شەھەرنىڭ ئورنىنىڭ قەيەر ئىكەنلىكىنى بىل-
مەك تەس . 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ
يازغانلىرىدىلا بالاساغۇن شەھىرى تىلغا ئېلىنىدۇ (مەزكۇر
ئەسەردە «walasakun» دەپ يېزىلغان) ، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ
قەيەردىلىكى كۆرسىتىلمەيدۇ^⑤ . مەيلى تۇمانىسكى قوليازمىسىدا

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 134 - بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 450 - 457 - بەتلەر . بۇ يەردە قەشقەر ھەققىدە
مەلۇمات بېرىدۇ .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 506 - 507 - بەتلەر . بۇ يەردە
بۇغراخان ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ .
④ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 355 - 357 - بەتلەر . بۇ يەردە بالاساغۇن
ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ .
⑤ «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 - توم ، 275 - ۋە 17 - بەتلەر . بۇ يەردە
بالاساغۇن ھەققىدە بايانلار بار .

بولسۇن ياكى گەردىزىنىڭ يازغانلىرىدا بولسۇن ، بۇ شەھەرنىڭ نامى زادى تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئېھتىمال ، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نامى بۇرۇن باشقىچە ئاتالغان ۋە 9 - ، 10 - ئەسىردىكى جۇغرا-پىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە شۇ نامدا خاتىرىلەنگەن بولسا كېرەك . ئەرەب ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدە ، چۇ دەرياسى بويىدىكى چوڭ بىر شەھەر سۈپىتىدە سۇياپ دېگەن شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ . خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىدە بۇ شەھەر سۈيپ دەپ يېزىلىدۇ^① . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا بۇ نام يوق^② . مەھمۇد كاشغەرىي بالاساغۇن يېنىدا «شۇ» ناملىق بىر قەلئەنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ قەلئە «شۇ» ئىسمىلىك بىر پادىشاھ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانىكەن . ئېيتىلىشىچە ، مەزكۇر پادىشاھ ئىسكەندەر زۇل-قەرنەين (ئالېكساندىر ماكېدونىسكى) بىلەن زامانداش ئىكەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يەنە قوشۇمچە قىلىنىپ ئۇ چاغلاردا ئىسپىچاپ ياكى سايرام ، تاراز ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن دېيىلىدۇ . كىشىلەرگە شۇنىسى مەلۇمكى ، بۈگۈنكى كۈندە قىرغىزلاردا «چ» تاۋۇشى «ش» دەپ ئوقۇلىدۇ . شۇڭا ، چۇ دەرياسىنىڭ نامى «شۇ» دەپ ئوقۇلىدۇ . بۇ دەريانىڭ نامىنىڭ قىرغىزچە «شۇ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىغا رادىئو قۇمۇ دىققەت قىلغاندەكەن^③ . ئېھتىمال ، چۇ دەرياسى بويىدا ياشىغان تۈركىي خەلقلەر-مۇ بۇ دەريانىڭ نامىنى «شۇ» دەپ ئاتىغان بولۇشى ، كېيىنچە بۇ «شۇ» دېگەن نام يالغۇز مۇشۇ دەريانىلا ئىپادىلەپلا قالماستىن ، بەلكى بۇ يەردىكى شەھەر خارابىلىرىنىمۇ كۆرسەتكەن بولسا كېرەك . بەلكىم شۇ شەھەرلەرنىڭ ھازىرقى قالدۇقى ئىچىدىكى بۇرانا ناملىق مۇنار شۇ خارابىلەرنىڭ ئىزى بولۇشى مۇمكىن .

① زۇيۇي : «جۇڭگونىڭ مەلۇماتلىرى» .
 ② مەھمۇد كاشغەرىينىڭ : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 306 - بەت : ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، سۇياپ دېگەن نام ئۇنىڭ قوليازىسىدا بولغان بولسا كېرەك (بەنە كىتابىنىڭ 305 - بېتىگە قارالسۇن) . ئەمما نەشر قىلغۇچى تەرىپىدىن كۆرسىتىلمىگەن .
 ③ Aus Sibirien , Bd. 1, sn.

بۇ نام قارىغاندا، ئەرەبچە «مۇنارا» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بۇرۇنقى ئېيتىلىشى بولسا كېرەك (يەنى مەسچىت مۇنارىسى) ①. مەھمۇد كاشغەرىي بالاساغۇن شەھىرىگە زانىبى ② نامىدىكى داۋان ئارقىلىق بارىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ داۋان «قوچقار بېشى» ③ (ئەس-لىي باسمىسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە «قچنكار» دەپ يېزىلىپ، ئۇنىڭغا ئەل كابىش — قوي مەنىسىنى بەرگەن) بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. «قوچقار بېشى» دېگەن شەھەر نامى ئەڭ دەسلەپ پارس مەنبەلىرىدە ئۇچرايدۇ ④. بۇ شەھەر تارازنىڭ شەرقىدە دەپ مۆلچەرلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ شەھەرنىڭ نامىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنى قوچقار دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى چۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى شۇ نامدا ئاتالغانىكەن. زانىبى دېگەن داۋان نامى ئەسلىي تۈركچە سۆز بولمىغانلىقى بىلەن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. بۇنداق ئەھۋالدا بۇ داۋان شەمسىي نامىدىكى داۋانغا توغرا كېلىپ قالىدۇ. شەمسىي داۋاننى توغرىسىدا يەرلىك تۈرك خەلقىنىڭ تۈرلۈك - تۈرلۈك رىۋايەتلىرى بار ⑤.

بالاساغۇن دېگەن بۇ نام ھازىرغىچە تېخى بېكىتىلمىدى. بۇرۇن بۇ شەھەر نامىنى موڭغۇلچە «بالغاسۇن» — شەھەر دېگەن سۆزدىن كەلگەن، دېگەن پەرەزلەرنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار بولغانىدى. ئەمما ئەمەلىيەتتە بۇ پىكىرنى قوللىغۇچىلار ئاساسەن يوق. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدا «ئاناساغۇن» سۆزى ئۇچرايدۇ. مەنىسى «تېۋىپ» دېگەنلىك بولىدۇ. قارىغاندا بۇ سۆز ئاتا، دادا سۆزىدىن كەلگەن بولسا كېرەك ⑥. خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخ-

① بېرىنچى نام : «قىرغىزستاندىكى بىناكارلىق يادىكارلىقلىرى»، 40 — 45 - بەتلەر.
 ② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 325 - بەت.
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 282 - بەت.
 ④ Tomaschek, Wzkm, Bd III < s103-108.
 ⑤ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 57 - بەت: «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات».
 ⑥ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 81 - بەت: 60 - ، 112 - بەتلەر.

شاش ، بالاساغۇن سۆزى «بالا» سۆزىدىن شۇ تەرىقىدە شۇ مەنىدە تۈزۈلگەنمۇ - قانداق ؟ بۇ مەسىلىنى ئوچۇق تاشلاپ كېتىمىز . بالاساغۇن شەھىرىنى تۈركلەر يەنە قۇز ئۇلۇش ، قۇز ئوردا دەپمۇ ئاتىغان (ئۇلۇش دېگەن سۆز شەھەر ياكى يېزا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) . بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى يەنە بىر شەھەر قۇز ئوردۇ دەپ ئاتالغانىكەن . بۇ 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرايدۇ ۋە ئۇنى ، پەرلىك تۈرك ھاكىمىنىڭ جايلاشقان ئورنى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . «قۇز» سۆزىگە مەھمۇد كاشغەرىي ئىزاھات بەرمەيدۇ .

بالاساغۇن شەھىرى سوغدىلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ . سوغدىلار مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدا ئۆزلىرىنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى تېخى تاماملىمىغانىدى . ئىسفىجاب ، تاراز ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىلىرى سوغدى تىلىدا ۋە ياكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى . سوغدىلار ئورخۇن ئابىدىلىرىدە سوغداق دەپ ئاتالغان . مەڭگۈ تاش ئاپتورلىرى سوغدىيانىدىن كەلگەن خەلقلەرنى شۇنداق دەپ ئاتىغان . بۇ شەھەر سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان . سوغداقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەك كىيىنىشلىرىنى ، زىبۇ زىننەتلىرىنى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغان^① . ئىسفىج - جاپ (باشقا بىر يەردە تارازدىن دېيىلىدۇ) تىن تارتىپ بالاساغۇنغىچە بولغان يەرلەر ئارغۇ^② دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ، بۇ نامنى بىز باشقا مەنبەلەردە ئۇچراتمىدۇق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئارغۇ دېگەن يەر ئىككى تاغ ئارىسىدىكى ئېغىز ، دېگەن مەنىدە ئىكەن^② . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئارغۇ

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 391 - ، 31 - ، 114 - بەتلەر .

② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 114 - بەت (ئارغۇ ئېلى توغرىسىدا كىياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 122 - 135 - بەتلەرگە تەپسىلىيەك قارالسۇن) .

رايونى ئالېكساندروۋىسكى تاغ تىزمىسى (چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسى ئارىلىقىدىكى تاغ تىزمىسى) بىلەن چۆرىدىكى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان يەرلەرنى كۆرسەتسە كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئارغۇ نامىدىكى سوغدى رايونلىرىنىڭ ئاھا-لىلىرىنىڭ ھەممىسىلا مۇسۇلمان بولۇپ كەتكەن. بۇ يەردىكى سوغدىلارنىڭ تۈركلەرگە بويسۇنۇشتىن ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. قىلمىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق، ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، تىل ۋە كىيىم-كېچەك جەھەتلەردە تۈركلىشىپ كېتىشتىن ئاۋۋال تۈركىي خەلقلەرگە كۆرسەتكەن مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدەمۇ ھېچ-قانداق مەلۇمات يوق^①.

جۇڭگو تۈركىستانىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان قەدىمكى غەيرىي تۈركىي خەلقلەر خۇسۇسىدىمۇ يۇقىرىغا ئوخشاش مەسىلىگە دۇچ كېلىمىز. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن بىز بۇ خەلقنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا باشقىچە بىر خەلق ھېسابلانغانلىقىنى ۋە كەنجەك دەپ^② ئاتالغانلىقىنى بىلدۈرۈپ بېرىپتۇ. بۇ نام بىزگە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن باشقا مەنبەلەردە ئۇچرىمىدى. كەنجەكلەر مەھمۇت كاشغەرىي دەۋرىدە تۈركلىشىپ بولغان، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسلىي تىلىنىڭ قالدۇقلىرى ۋە بەزى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپ قالغان.

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بالاساغۇنغا چېگرىداش سامانىيىلەر دۆلىتىنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇشى قەشقەردىن ئەمەس، بالاساغۇندىن باشلانغان. ئىسپىجاپ ۋە سايرامنى ئەڭ دەسلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن بويسۇندۇرغان. بۇ يەرلەر قارىغاندا، تۈركلەرگە قاراشلىق كىچىكرەك بىر رايون بولۇپ، تۈرك خانلىقى باشقۇرۇلۇپتۇ.

① كىياشتورنىي: «يەتتەمۇدىكى سوغدىلار» .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 114 - بەت .

شېدا بولغان بولسا كېرەك . 992 - يىلى ھارۋن بۇغراخان سەمەرقەنت (سېمىزكەنت — تەرجىماندىن) ۋە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلغان ھەمدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، شۇ ۋاقىتتا شەكىللەنگەن ۋەزىيەت ھارۋن بۇغراخاننى بېسىدۇ . ۋالغان يەرلىرىنى ۋاقىتلىق تاشلاپ ، بالاساغۇنغا قايتىشقا مەجبۇر قىلغان . ئۇ بالاساغۇنغا قايتىپ كېلىپ ، شۇ يىلى ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتتى . ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە زەرەپشان دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى سامانىيلار خانلىقىنىڭ ھەممىلا يەرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئۆتۈپ كەتتى . يەنە بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ، يەنى 999 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانى قايتا ئىگىلىگەن . سامانىيلار خانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ھۆكۈمرانى ئۆز خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى (11 - ئەسىرنىڭ بېشىدا) ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ، ھېچقانداق نەتىجە بەرمىگەن . تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرقى ھېسابتا بۇ يەردە تىكلەنگەن .^①

ئومۇمەن ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ خەلق ئاممىسىنى سىرتىدىن كەلگەن دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ ئىران دۆلىتىنى قۇتقۇزۇپ قىلىشقا چاقىرىق قىلىشلىرى ھېچقانداق نەتىجە بەرمىگەن . ھەتتا بەزى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ، پەقەت كاپىرلار مۇسۇلمان ئەللىرىگە ھۇجۇم قىلغان چاغدىلا خەلق قوزغىلىپ ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان ئېلىنى ساقلاپ قالسا بولىدۇ ، دېگەن پەتىۋالارنى ئوتتۇرىغا قويغان . بۇ پەتىۋا بويىچە بولغاندا ، قاراخانىيلار مۇسۇلمان بولغاچقا ، ئۇلار كېلىپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزسە ، بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالى سامانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىقى قىلغان دەۋردىكىدىن يامانلىشىپ كېتىدۇ ، دېيىشكە ۋە مۇسۇلمانلار

① «پارتول ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 315 - 320 - بەتلەر ؛ يەنە غافۇروفنىڭ «سەمەرقەنتنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئورنىنىڭ تۈۋەنلىشى» قاتارلىقلارغا قارالسۇن .

قاراپ تۇرۇپ «ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئۆلۈمگە تونۇش» نىڭ ھېچقانداق ئاساس بولمايدۇ . باشقا جەھەتلەردىمۇ ئىران ئاھالىلىرىنى تۈرك ئىستېلاچىلىرىغا زەربە بېرىشكە بىر نىيەت ، بىر مەقسەتتە تەشكىللەشكە بەزى ئەھۋاللار پايدىلىق بولمىغان . ئىرانغا قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا ، بۇ يەرلەر ئىسلاملىشىشتىن ئاۋۋالقى زامانلاردىلا كۈچلۈك مۇنار-خىيلىك ھاكىمىيەت ، يوق ئىدى ؛ ھاكىمىيەت ، يەرلەرگە ئىگە بولۇۋالغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىدا ئىدى . پۈتۈن دۆلەت نۇرغۇن كىچىك بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بەگ-لىمەر ئۆز يەرلىرىدە بىرىنچى دەرىجىلىك يەر ئىگىلىرى ئىدى . يەر ئىگىسى بولغان ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاش ، ئۇلارمۇ «دېھقانلار» دەپ ئاتالغانىدى . بەزىدە بەگلەرنىڭ ھاكىمىيىتى يوقاپ كېتەتتى . ئىراندىكى «دېھقان» دىن ئىبارەت بۇ ئىجتىمائىي تەبىقە ، تۈركلەر ئارىسىدىمۇ ئوخشاش رول ئوينىغان . چۈنكى كىشىلەر ماۋەرائۇننۇد-نەھىردىكى تۈركچە ناملار ئىچىدە «دېھقان» (چوڭ يەر ئىگىلىدىرى) نامىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان . ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن ، مەيلى ماۋەرائۇننەھىردە ياكى پېرسىيىدە بولسۇن ، ئاق-سۆڭەك سىنىپى شەكىللىنىشتەك يۈزلىنىش رويپاچا چىقتى . شەھەر ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، كۈچلۈك مۇنارخىيىلىك ھاكىمىيەت ۋە بىيۇروكراتىك مەركەزلىشىش تەدرىجىي يىمىرىلىشكە باشلىدى . پارس تىلى يەرلىك ئىران شېۋىلىرىنى تەدرىجىي سىقىپ چىقىرىش بىلەن بىللە ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەنئەنىۋى ساسانىي دۆلەتچىلىكى ئەنگەنلىرى يېتىپ كەلدى . سامانىيلار ئۆزلىرىنى سامانىيلاردىن كېلىپ چىققانمىز ، دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى . سامانىيلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەشەددىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا بولغان غۇرۇنۇشلىرى ئاقسۆڭەكلەر ئىچىدە قارشىلىق كەيپىيات تۇغدۇرماي قالدى . بەزى ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۇغراخاننى ماۋەرائۇننەھىرگە «دېھقانلار» تەك-

لىق قىلىپ ئېلىپ كەلگەن^① . تۈركلەر بۇ يەرلەرنى بېسىۋالغان ياغلاردا «دېھقانلار» ھەقىقەتەن چوڭ پايدىغا ئىگە بولغان دەپ ئويلاشقا ئاساسلار بار . جۇغراپىيە ئالىمى مەقدىسىنىڭ بايانلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولىدۇكى ، 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «دېھقانلار تەبىقىسى» نىڭ ئەنئەنىسى تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى ئانگرىن دەرياسى ۋادىسىدىكى «ئىلاق» رايونىدا تولۇق ساقلىنىپ قالغان . لېكىن «ئىلاق دېھقانلىرى» نىڭ سىياسىي جەھەتتىكى رولى قالدىمىغان . قاراخانىيلار دەۋرىدە «ئىلاق دېھقانلىرى» تەرىپىدىن تەڭگىلەر قۇيۇلغانلىقى مەلۇم . مانا بۇنىڭ ئۈزى «دېھقانلار» نىڭ سىياسىي ئورنىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

قاراخانىيلار خانلىقى ماۋەرائۇننەھىرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى دەسلەپتە بۇ يەردىكى چوڭ شەھەرلەردە ئولتۇرمىدى ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان بۇخارا شەھىرىدىمۇ تۇرمىدى ، سەمەرقەنت شەھىرىدىمۇ تۇرمىدى . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھىردىكى دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرى ، بۇرۇن ئانچە چوڭ ئەھمىيىتى بولمىغان شەرقىي چېگرا تەرەپتىكى شەھەر ، پەرغانىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان ئۆزكەنت شەھىرىدە تۇردى . قاراخانىيلار ئۆزلىرىگە بىۋاسىتە قوشنا بولۇپ تۇرغان بۇ شەھەردە ئۆزلىرىنى خاتىرجەم رەك ھېس قىلغان بولسا كېرەك . چۈنكى قاراخانىيلار بېسىۋالغان رايونلارنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرىدە ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سامانىيلار سۇلالىسىغا پايدىلىق ھەرىكەتلەر بولدى . ئۆزى كەنتتىن ئىبارەت بۇ شەھەر تۈركلەر بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن بۇرۇنلا شۇ نامدا بار ئىدى . ئۆزكەنتنى ئۆزىمىزنىڭ شەھىرى دەپ بۇ شەھەرنىڭ نامىنىڭ ئانچە جايىغا چۈشمىگەن تۈركچە ئېتىمولو-

① ئۇتى ، 1 - توم ، 163 - بەت (قاراخانىيلار دەۋرىدىكى «دېھقانلار» نىڭ تەقدىرى توغرىلىق «تاجىك تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 2 - توم ، 3 - قىسىم ، 247 - 253 - بەتلەرگە قارىلىن .

گېيىسىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى ① . ماۋەرائۇننەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بىر چوڭ شەھەرمۇ تۈركچە نام بىلەن ئاتىلىدىغان شەھەر ئىدى . ماۋەرائۇننەھىردىكى تۈرك ئائىلىلىرى جەنۇبقا قارىغاندا شىمال تەرەپتە كۆپ ئىدى . مەسىلەن ، چاچ رايونىنىڭ باش شەھىرى بىنكەنت بولغىنىغا ئوخشاش ، بۇ شەھەر كېيىنچە ئىرانچە تەلەپپۇز بىلەن يەرلىك ۋەسىقىلەردە «شاش» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بىرۈننىڭ ئەسىرىدىن كۆرۈشمىزچە ، 11 - ئەسىرگە كەلگەندە ، تۈركچە «تاشكەنت» دېگەن نام پەيدا بولغان . «تاشكەنت» دېگەن : «تاشتىن ياسالغان شەھەر» دېمەكتۇر ② . گەرچە بۇ يەردە تاشتىن ياسالغان شەھەر يوق دېگۈدەك بولسىمۇ ، بۇ شەھەرنىڭ مۇشۇنداق ئاتىلىشىنى چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشلار ۋە سىقىلەردە ئۇچرايدۇ ، ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئاپتورلارنىڭ ئاساسسىز پەرەزلىرىدىنلا ئىبارەتتۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدا تاشكەنت دېگەن تۈركچە نامنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولغان تەركەند (Terkend) دېگەن نام ئۇچرايدۇ ③ . يەنە شۇ ئەسەردە سەمەرقەنت — ئەسلىدە سېمىز شەھەر ، يەنى باي شەھەر دەپ ئىزاھلانغان ④ .

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ئورۇنلىشىشتىن ۋاز كەچكەنلىكى ، قاراخانىيلارنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا غەربتىكى رايونلارنى بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن ۋاز كەچكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ . چۈنكى ئۇلار غەرب تەرەپتىن يالغۇز دىنلا ئەمەس ، بەلكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە ماددىي بايلىقلار غەمۈ ئىگە بولغانىدى . غەربكە قاراپ ھەرىكەت قىلىش شەرق ۋە شىمال تەرەپتىكى تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن تۈركلەرگە

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 288 - بەت .
 ② بىرۈنى : «ھىندىستان تەزكىرىسى» ، زاخاۋ نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىسى ، 149 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 499 - 502 - بەتلەر .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 369 - بەت .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 288 - بەت ؛ يەنە ماركۋارتنىڭ «Analekten» نىڭ 94 - بەتى .

قارشى تۇرۇشقا قارىغاندا تۈركلەرگە كۆپرەك پايدا كەلتۈرەتتى . مۇنداق شارائىتتا ، دىن تۈركلەرنىڭ زېمىن ئىگىلىشىگە بولغان ئومۇمىي يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتەلمىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، بۇ ئەللەردىكى ئايرىم گۇرۇھ ۋە گۇرۇپپىلار تۈركلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىتتىپاقچىسى دەپ قارشى ئالدى . گەرچە تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىسلام دىنىنى ئالدىنقى ئاسىيادىكى رايونلارغا قارىغاندا كېيىنرەك قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار باشقىلارغا ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنى ئەھكاملىرىغا قاتتىق رىئايە قىلغۇچىلار سۈپىتىدە كۆرسەتتى . 10 - ئەسىردىلا دىننى ھىمايە قىلغۇچىلار ، شەرق تەرەپتىن ئىستېلا قىلىپ كېلىدىغان ۋاتقان ھەقىقىي مۇسۇلمانلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى . ئۇلار باغداد ھاكىمىيىتىنى قانۇنسىز تارتىۋېلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى^① ئورناتتى . قان بۇۋەيھى باشچىلىقىدىكى شىئە مەزھىپىدىكىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنى يوقاتتى ، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى . شەرق تەرەپتىكى تۈركلەر خۇددى غەربتىكى بەربەرلەرگە ئوخشاش ، ئۆز بەرلىرىدىكى ھۆكۈمەتكە قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان دىندارلارنىڭ قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى . مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىدە بىر ھەدىسنى مىسال كەلتۈرىدۇ . بۇ ھەدىسكە قارىغاندا ، ئاللاھ مۇنداق ئېيتقانكەن : «شەرق تەرەپتە مېنىڭ تۈرك نامىدا قوشۇنۇم بار ، بىرەر خەلققە غەزەپلەنسەم شۇ قوشۇنۇمنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتمەن»^② .

قاراخانىيلار خانلىقى دىنىي قائىدىلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان ھۆكۈمرانلار ، دەپ قارالدى . ئۇلار ھاراق - شارابقا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئاغزىغا ئالماسلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن غەزەنەۋدىلەر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇراتتى . غەزەنەۋدىلەر خانلىقى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن تۈركلەردىن بولسىمۇ ،

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 3 - توم ، 472 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 294 - بەت .

ئەمما ئۇلار كۆچمەن تۈركلەردىن پەرقلىق ئىدى. سامانىيلارنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىرىگە مانا مۇشۇ غەربىي دەۋىلە خانلىقى ۋارىسلىق قىلغانىدى. غەزىنەۋىلەر سۇلتانى مەھمۇد دىنىي قائىدىلەرنى قاتتىق ئىجرا قىلىدىغان شەخس دەپ قارىلىغان. ئۇلار ھىندىستانغا غازات ئۇرۇشى قوزغىغان، ئۆز دۆلىتىدە ئىسلامدىن يۈز ئۆرۈگەنلەرنى قاتتىق جازالىغان. ئەمما ئۆزى دىنىي قائىدىلەر تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان ھۇزۇر - ھالاۋەتلەرنى تەرك ئەتمىگەن.

قاراخانىيلار ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەردە توختاپ قالماستىن، دەريادىن ئۆتۈپ مەھمۇدنىڭ دۆلىتىگە (غەزىنەۋىلەر سۇلالىسىغا) ھۇجۇم قىلدى. مەھمۇدنىڭ سالنامىچىلىرى بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق بىر نەقىلنى كەلتۈرىدۇ، نەقىلدە كۆرسىتىلىشىدە چە، تۈركلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى كۆزى كىچىك، بۇرنى پاناق كېلىدىكەن^①. بۇ نەقىل تۈركىي خەلقلەر ئەسلىي كېلىپ چىقىش جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئەمەس، دېگەن پىكىرگە قارشى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىران دائىرىسىدە تۈركلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش پارس مىللىي نۇقتىئىنەزىرىدىن قارالغان بولۇشى مۇمكىن. دەل مۇشۇ چاغلاردا فىردەۋسنىڭ سامانىيلار دەۋرىدە يېزىلىشقا باشلاپ، مەھمۇد دەۋرىدە پۈتكەن «شاھنامە» دېگەن ئەسىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەسەردە ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارغا كەڭ ئورۇن بېرىلگەن. ئۇنىڭدا 6 - ئەسىردە تۈركلەر مەيدانغا چىققاندىن باشلاپ «تۇران» دېگەن بۇ نام «تۈركىستان» يەنى تۈركلەر ئېلى، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئۇرۇشلاردا تۇران تەرەپ قەھەرد - مانلىرىنىڭ ناملىرى ساپ ئىرانچە سۆز بولغانلىقىغا قارىماستىن،

① «پارتولدى ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 335 - بەت.

ئۇلار تۈركلەرنىڭ پادىشاھى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . مانا مۇشۇ ئەنئەنىلەر قاراخانىيلار سۇلالىسىغىمۇ سىڭىپ كىرگەن . قاراخا-
 نىيلار ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماي ، بەلكى پارسلار-
 نىڭ داستانچىلىقىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان . ئۇلار ئۆزلىرىنى
 تۇرانلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىكى بىر پادىشاھنىڭ نامى بىلەن (گەر-
 چە ئۇ غەيرىي تۈركچە نام بولسىمۇ) «ئافراسىياپ ئەۋلادىدىنمىز»
 دەپ ئاتاشقان . بىز پەقەت مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغان كىتابىد-
 ىنلا تۈركلەرنىڭ قوشاقلىرىدىكى قەھرىمان ئالىپ ئەر توڭاننىڭ
 ئافراسىياپ بىلەن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن . مەھمۇد كاش-
 غەرىي مۇنداق قوشاقلاردىن بىرمۇنچىسىنى نەقىل كۆرسىتىدۇ ۋە
 ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسىنى بېرىدۇ . بۇ تەرجىمىلەردە ئالىپ
 ئەرتوڭا ئاتالغۇسى يەنە ئافراسىياپ ئاتالغۇسى بىلەن ئالماشتۇرۇ-
 لىدۇ^① . ئافراسىياپ ھەققىدىكى پارس رىۋايەتلىرىدە بايان قىلىن-
 ىغان بەزى ۋەقەلەر تۈركىستاننىڭ بەزى جايلىرىدا يۈز بەرگەن
 قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ . قەشقەر ئافراسىياپ تۇرغان شەھەر ، دەپ
 بايان قىلىنىدۇ^② . بۈگۈنكى مارالبېشىدىكى بارچۇق شەھىرىنىمۇ
 ئافراسىياپ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەر ، دېيىلىدۇ ۋە بار-
 چۇق شەھىرىگە بەتزەن دېگەن بىر قەھرىمان سولانغان قىلىپ
 كۆرسىتىلىدۇ^③ . پارسچە داستاندا كۆرسىتىلىشىچە ، بۇ قەھرى-
 مان قۇدۇققا تاشلانغان . ئافراسىياپنىڭ قىزى بىلەن خۇپىيانە
 ئىكاهلىنىۋالغانلىقى ئۈچۈن ئافراسىياپ تەرىپىدىن بۇيرۇق بويىد-
 ىچە قۇدۇققا تاشلانغان ، كېيىن رۇستەم ئۇنى قۇدۇقتىن قۇتقۇزۇ-
 ۋالغان . فىردەۋسى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى يەنى ، سامانىيلار بىلەن
 زامانداش دەقىقى كېيىنچە تۇرانلار ھەققىدىكى بۇ رىۋايەتلەرگە ئۆز
 زامانىدىكى تۈركلەرنىڭ ھاياتىدىكى بەزى ۋەقە - كۆرۈنۈشلەرنى

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 44 - بەت ؛ بۇنىڭدىن باشقا
 ئورۇنلاردىمۇ بار .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 288 - بەت .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 318 - ، 388 - بەتلەر .

كىرگۈزگەن . ئۇنىڭ ئىچىدە ، بەزى شەھەرلەر ۋە خەلق شىمالىي كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئىملا قائىدىلىرى بىلەن يېزىلغان . ياخشى ئاتالغۇسى دەل شۇنىڭ جۈملىسىدىن . بۇ ئاتالغۇ ئورخۇن كىتابىدىن . لىرىدىكى «ياغۇ» دېگەن ئاتالغۇنىڭ بۇزۇپ يېزىلىشىدۇر . شۇنىڭدەك نىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى ، قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ئۆزى ۋانىمۇ «ياغۇ» ئىدى .

قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ غەزەۋىلەر خانلىقى بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى ئوڭۇشلۇق بولمىدى ، ئۇلارنىڭ قىلغان ھەممە ھۆججەتلىرى مەغلۇپ بولدى ۋە نۇرغۇن چىقىم تارتتى ، ئامۇ دەريا-سىنىڭ شىمالىدىكى بەزى يەرلەرمۇ مەھمۇدنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . مەھمۇد كىشىلەردىن ، مېنى شەرقتىكى تۈركىي خەلقلەر-نىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ تونۇڭلار ، خەلىپىمۇ قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى مەن ئارقىلىق ئېلىپ بارسۇن ، دېگەن ئارزۇ - تەلەپلەردە بولۇپ يۈردى . دەرۋەقە ، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە مەھمۇد قاراخانىيلارنىڭ خانى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك مۇئا-مىلىدە بولغان . بۇ ئەھۋالنى تارىخچى گەردىزىنىڭ 1025 - يىلى سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىكى بىر يەردە مەھمۇدنىڭ قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى يۈسۈپ قادىرخان (بۇغراخان ھارۇننىڭ ئوغلى) بىلەن ئۇچراشقانلىقى توغرىسىدىكى تەپسىلىي بايانلىرى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ^① .

يۈسۈپ قادىرخان 1032 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، جۇڭگو تۈركىستاندا خوتەننىڭ قاراخانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇشى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان . مەلۇم بولۇشىچە ، ئىسلام دىنىنىڭ بۇ يەر-دىكى غەلبىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق بولغان . بۇددا تەلىماتى كۆپ ئەسىرلەر مابەينىدە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 344 - 346 - بەتلەر .

بۇ شەھەر ، مۇسۇلمان تۈركلەر تەرىپىدىن ئىگىلەندى . گەردىزى - نىڭ خوتەن توغرىسىدىكى بايانلىرىنىڭ ، قاراخانىيلار خوتەننى ئىگىلەشتىن بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قىسمىدىمۇ ، خوتەندە خرىسە - تىئان چېركاۋلىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىستانلىقلىرىنىڭ بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ . مانا بۇنىڭدىن بۇ يەرگە بۇددا دىنى ئۈس - تۈنلۈكتە تۇرغان چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرگەن - لىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ^① .

شۇنىسى قىزىكى ، مەھمۇد بىلەن قاراخانىيلار مۇسۇلمانلىق - رىلا مۇناسىۋەت ئورنىتىپ قالماستىن ، تېخى ئىسلامغا كىرمىگەن تۈرك ھۆكۈمرانلىرىمۇ مۇناسىۋەت ئورناتقان . گەردىزىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ، 1026 - يىلى ئىككى تۈرك خانىنىڭ ئەلچى - لىرى مەھمۇدنىڭ يېنىغا غەزەنەۋىلەر خانلىقى بىلەن قۇدا - باجد - لىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش مەقسىتىدە كەلگەن (بۇ ئەلچىلەرنىڭ ئۇنۋانلىرىمۇ كۆرسىتىلگەن ، بۇ ئۇنۋانلار گەردىزىنىڭ بىردىنبىر قوليازمىسىنىڭ كامبېر جىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىسى ئاساسىدا ئوقۇلغان ، ئەمما بۇنى پۈتۈنلەي مۇقىملاشقان تەلەپپۇز دەپ بېكى - تىش قىيىن) . مەھمۇد ئەلچىلەرگە : «مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ قىزلىرىنى مۇسۇلمان ئەمەسلەرگە ياتلىق قىلمايدۇ ؛ ئەگەردە ئۇ - لار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلسا ، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلغىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن^② . ئەپسۇسكى ، بۇ قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغۇچى ئەلچىلەر خانلىرىنىڭ قەيەرلەرنىڭ خانلىرى ئىكەنلىكى ، ئۇلارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىغا مەنسۇپ - لۇقى ياكى ئەمەسلىكى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن . ئىككىنچى تۈر - لۈك ئېيتقاندا ، شۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان خانلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن . بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار گەردىزى - زىدىن باشقا ، يەنە ئەينى دەۋردىكى بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 94 - بەت .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 347 - 348 - بەتلەر .

بولغان جامالىدىن ئىبن مۇقەننىنىڭ ئەسىرىدىمۇ بۇرۇنقىسىغا كەن . بۇ ئەسەرلەر 14 - ئەسىردىلا پارس ، تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان . جامالىدىننىڭ بۇ ئەمگىكىنىڭ ئاخىرقى ئىككى قىسمى روسىيە شەرقشۇناسى مېلىئورانىسكى تەرىپىدىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئەسلى مەتىن بىلەن كىرىش سۆزى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا 1900 — 1903 - يىللاردا نەشر قىلىنغان^① . تولۇق كىتاب ھىجرىيە 1330 — 1340 - يىللىرى (مىلادىيە 1912 — 1922 - يىللىرى) كونسىتانتىنوپول (بۈگۈنكى ئىستانبۇل) شەھىرىدە نەشر قىلىندىغان^② . كىلىسلى رىفئەت تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بۇ تۈركچە نەشر دە ، رۇسچە نەشرىدە ئىشلىتىلمىگەن بىر مۇنچە يېڭى ماتېرىياللار قوشۇلغان ھەم ئاپتورنىڭ ئىسمى مۇقىملاشتۇرۇلغان . ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش شۇكى ، بىز كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان بىر مۇنچە پىكىر - بايانلار تۈركچە نەشرىدە قىسقارتىلىپ كۆپ چىكىتلەر بىلەنلا ئىپادىلەنگەن . بۇ كەمتۈك يەرلەرنى بىز بۇ ئەسەرنىڭ رۇسچە تەرجىمە نەشرىدىن تولۇقلاشقا مەجبۇر بولدۇق . ئىبن مۇقەننا ، تېۋىپ شەرەفۇز زامان مەرۋەزىنىڭ بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن «ھايۋانلارنىڭ تەبىئىتى» («تابائۇل ھايۋانى») ناملىق كىتابىغا ئاساسەن ئون ئىككى مۆچەل توغرىسىدا بىر ئەسەر يازغان . ئۇ بۇ ئەسىرىدە سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھىجرىيە 418 - ، مىلادىيە 1027 - يىلى «چىن ۋە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈم - رانلىرى» نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئالغانلىقىنى ، بۇ مەكتۇپنىڭ چاشقان يىلىنىڭ بەشىنچى ئېھىدا يېزىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ («ساھىبۇل سىن ۋە ساھىبۇل تۈرك») . يەنە باشقا يىللارنىڭمۇ ناملىرى كەلتۈرۈلگەن . پارس يىلىنى قاپلان يىلى

① مېلىئورانىسكى : «ئەرەب تىلشۇناسلىرىنىڭ موڭغۇل تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرى» .
 ② مالىوفنىڭ «ئىبن مۇقەننا» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .
 ③ خراكوۋسكىنىڭ «شەرەفۇز زامان» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن .

ياكى ئارسلان يىلى دەپ ئالغان (ئەمما ئارسلان سۆزى سالان دەپ يېزىلغان ، كېيىنكى سۆزنى مېلىئورانسكىي چۈشىنەلمىد- گەن) . شۇڭا ، بۇ ئىككى خاننىڭ ئەلچىلىكى ھەققىدە بۇ مەنبەدە ھېچقانداق يېڭى مەلۇمات يوق ، يىل جەھەتتە ئېنىقسىزلىق پەيدا قىلىدۇ خالاس . گەردىزى ئەلچىلەرنىڭ كەلگەن ۋاقتىنى ھىجرىيە 417 - يىلى يەنى مىلادىيە 1026 - يىلى دەپ ، تېۋىپ مەرۋەزى بولسا ھىجرىيە 418 - يىلى يەنى مىلادىيە 1027 - يىلى دەپ كۆرسىتىدۇ . مۆچەل كالىندارى بويىچە بولغاندا چاشقان يىلى مىلادىيە 1024 - ياكى 1036 - يىلىغا توغرا كېلىدىكەن .

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى جۇڭگو تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلار يەرلىرىنىڭ چېگرىسى ھەققىدە مەلۇمات بەرگۈچى پەقەتلا مەھمۇد كاشغەرىدۇر . شۇنىسى كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، جۇڭگو تۈركىستاندىكى مەدەنىي رايونلار ئاساسەن ئىككى چوڭ قاتناش يولى ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ ، بۇلارنىڭ بىرىسى شىما- لىي يول تەرەپتە كۇچا ۋە تۇرپانغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاش- قان ؛ ئىككىنچىسى ، جەنۇبىي يول بولۇپ ، خوتەن ، تارىم دەريا- سى قۇيۇلىدىغان لوپنۇرغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان . تارىم دەرياسىنى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆسمى تارىم دەپ ئېلىپ ، بۇنى تۆۋەندىكىچە ئىزاھلايدۇ : «بۇ ئىسلام رايونلىرىدىن ئۆتۈپ ، ئۇيغۇر ئېلىگە بارىدىغان ۋە شۇ يەردە قۇمغا سېڭىپ كېتىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ نامىدۇر»^① . 11 - ئەسىردە ئىسلام دىنى تېخى تۇرپانغا ۋە لوپنۇرغا تارقالمىغانىدى . شىمال تەرەپتىكى چېگرا كۇچا^② ۋە بۇگۈر^③لەر ئىدى . جەنۇبتىكى چېگرا چەرچەن ئىدى قەشقەردىن تا بۇ يەرلەرگىچە بولغان مۇشۇ كەڭ دائىرىدە قەشقەر- نى سوراپ تۇرغان خانلاردىن باشقا خانلارنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 116 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 229 - بەت .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 301 - ، 364 ، 358 - ، 99 - بەتلەر .

مەلۇماتلار يوق . يەنىمۇ شەرقتە ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىمى بولغان مۇئەللىپ ئۇلارنىڭ قاغانىنى كۈل بىلگە خان ئۇنۋانىدا كەتكەن بۇ ئۇنۋان ئۆتكەن زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئۇنۋانى بىلەن باغلىنىدۇ . ئۇيغۇر ھۆكۈمرانىنىڭ مۇئەللىپ ياشىغان زامانلاردا قانداق ئۇنۋان بىلەن ئاتالغانلىقى ھەققىدە بايان يوق . بىزگە ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى باش قەھرىمان كۈل تېكىن نامى بىلەن مەلۇم . دۇر . بۇ سۆز يەنە قارلۇق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدا كۈل ئېركىن نامىدىمۇ^① ئۇچرايدۇ . ئۇ (مەھمۇد كاشغەرىي) «كۈل» سۆزىنىڭ مەنىسىنى بىلمىگەچكە «كۈل» (kiil) سۆزى بىلەن «كۆل» (köl) سۆزىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن . نەتىجىدە ئۇ يۈزەكى ئىزاھلار بىلەن بۇ ئۇنۋاننى چۈشەندۈرگەن . ئۇنىڭچە مۇشۇ ئۇنۋان بېرىلگەن خان ياكى بىرەر ئەمەلدارنىڭ ئەقلى خۇددى كۆلدەك چوڭ ، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىكەن . گەردىزى «كۈل تېگىن» دېگەن ئۇنۋاننى «كۈر تېگىن» (kür—Tegin) شەكلىدە يازىدۇ^② . شەكسىزكى ، بۇ بىزگە دائىم يولۇقۇپ تۇرىدىغان «ل» تاۋۇشى بىلەن «ر» تاۋۇشىنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىدىنلا ئىبارەت ، خالاس . مەھمۇد كاشغەرىيگە «كۈر» سۆزى مەلۇم ئىدى . ئۇ «كۈر ئەر» دەپ كەلگەن بىر ئىبارىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «كۈر» سۆزىنى «قەيسەر ، ئىگىلىمەس» مەنىسىدە چۈشەندۈرىدۇ ، ئەمما شۇ «كۈر» سۆزىنىڭ يەنە «كۈل» ئۇنۋانىدا كەلگەنلىكىنى پەرقلىنەندۈرمەيدۇ^③ .

ئاپتونۇمنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خوتەننى بويسۇندۇرغانلىقى ھەققىدەكى قانداقتۇر بىر مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ كىتابىدا بۇ ھەقتە پەقەت پۇرتىپلا ئۆتۈپ

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 301 ، - ، 364 ، - ، 358 ، - ، 99 - بەتلەر .
 ② بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 90 - بەت .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 273 ، - ، 3 - توم ، 279 - بەتلەر .

كېتىدۇ . ئۇ ئەسىرىدە چەڭشى (Genksi/Gengsi) دېگەن بىر ئىسمىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ نام موڭغۇللار دەۋرىدە چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدە ئۇچرايدۇ . ئاپتور بۇ ئىسمىنى خوتەن ئەمىر-لىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمى ، دەپ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتىدۇ ھەمدە تۈركلەرنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغانلارنىڭ بىرسى دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا نۇرغۇن قوشاقلار كۆرسىتىلگەن . بۇ قوشاقلار مۇسۇلمانلار بىلەن تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭلەر-گە مۇناسىۋەتلىك^① . ئۇيغۇرلار ئۈستىدە توختالغاندا ، ئۇيغۇرلار-نى بۇددا دىنى ، يەنى بۇددىزم بىلەن باغلاپ كۆرسىتىدۇ . بۇرخان (ئىلاھ) ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى مۇشۇ دىندىكى «تويىن» لار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ . تويىن ئاتالغۇسى موڭغۇللاردا ھا-زىرغا قەدەر بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلىدۇ . بۇ نام خەنزۇ تىلىدىن كەلگەنمىكەن ؟ دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئاتالغۇ نوم سۆزى بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇللار-غا تارالغان (مەھمۇد كاشغەرىي ، نوم دېگەن ئاتالغۇ ھەرقانداق دىنىي قانۇن ، جۈملىدىن ئىسلام دىنىنىڭ كىتابلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ^②) . 13 - ئەسىردىكى پارس ئاپتورى جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بۇ ئاتالغۇ خېلىلا بالدۇر مەلۇم بولغان ئىكەن . ئۇيغۇرلار ئىچىدە خىرىس-تىئان دىنىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «bacaq» («باچاق» يەنى «قىرغاق كۈنلۈك روزا») سۆزىگە بەر-گەن ئىزاھاتىدىن كۆرگىلى بولىدۇ^③ . بۇ سۆز خىرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ مەلۇم ۋاقىت روزا تۇتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ . لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز لازىمكى ، دەل مۇشۇ سۆزنىڭ

① پروكلىيان : «قەدىمكى تۈركلەرنىڭ خەلق داستانلىرى» ، 1 - توم ، 1 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 100 - بەت .
 ③ يۇقىرىقى ئەمىر ، 1 - توم ، 345 - بەت .

ئۆزى مانى دىنى تېكىستلىرىدىمۇ ، مانى مۇخلىسلىرىنىڭ غۇرلارنى مەلۇم ۋاقىت تاماقتىن تارتقانلىقىنى ئىپادىلىگەن شۇنىمى قىزىقارلىقى ، قاراخانىيلار دۆلىتىدە «Tat» («تات») دېگەن سۆزنى مۇسۇلمان بولغان ئىرانلىقلارغا ۋە ئۇيغۇرلارغا (مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارغا — تەرجىماندىن) قوللانغان^② . بۇ «تات» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق . بۇ ئاتالغۇ ئېتىنوگرافىيەلىك مەنىدە بۈگۈنكى كۈندە ئاساسەن كافكازدا قوللىنىلىدۇ . كافكازدا قوللىنىلىدىغان بۇ ئاتالغۇ يەھۇدىيلارنى كۆرسىتىدۇ . كافكازدىكى بۇ يەھۇدىيلار ئىران تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادا «تات» ئاتالغۇسى بىلەن ئولتۇراق مەدەنىيەتتىكى ئاھالىلەرنى ، جۈملىدىن خۇالىقلارنى ئىپادىلەيدۇ^③ . «تات» سۆزى 11 - ئەسىردىمۇ يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلغان بولسا كېرەك . ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا ئوخشاش بىر ئاتالغۇنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىرانلىقلارنى ۋە مەدەنىي تۈركىي خەلق بولغان ئۇيغۇرلارنى ئاتاشقا قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش تەسكە توختايدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر شەھەرلىرى توغرىسىدا بەك ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە بولغان . ئورخۇن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ۋە ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە قوچۇ دېگەن بىر شەھەر مەلۇم . بۇ يەر تۇرپاننىڭ يېنىدىكى قاراقوچۇ ۋە ئىدىقۇت شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان خارابىلىكتۇر . قوچۇ شەھىرى ئۇيغۇر يەرلىرىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان پايتەخت شەھەردۇر . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشىچە «قجو // قوچۇ» شەھىرى دەپ شۇ مەركىزىي

① لېكوك : «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋنامىسى» ، 20 - بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 2 - توم ، 224 - بەت .
③ مەتورىكىنىڭ «تات» ، گەبۇلغازىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ، كىلىياشتورنىينىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىللار يادىكارلىقلىرى» نىڭ 122 - 123 - بەتلەردىكى «تات» ئاتالغۇسى ھەققىدە يېزىلغانلارغا قارالسۇن .

شەھەرنىڭ ئۆزى ۋە شۇ پۈتۈن رايون ئاتالغان . ئۇيغۇرلار رايونىدا نىڭ شىمالىدىكى باش شەھەر ئەلۋەتتە بەشبالىقتۇر . بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلىمى ، خانبالىق ۋە ياڭى بالىق دېگەن ئۈچ شەھەر كۆرسىتىلىدۇ . ئۇيغۇرلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئارىدىن 300 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلارغا ماھىر جەڭگىۋارلىق سۈپىتىنى يوقاتمىغان خەلق دەپ قارىلىدۇ ، ئوقيا ئېتىشىتىكى ماھارىتى - ئۈستىلىقى غەيرىي دىن مۇرىتلىرىنى بېسىپ چۈشەتتى ① .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدىن بىز يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇسۇلمانلارنى نېمە دەپ ئاتايدىغانلىقىنىمۇ بىلىپ يەتتۇق . «چۈنچۈ» ماق «سۆزى دەل شۇ مەنىدە ئىشلىتىلگەن . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ، جەنۇبىي روسىيىدىكى ھارۋىلىق مال توشۇيدىغان سودىگەرلەرمۇ شۇ نامدا ئاتالغان . بۇ سۆزنىڭ تاۋۇش تەركىبىگە ، يەنى تەلەپپۇز قىلىنىشىغا قاراپلا بەزىلەر ئۇنى «تۈركچە سۆز» دەپ ھېسابلايدۇ . مۇسۇلمانلار ئەھۋاللارغا قارىغاندا ئۇيغۇر ئېلىدىمۇ خۇددى باشقا نۇرغۇن ئەللەردىكىگە ئوخشاش ، ئاساسلىق تىجارەت قىلغۇچى سودا ۋەكىللىرىدىن بولغان بولسا كېرەك . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ جۇڭگو تۈركىستاننىڭ شىمالىدا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرى ئانچە تەپسىلىي ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇماتلىرىدىن ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرق تەرەپكە تارقىلىپ بارغان يەرلىرىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بېكىتكەنلىكىنى كۆردۈك ، ئەمما ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگو تۈركىستاننىڭ شەرقىي - شىمال تەرەپكە تارقالغان چېگرىلىرى ئانچە ئېنىق ئەمەس . قارىغاندا ، 10 - ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئالىملىرى ھازىرقى يەتتە سۇننىڭ جەنۇبىدىكى قىسمىنى — چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرەپ چېگرىسىدىكى تاغلارغىچە بولغان

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 103 - ، 60 - ، 319 - بەتلەر .

بەرلەرنى ئوبدان بىلگەن بولسا كېرەك . تۇمانسىزلىقنىڭ قولىدا - سىدا ئىلى دەرياسى تىلغا ئېلىنىدۇ ، ئەمما ئاپتور مۇ دەريا توغرىسىدا بەكلا غۇۋا چۈشەنچىگە ئىگە بولسا كېرەك . ئاپتور بۇ دەريانى ئىسسىق كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريا قىلىپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي ئىلى دەرياسىنىڭ قالىتىس مۇھىملىقىنى كۆر - سىتىدۇ ، ھەتتا ئون ئىككى مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنىمۇ مۇشۇ دەرياغا باغلايدۇ . شۇنداق بىر ئەھۋالنى رىۋايەت قىلىدۇكى ، قانداقتۇر بىر پادىشاھ ئوۋغا چىقىپ ، ھايۋانلارنى دەريا تەرەپكە قاراپ قورشىغاندا ، بۇ ھايۋانلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى ئىلى دەرياسى - دىن ئۈزۈپ ئۆتكەن . شۇ ئۈزۈپ ئۆتكەن ھايۋانلارنىڭ تەرتىپى بويىچە ئون ئىككى مۆچەل كالىپندارى بەلگىلەنگەن^① .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى باغداد شەھىرىدە يازغانلىقنى ، بۇ ئەسىرىنى ھىجرىيە 464 - يىلى مۇھەررەم ئېيىدا (مىلادىيە 1073 - يىلى 9 - ئايدا) يېزىشقا باشلىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئەمما بۇ ۋاقىت تۆۋەندىكى ئىككى سەۋەبتىن سەل گۇمان پەيدا قىلىدۇ : بىرىنچى ، بۇ يەردە خەلىپە مۇقتەدى تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ خەلىپە ھىجرىيە 467 - يىلى (مىلادىيە 1075 - يىلى) تەختكە ئولتۇرغان ؛ ئىككىنچى ، مۇ - چەل يىلى ھېسابىدا يىلان يىلى دېيىلگەن ، ئۇ يىل بولسا مىلادىيە 1077 - يىلىغا توغرا كېلىدىكەن . ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان بايانلارغا قارىغاندا ، مەزكۇر ئەسەر ھىجرىيە 464 - يىلى جاماد - يەئىنەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا (مىلادىيە 1072 - يىلى 1 - ، 2 - ئايلارغا توغرا كېلىدۇ) يېزىشقا باشلىنىپ ، ھىجرىيە 466 - يىلى جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 10 - كۈنى دۈشەنبە (1074 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) تاماملانغانىكەن . ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا ، مەزكۇر ئەسەر بېغىشلانغان خەلىپە تېخى تەخت -

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 280 - ۋ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .

كە چىقىمىغان چاغدا يېزىلغان بولىدۇ . گەرچە مەزكۇر ئەسەرنىڭ قوليازمىسى قەدىمىي ھەم مۇكەممەل ساقلانغان ، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەسكەرتىلگەن ، يەنى ھىجرىيە 664 - يىلى شەۋۋال - نىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە (مىلادىيە 1266 - يىلى 1 - ئاۋغۇست) دەپ يېزىلغان بولسىمۇ ، خرونولوگىيە جەھەتتىكى بۇ قارىمۇقارشىلىقلارنى چۈشەندۈرۈش بىرقەدەر تەس . كۆچۈرگۈچى - نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، ئۇ بۇ ئەسەرنى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىدىن كۆچۈرگەن . دېمەك ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسەرنى 11 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يازغانلىقىغا گۇمانلىنىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق ① .

مەھمۇد كاشغەرىي قانداق سەۋەبلەر بىلەن باغدادقا كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغانلىقى ھەققىدە ھېچ نەرسە ئېيتمايدۇ . ئەمما ئۇنىڭ بايانلىرىدىن ، ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ يۇرتلىرى ، دالىلىرى ۋە يايلاقلىرىنى كېزىپ چىققانلىقىنى ، ئۇنىڭ تۈركىي تىللارغا پىششىق ئادەم ئىكەنلىكىنى ، تۈركىي تىللاردىن تۈركمەن ، ئوغۇز ، چىگىل ، ياغما ۋە قىرغىز تىللىرىنى تەتقىق قىلغانلىقىنى بىلىپ يېتىمىز . بۇ بايانلاردىن مەھمۇد كاشغەرىي - نىڭ ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنىڭ تۈركىي تىل ياكى ئەرەب تىلى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتكىلى بولمايدۇ . بىراق ئۇنىڭ كىتابى شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى ، مەھمۇد كاشغەرىي ئەرەب تىلىنى تولۇق ئىگىلىگەندى . لېكىن ئۇنىڭ كىتابىدىكى بەزى ماتېرىياللار مۇ - ئەللىپنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئاپتور ، ئومۇمەن ئالغاندا ، ئۆزىنى ئۈچىنچى شەخس قىلىپ كۆرسىتىدۇ ، بەزىدە ئۆزىنىڭ ئىسمىغا «مەزكۇر كىتاب - نىڭ مۇئەللىپى» دېگەن سۆزلەرنى قوشۇپ قويدۇ ، بەزىدە ئۆز - نى مەھمۇد دەپلا ئاتاى ، باشقا ھېچقانداق قوشۇمچە سۆزلەرنى

① ل . بايزن . : les dates de rédaction .

يازمايدۇ. شۇڭا، تېكىستتىكى مەھمۇد دەپ ئېلىنغان سۆزنىڭ ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىگە ھېچقانداق گۇمان يوق. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى بارسغان (Barsghan) شەھىرىدىن بولۇپ، ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر يەردە تۇغۇلغان، دېگەن سۆز مەھمۇد كاشغەرىگە قارىتىلغاندۇر^①. بارسغان (بارسغان دەپمۇ يېزىلىدۇ) شەھىرىنىڭ قەيەرگە جايلاشقانلىقى ئاللىقاچان ئېنىقلانمىدى. گەردىزى بىر رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق بايان قىلىدۇ: ئىسكەندەر زۇلقەرنەين جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا پىرسىيىلىك ئەسكەرلەرنى، بىز يۇرتىمىزغا قايتىش ۋاقتىدا سىلەرنى ئالغاچ كېتىمىز دەپ ۋەدە قىلىپ، ئۇ ئەسكەرلەرنى بۇ يەرگە (بارسغان شەھىرىگە — تەھرىردىن) ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن، ئەمما كېيىن يۇرتىغا ھىندىستان ئارقىلىق قايتقان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. گەردىزىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، بارسغان دېگەن، پارسلارنىڭ ئەمىرى، دېگەنلىك بولمىدىكەن. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، شەھەرنىڭ ئىسمى «پارس» ۋە «خان» دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن^②. مەھمۇد كاشغەرىي بولسا، بۇ شەھەرنى ئىككى خىل چۈشەندۈرىدۇ. بىرىنچى خىل چۈشەندۈرۈشىچە، بارسغان ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى ئىكەن؛ ئىككىنچى خىل چۈشەندۈرۈشىچە، ئۇيغۇرلار پادىشاھىنىڭ بىر يىلقا باققۇچىسىنىڭ ئىسمى شۇنداق ئىكەن. كېيىنكى چۈشەندۈرۈش كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. چۈنكى، بۇ گەپچە بولغاندا، ئۇيغۇرلار بىر زامانلاردا غەربتە تاكى ئىسسىقكۆلگە قەدەر كەلگەن، بۇ ئىش 11 - ئەسىرگىچە كىشىلەرنىڭ ئېسىدە ساقلىنىپ قالغان.

ئەسەرنىڭ 1 - تومى (102 - بەت) دىكى مەلۇماتتىن ئاپتورنىڭ كېلىپ چىقىشى تۈركىي خەلقلەردىنلا بولۇپ قالماي،

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 308 - بەت.
 ② يارتول: «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات»، 89 - بەت.

بەلكى يەنە شۇ خەلقلەر قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىغا تەۋە ئىكەنلىكىدەك خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ. ئاپتور كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ئەمىرلەرنى «خەمىر» دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى غۇزلار «ئەمىر» سۆزىنى توغرا تەلەپپۇز قىلالمايدىكەن»، كېيىن ئۇ سۆزنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە: «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز تۈركلەرنىڭ يەرلىرىنى ئۇ يەرلەرنى بېسىۋالغان سالىمانىيلار ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغانىكەن» دەيدۇ. ئاپتور بۇ يەردە بۇ گەپلەرنى ئۆزىنىڭ شەخسىي گېپى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى باشقىلاردىن ئاڭلىغان سۆز سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ. بۇ مەنبەدە: «نىزامىدىن ئىسراپىل توغان تېگىن بىننى مۇھەممەد چاقىر توغرا خان ئۆزىنىڭ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى ماڭا ئېيتىپ بەردى» دېيىلگەن. بۇ يەردە يەنە «قىمق» (قۇمۇق — تەرجىماندىن) دېگەن بىر ئەمىرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ نامنى بىرنەچچە يەردە ئەسلىپ ئۆتتۈ¹.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئىلى دەرياسى بويىدا ياشاپ كەلگەن خەلقلەر، ئېنىقراق ئېيتقاندا تۇخسىلار، ياغمىلار ۋە چىگىللەر قارىغاندا، مۇسۇلمانلاردىن بولسا كېرەك. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى چىگرىلىرى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلىگە تۇتىشىدىغان يەرلەر بولغان بولسا كېرەك. بالقاش كۆلى تەرىڭكۆل (تېرەن كۆل) نامىدىمۇ يولۇقىدۇ. بۇ سۆز ئوغۇز تىلىدا ئومۇمەن، بىرەر نەرسىنىڭ موللۇقىدىن ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان². قارىغاندا، بالقاش كۆلى مۇشۇ رايوندا ئەڭ چوڭ كۆل بولغاچقا شۇ نام قوللىنىلغان بولسا كېرەك³. ئىلى دەرياسى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ دەيدىغان

1 مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 321 - بەت (مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆزى ۋە ئەسلىرى توغرىسىدا مالوفنىڭ «يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 314 - 315 - بەتلەرگە قارىلىن).
 2 مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 99 - ، 273 - بەتلەر.
 3 «بارتولد ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 380 - 384 - بەتلەر.

سۆز ، خاتىرىلەردە ئۇچرىمايدۇ . كۆلدىن ئانچە يىن ئۆز بولغان .
 بىر يەردە «ئىككى ئوگوز» (ئىككى دەريا) نامىدا بىر شەھەر
 بولغان . بۇ شەھەر ئىلى دەرياسى بىلەن يەنە بىر دەريا ياقىغا^①
 دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولغاچقا شۇ نام قويۇلغان ئىكەن .
 لېكىن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىغا قوشۇمچە قىلىنغان خەرد-
 تىدە ياقىنچ دەرياسى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ، ئىككى ئوگوز
 شەھىرى بولسا ، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا قىلىپ كۆرسىتىل-
 گەن^② . ياۋروپالىق ساياھەتچى رۇبرۇك 1253 - يىلى ئىلى
 دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئېكۋىس (Equius)^③ دېگەن شەھەردىن
 ئۆتكەن . ئېھتىمال ، رۇبرۇك «ئىككى ئوگوز» دېگەن شەھەر
 نامىنى ئاڭلىغان بولۇشى ھەمدە ئۇنى «لاتىن پەدىسىدە» يازغاندا
 يۇقىرىقىدەك يېزىپ قويغان بولسا كېرەك . ئىككى ئوگوز شەھ-
 رىنىڭ يېنىدا يەنە «قاملانچۇ» نامىدا^④ بىر شەھەر بولغان ئى-
 كەن . قارىغاندا شۇ يەردە يەنە كۈمۈ تالاس دېگەن شەھەر بولغان
 بولسا كېرەك . بۇ ئىسلام تارقىلىپ بارغان چېگرا شەھەر بولسا
 كېرەك . بۇ شەھەر ئىلى دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا — شىمالىي
 قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن . باشقا بىر ئورۇندا بۇ
 شەھەر ئۇيغۇرلار يەرلىرىنىڭ چېگرىسى^⑤ دەپ كۆرسىتىلگەن . ئۇ
 يەرنىڭ شىمالىدا يامار دەرياسى ئاقىدىكەن^⑥ . ئۇ ئېھتىمال ، ئې-
 مىل دەرياسى بولسا كېرەك . بۇ يەر ھازىر چۆچەك شەھىرىگە
 قاراشلىق ، «بۇ يەردە ياباقۇلار ئولتۇراقلاشقان» . ياباقۇ دېگەن
 بۇ ئىسىمنىڭ كىچىك بىر دەريانىڭ ئىسمى بولۇپ قېلىشى تاسادد-
 پەن توغرا كېلىپ قالغان بىر ئىش بولسا كېرەك . پەرغانە

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 58 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن خەرىتە ھەققىدە ئۈمىياكوفنىڭ «تۈرك-
 لەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى دۇنيا خەرىتىسى» دېگەن ماقالىسىغا قارىمۇن .
 ③ مىشېل ۋە رايىتلار تۈزگەن «رۇبرۇك» ناملىق ئەسىرگە قاراڭ ، 289 - بەت .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 184 - بەت .
 ⑤ يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 177 - بەت .
 ⑥ يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 - توم ، 75 - بەت ؛ 2 - توم ، 51 - بەت .

چېگرسىدا ئۆزگەندگە يېقىن بىر جايدا ياباقۇ دېگەن نامدا كىچىكرەك بىر دەريا بولغان^① .

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە بۇ خەلقنىڭ نامى (ياباقۇ) بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ يات دىنىدىكىلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان چوڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى باغلاپ كۆرسىتىدۇ . ئېيتىلىشىچە ، ئارىسلان تېگىن قوماندانلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ئىسلام قوشۇنى بۈگە بۇدراچ^② باشچىلىقىدىكى دىنىسزلارنىڭ 700 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۈستىدىن غەلبە قىلغان . بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە دائىر قوشاقلاردا ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ ئىلى دەرياسى ۋە يامار دەرياسىدىن ئۆتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ . بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مۇسۇلمانلارغا قارشى تەرەپتە باسمىلارمۇ بولغان . بۇ ئۇرۇش مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتىن سەل بۇرۇن-راق بولغاچقا ، ئۇ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان قارشى تەرەپتىكى بىرەر كىشى بىلەن بىۋاسىتە پاراڭلاشقان بولۇشى مۇمكىن . شۇنداق بولسىمۇ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھەققىدە ھەرخىل رىۋايەتلەر مەيدانغا كەلگەن . بۇ رىۋايەتلەر شۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقانلارنىڭ سانى ، جۈملىدىن يات دىندىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يايلاقتىن شۇنچىۋالا نۇرغۇن ساندا قوشۇن چىقىش ، كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش-تۇر ، ئەلۋەتتە . بۇنداق خىيالىي سانلار باشقىلارنىڭ كۆچمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرىدە ، جۈملىدە-دىن ، چىڭگىزخاننىڭ ھۈجۈملىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە بىزگە ئومۇمەن يولۇقۇپ تۇرىدۇ .

مەھمۇد كاشغەرىي ياباقۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ تىلىدىن باشقا تۈركىي تىلىنىمۇ بىلەتتى ، دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئۇلارنى

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 27 - بەت ؛ قارا دەريا دېگەنگە قارالسۇن .
② يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 172 - بەت .

ساپ تۈركلەردىن دەپ قارىمىغان . ئۇ بۇ خىل (غەيرى تۈركىي) خەلقلەر قاتارىغا يەنە باسمىلارنىمۇ كىرگۈزدى . بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئورخۇن مەڭگۈ تېشى يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان باسمىلار بەشبالىق شەھىرىگە جايلاشقان خەلق ئىكەن . بەشبالىق رايونىنى كېيىن ئۇيغۇرلار ئىگىلىگەن . «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ باسما نۇسخىسىدا بۇ خەلق (Jasmyl) («ياسمىل») دەپ يېزىلغان ، ئەمما مەھمۇد كاشغەرىيەنىڭ قولىزمىسىدا بۇنداق خاتالىق يوق . «ياسمىل» دېگەن سۆز قوليازىمىدا 1 - توم 399 - بېتىدىكى «ب» ھەرپى بىلەن باشلانغان سۆزلەر قاتارىدا «bäsäl» سۆزىنىڭ كەينىگە ، «bašghyl» سۆزىنىڭ ئالدىغا بېرىلگەن .

كېلىپ چىقىشى جەھەتتە ساپ تۈركلەردىن بولمىغان خەلقلەر قاتارىدا تاتارلارمۇ كۆرسىتىلدى . بىز ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تاتار ئاتالغۇسىنىڭ ئۇچرايدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈپ ئۆتتۇق . ئەمما كېيىنچە بۇ نام موڭغۇللارنى كۆرسەتكەن . مەھمۇد كاشغەرىيە ئېھتىمال ياباقۇلار بىلەن بىللە موڭغۇللارنىمۇ غەيرى تۈركىي مىللەتلەر قاتارىغا قوشقان بولۇشى مۇمكىن . ئەگەر شۇنداق بولسا ، موڭغۇللار شۇ چاغلاردا غەرب تەرەپكە يەنى ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان يەرلەرگە بېرىپ ئاشۇ تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا ياشىغان بولىدۇ . بۇلاردىن باشقا يېنىمىسى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلار ، ساپ تۈركىي خەلق دەپ قارىغان . قانداقلا بولمىسۇن ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىن ، موڭغۇللارنىڭ تۈركىي خەلقلەرنى موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقارغانلىقى پاكىتى ئىسپاتلىنىدۇ . ئۆتۈكەن تاغلىرى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى يېزىلغان ۋاقىتلاردا تۈرك خانلىقىنىڭ باشقا رازگاھى ئىدى . ئەمما ، مۇئەللىپنىڭ زامانىدا بۇ يەرنىڭ «كەڭ

داللىرىدا تاتارلار ياشايدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر ئېلىگە چېگرىداش-
 تۇر»^①. جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا، موڭغۇلىيىدە ھۆكۈم
 سۈرگەن ئەڭ ئاخىرقى خەلق قىرغىنلار ئىدى. ئۇلار 840 - يىلى
 ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەرنى ئىگىلىگەن. قىرغىز-
 لارنىڭ موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلىشى 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
 موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان قىتان (Qytai, chitai, kitai) لارنىڭ
 قۇدرەت تېپىپ شىمالىي جۇڭگودا دۆلەت قۇرغانلىقى بىلەن زىچ
 مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار بۇ دۆلەتكە ئۆزلىرىنىڭ نامىنى قويغان.
 ۋەھالەنكى بۇ نام ھازىرقى ۋاقىتتا، موڭغۇللار، رۇسلار ۋە
 قىسمەن مۇسۇلمان ئاپتورلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلىدۇ، ئەمما
 غەربىي ياۋروپالىقلار ئىشلەتمەيدىغان بولدى. تۈركلەر غەرب تە-
 رەپتىن جۇڭگونىڭ ئەرەبچە نامى بولغان «سەن» ئاتالغۇسىنى
 قوبۇل قىلىپ، پارسچىدىكى «چىن» شەكلىدە قوللاندى. پارسلار
 ئەرەبچىدىكى «س» نى كۆپىنچە «چ» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.
 بۇنىڭدىن باشقا، شەرق تەرەپتىن ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۈچ-
 رايىدىغان «تابغاچ» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلغان. مەھمۇد كاشغە-
 رىي زامانىسىدا^② سەن ۋە ماسەن (پارسچە چىن ۋە ماچىن) ناملى-
 رى ئۆزگارا پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىلغان، يەنى، ئالدىنقىسى شە-
 مالىي جۇڭگونى، كېيىنكىسى جەنۇبىي جۇڭگونى كۆرسەتكەن.
 تابغاچ (مەھمۇد كاشغەرىي «تاۋغاچ» دەپ ئالغان) نامى بولسا،
 پەقەت كېيىنكىسىنى، يەنى خەنزۇلار قۇرغان سۇڭ سۇلالىسىدى-
 كىلىرىنى كۆرسەتكەن. «تاۋغاچ» ياكى «ماچىن» يەنە «يۇقىرى
 چىن» دەپمۇ ئاتالغان. ئەسلىي مەنىسىدىكى چىن ياكى «ئوتتۇرا
 چىن» «خىتاي» نى كۆرسەتكەن. بۇ ئاتالغۇ شۇ چاغلاردا شۇ
 يەرلەردە ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان خەلقنىڭ نامىدىن كەلگەن.

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 123 - بەت.
 ② يۇقىرىقى ئەسەر، 1 - توم، 378 - بەت.

قەشقەرىيە «نۆۋەن چىن» دەپ ئاتالغان ① . ئەھۋالارغا قارىغاندا «تاۋغاچ» ئاتالغۇسى باشقا مەنلەردىمۇ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ ، رەك . خۇددى ھازىرقىغا ئوخشاشلا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەت بۇيۇملىرى چىنىقلىقلارغا مەنسۇپ دەپ قارالغان . مۇشۇ مەنىدە مەھمۇد كاشغەرىي «قۇرئان كەرىم» دە زىكرى قىلىنىدىغان ئەرەبچە «ئاد» دېگەن خەلق نامىنى «تاۋغاچ» ئاتالغۇسى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە قاراخانىيلار خانلىقى ئىشلەتكەن «تاۋغاچ خان» ئۇنۋانىنى خاتا ھالدا يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار بىلەن باغلاپ ، ئۇنىڭ مەنىسىنى «ئۇلۇغ ۋە قەدىمكى پادىشاھ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، بۇ ئۇنۋان بۇرۇن جۇڭگو بىلەن قوشنا خەلقلەردىن قالغان ۋە تۈرك-لەرنىڭ جۇڭگودىكىدەك ئىمپېرىيىگە ئىگە بولۇش ئارزۇسى تۈرتكىسىدە روياپقا چىققان بولۇشى مۇمكىن . بۇ ئۇنۋان يەنە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىلىرىدىمۇ ئەرەبچە «مەلىكۈس-سەن» («چىنىڭ شاھى») دەپ تەرجىمە قىلىنىپ يېزىلغان . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا يەنە 1020 - يىلى ئەتراپىدا گەنجۇدا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىۋالغان تاڭغۇت-لارمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇنىڭدا چىن بىلەن تاڭغۇتلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا «قاتۇن سەن» دەپ ئاتالغان غەلىتە تۈركچە نامىدىكى بىر شەھەر ئورۇنلاشقان دەپ بايان قىلىنىدۇ (بۇ «ئايالنىڭ ھەيكىلى» ، «خاننىڭ ھەيكىلى» ياكى «خاننىڭ قەبرىسى» دېگەنلىك بولىدۇ) ② . بۇ نام چۈشەندۈرۈلمەيدۇ . بۇ شەھەرگە شۇنىڭ نامى قويۇلغان دەپ كۆرسىتىلىدىغان بىرەر ھەيكەلمۇ تىلغا ئېلىنمىدىغان . پەقەت بۇ يەردە «قاتۇن سەن» نامىدىكى شەھەر ئاھالىلىرى بىلەن تاڭغۇتلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قانداق-

① ئوتتۇرا ئەسىردىكى جۇڭگو ۋە ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرىنىڭ نامى ھەققىدە ، پېلىئوتونىڭ ماركوپولو توغرىسىدىكى ئەسىرىنىڭ 264 - 278 - بەتلەرگە قارالسۇن .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 101 ، 240 - بەتلەر . بىرۈننىڭ يازغانلىرىدىمۇ قاتۇن سەن دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرايدۇ .

تۇر بىر ئۇرۇش تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ ئۇرۇش تاڭخۇتلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشقان . ئومۇمەن ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇ ياكى بۇ شەھەرلەر توغرىسىدا بەرگەن قىسقا ئىزاھلىرىغا قارىغاندا ، بىزگە يېتىپ كەلمىگەن بىر تارىخىي ماتېرىيالنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قولىدا بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئەگەر شۇ ماتېرىيال قوللىمىزدا بولغان بولسا ، ئۇ بىزنى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەن بولار ئىدى . مەسىلەن ، ئۇنىڭدا «سىغۇن سەمۇر» دېگەن بىر يەر نامى كۆرسىتىلىدۇ . بۇ يەردە بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن ئىكەن . ئەمما ئۇ قايسى بۇغراخان ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختالمايدۇ^① . يەنە ئىنچىكەنت دېگەن بىر شەھەرنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ مەشھۇر «مۇقەننا»لارغا قاراشلىق شەھەر ئىكەن ، ئەرەب قوشۇنلىرى كۆپپارلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا ۋەيران بولغانىكەن^② . ھازىرچە مەلۇم بولغان مەنبەلەرگە قارىغاندا ، مۇقەننا كۆپپارلىرى (8 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا) ۋە ئۇلارنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان ھەمكارلىقى ھەمدە خەلىپە قوشۇنلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى توغرىسىدا شۇنداقلا بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ناملىرى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا تىل ئىلىمىگە دائىر ماتېرىياللار ناھايىتى كۆپ . بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك شېئىرىيىتىنىڭ نۇرغۇن نەمۇنىلىرى ، خەلق سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇنلىغان سۆزلەر بار . بۇلار 11 - ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ ، تۈركلەرنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى مەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى ، بولۇپمۇ ئىراننىڭ تەسىرى تۈرك-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 343 - بەت .
 ② يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 323 - بەت .

لەرنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى ئۈستىدىن تېخى تولۇق غەلبە قىلە-
 مىغان ئىدى. ئۇ ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى بۇ لېكسىيەلەردە
 تولۇق بايان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مەسىلە-
 لەرنى مەخسۇس تەتقىق قىلىش كېرەك^①. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ
 ئوغۇزلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلار-
 ى ئۈستىدە بىر قۇر توختىلىپ ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ماتېرى-
 ياللارنىڭ بەزى تەرەپلىرى توغرىسىدا كېيىنكى لېكسىيەلىرىمىدە
 سۆزلەپ ئۆتۈشكە تىرىشمەن. تۈركلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەھۋالى-
 ى توغرىسىدا ئومۇمىي باھا بېرىپ ئۆتۈش ئۈچۈن مەھمۇد كاش-
 غەرىيى بىزگە قالدۇرغان شېئىرىي نەمۇنىلەرنى مۇئەييەن بىر
 ئورۇندا ياشىغان تۈركلەرگە مەنسۇپ دەيلى دەپسەك، ئۇلارنىڭ
 تارقالغان يەرلىرى ۋولگا دەرياسى بويىدىن تاكى جۇڭگونىڭ چېگ-
 ىلىرىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن قايسى شېئىرلار
 قايسى رايوندا ياشىغان تۈركىي خەلقلەرگە — شەرقتىكىلەرگە
 ياكى غەربتىكىلەرگە ئائىت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئا-
 سانغا چۈشمەيدۇ. مۇشۇ مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە
 مەنسۇپ بايانلار ۋە مەلۇماتلارنى — قاغان ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي
 ئەھۋالىدىن باشلاپ ئىدارە قىلىش قائىدە - تەرتىپلىرىگىچە،
 مەدەنىي ھاياتنىڭ ھەممىلا تەرەپلىرى، خەلق تۇرمۇشىدىكى ئۆرپ -
 ئادەتلەرگىچە بولغان ئەھۋاللارنىڭ قايسى ئورۇن ۋە قايسى خەلق-
 لەرگە مەنسۇپلۇقىنى ئېنىق مۇقىملاشتۇرۇشمۇ تەس.

① ئىبراھىموف ۋە خراكوۋسكىلارنىڭ «ماتېرىياللار توپلىمى»، ئاخالىنىڭ «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانى» دېگەن ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

ئالتىنچى لېكسىيە

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كېلىشى 10 - ئەسىردە ئۇلارنىڭ باشقا يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش ھەرىكىتىدىن خېلىلا بۇرۇن يۈز بەرگەندى . ئېھتىمال ، ئاشۇ بۇرۇن كەلگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھېلىمۇ شۇ يەر - لەردە ياشاۋاتقان بولۇشى مۇمكىن . 7 - ئەسىردە^① ئەرەبلەر بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندا ، بەدەخشاندا قارلۇقلارنى بايقىغان ئىدى . ھازىر بەدەخشاندا ياشاۋاتقان ئۆزبېك قەبىلىلىرى ئىچىدە يەنىلا قارلۇق قەبىلىسى بار^② . 16 - ئەسىردە ئۆزبېكلەر بەدەخشاننى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن ، بۇ قەبىلە ناملىرىنىڭ بۇنداق ئوخشاش ئاتىلىپ كېتىشى بىزنى ، بۇ ئۆزبېكلەر تەركىبىگە بۇ - رۇن شۇ يەرلەردە ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرمۇ سىڭىپ كىرگەن - مىكىن ؟ دېگەن پەرەزگە كەلتۈرىدۇ . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا خەلىپە قوشۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شۇ يەرلەرگە تەيىنلەنگەن ۋالىي (نائب) لىرىنىڭ تاللانغان ئەس - كەرلىرى ئىچىدە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركلەردىن باشقا ، خالاچ نامىدىكى بىر تۈركىي خەلقىنىمۇ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . ھازىر - قى ۋاقىتتا ، ئىراندا ياشاۋاتقان تۈركىي خەلقلەر^③ ئىچىدىمۇ «خالاچ» نامىدىكى قوۋم بار . تۈركىي خەلقلەر بۇ خەلقنىڭ نامىنى ئەھۋاللارغا قارىغاندا «خالاچ» دەپ تەلەپپۇز قىلسا كېرەك . بۇ

① ياكى 8 - ئەسىردە ، تەبەرىنىڭ كىتابىنىڭ 2. توم 12. بېتىگە قارالسۇن (ماندىلىشتام : «ماتېرىياللار» ، 159. بەت ؛ كىلياشتورنىي : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 148 - بەتلەرگە سېلىشتۇرۇلسۇن) .

② شانئىيازوفنىڭ «ئۆزبېك - قارلۇقلار» دېگەن كىتابى بىلەن سېلىشتۇرۇلسۇن .
③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 603 - بەت ؛ خالاچ ھەققىدە شۇ بەتكە قارالسۇن .

خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا راشىدىدىنمۇ تەكىتلەشكەن. بۇ ئاتالغۇ «قال ئاچ» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ ئۈستىدە مەھمۇد كاشغەرىمۇ توختىلمىپ ① «خالاچ» دېسەكمۇ ياكى «قالاچ» دېسەكمۇ بۇ ئوغۇزلارغا مەنسۇپ خەلق دەيدۇ. راشىدىدىن ئوغۇزلارنىڭ 24 قەبىلىسى بار، دەپ كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بولسا 22 دەپ كۆرسىتىپ، بۇ ئەسلىدە 24 ئۇرۇق ئىدى، كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدىن خالاچلارنىڭ ئىككى قەبىلىسى ئايرىلىپ كەتكەن ②، دەيدۇ. بىر قىسىم كىشىلەر خالاچلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ تىلىدىن يوقىتىپ، ئافغان خەلقى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن، ئافغانلار ئىچىدىكى «گىلزەي» قەبىلىسى شۇ سىڭىپ كەتكەن خالاچلار، دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەمما بۇنداق قاراشقا قارشى چىققۇچىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئافغان تىلىنىڭ فونېتىك قانۇنىيەتلىرىگە قارىغاندا، يۇقىرىقى پەرەز پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ، دەيدۇ. ھىندىستاننىڭ سىياسىي تارىخىدا بىر چاغلاردا خالاچلار چوڭ رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ نامى «خالج» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ئىراندىكى خالاچلارنىڭ بىر قىسمى ھازىرغىچە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدەكەن. قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، ئۇلارنىڭ شۇ يەرلەردە كۆپ سانلىق بولغان ئوغۇزلار ③ بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ئوغۇزلارنىڭ ئىستېلا ھەرىكىتى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىستېلاسىدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. قاراخانىيلار خانە

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 306 - بەت؛ راشىدىدىننىڭ ئەسىرىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى، 1 - توم، 1 - كىتاب، 85 - بەت.
 ② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 155 - بەت؛ 3 - توم، 307 - بەت (تولستوفنىڭ «ئوغۇزلارنىڭ شەھەرلىرى» دېگەن ئەسلىكىنىڭ 78 - 83 - بەتلەردىكى مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن راشىدىدىننىڭ بايانلىرى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەھلىلىگە قاراڭ).
 ③ «پارتول ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1 - قىسىم، 552 - بەتتىكى خالاچ ۋە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ھەققىدە بېرىلگەن مەلۇماتلارغا، شۇنداقلا ۋ. ماسسون ۋە رومودىنلارنىڭ «ئافغانىستان تارىخى» دېگەن ئەسلىكىنىڭ 21 - ، 271 - ، 276 - بەتلەرگە قارالسۇن.

لىقى سامانىيلار دۆلىتىنى بويسۇندۇرۇۋېلىشتىن بۇرۇنلا ئۆز ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ بولغان ، بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلىرىنى بولسا ئىمپېرىيىنىڭ تەركىبىگە قوشۇۋالغان خالاس . ئوغۇزلار- نىڭ رەھبەرلىرى باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى بويسۇندۇرۇۋېلىپ ، شۇ يەرلەردە ئۆز دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان ئەلدىن ئايرىلغان ، كېيىن ئۆزلىرى بويسۇندۇرۇۋالغان يەرلەرگە قۇرغان دۆلىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ بۇرۇن ئۆزلىرى ياشىغان ئەلنى بويسۇندۇرۇۋالغان .

ئوغۇز خەلقلەرنىڭمۇ خۇددى قارلۇق خەلقلەرنىڭكىگە ئوخشاش قاغانى يوق ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرى ۋە باشقا مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، ئىراندا ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرغان ئوغۇزلارنىڭ باشچىسى «سۇ باشى» (sü başy) — لەشكەر بېشى) دەپ ئاتالغان ، ئۇنىڭ ئىسمى بولسا ، ئەرەب ئېلىپبەسىدە- نىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە «سلجۇق» دەپ يېزىلغان ، ياۋروپا ئالىملىرى ئۇنى «سەلجۇق» دەپ تەلەپپۇز قىلغان . بۇ تەلەپپۇز تۈركىي تىل فونېتىكىسىدىكى ئاۋاز گارمونىيىسى قائىدىسىگە ماس كەلمىگەن بولسىمۇ ، بۇ نام ياۋروپا ئىلىم - پېنىدە مۇقىم- لىشىپ قالغان . يېڭى زامان ئالىملىرى تۈركىي تىل فونېتىكىدە- سىنىڭ قائىدىلىرى بىلەن ئوبدان تونۇشقاندىن كېيىن ، يۇقىرىقى خاتالىقنى تۈزىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ بۇ ئاتالغۇنى سالجۇق دەپ ئاتايدىغان بولدى . ئەمما تۈركچە تېكىستلەر بۇنىڭ توغرا تەلەپپۇزىنىڭ «Selgük, Selcük»^① ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ . بۇ خىل تەلەپپۇزنى بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدە- دىنىمۇ كۆرمىز^② . قەدىمكى تۈركىي تىلدا يېزىلغان «كىتابى دەدە قورقۇت» ۋە ئۇنىڭدىن باشقا مەنبەلەردىمۇ ، جۈملىدىن 16 - ئەسىردىكى ئوسمانىيلارنىڭ كىتابلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ ، شۇنداقلا

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 548 - بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 397 - بەت .

سۇلتان سۇلايمان دەۋرىدە شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان ، ئابىجىي نامەلۇم تارىخىي ئەسەردە يولۇقىدۇ (مەزكۇر ئەسەر ھىجرىيە 950-يىلى ، مىلادىيە 1543 — 1544-يىللاردا يېزىلغان بولۇپ ، بۇ ئەسەرنىڭ ھىجرىيە 954 - يىلى ، مىلادىيە 1547- ، 1548- يىللىرى يېزىلغان قوليازىمىسى «خالىس ئەپەندى ، N97340» نو- مۇر بىلەن كونسىتانتىنوپول ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا) .

سالجۇقنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان پائالىيەتلىرى تۆۋەندىكىدە- لەردىنلا ئىبارەت : ئۇنىڭ ئۆزى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ؛ سىر دەرياسى بويىدىكى مۇستەملىكە ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان مۇسۇلمانلارنى ئوغۇزلارغا ئولپان تۆلەشتىن ئازاد قىلغان . بۇنداق ئەھۋالدا بۇ يەردىكى مۇستەملىكە ھالىتىدىكى مۇسۇلمان ئاھالىلەر بىلەن سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى يېقىن ئۆتۈشى لازىم ئىدى . ئەمما بىزلەرگە 11 - ئەسىرگە كەلگەندە جەند شەھىرىنىڭ شاھ مالىك ئىسىملىك مۇسۇلمان ھۆكۈمرانىنىڭ سالجۇق خانلىقىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەنلىكى مەلۇم . ئوغۇزلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇن موڭغۇلىيىدە دۆلەت تۇتۇپ تۇرغاندەك دۆلەت تۇتۇش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولغان بولسا كېرەك . ئۇلار 6 - ئەسىردە موڭغۇلىيىدە قۇرغان دۆلەت ، كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر قۇرغان دۆلەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ زور ۋە ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيە ئىدى (پەقەت كېيىن قۇرۇلغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىن قالسىلا بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى) . ئۇلار ئۇ يەردە جۇڭگولۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن بىرنەچچە قېتىم قۇتۇلۇپ ، خارابلاشقان دۆلىتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى . بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، خانلار شەرقتىكى بۇ دۆلەتنىڭ شان - شۆھرىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ يەردىكى خەلق رايى بىلەن ھېسابلىشىشقا توغرا كەلگەن .

خان ئۆز نامىدىن قالدۇرغان يادىكارلىقلاردا توققۇز ئوغۇزلار ياكى ئوغۇزلار توغرىسىدا توختىلىشقا توغرا كەلگەندە ، ئۇلارنى ئۆز خەلقىم دەپ ئاتاشنىڭ ئورنىغا ، ئۆزىگە قارشى چىققۇچى ئىسيانچىلار دېگەن سەلبىي مەزمۇنلاردا بايان قىلغان . كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ يايلاقلاردا مەيلى ئوغۇزلار بولسۇن ياكى تۈركمەنلەر بولسۇن ، سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلەلمەيگەن ، ئىچكى ئۇرۇشلار توختىمىغان . ئوغۇز خەلقىنىڭ ئايرىم قىسىملىرى كەڭ كۆلەمدە يۈرۈش قىلغان ۋە يىراق ئەللەرگە كۆچۈپ كەتكەن . ۋەھالەنكى بۇ ھەرىكەتلەر پۈتۈن ئوغۇزلارنىڭ بىرلىكتە قىلغان ھەرىكىتى ئەمەس ئىدى . بىراق شۇنىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرۇدىكى ، ھېچقاچاندا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئويۇشالمىغان دەل مۇشۇ ئوغۇزلار ئەڭ كۈچلۈك ، قۇدرەتلىك ۋە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۈركىي خەلقلەر دۆلىتىنى قۇردى ، جۈملىدىن بۇ بۈگۈنكى تۈركىيىنىمۇ (ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىمۇ) ئۆز ئىچىگە ئالدى .

6 — 8 - ئەسىرلەردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىدىن كېيىن ، غەرب تامان كېڭەيگەن ئوغۇزلار تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى مەلۇمات 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پەچەنەكلەرنىڭ غەربكە سىلجىغان پائالىيىتى ھەققىدىكى مەلۇمات بولدى . 10 - ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ئۆتكەن ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى كونستانتىن باگرا-نارودىيې ، پەچەنەكلەرنىڭ بۇ ھەرىكىتى بۇنىڭدىن (بۇ ئىمپېراتور ئۆزى ياشاپ تۇرغان ۋاقىتتىن) 50 يىل بۇرۇن يۈز بەرگەندى ، دەپ كۆرسەتكەن . راشىدىدىن ۋە مەھمۇد كاشغەرىمۇ پەچەنەكلەر توغرىسىدا توختىلىدۇ ۋە پەچەنەكلەرنى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . شۇ چاغدىكى رۇس تارىخچىلىرى «پەچەنەك» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ يېزىلىشىنى گىرىكلارنىڭ يازغانلىرىدىن سەل باشقىچىرەك يازغان . گىرىكلار شۇ چاغدا « nalolvāxol » دەپ يازغان . ئەھۋالغا قارىغاندا ، رۇسلار بۇ ئاتال-

غۇنىڭ تەلەپپۇزىنى شۇ ۋاقىتلاردا بىۋاسىتە ئاڭلىغانلىرى بولمىچە يازغان بولسا كېرەك ، بۇ يازغانلىرى توغرا بولۇپ چىققان بۇرۇن بۇ ئاتالغۇ توغرىسىدا : بۇرۇن تۈركچە «بىجەنگ» (كويۇغۇل) دېگەن بىر ئاتالغۇ بولغان ، پەچەنەك دېگەن بۇ ئاتالغۇ شۇنىڭدىن كەلدىمىكىن ؟ دېگەن پەرەزلەر بولغان . ئەمما مەھمۇد كاشغەرىي يازغانلىرىدا ئېنىق قىلىپ «پەچەنگ» دەپ تەلەپپۇز قىلغان^① .

قارىغاندا ، پەچەنەكلەر ئوغۇزلاردىن ناھايىتى بالدۇرلا ئايرىد-لىپ چىققان بولسا كېرەك . چۈنكى 9 - ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى پەچەنەكلەرنى يېڭى ماكانلىرىغا كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇنلا ئايرىم خەلق سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ . پەچە-نەكلەر يېڭى يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىشتىن بۇرۇن ھازار قەبىلىلى-رىنىڭ شەرقىي قوشنىسى سۈپىتىدە يايىق دەرياسى (ئۇرال دەريا-سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ — تەرجىماندىن) نىڭ ئەتراپىدا ياشىغان . ئىبن فەزلان 922 - يىلى بىر قىسىم پەچەنەكلەرنىڭ يايىق دەرياسى بويىدا بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ^② . پەچەنەكلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ھازار قەبىلىلىرىنىڭ يەرلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي روسىيىگە كېلىپ جايلاشقان ۋە سىۋىيە توسلاق زامانىسىدىن باشلاپ كىيىپ شەھىرىگە تەھدىت سېلىپ تۇرغان . رۇس سالنا-مىلىرىدا پەچەنەكلەرنىڭ رۇس يەرلىرىگە قىلغان ھۇجۇملىرى ۋە رۇس كىنەزلىرىنىڭ پەچەنەكلەرگە قارشى قىلغان ئۇرۇشلىرى پات - پات ئۇچراپ تۇرىدۇ . كونستانتىن باگرا نارودنىي (كونس-تانتىن پورپۇروگېنېتوس) پەچەنەكلەرنىڭ پائالىيەتلىرى توغ-رىسىدا نۇرغۇن مەلۇمات بېرىدۇ ۋە پەچەنەكلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنىد-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 57 - بەت ، باشقا بەتلەردىمۇ بار . پەچەنەكلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تارىخى توغرىسىدا كىياشتورنىنىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىللار يادىكارلىقلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 163 - 167 ؛ 177 - 179 - بەتلەرگە قارالسۇن .
 ② كوۋالوۋسكى نەشرىگە تەييارلىغان «ئىبن فەزلان» (1956 - يىل) ناملىق ئەسەرنىڭ 130 - بېتىگە قارالغۇ .

مۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈدۇ .

11 - ئەسىردە ھازار پادىشاھلىقى يوقالغاندىن كېيىن ، ئو-
غۇزلار ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي روسىيىگە كۆچۈشكە
باشلىغان . بۇ ۋاقىتتا ، ۋىزانتىيە مەنبەلىرىدە ئۇلار Uz (ئۇز)
شەكلىدە خاتىرىلەنگەن . رۇس يىلنامىلىرىدا بولسا بۇ خەلىق
«Tork» — تۈركلەر دەپ ئاتالغان . بۇ ئوغۇزلار ئۆزلىرىنىڭ
يېقىن قېرىنداشلىرى بولغان پەچەنەكلەر بىلەن بىرلەشمەي ، ئەك-
سىچە ئۇلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان . پەچەنەكلەر بولسا ئو-
غۇزلاردىن قېچىپ قالغان يېرىم ئارىلىغا كېلىۋېلىشقا مەجبۇر
بولغان ، ئوغۇزلار پەچەنەكلەرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بالقانغىچە
كەلگەن . بۇ چاغلار ۋىزانتىيىگە قاراشلىق كىچىك ئاسىيا (ئاناتو-
لىيە يېرىم ئارىلى) غا باشقا ئوغۇزلار ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان
چاغلار ئىدى . بۇ ئوغۇزلار بۇ يەرگە سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى
بىلەن بىللە كەلگەنىدى . ئەينى چاغدا ۋىزانتىيىگە قاراشلىق كى-
چىك ئاسىيا ۋە شۇنىڭدەك قالغان يېرىم ئارىلى تەرەپ - تەرەپتىن
كەلگەن تۈركىي خەلقلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولۇپ ، بۇنداق
ئەھۋال ئىلگىرى يۈز بېرىپ باقمىغانىدى . بىراق ، ۋىزانتىيە
ئىمپېرىيىسىنىڭ تەلىيىگە يارىشا ، بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن
تۈركىي خەلقلەر بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشالمىدى . 11 -
ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ، يەنى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى باشلى-
نىش ھارپىسىدا ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى ئۆزىنى خەۋپسىز ھېس-
قىلدى . تۈركلەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي قورشىۋېلىپ تەھدىت
سالغاندا ، تۈركلەرگە قارشى غەرب تەرەپتىن ياردەم سورىمىغانلى-
قىغا پۇشايمان قىلدى ، ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئە-
دى .

قارىغاندا ، بۇ كۆچۈش ھەرىكىتىگە ئىشتىراك قىلغان ئو-
غۇزلار ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە زادى
ئۆچرىمىغاندەك قىلىدۇ . 13 - ئەسىردىكى غەرب ئاپتورلىرىنىڭ

يازاغىلىرىدا ساقلانىپ قالغان بىر باياندا ، ئۇنىڭدىن خىللا ئالىم دۇر بولغان ۋەقەلەر ئۈستىدە توختىلىپ ، ئوغۇزلار ئىچىدە خىرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقىمۇ سۆزلىنىدۇ^① . ئوغۇزلار ئىسلام دىنى ۋە خىرىستىئان دىنى بىلەن جانلىق سودا - تىجارەت قىلالايدىغان مەدەنىي رايونلاردا ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، خارەزىمدە توقۇنۇشقان بولسا كېرەك . خارەزىملىكلەر ئىچىدە خىرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ بارلىقىنى 11 - ئەسىردە خارەزىمدە ئۆتكەن ئالىم بىرۈنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ^② . بۇ خىرىستىئانلار پېرسىيە ۋە تۈركىستاندىكى كۆپ قىسىم خىرىستىئانلارغا ئوخشاش ، نېستور - ئان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلماستىن ، پراۋوسلاۋ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان . قارىغاندا ، ئوغۇزلار خىرىستىئان دىنىنىڭ مۇشۇ مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان^③ .

مۇسۇلمانلار سىر دەرياسى بويىغا كېلىپ جايلاشقاندىن كېيىن ، ئوغۇزلارنىڭ رەھبىرىنىڭ قارارگاھى بولغان يەر ۋە باشقا يەرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئورنى ئۈستۈن ۋە مۇستەھكەم بولدى . تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى سامانىيلار دۆلىتىگە ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەپ بېرىش بەدىلىگە سامانىيلار خانلىقى قارمىقىدىكى كەڭ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئىخچى تىيارغا ئېلىپ ، سامانىيلار خانلىقىنىڭ چېگرا رايونلىرىنى مۇسۇلمان بولمىغان قېرىنداشلىرىدىن ساقلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . ئەينى ۋاقىتتا ، سامانىيلارنىڭ چېگرا ئۆلكە - ۋىلايەتلىرىدە ياشايدىغان تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن پىششىق تونۇش بولغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى .

① زەكەرىيە قازۋىنى: «كائىناتنىڭ ئەھۋالى» ، 2 - توم ، 394 - بەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر . بۇ بايانلار بىرۈنى ئەمگەكلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ (بىرۈنى: «ئاسارۇل باقىيە» ناملىق ئەمگىكىنىڭ 264 - بېتى) . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىرۈنىنىڭ يازغانلىرىنى قازۋىنىنىڭ يازغانلىرىنىڭ مەنبەسى دەپ ، بولىدىغان ئوخشايدۇ .
② بىرۈنى: «ئاسارۇل باقىيە» ، زاخاۋ نەشرى ، 296 - بەتلەر (تولىستوفنىڭ «يېغى يىل ئەمگىكى» دېگەن ئەمگىكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ) .
③ «بازتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 545 - بەت .

10 - ئەسىردىكى مەشھۇر ئەرەب پەيلاسوپى فارابى دەل تۈركىي خەلقىدىن كېلىپ چىققان ئالىم ئىدى . سامانىيلار خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن چاغلاردا ، ئوغۇزلار بەزىدە ئۇ تەرەپتە ، بەزىدە بۇ تەرەپتە تۇرۇپ كەلدى . 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، ئوغۇزلار غەزەندە - لەر سۇلتانى مەھمۇد تەرەپكە ئۆتۈۋالدى . شۇ ۋاقىتتىكى پارس تارىخچىلىرى بۇ يەرلەرگە پۈتۈنلەي تەشكىلسىز كۆچۈپ كەلگەن ئوغۇزلار بىلەن سالجۇق ئەۋلادلىرىنىڭ تەشكىللەنگەن كۈچلىرىنى پەرقلىنىدۇرۇپ قارىغان . سالجۇق ئەۋلادلىرى ئۇ چاغلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىغا ئوخشاش پادىچى - چارۋىچىلار بولماستىن ، بەلكى «بويسۇندۇرغۇچى ئەمىرلەر» ئىدى^① . ئاۋۋالقىلىرى (يەنى تەشكىلسىز ئوغۇزلار) غەزەندەلىر خانلىقى ۋە باشقا سۇلالىلەر ئىگىلىكىدىكى يەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ، ئۇلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيان سالدى . بۇ بۇلاڭچىلىق ناھايىتى كەڭ رايونلارغا يېيىلغان بولسىمۇ ، بىراق ھېچقانداق سىياسىي ئۆزگىرىش كەلتۈرۈپ چىقىرمىدى . كۆچمەنلەر بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە كۆچكەندە ، ھېچبىر يەردە مۇداپىئە ئەسكەرلىرى قويمىدى ، ۋەيران بولغان شەھەرلەرنىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرمىدى ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دۆلەت ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ئۇرۇنىدى . سالجۇق ئەۋلادلىرى بولسا خۇراساننى دەسلەپتە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، يەنى غەزەندەلىر خانلىقىنىڭ سۇلتانى مەسئۇد (مەھمۇدنىڭ ئوغلى) ۋاقتىدا ئۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇقلىرىنى تارتىۋېلىپ ، مەسچىتلەردە جۈمە كۈنى ئوقۇلىدىغان خۇتبەلەردە ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتتى ۋە ئۇ يەرلەردە چىقىرىلغان تەڭگىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ نام - شەرىپىنى ئويدۇردى . گەرچە ئۇلار دەسلەپكى

① مورلى: «بەھاقى تارىخى» ، 584 - بەت .

چاغلاردا بىرلىككە كەلگەن دۆلەت قۇرۇشقا ئانچە قىممەت كەلمەي كەتكەن بولسىمۇ ، 6 - ئەسىردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىنى ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن قۇرغىنىغا ئوخشاش ، 11 - ئەسىردىكى سالجۇق ئەۋلادلىرى دۆلىتىنىمۇ سالجۇقنىڭ ئىككى نەۋرىسى قۇرغانىدى . ئەينى ۋاقىتتا ، سالجۇقنىڭ ئاكا - ئۇكا ئىككى نەۋرىسىنىڭ بىرىسىنىڭ ئىسمى نىشاپۇر^①دىكى مەسچىتتە ئوقۇلغان خۇتبىدە تىلغا ئېلىنغان ۋە شۇ يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەرگىمۇ ئويۇلغان . دى ؛ ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى مەرۋىدىكى^② مەسچىتلەردە ئوقۇلغان خۇتبىلەردە تىلغا ئېلىنغان ۋە شۇ يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە ئويۇلغانىدى . ئۇلاردا قەدەممۇقەدەم ھاكىمىيەت بىرلىكى چۈشەنچىسى پەيدا بولغانىدى . شۇنىڭدىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ، سالجۇق تۈركلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ، خۇراساننى ئىگىلىگەن ھۆكۈمرانلار ، خۇراساندا ئۆزلىرى قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگە قەدىمكى ئىرانلىقلار قوللانغان ئەمەل ئۇنۋانى — «شاھىنشاه» ئاتالغۇسىنى تۇنجى قېتىم ئويدۇردى . مەيلى سامانىيلار خانلىقى بولسۇن ياكى غەزنەۋىلەر خانلىقى بولسۇن ئۇلار بۇ نامنى رەسمىي قوللانمىغانىدى ، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ سادىق مۇسۇلمان ئەمىرلىرى دەپ ھېسابلاپ ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇنقى دۆلەت ئەنئەنىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋاتىدۇ ، دېگەن گۇماندىن خالىي بولۇش ئۈچۈن كونا ئەنئەنىلەردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ تۇرغانىدى . «شاھىنشاه» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى پەقەت باغدادقا ۋە غەربىي پېرسىيەدىكى ھۆكۈمران بولغان شىئە مەزھىپىدىكى بۇۋەيھىيلەر جەمەتلىرى قوللانغان . سالجۇق ئەۋلادلىرى غەربكە قاراپ سىلجىغان .

① ھىجرىيە 428 - يىلى شەئبان ئېيى (مىلادىيە 1037 - يىلى 5 - 6 - ئايلار)دىن كېيىن ؛ «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورىنبېرى نەشرى ، 9 - توم ، 328 - بەت ؛ «بەيھاقى تارىخى» ، مورلى نەشرى ، 676 - بەت (بۇ كىتابتا بۇ ۋەقە 1038 - يىلى بولغان دەپ يېزىلغان) .
② يەنە شۇ يىلنىڭ رەجەب ئېيىنىڭ 1 - ھەپتىسىدە (مىلادىيە 1037 - يىلى ، 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى) .

دىن كېيىن ، «شاھنشاه» دېگەن بۇ نام «ئىسلام سۇلتانى» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلدى . «سۇلتان» دېگەن بۇ نام ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى مەنىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېنىق مەنىگە ئىگە بولدى . سالجۇقىلار سۇلا-لىسىدىن باشلاپ «سۇلتان» دېگەن بۇ نام ئەڭ ئالىي ، كۈچ - قۇدرەتلىك ۋە مۇستەقىل ھۆكۈمرانلارنىڭلا خاس نامى بولۇپ قالغان . بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىكى ۋە سۇيۇرغاللىق مۇناسىۋىتىدىكى شەخسلەرگە «مالىك» (ئەرەبچە «خان» مەنىسىدە — تەرجىماندىن) ياكى «شاھ» (پارس تىلىدا «پادشاھ» مەنىسىدە) دېگەن ئۇنۋانلار ئىشلىتىلىدىغان بولغان . مۇسۇلمانلار دۇنياسى بىر پۈتۈن بىرلىك دەپ تونۇلغان ، مۇسۇلمان دۇنياسىنى باشقۇر-غۇچى «خەلىپە» دەپ ئاتالغان ، خەلىپە ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئىسلام سۇلتانىغا تاپشۇرغان . شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىكى ، سالجۇق ئەۋلادلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە ئۆزلىرىدىن ئاۋۋال ئىرانغا كەلگەن قېرىنداشلىرى ئوغۇزلارنىڭ ياردىمىگە ناھايىتى ئاز ئېرىشكەن . ئوغۇزلار سالجۇق ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىد-راپ قىلىشنى رەت قىلغان ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى پەقەت زورلۇق ئارقىلىقلا ئىتائەت قىلدۇرۇشقا توغرا كەلگەن^① .

سالجۇق ئەۋلادلىرى دۆلىتىدە ئۆزلىرى كېلىپ چىققان خەلقنىڭ ۋەكىللىرىگە قانداق مۇناسىۋەت قىلىش مەسىلىسى قارا-خانىلار دۆلىتىدىكى شۇ خىلدىكى مەسىلىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپ بولدى . قاراخانىلار ئۆزلىرىنى «بىز تۈركىي خەلق-لەرمىز» ، «ئافراسىياب ئەۋلادىمىز» دەپ ئېيتىشىدۇ . بىراق شۇ چاغلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرەر-سىمۇ بۇ دۆلەتتە ئالاھىدىرەك ئورۇندا تۇرمىغانىدى . بىرەر مەنبە-دە بۇ سۇلالىنىڭ قايسى تائىپىدىن چىققانلىقى كۆرسىتىلمەيدۇ .

① «ئىبنۇل ئەسىر» ، 348 - بەت .

سالجۇقنىڭ ئەۋلادلىرى دەسلەپتە «شاھنشاھلار» مەھمۇد ئالا تالغانىدى ، كېيىنچە «ئىسلام سۇلتانلىرى» دەپ ئاتالدى . ئۇلار ئۈچۈنمۇ خۇددى قاراخانىيلاردىكىگە ئوخشاش ئافراسىياپتىن كېلىپ چىققانلار ، دېگەن رىۋايەتلەر توقۇلدى . ئۇلار بۇ رىۋايەتنى قوبۇل قىلدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئو-غۇزلار ياكى تۈركمەنلەر ، دەپ ئاتايدۇ . تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇلار ئۆزلىرىنى قىنىق ئۇرۇقىدىنمۇ ، دەپ ئاتىغانىدى . بۇ ئۇرۇق 24 ئۇرۇق ئىدى (مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە ، بۇ ئۇرۇق 22 ئۇرۇق ئىكەن . بۇ ئۇرۇقنىڭ مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىشىنى مەھمۇد كاشغەرىيمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ) ① . بۇ ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرىنى مەھمۇد كاشغەرىيمۇ ۋە موڭغۇل دەۋرىدىكى راشىدەددىنمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ ، بۇ ئىككى-سىنىڭ مەلۇماتىنى سېلىشتۇرساق ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆر-سەتكەن ناملىرى بىرقەدەر قەدىمكىرەك شەكىللەردىن ئىبارەت . ئالايلىق ، كېيىن ئوسمانىيلار خانلىقى كېلىپ چىققان ئۇرۇق «قايى» ئەمەس «قايىغ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ؛ يەنە «يازىر» ئۇرۇقىنىڭ نامى «يازىر» دەپ يېزىلىدۇ . مەھمۇد كاشغە-رىينىڭ بايانى ۋە تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا ② ، ماركۇارتنىڭ تۆۋەندىكى قارىشىنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق . ئۇ «قايى» دېگەن ئۇرۇق نامىنى بىرۈننىڭ ئەس-رى ۋە باشقا مەنبەلەرگە ئاساسەن ناھايىتى يىراق شەرق تەرەپتە ياشىغان «قايى» نامىدىكى خەلق بىلەن باغلاشقا ئۇرۇنىدۇ . مارك-ۇارت ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى پىكىرىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ، ئوسما-نىيلار موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك ، دېگەن تەل-دەپ مەھمۇد كاشغەرىي ③ . مەھمۇد كاشغەرىي «قايى» دې-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 36 - بەت .
 ② «تۈركشۇناسلىقنىڭ گۈللىنىشى» ، 1 - توم ، 187 - بەت .
 ③ ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 88 ، 187 - بەتلەر .

گەن خەلقنى ساپ تۈرك ئەمەس ، دەپ كۆرسىتىدۇ^① . بۇ نامنىڭ «قايع» دېگەن ئۇرۇق بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ، ئەلۋەتتە^② .

ئەينى ۋاقىتتا ئوغۇزلار ئارىسىدا ئىلگىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇ-لىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىغا دائىر رىۋايەتلەر ساقلىنىپ قالغان . تۈركىي خەلقلەرنىڭ رىۋايەتلەردىكى ئەجدادى تۈرك (شەخسنىڭ نامى — تەرجىماندىن) نىڭ يۇرتى ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدىكى بىر يەر ، دەپ ھېسابلانغان . ئوغۇزلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر بۇ يەرنىڭ شەرقىگە تارقالغان^③ . ئوغۇزلار خەلقىنىڭ ئاقساقىلى ۋە قوشاقچىسى قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى سىر دەريا بويىدىن غەربكە ئېلىپ كەلگەن . مەزكۇر شەخس ئۆز خەلقىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ھەمدە ئۇنى ئىپادىلىگۈچى شەخس بولغان . كىشىلەر ھازىرقى كۈندىمۇ سىر دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى قۇرقۇتنىڭ قەبرىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر تۈركمەنلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇ رىۋايەت كىچىك ئاسىيادىمۇ تارقالغان . ھەتتا ئوسمانىيلار دەۋرىدىمۇ تاكى 17 - ئەسىرگىچە ساقلىنىپ كەلگەن^④ ، شۇنداقلا ئەزەربەيجاندىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىمۇ ساقلانغان . ھەتتا 10 - ئەسىردە قۇرقۇتنىڭ نامى پەچەنەكىلەر ئارىسىدىمۇ تارقالغان . مانا بۇ ئەھۋال قورقۇت توغرىسىدىكى رىۋايەتنىڭ ئوغۇزلارنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشتىن كۆپ بۇرۇنقى مىراسى ئىكەنلىكىنى ، ئوغۇزلار ئۇنى غەربكە ئېلىپ

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 301 - بەت .
② بۇ مەسىلە ھەققىدىكى ھازىرقى بايانلار خۇسۇسىدا ۋ. ق. مېنورىسكىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە كۆپرۈلۈننىڭ «قاي قەبىلىسى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .
③ بۇ رىۋايەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسى 12 - ئەسىردە يېزىلغان ، ئاپتورى نامەلۇم بولغان ئەسەر «مەجمۇئەت تاۋارىخ» تا بېرىلگەن . بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 19 - بېتىگە قارالسۇن .
④ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 389 - بەت .

بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ^① .

مەدەنىيەت نۇقتىئىنەزىرىدىن ئېيتقاندا ، ئوغۇزلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇرغان ، ئەمما تۈزۈلۈش مۇشتا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ناھايىتى كۆپ ۋە ئوبدان ساقلاپ قالغان . ئوغۇزلارنىڭ سەردارلىرى ئىگە-لىك يارىتىش ۋە شان - شەرەپتە پۈتكۈل خەلقى بىلەن ئورتاقلاش-قان ، ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى باشلىقلىرىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمىگەن . 13 - ئەسىرنىڭ ئاپتورى ئەبۇل فاراجنىڭ سۈرىيە تىلىدا يازغان بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىر ئەسىرىدە ، سۇلتان تۇغرۇلبەگ (سالجۇقنىڭ چوڭ نەۋرىسى) نىڭ خەلىپەنىڭ قىزى بىلەن ئۆتكۈزگەن توي مۇراسىمى تەسۋىرلەندىگەن^② . ئۇنىڭدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇسسۇلى تەرىپلەنگەن بولۇپ ، ئۇسسۇلچى ئۇسسۇل ئوينىغاندا «ھەم تۇرۇپ ھەم ئولتۇرۇپ ئوينىدىغانلىقى» يېزىلغان . قارىغاندا ، روسىيىدە كەڭ تارقالغان «پىلياسكا ۋا پىرسىيەدكۇ» (يالغۇز كىشىلىك ، گاھ ئولتۇرۇپ ، گاھ قوپۇپ ، پۈتلىرىنى يەرگە بوشقۇنما ئۇرۇپ ئوينىيدىغان بىر خىل ئۇسسۇل — تەرجىماندىن) ئۇسسۇلىنى روسىيىلىكلەر تۈركلەردىن قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك .

ئوغۇزلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوللانغانغىچە بولغان ئارىلىقتا ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ يېزىقى بولمىغانلىقى ئېھتىمال . قاراخانىيلار دۆلىتىدە بولسا ، ئۇيغۇر يېزىقى ئىشلىتىلگەندى . بۇ ئۇيغۇر يېزىقى تەدرىجىي ھالدا خېلى بىر مەزگىلدىن كېيىن ئەرەب يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى .

① «دەدە قورقۇت» (بارتولد تەرجىمىسى) .
 ② ھۈسەيىنوفنىڭ : «سۈرىيە مەنبەلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 73 - بېتىگە قاراڭ .

قاراخانىيلارنىڭ تەڭگىلىرىدە ئۇيغۇرچە يېزىلغان خەتلەر ئۇچرايدۇ . كېيىن موڭغۇل خانلىرىنىڭ تەڭگىلىرىگىمۇ ئۇيغۇرچە يېزىقلار ئويۇلىدىغان بولغان ، ھەتتا خانلارنىڭ ئىسىملىرى ئەرەبچە بولغان چاغلاردىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان . ئوغۇزلا-رىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تونۇشلۇقنىڭ بولماسلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئالدىنقى ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئىملاسىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىماسلىقى بىلەنمۇ چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ . ئىملا-دىكى بۇ قائىدىلەرگە لېنىنگراد ئالىملىرى دىققەت قىلغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەر ھەممە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۇيغۇر ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن . شۇڭا ئەرەب يېزىقىنى ئىشلەتكەندە بارلىق سوزۇق تاۋۇشلارنى ا ، و ، ي ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلىگەن . ئالدىنقى ئاسىيادا يېزىلغان تۈركچە قوليازىملاردا سوزۇق تاۋۇشلار خېلىلا ئاز ئىشلىتىلگەن ، ھەتتا ئۈچىنچى شەخسكە ئىشلىتىدىغان ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسىنى ئىشلەتكەندىمۇ « di » نىڭ ئورنىغا « d » ھەرپىنىلا قوللانغان . ئىملا قائىدىسىدىكى بۇ ئېنىقسىزلىقلار قوليازىملاردىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلاندۇرۇپ ئوقۇشقا (يەنى ۋاكالىزاتسىيە-لەشتۈرۈپ ئوقۇشقا — تەرجىماندىن) مەجبۇرلايدۇ . ئالدىنقى ئاسىيادىكى تۈركچە قوليازىملاردا ، ئۈزۈك تاۋۇشلارنى سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلاندۇرۇش ، ئەرەبچە ۋە پارىسچە قوليازىملارغا قارىغاندا تۈركچە قوليازىملاردا كۆپ ئۇچرايدۇ .

سالجۇق ئەۋلادلىرى «ئىسلام سۈلتانلىرى» بولۇش سۈپىتىدە ، ھەق دىن دەپ قارالغان بۇ دىننىڭ كۈچلۈك قوغدىغۇچىلىرى بولغانىدى . تارىختا ئوغۇزلار يالغۇز ئىسلام دىنىنىڭلا سادىق قوغدىغۇچىلىرى بولۇپ قالماستىن ، بەلكى شۇ چاغلاردا سامانىي-لار دۆلىتىدە ھۆكۈم سۈرگەن ۋە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان ھەنەفىي مەزھىپىنىڭمۇ كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرى ئىدى . تۇغۇرۇلەپ دەۋرىدە شاپى مەزھىپىدىكىلەر قاتتىق

تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى . بۇنىڭدىكى قىسمەن سەۋەب ئايدىن ئايدىكى ئۆزلىرىنىڭ توغرا دەپ قارىغان بىر كالامى — كۆڭماتىك چۈشەنچىسى بولۇپ ، دىندىن ئازغۇچىلار (باشقا دىندىكىلەرگە) قارشى تۇرۇش تەرەپدارى بولغانلىقى ئىدى . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلار ، دىننى مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ ھەتتا يۇنان پەنلىرىنىمۇ ئويلاپ كۆرۈشكە بولىدۇ ، دېگەن قاراشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى . بۇنى كىشىلەر دىنىي ئەنئەنىلەرنى بۇزغانلىق دەپ قارىدى . شاپى مەزھىپىگە قارىتىلغان تەقىپ ، توغۇلبەگىنىڭ ئورنىغا دەسسەگەن ئالىپ ئارسلانخان ۋاقتىدا توختىدى . چۈنكى ئۇنىڭغا ۋەزىر بولغان نىزامۇل مۈلك شاپى مەزھىپىدىن ئىدى . ئەمما نىزامۇل مۈلكنىڭ قىلغان سۆزلىرىدىن شۇ نەرسە كۆرۈلىدۇكى ، ئالىپ ئارسلانخان ھەنەفىي مەزھىپىنى قوغدىغۇچىلاردىن بولۇپ ، شاپى مەزھىپىدىكىلەرگە ئۆچ ئىكەن . ئۇ ، شاپى مەزھىپىدىكى ۋەزىرنى ئىشلەتكەنلىكىدىن ئېچىنمەن ، دېگەن ئىكەن^① .

سالجۇقنىڭ نەۋرىلىرى «ئىسلام سۇلتانى» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز دۆلىتىدە ھەق دەپ تونۇغان بۇ دىننىڭ غەلبىسى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى يەنە ئۆز دۈشمەنلىرىنىڭ دۆلەتلىرىدە غەلبە قىلىش ئۈچۈن تەرىشى ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ كېڭىيىشىگە كۈچ چىقاردى . تەبىئىيىكى ، ئۇلارنىڭ ئۇ يەرلەردىكى غەلبىسى شۇ يەرلەردىن كېلىدىغان چوڭ ئىقتىسادىي پايدا بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى . بۇ كۈرەشلەر ئىچىگە ئۇلارنىڭ كىچىك ئاسىيا ۋە كافكازدا خىرىس-تىئانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ، سۈرىيە ۋە مىسىر-دا شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى كىرىدۇ . ئىسلام دىنىنىڭ ۋىزانتىيە بىلەن بولغان كۈرەشتە غەلبە قىلىشى خەلىپىلىكتە تۈركلەر ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلنىشى بىلەن مۇناسىد-

① نىزامۇل مۈلك : «سىياسەتنامە» ، شېغېر نەشرى ، 88 - تېكىت .

ۋەتلىك . بۇنىڭدىن بۇرۇن ۋىزانتىيىلىكلەر ئىرانلىقلار خانلىقى بۆۋەبەھلەر دەۋرىدە ، يەنى ، 10 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 11 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سۇننىيلەر بىلەن شىئەلەر- نىڭ ئۆزئارا كۈرىشىنىڭ جىددىي بولۇۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ، سۈرىيە ۋە مىسسوپوتامىيىدە ئۆزلىرىنىڭ چېگرىلىرىنى ناھايىتى كۆپ كېڭەيتىۋالغاندى . تۈركلەر خەلىپىلىك زېمىنى دائىرىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلۈۋالغاندىن كېيىن ، ۋە- زىننىيە ئىگىلەپ تۇرغان يەرلىرىنى قولىدىن بېرىپ قويدى ھەتتا ئىسلام دىنى كىچىك ئاسىيا (ئاناتولىيە — تەرجىماندىن) غا تار- قىلىپ كىردى . نەتىجىدە بۇ يەردە مۇسۇلمان تۈرك دۆلىتى مەيدانغا كەلدى^① . سالجۇق ئەۋلادلىرى چېگرا رايونلىرىدىكى بۇ كۈرەشكە ناھايىتى زور ئەھمىيەت بەردى . بۇنى سالجۇقلارنىڭ بۇ يەرلەرنىڭ چېگرىلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆزلىرىگە قېرىنداش بولغان ئوغۇزلارنى ئەۋەتكەنلىكىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئى- راننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ، جۇغراپىيىلىك جەھەتتە ، ئوغۇزلارنىڭ ئەسلىي كەلگەن يەرلىرىگە يېقىن ئىدى . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۇرۇنقى مىللىي تەركىب ساقلىنىپ قالدى . پېر- سىيىنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرى ، ئەزەربەيجان ۋە ئاناتولىيە تىل جەھەتتە پۈتۈنلەي تۈركىي تىللىق بولۇپ كەتتى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئاناتولىيىدە كۆپ سانلىق ئاھالىنىڭ دىنى ئىسلام دىنى بولۇپ قالدى . دەرۋەقە ، بىز بۇ جەرياننىڭ قەدەممۇ- قەدەم راۋاجلىنىش باسقۇچلىرىنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرەلەيمىز . ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بۇيان خرىستىئان دىنىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن بۇ ئەلدە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنىڭ سۈرئەت جەھەتتىن ئاس- تىراق بولۇشى چۈشىنىشلىك . 13 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى- دىدا يەرلىك مۇسۇلمان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي باج كىرىمى

① گوردەپلۇسكى : «سالجۇقلار دۆلىتى» .

مۇسۇلمان بولمىغان ئاھالىلەردىن ئېلىنىدىغان بىر قىسىم ئاھالىلەر بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە چىقىدۇكى ، شۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر ئىكەن . بۇ يەرلەردىكى تۈركلىشىش جەريانى ، ئىلگىرىكى ئەرەپلەشكىشىش جەريانىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن بىر ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرمىگەن . بۇنىڭ بىلەن مەسىلە تېخىمۇ مۇرەككەپلەشكەن . كۆپچىلىككە ئايانكى ، ئەرەپ تىلى سۈرىيە ۋە مىسىر ئاھالىلىرى يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا شۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى ؛ تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئاھالىلەر تۈركىي تىلنى قوبۇل قىلغان . يەنە شۇنداق ئەھۋال مۇ بولغانىكى ، بىر قىسىم ئاھالىلەر بۇرۇنقى تىللىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . ئىسلام دىنى ئۇ يەرلەردە يەرلىك خەلقنىڭ تىلىغا لايىقلاشقان . جالالىدىن رۇمىينىڭ ئوغلى سۇلتان ۋەلىد 13 - ئەسىر - نىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پارس تىلىدا شېئىر يېزىپلا قالماستىن يەنە تۈرك ۋە گرىك تىللىرىدىمۇ شېئىر يازغان . بولۇپمۇ ئۇنىڭ گرىك تىلىدا ئەرەپ ئېلىپبەسى بىلەن يازغان شېئىرلىرى تىلشۇناسلارنى ھەيران قالدۇردى . ئۇنىڭدىكى تىل شېئىرىسى ، گرىك تىلىنىڭ كونييا^① ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خەلقلەر سۆزلىشىدىغان شېئىرىسى بولۇپ ، بۇ مەزكۇر شېئىر خۇسۇسىدىكى بىردىنبىر يادىكارلىقتۇر .

ئۇ چاغلاردا كافكازدا ئىسلام دىنى ۋە تۈرك تىلىنىڭ غەلبىسى ئانچە روشەن ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى . «ئازەرى» تىلى بۇرۇن ئەزەربەيجانلىقلار قوللانغان ئىران دىئالېكتى دەپ قارالغانىدى . ھازىر بولسا پۈتكۈل ئەزەربەيجان خەلقى سۆزلىشىدىغان

① Salemann, Die Seldschukischen, Verse, s240 cq.

ئىل تۈركىي تىلىنىڭ دىئالېكتى دەپ قارالماقتا . بۇ تىل شىمال ۋە جەنۇپ تەرەپلەردە ئەزەربەيجان نامىنى ساقلاپ قالغان ھالدا پېرسىيە زېمىنلىرىغىچە تارقالغان . بۇ يەردىكى تۈركىي تىللار پەقەت موڭغۇللار دەۋرىدىن كېيىنلا تارقالغانىدى ، دېگەن مەلۇماتقا كەلسەك ، ئەگەردە بۇ يەردە بۇرۇن شۇ تۈركىي تىلنىڭ ئاساسى بولمىغان بولسا ، موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمى بىلەن كۆتۈرۈلگەن تۈركلىشىش دولقۇنى بۇنداق ئوڭۇشلۇق بولارمىدى ؟ دېگەن گۇمان ئوتتۇرىغا چىقىدۇ . سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ كافكازدىكى غەلبىسىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ، بۇ يەردىكى سىياسىي ئۈس-تۈنلۈك خرىستىئانلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى . 12 - ئەسىر ۋە 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇدرەتلىك گرۇزىيە پادىشاھلىقى گۈللەپ ياشنىغان دەۋرلەر بولدى . ۋىزانتىيىنىڭ مۇسۇلمان قوشنىلىرى 10 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 11 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا كەمىستىشكە يولۇققاندا ، گرۇزىنلارنىڭ مۇسۇلمان قوشنىلىرىمۇ بۇ چاغلاردا ئوخشاشلا كەمىستىشكە ئۇچرىدى . بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇنىڭدىن ئىبارەت بولغانىكى ، گرۇزىن پادىشاھلىرى مۇسۇلمان مەدەنىيىتىگە يامان كۆز قاراشتا بولمىغان ، ئۆزلىرىگە تەۋە مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايونلاردا ئەرەبچە خەت يېزىلغان تەڭگىلەرنى قۇيىدۇرغان^① . ھەتتا بىر ئەرەب ئاپتورىنىڭ سۆزىچە ، گرۇزىن پادىشاھلىرى ئۆزىنىڭ پۇقرالىرى بولغان مۇسۇلمانلار بىلەن گرۇزىنلارنى پەرقلىنىدۇرمايدىگەن .

سالجۇق ئەۋلادلىرى «ئىسلام سۇلتانلىرى» بولۇش سۈپىتى بىلەن پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي ھاكىمىيىتىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشقا تىرىشتى . شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئەسلىي ئۆزلىرى كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئالاھىدە

① «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 2 - توم ، 243 - بەتلەر .

نەزەر تاشلىدى . ئۇ يەرلەر ئۇ چاغدا قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەلىم-
 كىنگە ئۆتۈپ بولغان ئىدى . سۇلتان ئالىپ ئارسلان ۋاقىتىدا تۈرك-
 لەر ئاناتولىيىنى ئىگىلىۋېلىش كۈرەشلىرىنى باشلىدى . شۇ ۋا-
 قىتىنىڭ ئۆزىدە قاراخانىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى سىر دەرياسى
 بويلىرىغا ھۇجۇم قىلدى . ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى مەلىك شاھ
 (مالىك شاھ دەپمۇ ئاتىلىدۇ — تەرجىماندىن) (1072 —
 1092) ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلار سالجۇق ئىمپېرىيىسى ئىند-
 تاين قۇدرەت تاپقان ۋە تېررىتورىيىسى تازا كېڭەيگەن ۋاقىتلار
 بولۇپ ، ئۇ قوماندانلىق قىلغان زور قوشۇن ، قاراخانىيلار تەۋە-
 سىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىپ ، پەرغانىدىكى ئۆزكەنتكە
 قەدەر يېتىپ كەلگەن . بۇ چاغدا قەشقەر خانىمۇ مەلىك شاھقا
 ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . شۇنىڭ بىلەن ئىسلام سۇلتا-
 نى ئۇيغۇرلار دۆلىتى (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى — تەھرىردىن)
 چېگرىسىدىن تاكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە بولغان پۈتكۈل مۇ-
 سۇلمان دۇنياسىنىڭ ئىسلام سۇلتانى بولۇپ قالدى . پەقەت ئافغا-
 نىستان بىلەن ھىندىستاندىكى مۇسۇلمانلار «ئىسلام سۇلتانلىقى»
 نىڭ سىرتىدا تۇرۇپ قالدى . مەلىك شاھنىڭ ئوغلى —
 سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ دەۋرىگە كەلگەندىلا
 بۇ يەردىكى خۇتبە ئۇنىڭ نامىغا ئوقۇلىدىغان بولدى . سالجۇقىيلار
 مەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسۇن ياكى باشقا يەرلەردە بولسۇن ،
 ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىگە پەقەت قورال كۈچى بىلەنلا يەتتى . سال-
 جۇقىيلار ئىتائىتىدىكى تۈركىي خەلقلەر سالجۇق سۇلتانلىرىنى
 بىزنىڭ ھەقىقەت ھۆكۈمرانلىرىمىز ئىدى ، دەپ قارايتتى دەپ
 ئېيتىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق ياكى بۇ سۇلتانلار تۈركىي
 خەلقلەرنىڭ مىللىي قىزغىنلىقىغا تايىنىپ پائالىيەت ئېلىپ بار-
 غاندى دەپ قاراشقىمۇ ھېچقانداق كۈنكەپت پاكىت يوق . سالجۇق
 سۇلتانلىرى قاراخانىيلارنى ئۆزلىرىنىڭ ۋاسالىلىرى (قارمىقىد-
 ىكى ئادەملىرى) دەپ قايىل قىلدۇرغان بولسىمۇ ، ئەمما بارلىق

مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەرنى مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقان ، بىر-لىككە كەلگەن بىر دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقالمىدى ، بۇنداق ئىشنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى . ئۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن غەربكە كەتكەن ئوغۇزلار ئوتتۇرا تۈرىسىدىكى پەرق بەك چوڭ ئىدى ھەتتا ئوغۇزلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ سالجۇق سۇلتانلىرىغا بەك سادىق پۇقرالاردىن ئەمەس ئىدى . سالجۇقىلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەڭ قۇدرەتلىك ئاخىرقى سۇلتان سەنجر 8 - ئەسىردىكى تۈرك خانلىقىغا ئوخشاش «ئەس-لىمى ئۆز خەلقى بولغان ئوغۇزلار» بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى . ئۇرۇشتا سۇلتان ئوغۇزلارغا بىر مەزگىللىك ئەسىرگە چۈشتى . ئۇ بۇ ئەسىرلىكتىن پەقەت قېچىپلا قۇتۇلدى .

ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەسىرىنىڭ سىرتىدا تۇرغان شەرقىدىكى مەدەنىي تۈركلەر — ئۇيغۇرلار (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار — تەھرىردىن) دىن باشقا ، يەنە غەربىي شىمالدا خېلىلا ساندىكى كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر بولۇپ ، ئۇلارنى بۇ چاغلاردا تېخى ئىسلام مەدەنىيىتىگە قارشى دېمىگەن تەقدىردە ، مۇ ، ئىسلامىيەتنىڭ سىرتىدا ئىدى . 11 - ئەسىردە ئەسلىي ئېرتىش دەرياسى بويىدىن ئاۋۇغان قىپچاق خەلقى ئەتراپقا ناھايىتى كەڭ تارقالدى . ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى بىز شۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ناملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە قاراپلا تەسەۋۋۇر قىلالايمىز . ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ئېرتىش دەرياسىنىڭ نامى بىر-نەچچە قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ ، ئەمما ئۇ يەردە ياشىغان قايسى خەلق ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆز يوق . قارىغاندا ، غەربىي ئوغۇزلارنىڭ ياكى تۈركەش قاغانلىقىنىڭ يەرلىرى ئېرتىش دەرياسىغا يەتكەن بولسا كېرەك . گەرچە بىرقانچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ يەردە بولغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ دەريانىڭ ئېرتىش دېگەن نامىنىڭ تۈركچە ئەمەسلىكى ئېنىق . ئەرەب جۇغراپىيە

ئالىملىرى ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا كىماك دېگەن خەلق ياشىدىغان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . قىماقلار ئوغۇزلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كەڭ يەرلەرگە جايلاشقان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ — قىماقلارنىڭ غەربىي تەرىپى ۋولگا دەرياسى (كاما دەرياسى) غىچە سوزۇلغان (شۇ چاغلاردا ئېتىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى كاما دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى . كىماكلار بىرقانچە ئۇرۇقلارغا بۆلۈنگەن . ئاشۇ ئۇرۇقلارنىڭ ئىچىدە قىچاق ۋە يەمەك ئۇرۇقلىرىمۇ بولغان . ماركۇارت « كىماك » ئاتالغۇسىنى خاتا چۈشەندۈرىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىچە كىماك سۆزى « ئىككى يىمەك » (Iki Jimek) سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، يىمەك نامىدا ئىككى ئۇرۇق بولۇپ ، كېيىن ئىككى يىمەك ئۇرۇقى كىماك دەپ ئاتىلىپ كەتكەن^① ئىكەن . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتىدە « كىماك » ئاتالغۇسى يوق . مەھمۇد كاشغەرىي ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا يەمەكلەر ياشىغان دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە يەمەكلەرنى قىچاق قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى ، دەپ ئېيتىدۇ^② .

كېيىنچە قىچاقلار بىلەن بىر قاتاردا قاڭلى دېگەن خەلقىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتىدە « قاڭلى » سۆزى بىر خەلقنىڭ نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنمايدۇ ، بەلكى قىچاقلار ئىچىدىكى كاتتا بىر ئەرنىڭ ئىسمى دېيىلىدۇ^③ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتور قاڭلى سۆزىنى « ھارۋا » مەنىسىدىكى گەپ دەيدۇ . پارس تارىخچىسى بەيھاقىنىڭ ئەسىرىدە ، قىچاقلار جەنۇب تەرەپتە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارنىڭ يەرلىرىگىچە يېتىپ بارغان ۋە خارەزىمگە قوشنا ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ^④ . بەيھاقىنىڭ يازغىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدىن بۇرۇن يېزىلغان . قىچاقلارنىڭ جەنۇبقا سىلجىپ بارغانلىقى توغرىسىدىكى بايانلار ،

① ماركۇارت : « كۇمانلار » ، 96 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 1 - توم ، 273 - بەت .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، 3 - توم ، 280 - بەت .
 ④ بەيھاقى ، مورېل نەشرى ، 91 - بەت .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ (ئەسلىي تېكىستتە «مەھمۇد» دەپلا ئېلىندى - خان بولۇپ ، «كاشغەرىي» دېگەن سۆز يوق ئىكەن ، بىز مەزكۇر تەرجىمىدە قوشۇپ قويدۇق — تەرجىماندىن) قانداقتۇر بىر بۇلاق ياكى ئەلكەبۇلاق دېگەن بىر تۈركىي خەلقنىڭ قىپچاقلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك . تېكىستتە «سباھم قف - جاق» دەپ يېزىلغانىكەن ① . بۇ خەلق كېيىن ئاللاھنىڭ ياردىمى بىلەن ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ قالغان . بۇ يەردە بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىنىڭ باشقا يەرلىرىدە پۇرتىپ ئۆتكىنىگە ئوخشاش تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز . بىز ئاشۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى تەپسىلىيەك بىلگەن بولساق ، ئۇ ۋەقەلەرنىڭ قاچان يۈز بەرگەنلىكىنى بىلگەن بولساق ياخشى بولاتتى .

11 - ئەسىردە ئوغۇزلارنىڭ غەربكە ۋە جەنۇبقا كۆچۈشلىرى قىپچاقلارنىڭ شىمال تەرەپتىن بولغان بېسىمى بىلەن بولغان بولسا كېرەك . ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرىنىڭ ، شۇ ۋاقىتلارغىچە ئادەملەر ياشىمىغان ماڭغىشلاق يېرىم ئارىلىنى ئوغۇزلارنىڭ 10 - ئەسىردە ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتىنى ، قىپچاقلارنىڭ شىمالدىن قىستىشى بىلەن بولغان ، دەپ چۈشەندۈرۈشكە مۇمكىن ② . ماڭغىشلاق يېرىم ئارىلى ئەنە شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ تا يېقىنقى بىرقانچە ئەسىرگىچە تۈركمەنلەرنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى ③ ، كېيىن تۈركمەنلەر قازاقلارنىڭ شىمالدىن قىستىشى بىلەن بۇ يەرنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ماڭغىشلاق قازاقىستان تەركىبىگە كىردى .

10 - ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى مۇشۇ كەڭ

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 317 - ۋە 116 - بەتلەر -
 ② «ئەرەب جۇغراپىيىسى مەجمۇئەسى» ، 1 - توم ، 219 - بەت .
 ③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 609 - بەت (16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركمەنلەر ماڭغىشلاقتىن ئوغايلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى : 1630 - يىللاردا قالماقلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى) .

دالنى بۇ يەرگە كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ نامىغا ئاماسەن، «ئوغۇز دالاسى» دەپ ئاتىغان ئىدى، ھازىر بۇ يەر «دەشتى قىپچاق» (قىپچاق دالاسى) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ ئەھۋال بۇ يەردە يۈز بەرگەن ئېتنوگرافىيلىك ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قىپچاق دالاسى دېگەن بۇ نام تارىختىكى قىپچاق قەبىلىلىرى ئاللىقاچان يوقالغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرىدە خۇددى كاسپىي دېڭىزى ھازار دېڭىزى دەپ ئاتىلىپ كەتكىنىگە ئوخشاش، تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئوغۇز-لارنىڭ سىر دەرياسى بويىدىكى بارلىق يەر - مۈلۈكلىرى قىپچاقلار ۋە قاڭغىلار (قىپچاقلارغا يېقىن خەلق) نىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئوغۇزلار تەرىپىدىن جەنۇبىي روسىيىگە قىستاپ چىقىرىلغان پەنەكلەرنىڭ يەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، قىپچاقلار شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كەڭ يەرلەرگە ئىگە بولغان. ھەتتا ئۇلارنىڭ قولىغا بۈگۈنكى كۈندىكى قازاق يەرلىرى ۋە شىمال تەرەپتىكى كەڭ يايلاقلامۇ كىرگەن بولسا كېرەك. شۇنىڭ بىلەن شىمالدا، خەلقنىڭ كۆچۈش ھەرىكەتلىرىمۇ توختىدى. قىپچاقلار غەربتە رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپالىقلار بىلەن قوشنا بولۇپ قالدى. ئۇ چاغ-لاردا رۇسلارمۇ ۋە غەربىي ياۋروپالىقلارمۇ قىپچاق دېگەن سۆزنى بىلمەيتتى. رۇسلار قىپچاقلارنى پولوۋېتسار (سارغۇچلار) دەپ، ياۋروپالىقلار كۇمانلار دەپ ئاتىشىتى. مېنىڭ بىلىشىمچە «كۇمان» سۆزى 12-ئەسىردە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىدىرىسنىڭ ئەسىرى ۋە بۇ ئەسەردىن پايدىلانغانلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا ئىسلام مەنبەلىرىدە ئۇچرىمايدۇ.

پولوۋېتسارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېقىنقى چاغلاردا ماركۋارتنىڭ ئوبدان بىر ئەسىرى نەشرىدىن چىقتى^①. ماركۋارت

① «كۇمانلار» -

بۇ ئەسىرىدە ، كۈنى (cuni=Qun) ناملىق بىر خەلق بار ئىدى دەپ ئۇنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى . بەزى مۇسۇلمان ئاپتورلىرىمۇ بۇ خەلق ئۈستىدە توختىلىدۇ . كۈنى دېگەن خەلق يىراق شەرق تەرەپتە ياشىغانمىش . بۇ خەلق Cuni دەپ يېزىلىدىكەن . كۈنى دېگەن بۇ نام غەربىي ياۋروپاغىمۇ تارقالغان . مېنىڭ قارىشىمچە ، ماركۋارت بىرمۇنچە پەتىۋالارنى كۆتۈرۈپ چىققان بولسىمۇ ، بۇ خەلقنىڭ شەرقتىن غەربكە قاراپ سىلجىشلىرى ھەتتا بۇ خەلقنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ . گەردىزى مارك-ۋارت كۆرسەتكەن يەردە ، يەنى قىرغىزلارنىڭ شەرقىي تەرىپىدە فۇرى (Furi) دېگەن خەلق بار ، بۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى قىرغىزلارنىڭكىدىن تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ ، دەپ يازغانىدى^① . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، بۇ يەردە ئېيتىلغان ئاتالغۇ تۈركچە bürü (بۆرە) ئاتالغۇسى بولسا كېرەك . بىر قاتار ئەسەرلەرنىڭ قوليازىلىرىدا (ماركۋارت ئەنە شۇ قوليازىلارغا ئاساسلانغان) ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، بىرۈنى ۋە ئەۋقىي ئەسەرلىرىدە كۈنى سۆزى فۇرى دەپ يېزىلغان . بۇ سۆزنىڭ كېيىنكى يېزىلغان ۋارىيانتىنىڭ توغرا بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن^② . مارك-ۋارتنىڭ بەزى خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ، قىپچاقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بىر خانلىقى بولغانىكەن ، بۇ سۇلالە كېيىنكى چاغلاردا يىراق شەرقتىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن 12-ئەسىردە قۇرۇلغان ، دېگەنلەرنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلىرىمۇ كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ . بىر سىياسىي مەقسەتتە بىرلىككە كېلىمىگەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى قۇرالمىغان قىپچاق خەلقىنىڭ شۇنچىۋالا كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشى ئاز ئۇچرايدىغان بىر مىسالدۇر . قىپچاقلارنىڭ خانلىرى بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ھەم-

① بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 86 - بەت .
 ② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 497 - بەت ؛ بارتولد بۇ يەردە قىرغىزلار ھەققىدە توختىلىدۇ .

مىلا قىپچاقلار ئۈستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بىر خان رايونى بولمىغان ، قىپچاقلار ياشىغان كەڭ رايونلار شۇ چاغلاردا مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ سىرتىدا قالغانىدى . كافكازدىكى قىپچاقلار 12-ئەسىردە ئىسلام ئەللىرىگە قارىتىلغان ھۇجۇملارغا ئىشتىراك قىلدى . بەزىدە گرۇزىنلار بىلەن ئىتتىپاقلاشتى ، بەزىدە بۇنىڭ ئەكسىچە گرۇزىنلار مۇسۇلمانلار بىلەن بىرلىشىپ شىمال تەرەپ-تىن قىلىنغان ھۇجۇملارنى چېكىندۈردى . بۇ ھۇجۇملار پەقەت بۇلاڭچىلىقنىلا مەقسەت قىلغان ھۇجۇملار ئەمەس ئىدى ئەلۋەتتە . مۇسۇلمانلار بۇ ئۇرۇشتا دەرەند رايونىنى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى شابىران دېگەن چوڭ شەھەرنى قىسقا ۋاقىت قولىدىن كەتكۈزۈپ قويغان بولسىمۇ ، كېيىنچە ئۇلار بۇ جايلارنى گرۇزىنلارنىڭ ياردىمى بىلەن قايتۇرۇۋالدى . 1175 - يىللىرى ئەتراپىدا مۇسۇلمانلار ئىگىلەپ تۇرغان رايونلارغا ھۇجۇم قىلغان دۈشمەنلەر ئىچىدە رۇسلارنىڭ بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ ، ئەمما رۇسلارنىڭ ئۆز-لىرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ ھەقتە مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ رۇسلار ئۆز ئىختىيارچىلا تەشكىللەنگەن رۇس قوشۇنلىرى بولۇشى مۇمكىن ، شۇ چاغلاردا روسىيەنىڭ مەمۇرىي جەھەتتىن بۆلۈنگەن كىنەزلىكلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسا كېرەك^① .

قىپچاق خانلىرىنىڭ يېنىدا ئىسلام مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىلىملىك كىشىلەرمۇ خىزمەتتە بولغانىدى ، بۇنداق خىزمەتچىلەر ئىچىدە ھەربىي مەسلىھەتچىلەر كۆپ ئىدى . ھەتتا جەنۇبىي روسىيەدىكى قىپچاق خانلىرىدىمۇ بۇنداق ئادەملەر بار ئىدى . مۇسۇلمانلار ئېلى بىلەن بىۋاسىتە قوشنا قىپچاق خانلىقى-لىرىنىڭ يەرلىرىدە خېلى نۇرغۇن شەھەرلەر بار ئىدى . قىپچاق خانلىقلىرى ئىچىدە 12 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا سوغناق

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 425 - 426 - بەتلەر .

(Sughnaq) شەھىرىنى ئۆزىگە مەركەز قىلغان بىر خانلىق بار ئىدى ، بۇ خانلىق خارەزىملىكلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە ئىدى ، بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى «سوغناق قورغان» دەپ ئاتىلىدۇ ، ھا-زىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا . مەھمۇد كاشغەرىمۇ ئۇنى ئوغۇزلار-نىڭ بىر شەھىرى دەپ كۆرسىتىدۇ^① . مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ ، بۇ يەردىكى قىپچاقلار ۋە قاڭغىلار (قىپ-چاقلار ۋە قاڭغىلار دائىم بىرگە تىلغا ئېلىنىدۇ ، بۇلارنى بىر-بى-رىدىن پەرقلەندۈرۈشمۇ تەس) پەقەت 12 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندىلا خارەزىم بىلەن باردى - كەلدى قىلىش نەت-جىسىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا بۈگۈنكى قازاق يايلاقلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى روشەن-كى ئىسلام دىنىنىڭ قىپچاق يايلاقلىرىغا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تارقىلىشىدا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئەلۋەتتە . ئىب-نۇل ئەسىرنىڭ بايان قىلىشىچە ، بۇ ۋەقە (قازاق يايلاقلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىشى — تەھرىردىن) 435 - ھىجرىيە سەپەر ئېيىدا ، مىلادىيە 1043 - يىلى 9 — 10 - ئايلاردا يۈز بەرگەن ئىكەن^② . 960 - يىلىدىكى ۋەقە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلاردىكىگە ئوخشاش ئىسلام دىنىنى قو-بۇل قىلغان خەلقلەرنىڭ كۆنكرېت نام ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەي-دۇ . بۇنداق ئەھۋالدا تۈركىي خەلقلەر ئىسلام دىنىنى كۆلپىكتىپ ھالدا قوبۇل قىلدى ، دېگەن پاكىتنى تەكىتلەشنىڭ قانچىلىك ئەھمىيىتى باردۇ ؟ ھازىرچە ماڭا مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ ئەھۋال بۇنىڭدىن بۇرۇنقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنمايدۇ ، لېكىن بۇ خەلق-لەرنىڭ كۆچۈپ يۈرگەن ئورۇنلىرى — قىشتا بالاساغۇن ئەتراپى-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 392 - بەت .
 ② «ئىبنۇل ئەسىر» ، تورېنېرگ نەشرى ، 9 - توم ، 355 - ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى

بەتلەر

دا ، يازدا ئېتىل دەرياسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت قىلىدىغان قىزىقارلىق بايان قىلىندۇ . بۇ خەلقنىڭ شۇنچە كەڭ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىرىدىن قارىغاندا ، بۇ خەلقلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسا كېرەك . بولۇپمۇ 960 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك . ئىبن ئەسىر ، بۇ دىننى قوبۇل قىلغانلار 10 مىڭ چېدىرلىق ئاھالە ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ ، ئەبۇل فدا بولسا ، پەقەت 5000 چېدىرلىق كىشى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ^① .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپتە قانچىلىك يەرلەرگە كېڭەيگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . ئومۇمەن مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسەتكەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قوشاقلىرى ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش - تىكى كونكرېت نەرسىلەرنىڭ قايسى يەرلەرگە مەنسۇپلۇقى ئانچە ئېنىق ئەمەس . ئاپتور نەقىل ئالغان قوشاقلار تۈرلۈك جايلارغا مۇناسىۋەتلىك . بۇ قوشاقلار ئىچىدە قاتۇن سىنى شەھىرى ۋە تاڭخۇت ئۇرۇشلىرى تەسۋىرلەنگەن قوشاقلار^② ، شۇنىڭدەك يەنە ۋولگا دەرياسىنى تەسۋىرلەيدىغان قوشاقلارمۇ بار^③ :

«ئېدىل سۈيى ئېقىپ تۇرار ،
قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار .
بېلىق ، پاقا تولۇپ تۇرار ،
كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار .»

خەلق قوشاقلىرىدىن باشقا ، تۈرك شائىرلىرىنىڭ يازغان شېئىرلىرى ۋە ئوردا قوشاقلىرىمۇ بار . كىتابنىڭ بىر بېرىدە بىر شائىر ئۆزىنى خانىش (قاتۇن) نىڭ خىزمەتچىسى ، دەپ ياز -

① ئەبۇل فدا : «مۇختەسەر» ، 3 - توم ، 120 - بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 240 - بەت ، Brockelmann, Alttürkstanische Volkspoesie II. s.29, 1. s.9.
③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 70 - بەت . بروكېلماننىڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ 2 - توم ، 29 - بېتى .

غان ۋە يازغان يېڭى بىر شېئىرنى ئۆز خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە خانىشقا تەقدىم قىلغان . شېئىرنى تۈركلەر قوشۇغ دەپ-دىگەن ۋە بۇ سۆزنى ئەرەبچە «قەسىدە» دەپ تەرجىمە قىلىدۇ . كەن^① . كېيىنرەك «قوشاق» بىلەن شېئىرنىڭ ئىككىنچى بىر تۈرى «تۇيۇق» نى پەرقلىنىدۇرىدىغان بولغان . مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ كىتابىدا «تۇيۇق» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتمىگەن^② . ئۇ چۈ-چۈ دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتا پ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ ئادەمنى تۈرك شائىرى دەپ تەكىتلەپ ئۆتىدۇ . ئەمما بۇ شائىرنىڭ قايسى تۈركىي خەلقتىن كېلىپ چىققانلىقى ۋە ئۇنىڭ قەيەردە ياشىغانلىقى ئۈستىدە سۆز قىلمايدۇ^③ .

خۇددى پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئۆزلىرىدىن بۇرۇنقى تۈرك شېئىرىيىتىنى بىراقلا سىقىپ چىقىرىۋېتەلمىگەندەك ، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىنمۇ بۇ دىننى قوبۇل قىلغۇ-چىلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى دىنىي قاراشلىرىنى دەرھال ئۇنتۇپ كەتمىگەن . ئورخۇن ئابدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ئۇماي» نامى-دىكى ئىلاھقا چوقۇنۇشۇمۇ ساقلىنىپ قالغان . مەھمۇد كاشغەرىي-نىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئۇماي ، ئانىلارنىڭ قورسىقىدىكى بوۋاقنى ھىمايە قىلغۇچى ئىلاھ دەپ قارالغان ۋە «ئۇمايغا تېۋىد-سا ، ئوغۇل تاپار» دېگەن ماقالمۇ بولغان ئىكەن^④ . مەزكۇر ئەسەردە يەنە «يوغ» (jogh) دېگەن بىر قەدىمىي ئاتالغۇمۇ تىلغا ئېلىنغان . مەزكۇر ئاتالغۇ ئۆلگۈچىگە ئاتالغان نەزىرنىڭ نامى ئىكەن^⑤ . ئادەتتە ئۇ ئۈچ — يەتتە كۈن ئارىلىقىدا بېرىلىدىكەن . يەنە شۇنداق بىر ئېتىقاد بولغانكى ، مەزكۇر ئېتىقاد بويىچە ئىككى يەرنىڭ ئادەملىرى بىرەر سەۋەبتىن ئۇرۇشماقچى بولۇپ قالسا ،

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 314 - بەت .
 ② تۇيۇق توغرىسىدا كۆپرەك ئۆزىنىڭ la metrique ، 257 - 258 - بەتلەر .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 180 - بەت .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - ، 3 - توملار .
 ⑤ يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 105 - بەت .

ئۈرۈشۈش ھارپىسىدا ئالدى بىلەن شۇ يەرلەرنىڭ ئىلاھلىرى ئۆزئارا ئۈرۈشىدىكەن . بۇ خىل ئېتىقاد تۈپەيلىدىن ، ئۈرۈشۈش نىڭ ھارپا كېچىسى جەڭچىلەر ، سوقۇشۇۋاتقان ئىلاھلارنىڭ ئوق-لىرى تېگىپ كەتمەسۈن دەپ چېدىرلىرىدىن چىقىشتىن قورقىدىكەن . ئىلاھلارنىڭ ئوقلىرى «چەۋى» (Cävi) دەپ ئاتىلىدىكەن . ھەرقايسى تەرەپ ئىلاھلارنىڭ ئۈرۈشلىرىنىڭ نەتىجىسى (غالىپ كېلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى) شۇ تەرەپ كىشىلىرىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىكەن^① . كىشىلەر ئىچىدە يەنە ، ئەگەردە بىرەر بوۋاق تۇغۇلسا ، ئۇنى ئوغۇلمۇ ياكى قىز دەپ سوراشنىڭ ئورنىغا «بۆرە تۇغۇلىدىمۇ ياكى تۈلكىمۇ» دەپ سوراش ئادەت ئىكەن^② . بىرەر دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ئەھۋاللىرىنى بىلمەكچى بولغاندا ، ئاۋۋال شۇ خان ھاكىمىيىتىنىڭ تاشقى بەلگىلىرى سۈرۈشتۈرۈلىدىكەن . ئەنە شۇنداق بەلگىلەرنىڭ بىرسى «تۇغ» (ياپ-راق) ئىدى . ئەگەر بىرەر خانغا تۇغ بېرىشكە توغرا كەلسە ، شۇ خانغا بېرىلىدىغان تۇغلارنىڭ سانى توققۇزدىن ئاشماسلىقى كېرەك ئىكەن . ئەگەر توققۇز بايراق تەقدىم قىلىنغان خان بولغان بولسا ، ئۇ «توققۇز تۇغلۇق خان» دەپ ئاتىلىدىكەن ، بۇنىڭ مەنىسى «ئەڭ قۇدرەتلىك ، ئەڭ چوڭ خان» دېگەنلىك بولىدىكەن^③ . ماتېرىياللاردا يەنە مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرنىڭ ئەھۋاللىرى ، كونكرېت ئېيتقاندا ، ئۇيغۇرلار (ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى — تەھرىردىن) نىڭ بەزى تەپسىلىي ئەھۋاللىرىمۇ كۆرسىتىلىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي «قامدۇ» ئاتالغۇسىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ ، ئۇ ئۆزۈنلۈقى تۆت قېرىن (تىرسەك ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا تەڭ) ، كەڭلىكى بىر غېرىچ كېلىدىغان ، ئۈستىگە ئۇيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بىر پارچە پاختا رەختكە ئېيتىلىدۇ ، بۇ

① يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 92 - بەت .

② يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 - توم ، 359 - بەت .

③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 92 - بەت .

سودا - تىجارەتتە پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ ، بۇ پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن رەخت ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇلۇپ ، چۆرىد- لىرىنى تىكىپ ، ئۈستىگە خاننىڭ تامغىسى قايتىدىن بېسىلىدۇ ، دەپ كۆرسىتىدۇ^① . پاختا رەختنى پۇل ئورنىدا ئىشلىتىش كې- يىنكى چاغلاردا جۇڭگو تۈركىستاندا دائىم دېگۈدەك ئۇچراپ تۇرغان^② . ماتېرىياللاردا بەزىدە قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئاتالغۇ- لار بىلەن ئوغۇزلار ، يەنى سالجۇق ئەۋلادلىرى دۆلىتىدىكى بەزى ئاتالغۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغانلىقىمۇ بايان قىلىنىدۇ . مە- سەلەن ، چىگىللىلەر ، يەنى شەرقتىكى تۈركلەر «يارلىغ» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن ، بۇ ئاتالغۇ كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىي- يىسىدىمۇ قوللىنىلغان . ئەمما ئوغۇزلار بولسا بۇ ئاتالغۇدىن خەۋەرسىز ئىكەن^③ . ئوغۇزلار «تۇغراغ» دېگەن ئاتالغۇنى ئىش- لەتكەن (ھازىر بۇ ئاتالغۇ «تۇغرا» دەپ ئىشلىتىلىدۇ) ، بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى «تامغا ۋە تامغا باسقۇچى ئەمەلدار» دېگەن مەنىدە ئىكەن . مۇشۇ مەلۇماتلارنى يازغان ئاپتور «تۈركىي خەلق- لەر بۇ ئاتالغۇنى بىلمەيدۇ ، مەنمۇ بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىلمەيمەن» دەپ ئېيتقان^④ . موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئاپتور ئىبن مۇقەننا يازغان مەلۇماتلىرىنىڭ بىر بېتىدە «يارلىق» ۋە «تۇغرا» ئاتالغۇلىرىنى بىللە تىلغا ئالدى^⑤ . يەنە شۇ مەلۇمكى ، «تۇغرا» سۆزى كېيىن سالجۇقىيلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان ، ئاندىن كې- يىن ئوسمان تۈركلىرى ئىشلەتكەن . بۇ ئاتالغۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا مەلۇم ئەمەس . ئوغۇزلار غەربىي ئاسىياغا ئېلىپ بارغان ، ئەمما باشقا تۈركىي خەلقلەرگە مەلۇم بولمىغان بۇ مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى تارىخچىلار ئۈچۈن ناھا-

① يۇقىرىقى ئەسەر ، 1 - توم ، 350 - بەت .
 ② بارتولد : ЗВРОРА ، XVII ، 0191 - ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەتلەر .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 31 - بەت .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 385 - بەت .
 ⑤ ئىبن مۇقەننا ، كىلىملى رىقئات نەشرى ، 149 - بەت : مېلىئورانسكى : «ئەرەب قىلپولۇكلىرى تۈركىي تىل توغرىسىدا» ، 51 - بەت .

يىتى قىزىقارلىق بىر ئىشتۇر .
كېيىنكى لېكسىيىمىزدە موڭغۇللار ئىستېلاسى باشلانغۇچى
بولغان دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ غەرب ۋە شەرق بىلەن
بولغان مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز .

يەتتىنچى لېكسىيە

مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار خانلىقى ھەققىدە توختالغاندا ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ شىمالدا ياباقۇ ئىسىملىك بىر خەلق (ياباقۇلار كېيىن تارىختا قايتا چېلىقمايدۇ) بىلەن ، شەرقتە ئۇيغۇرلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ . ئەمما ئۇ 11 - ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا يىراق شەرقتە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان كىدانلار بىلەن بولغان مۇنا-سىۋەتلەر ئۈستىدە توختالمايدۇ . كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، يىراق شەرقتىكى ئەڭ چوڭ مەدەنىي دۆلەتنى رۇسلار ، موڭغۇللار ۋە قىسمەن مۇسۇلمانلار ھازىرغىچە كىتاي (خىتاي) دەپ ئاتايدۇ . كەلمەكتە . قىتانلارنىڭ بۇ دۆلىتى 12 - ئەسىردە يىمىرىلگەن ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا ، قىتان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى يوقالغان . قىتانلار جۇڭگودا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈم-رانلىقىنى ئورناتقاندا ئۆزلىرىنىڭ سۇلالىسىغا لياۋ دېگەن نامنى بەرگەن . جۇڭگو تارىخىدا قىتانلار «لياۋ» نامىدا مەلۇمدۇر . مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخىي مەلۇماتلىرىدا بۇ دۆلەتنىڭ نامى (لياۋ ئاتالغۇسى — تەرجىماندىن) ئۇچرىمايدۇ . مۇسۇلمان تارىخچىلىرى بۇ دۆلەتنى Chitai (خىتاي) دەپ ئاتايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي-مۇ بۇ ئىسىمنى «Chitai» ئىملاسى بىلەن يازىدۇ .

لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى (ھۆكۈمرانلىرى) شىمالىي جۇڭگونى بويىسۇندۇرغاندىن كېيىن ، ھاكىمىيىتىنى موڭغۇلىيىدە تىكلەنگەن . 924 - يىلى قىتان پادىشاھلىرى بۇ يەرلەرگە كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەر بىلەن ئۇچراشقان . بۇ مەلۇماتلارنى بىز مۇسۇلمان مەنبەلىرىدىن ئەمەس ، جۇڭگو مەنبەلىرىدىن

كۆرمەكتىمىز^①. قىرغىزلار قىتانلار تەرىپىدىن موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قىتانلارغا يەنە قانداق يەرلىرى — يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەتكەن بولسا كېرەك ، چۈنكى بىز قىرغىزلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى كېيىن موڭغۇلىيە رايونىدا ئۇچرىتىمىز . قەدىمكى چاغلاردا موڭغۇلىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان جۇڭگو تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارمۇ قىتانلارغا بەيئەت قىلغانىدى . قىتانلار ئۇيغۇرلارغا ، ئۇلار بۇرۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېتىش تەكلىپىنى بەرگەن . بىراق جۇڭگو تۈركىستاندا دېھقانچىلىق ۋە شەھەر تۇرمۇشىغا كۆنۈپ قالغان ئۇيغۇرلار بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلمىغان^② .

مەھمۇد غەزەنەۋى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىقچىلىق قىلغان تارىخچى ئۇتبى ، قاراخانىيلار دۆلىتىگە شەرق تەرەپتىن كەلگەن ھۇجۇملار توغرىسىدا توختىلىپ ، بۇ ھۇجۇملارنىڭ قىتانلار تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . ئەگەردە بۇ ھۇجۇملار قىتانلارنىڭ چوڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بولغان بولسا ، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابتا بۇ خۇسۇستا جەزىمەن توختالغان بولاتتى . مەزكۇر كىتابتا قىتانلارنىڭ غەربكە قىلغان ھۇجۇملىرى توغرىسىدا بىرەر ئېغىز گەپمۇ يوق . ئەھۋالارغا قارىغاندا ، ئۇ چاغلاردا غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغانلار قىتانلار بولماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ قۇترانقۇلۇقى بىلەن ھەردىكەتلەندۈرۈلگەن موڭغۇللار بولسا كېرەك . بۇ خەلقلەر ، ئېھتىمال ، مال ، ئاۋۋال شەرقىي موڭغۇلىيىنى ، كېيىن غەربىي موڭغۇلدەپ يېنى ئىگىلىگەن بولسا كېرەك . چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇۋاتقان بىر نېستورئان ئېپىسكوپىنىڭ باغدادتا تۇرۇشلۇق نېستورئان باش ئېپىسكوپىغا يازغان بىر پارچە مەكتۇپىدىن بۇ ھەقتەكى ئۇچۇرلارغا ئېرىشكىلى بولىدۇ . مەزكۇر مەكتۇپتا سەككىز

① بىرىنچىبېدېر : «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، 1 - توم ، 265 - بەت .
 ② بىرىنچىبېدېر : «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى» ، 1 - توم ، 214 - بەت .

ئۈرۈقلۈق بىر خەلقنىڭ ھۇجۇمى تىلغا ئېلىنغان^①. بۇ سۆز چىڭگىزخان زامانىسىدا غەربىي موڭغۇلىيىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئايمانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. «ئايمان» دېگەن سۆز موڭغۇلچە «سەككىز» دېگەن سۆزدۇر. مانا بۇ ئايمانلار سەككىز ئۈرۈققا بۆلۈندۈ، دېگەنلىكتۇر.

جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان غەربىي خەنزۇلار قۇرغان سۇلالىلەر ئىچىدە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى ھەممىدىن كۆپ ئۆزلەش-تۈرگەن سۇلالە لياۋ سۇلالىسى بولسا كېرەك. مانجۇرىيىدە تاڭ-غۇتلاردىن كېلىپ چىققان جۇرجىتلار (مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ئۇلارنى «جۇرجى» دەپ ئاتايدۇ) كۈچەيگەندىن كېيىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرى جۇڭگودىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى. 1125 - يىلى، جۇرجىتلار لياۋ سۇلالىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى، شىمالىي ئۇلارنىڭ جۇڭگودىكى ئورنىنى ئالدى ۋە بۇ يەردە جىن (金) سۇلالىسى دەپ ئاتالغان ھاكىمىيەتنى تىكىلدى (خەنزۇچە جىن نامىدىكى بۇ سۇلالىنى موڭغۇللار «ئالتان خان» تۈركىي خەلقلەر «ئالتۇن خان» دەپ ئاتايدۇ). بۇ چاغدا لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى غەربكە كەتكەن. ئۇنىڭغا بىر قىسىم خەلق ئەگەشكەن. قالغان قىسمى جۇڭگودا قېلىپ، ئاۋۋال جۇرجىتلارغا بويسۇنغان، كېيىن چىڭگىزخان كۈچىيىپ، جۇرجىتلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلانغان چاغلاردا ئۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە غەربكە كەتكەن قىتانلارنى ۋە جۇڭگودا قالغان — جۇرجىتلار ھاكىمىيىتىگە بويسۇندۇرغان قىتانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشۇپ قارا خىتايلار دەپ ئورتاق بىر نام بىلەن ئاتايدۇ^②.

قىتانلارنىڭ غەربكە كۆچۈش پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار

① ئەبۇل فاراج (Abul-Faraj) (1286 - 1226) نىڭ «سۈرىيە مائىناسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان نەقىل، ئوپپېرت (Oppert)، «ئىساقساقال يۇھان»، 91 - ، 124 - بەتلەر.

② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 542 - 546 - بەتلەر.

جۇڭگو مەنبەلىرىگە قارىغاندا ، مۇسۇلمان مەنبەلىرىدە كۆپ قېتىم جۇڭگو مەنبەلىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورىنىڭ بىر قېرىندىشىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىن ئۆتكەن چېغىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن ياردەملىرى ئۈستىدىلا مەلۇمات بېرىلگەن . مۇسۇلمان مەنبەلىرى بولسا ، قىتانلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىنى خەۋەر قىلىدۇ . قىتانلار قەشقەر خانى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىنغان . مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ غەلبىسىنى سالىجۇقىلارنىڭ سۇلتانى سەنجەر باغداتتىكى خەلىپىگە مەكتۇپ ئارقىلىق خەۋەر قىلغان^① . قارا خىتايلار^②نىڭ يەنە بىر قىسمى — غەربىي موڭغۇلىيە ئارقىلىق شىمالىي تەرەپتىكى يولنى بويلاپ ماڭغانلار يېنىسىدە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىدىن ئۆتكەن چاغدا قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچرىغان ، لېكىن ئۇلار بىر ئاماللا قىلىپ بۇ يەرلەردىن ئەپچىللىك بىلەن ئۆتۈپ ، غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ ، چۆچەك رايونىدىكى ئېمىلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان . بۇ يەردە 11 - ئەسىردە قاراخانىيلار بىلەن ياپاقولارنىڭ ئۇرۇشلىرى يۈز بەرگەندى . قارىغاندا بۇ يەر 11 - ئەسىردىمۇ ھەتتا 12 - ئەسىردىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بولسا كېرەك ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان يەر ، ئەڭ شىمالدىكى بالاساغۇن شەھىرى بولسا كېرەك . بۇ جايلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئاستىدا ئىدى . بۇ قېتىم قاراخانىيلار خۇددى بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇنقىدەك بولغان ھۇجۇمنى قايتۇرالمىغان .

قىتانلارنىڭ غەلبىسىگە بالاساغۇن خانى بىلەن خانلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆتەۋاتقان كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالار پايىدلىق شارائىت يارىتىپ بەردى . بۇ كۈرەشتە قىتانلار خان تەرەپتە تۇردى . لېكىن قىتانلار خانى دۈشمەننىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلالمىغان .

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 48 - 56 - بەتلەر .
 ② جۇۋەينى : «تارىخى جاھانگۇشاھى» .

تۇلدۇرغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى . بۇ يەرلەر شۇنىڭدىن تارتىپ قارا خىتاي دۆلىتىنىڭ قارارگاھى بولۇپ قالدى . بۇ يەردىن قارا خىتايلار قەشقەر خانلىقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى . ئۇلار قەشقەر خانلىقىنى شەرقتىن ھۇجۇم قىلىپ بويسۇندۇرالمىغاندى . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار شەرقىي شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قوزغاپ ئۆزلىرىنىڭ كونا دۈشمەنلىرى قىرغىزلارنى جازالىماقچى بولدى . ئۇيغۇرلارمۇ ئۇلارنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالدى . 1137 - يىلى ئۇلار غەربىي تۈركىستاننىڭ ئىشلىرىغىمۇ قول تىقتى . بۇ يەرمۇ ئوخشاشلا خان بىلەن كۆچمەنلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش سەھنىسى ئىدى . بۇ قېتىم ئۇلار بالاساغۇندا قىلغانلىرىنىڭ ئەكسىچە ، خانغا قارشى تۇرغان كۆچمەنلەر تەرەپتە تۇرۇپ ، ئۇلارغا ياردەم قىلدى . سەمەرقەنتنىڭ خانى خوجەندىنىڭ يېنىدا مەغلۇپ قىلىندى .

1141 - يىلى سەمەرقەنتنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كاتۇان يايلىقىدا سۇلتان سەنجەرنىڭ ئۆزىمۇ مەغلۇپ بولدى . قۇدرەتلىك سالجۇق سۇلتانىنىڭ مۇسۇلمان بولمىغان خەلقلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىشى ئۇلار بىلەن زامانداش كىشىلەرگە قاتتىق تەسىر قىلدى . بۇ شۇم خەۋەر ئەھلىسەلىپچىلەرگىمۇ يېتىپ باردى . ئۇلار ئۇ چاغلاردا پەلەستىندىكى ۋە مىسوپوتامىيىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى . قارىغاندا ، 1141 - يىلىدىكى بۇ ۋەقە ياۋروپادا مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن بولسا كېرەك . بۇ گەپلەرچە شەرقتىن غەربتىكى — پەلەستىندىكى دىنداشلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن كېلىۋاتقان يوهان ئىسىملىك دىندار پادىشاھ مۇسۇلمان دۇنياسىغا ھۇجۇم قىلغانمىش . ئەمەلىيەتتە بولسا ، قارا خىتايلار ئامۇ دەرياسى بويىغا كېلىپ توختاپ قالغاندى . كېيىن دەريادىن ئۆتۈپ ، دەريانىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ شەھىرىنى بويسۇندۇردى . بۇخارا ۋە خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل مۇسۇلمانلار تۈركىستانى قارا خىتايلارنىڭ ئالىي

ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئۆتتى . قارا خىتاي ئىمپېراتورلىرى تۈزۈلۈپ
 رى بېسىۋالغان يەرلەردە «گۆرخان» ئۇنۋانىدا (مەيلى مۇسۇلمان
 لاردا بولسۇن ياكى موڭغۇللار ئىچىدە بولسۇن) ئاتالدى . مەزكۇر
 ئۇنۋان يا بۇرۇن ياكى كېيىن تارىختا ئۇچرىمايدۇ ۋە بۇ ئۇنۋاننىڭ
 كېلىپ چىقىشى بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا . مۇسۇلمان ئاپتورلىرى
 رى بۇ ئۇنۋاننى «شاھنشاھ» دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ^① .
 «كۆر» (گۆر — تەرجىماندىن) ئاتالغۇسى ئېھتىمال ، قەدىمكى
 تۈركچىدىكى «كۈر» ياكى «كۈل» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن .
 بۇ سۆز ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ، گەردىزى ۋە مەھمۇد
 كاشغەرىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ . گۆرخان ھاكىمىيىتى ئاس-
 تىدىكى يەرلەر ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، خارەزىمدىن تاكى ئۇيغۇر
 ئېلىگە قەدەر سوزۇلغان ئىدى . ئەمما جۇڭگودا ئۇلارنىڭ ئىگىلى-
 گەن يېرى يوق ئىدى . گەرچە ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ ، جۇڭگو
 تارىخچىلىرى غەربىي لياۋنى خەنزۇ ئىمپېراتورلىرىنىڭ خانلىقى
 قاتارىدا يازىدۇ . جۇڭگونىڭ قوللىنىۋاتقان ئادىتى بويىچە ئىمپېرا-
 تورلارنىڭ ناملىرى «سۇلالە يىلنامىلىرى» غا كىرگۈزۈپ يېزىلات-
 تى . ئەمما قارا خىتايلارغا كەلگەندە بولسا ، ئۇلارنىڭ يىلنامىلىرى
 رى باشقا مۇھىمراق بىرەر ۋەقەگە توغرىلىنىپ يېزىلىپ ، ئۇلار-
 نىڭ ئىمپېراتورلىرىنىڭ ئىسىملىرى كۆرسىتىلمەيدۇ . بۇنىڭ
 نەتىجىسىدە چەت ئەللىكلەر جۈملىدىن ياۋروپالىقلار ئىمپېراتور-
 لارنىڭ نامى ئورنىغا يېزىلغان ئۇلارنىڭ «ئىدارە قىلغان يىللىرى»
 رى «نى كۆپىنچە ئىمپېراتورنىڭ ئىسمى دەپ چۈشىنىدۇ . جۇڭ-
 گو تارىخىدا جۇڭگودىكى يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان يات ئۇرۇق-
 نىڭ سۇلالىسىنى يەنىلا جۇڭگو ئىمپېراتورلىرىنىڭ خانلىقى قاتا-
 رىدا تىلغا ئېلىشنىڭ بىردىنبىر ئەمەلىي مىسالى دەل مانا مۇشۇ
 قارا خىتايلاردۇر . 14 - ئەسىردە موڭغۇللار جۇڭگودىن قوغلىۋې-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 528 - بەت ؛ يەنە Menges, Der Titel

تىلدى . بۇنىڭ بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ جۇڭگودىكى مەۋ-
جۇتلۇقىدىن قېلىپ قالدى . چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ موڭغۇ-
لىيىدە «ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللىرى» ئۈستىدە گەپ - سۆز
بولۇنمىدى . پەقەت لياۋ سۇلالىسىلا بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىدى .
بۇ خىل ئەھۋال قارا خىتايلىرىنىڭ جۇڭگو (بارتولد كىتابىدا 天
下 دەپ ئالغان) مەدەنىيىتىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرۈ-
ۋالغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . قارىغاندا ، كى-
شىلەر قارا خىتايلىرىنى باشقا ئۇرۇقتىن بولغان دەپ قارىمىسا
كېرەك .

بىزگە مۇسۇلمان مەنبەلىرىگە يېزىلغان گۇرخانلارنىڭ ئىدا-
رە قىلىش ئۇسۇللىرى توغرىسىدىكى ئازغىنا بىر قىسىم مەلۇمات-
لار يېتىپ كەلدى . ئۇلارغا ئاساسەن قارا خىتايلىرىنىڭ غەربكە
كەلگەندىن كېيىن قوللانغان تىلى خەنزۇ تىلى ، ئىدارە قىلىش
ئۇسۇللىرىمۇ جۇڭگوچە ، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ .
مەسىلەن ، كۈيئوغۇل دېگەن سۆزنى خەنزۇچە «فوما» (附
马) سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن . يەنە «پەيزى» (牌子) دېگەن
سۆزنى ۋەزىپە بەلگىسى ۋە ھۆججەتلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىش-
لەتكەن . بۇ ئاتالغۇنى كېيىنرەك موڭغۇللارمۇ ئىشلەتكەن . قارا-
خىتايلىرى سۇلالىسىنىڭ ئادەتتىكى كۆچمەنلەر دۆلىتىدىن پەرقى
شۇ بولدىكى ، بۇ دۆلەتتە يەرلەر سويۇرغاللىققا بېرىلمىدى . بى-
رىنچى گۇرخان توغرىلۇق توختالغاندا ، ئۇنىڭ ھەرقانداق ئادەمگە
100 نەپەردىن ئارتۇق ئەسكەر ئوتۇشقا رۇخسەت قىلمايدىغانلىقى
ئېيتىلىدۇ ، ئەمما ئۆزلىرىگە بېقىنغان ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا
ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىش پىرىنسىپىنى كەڭ قوللانغان . قارا
خىتايلىرى بالاساغۇندىلا قاراخانىيلارنىڭ بۇرۇنقى ئىدارە قىلىش
ئۇسۇللىرىنى بىكار قىلغان . چۈنكى ، بۇ يەر گۇرخاننىڭ قارارگا-
ھى بولۇپ قالغاچقا ، بۇ يەرلەرنى گۇرخان ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇر-
غان . ئەمما بۇ شەھەردىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئىسلام دىنىغا

ئېتىقاد قىلاتتى ، كېيىنمۇ شۇ پېتىچە قېلىۋەردى . بويىنى ئېلىپ
ۋالغان باشقا يەرلەردىكى خانلار ، مەسىلەن ، قەشقەر ۋە مابۇر ئۆي -
نەھەردە قاراخانىيلار ۋاقتىدىكى خانلار ئۆز ئورنىدا قېلىۋەرگەن .
غەربتە خارەزىم ، شەرقتە ئۇيغۇر ئېلىدىمۇ شۇنداق بولدى . گۈز
خانغا ئىتائەت قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئۇنىڭغا ئولپان تۆلەش
بولدى . بۇنىڭدىن باشقا ، بەزى خانلارنىڭ يېنىدا گۆرخانلارنىڭ
ۋەكىللىرى تۇردى . ئىتائەتمەنلىكىنى ئىپادىلەشنىڭ بۇ شەكلى
بەزىدە تېخىمۇ ئاسانلاشتۇرۇلدى . گۆرخانغا ۋەكىللىك قىلغۇچى
كىشى ئۆزلىرىگە بېقىنغان ھۆكۈمراننىڭ سارىيىغا يىلدا بىرەر
قېتىم ئولپان ئېلىشقىلا كېلىپ كېتەتتى . بۇنداق ئۈسۈل كېيىن
موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىمۇ قوللىنىلدى . بېقىندى ھۆكۈمران تې -
گىشلىك ئولپاننى گۆرخانغا ئۆزى تاپشۇرۇپ بېرىش ھوقۇقىغىمۇ
ئىگە ئىدى . قارا خىتايلارنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۈسۈلى بويىچە
ھەر بىر ئائىلىگە سېلىق سېلىش سىستېمىسىمۇ بولغان . بىر
ئائىلىدىن بىر دىنار ، يەنى بىر ئالتۇن تەڭگە سېلىق ئېلىپ
تۇرغان . بىراق بۇ سىستېما مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ،
كۆچمەنلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە زىت كېلىپ قالغان . كېيىن موڭغۇل -
لار جۇڭگونىڭ ئۆزىدىمۇ ھەر بىر جانغا سېلىق سېلىش ئۈسۈلىنى
قوللىنىشقا ئىنتىلگەن ، ئەمما بۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ قاتتىق
قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . لېكىن بىز قارا خىتايلارنىڭ يېڭى چارە -
لىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىز قالدۇرماي قالمىغانلىقىنى ، يەنى
19 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىمۇ ئۆي بېشىغا
سېلىق سېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز . قوقان خانلىقى دەۋرىدە تاش -
كەنتتىكى ھەر بىر ئائىلىدىن سېلىق ئېلىنغان . بۇ سېلىق بۇرۇند -
قى چاغدا تۈزۈلگەن بىر جەدۋەل بويىچە ئېلىنغان بولۇپ ، بۇ
چاغدىكى سېلىق ئېلىنغان ئائىلە سانى شۇ چاغدىكى ئائىلە سانى -
دىن ئاز بولغان . قوقان خانلىرى ۋاقتىدىمۇ 12 - ئەسىردىكى
گۆرخانلار ۋاقتىدىكىدەك بىر ئائىلىدىن بىر دىنار ، يەنى بىر

ئالتۇن تەڭگە سېلىق ئېلىنغان^①. ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىش شۇكى ، 12 — 19 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا خەلق تىن ئېلىنىدىغان سېلىقلار تۈزۈمى توغرىسىدا مەلۇماتلار بەك ئاز . بىزگە شۇنسى بەك غۇۋاكى ، گۆرخان دۆلىتى — قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە قىلىش تۈزۈمى بىلەن قوقان خانلىرىنىڭ تۈزۈملىرى ئوتتۇرىسىدا تارد - خىي باغلىنىش بارمۇ ياكى يوقمۇ ، ياكى بۇلار تاسادىپەن توغرا كېلىپ قالغانمۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەر ئېنىقسىز .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا يىراق شەرق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان خەلقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق ئورناتقانلىقى ئەمەس - يەنى قانداق تەسىر پەيدا قىلغاندۇ ؟ دېگەن مەسىلە ھازىرغىچە تالاش - تارتىش ئىچىدە تۇرماقتا . ماركۇارتنىڭ «پولوۋېتسىلار - نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا»^② دېگەن ئەمگىكى باشقا نۇرغۇن مەسىلىلەر قاتارىدا مۇشۇ مەسىلىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى . ماركۇارت بۇ ئەسىرىدە گۆرخانلار دۆلىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىدى . ماركۇارت 12 — 13 - ئەسىرلەر^③ نىڭ سەلتەنەت - سىز تارىخىدا قارا خىتاي دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھۆ - كۈمرانلىقى ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ ، دەيدۇ . بىراق مارك - ۋارت ئۆزىنىڭ بۇ پىكىرىنى بىرەر پاكىت بىلەن ئىسپاتلاپ بەرمەي - دۇ . قارىغاندا ئۇنىڭ بۇ ھۆكۈمى ئۇنىڭ ئىسلامىيەت ۋە تۈركىي خەلقلەرنى ئىنكار قىلىدىغان پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ كې - رەك .

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كۈنلىرى كۆڭۈلدىكىدەك ئۆتمە - دى . بۇ دۆلەتتە مۇسۇلمانلار ۋە كۆچمەنلەر دۆلىتىدىكىدەك ئۆ - رۇقچىلىق تۈزۈمى ۋە سۇيۇرغاللىق سىستېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك

① ماللىنىتىكى : «بىرنەچچە بەت» ، 176 - بەت .
 ② ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 25 - بەت .
 ③ ماركۇارت : «كۇمانلار» ، 209 - بەت .

جېدەل - ماجىرالار بولمىدى . لېكىن دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى نەچچە قېتىم قولدىن - قولغا ئۆتۈپ ، ئاياللار ۋە ئۇلارنىڭ ئاشنىلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى . شۇنداق ئايال ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرسى ھەتتا ئۆزىنىڭ ئاشنىسىنىڭ قىلمىشى تۈپەيلى خەلق ئىچىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشكە سەۋەب بولدى . بۇ جىددىي ۋەزىيەتنى پەسەيتىش ئۈچۈن بۇ ئايال ھۆكۈمران ھېلىقى ئاشنىسىنى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى . گۆر خانلارنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇ چوڭ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى ئۈچۈن بىرەر چارە قوللانغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئەگەردە گەپكە كىرمەيدىغان ، تىنچ يۈرمەيدىغان ئەمەلدارلارنى قورالسىز لاندۇرۇشقا تۇرۇنۇشلار بولدى دېيىلىدىغان بولسا ، بۇ يەردە قاراخانىيەلەر قوشۇنلىرىدا خىزمەت ئۆتەۋاتقان قارلۇقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن . قارا خىتايلار ئۇلارنى قورالسىز لاندۇرۇپ ، دېھقانچىلىققا سالماقچى بولغان ، ئەمما بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان . قارا خىتايلار ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي ، قارلۇق سەركەردىلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى بېسىقتۇردى . ئومۇمەن ئالغاندا ، گۆر خانلار دۆلىتىنىڭ ئىچكى - تاشقى جەھەتلەردە بىرەر مەزگىل تىنچ ئۆتكەن ۋاقتى بولغانمۇ - يوق ، بۇنىسى نامەلۇم . خارەزىم گۆر خانلارغا ئىتائەت قىلغان بولسىمۇ ، مەغلۇبىيەتتىن ئۆزىنى ئوڭلىۋالغان سۇلتان سەنجەر خارەزىمگە ھۇجۇم قىلغاندا ، گۆر خانلار خارەزىمگە ھېچقانداق ياردەم بەرمىدى . گۆر خانلارنىڭ تۈركىستاندا يۈز بەرگەن توپىلاڭلارغا ئارىلاشقانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق . قارا خىتايلارنىڭ ۋەكىللىرى تۈركىستاندا ئالىي مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلدى دېگۈدەك بىرەر ئالامەتتىنمۇ تاپماق تەس . يەنى ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، ئۇلارنىڭ تۈركىستاندا يۇقىرى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغان دەپ ، بىرەر ۋەكىلنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيمىز . بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ، ئەڭ ئاخىرقى گۆر خانغا

ۋەزىر بولغان ئادەم ، مەھمۇد باي دېگەن ئادەم بولۇپ ، ئۇ مۇسۇل-
مان سودىگەر ئىدى . دېمەك ، ئۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى
ئىدى .

قارا خىتايىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن بۇ ئىمپې-
رىيە ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيە دائىرىسىدە بىرنەچچە خىل
مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئامىللارمۇ مەيدانغا كەلدى . ئە-
گەردە قارا خىتايىلار دۆلىتى بۇلارغا مەدەنىيەت جەھەتتىن تەسىر
كۆرسەتتى دەيدىغان بولساق ، بۇ تەسىر پەقەت شۇ بىرنەچچە خىل
مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرۇشقا ئورۇنۇشتىنلا
ئىبارەت بولدى . غەرب تەرەپتىكى مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايون-
لارنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتى قارا خىتايىلار ھاكىمىيىتىگە ئىتائەت
قىلىدىغان بولغاچقا ، غەرب تەرەپكە غەيرىي ئىسلام مەدەنىيەت
ئامىللىرىنىڭ تارقىلىشى مۇقەررەر ئىدى . يەتتەسۇ رايونى ۋە چۇ
دەرياسى ۋادىسىدا ساقلىنىپ قالغان سۈرىيە تىلى ۋە تۈركىي تىلدا
يېزىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرى تا ھازىرغىچە تولۇق
چۈشەندۈرۈپ بېرىلمىدى . بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ، شۇنداقلا ئىس-
سىقكۆل ھەمدە چۇ دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ
كۆپ قىسمى 14 - ئەسىرگە ، يەنى موڭغۇللار دەۋرىگە ئائىت-
تۇر . ئەمما چۇ دەرياسى ۋادىسىدىن بايقالغان بەزى يادىكارلىقلار
13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ، يەنى قارا خىتايىلار دۆلىتى دەۋرىگە
مەنسۇپتۇر . رۇس ئاكادېمىكى كوكوۋسوۋ يەتتەسۇ رايونىدىن تې-
پىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىنى تۇرپاندىن تېپىلغان
خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، تۇرپان-
دىن تېپىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرى ، يەتتەسۇدىن
تېپىلغان خرىستىئان دىنى يادىكارلىقلىرىنىڭ سەۋىيىسىدىن يۇ-
قىرى تۇرىدۇ ، دەپ كۆرسەتتى . بۇنىڭدىن خرىستىئان دىنىنىڭ
تەسىرى غەربتىن شەرققە قاراپ تارقالغان بولماستىن ، بەلكى

بەزى جايلاردا شەرقتىن غەربكە تارقالغان^① دېگەن بەرەزىگە كىلىدۇ. مىز. ئۇيغۇر خرىستىئانلىرىدىن باشقا، يەنە ئۇيغۇر بۇددىستلىرىمۇ غەربتىكى رايونلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. قاراخەتتايلار دەۋرىدە بۇنداق مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى. ئەمما موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە، 1253 - يىلى سەيياھ رۇبىرۇك، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قايالىقتا ئۇيغۇر بۇددادا راھىبلىرىنى ئۇچراتقان. بۇ ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بۇ يەرلەرگە بەلكىم قارا خىتايىلار دەۋرىدە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، ئەمما بۇ تەخمىننى ئىسپاتلاپ بەرگۈدەك پاكىت يوق. 11 - 12 - ئەسىرلەر خرىستىئان دىنىنىڭ تەشۋىقاتى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇۋاتقان چاغلار ئىدى. بىز نۇرغۇنلىغان موڭغۇللارنىڭ شۇ دەۋرلەردە خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارغا ئىگىمىز. پەقەت خرىستىئان مەنبەلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام مەنبەلىرىدىمۇ غەربىي موڭغۇلىيىدىكى نايمانلار خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ، شۇنداقلا شەرقىي موڭغۇلىيىدىكى كېرەيلەرمۇ خرىستىئان دىنىدا ئىدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. تەتقىقاتچى، پروفېسسور پېللىئوت جەنۇبىي موڭغۇلىيىدە — جۇڭگو چېگرسىغا يېقىن جايدا ياشىغۇچى ئوغۇتلارمۇ خرىستىئان دىنىدا، دەپ كۆرسىتىدۇ^②. خرىستىئان دىنىنىڭ تەشۋىق - تەرغىباتىغا ئۇيغۇرلارمۇ قاتناشقان. چىڭگىزخان نايمان يەرلىرىدە نايمان پادىشاھىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ مۆھۈرچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان بىر ئۇيغۇرنى كۆرگەن ۋە بۇ ئۇيغۇر ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تونۇشقان. يەتتە سۈدىكى خرىستىئان مۇخلىسلىرىنىڭمۇ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ئۇلارنىڭ قوللانغان ساناق ساناش ئۇسۇلى ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ، يەنى

① كوكوۋسوف: «سۈرىيىچە - تۈركچە ئېنىگرافىكا»، 778 - بەت؛ «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 2 - قىسىم، 265 - 298 - بەتلەر؛ مالىق: «موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى يادىكارلىقلار»، 75 - 86 - بەتلەر.

② P. Pelliot, Chretiens, p629sq.

ئۇيغۇرلار «11» دېگەن ساننى «بىر يىگىرمى» سۆزى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلنى ئورخۇن يادىكارلىقلىرى ۋە ئۇيغۇرچە تېكىستلەردىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ^①. ئۇيغۇر خرىستىئانلىرىنىڭ مەركىزى، تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى بۇلا-يىق (ھازىرقى بۇيۇق — تەرجىماندىن) بولسا كېرەك. بۇ يەردىن سۈرىيە تىلى، سوغدى تىلى ۋە تۈركچە يېزىقلاردا يېزىلغان خرىستىئان دىنىغا دائىر تېكىستلەرنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى^②. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يەتتەسۇدىكى خرىستىئان مۇخلىسلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان ئېلىپبەسىنى قوللانماستىن سۈرىيىلىكلەرنىڭ ئېلىپبەسىنى قوللانغان ۋە ئۇنىڭغا بەزى يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان.

دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى ئەزەلدىنلا سودا - تىجارەت پائالىيىتى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن. كېرەيلەرنىڭ خرىستىئان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدىكى سۈرىيىدە تارقالغان خەۋەرلەردە، كېرەي خانىنىڭ مەزكۇر دىن تەلىماتىنى خرىستىئان سودىگەرلەردىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئېنىق يازىدۇ^③. شۇنىسى ئەجەب - لىنەرلىككى، موڭغۇلىيىدىكى ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى ھەققىدىكى ماتېرىياللار كەمچىل بولسىمۇ، لېكىن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولىنىڭ خرىستىئان سودىگەرلەرنىڭ خرىستىئان دىنى تەشۋىقاتىدا ئوينىغان رولىدىن خېلىلا گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. موڭغۇللار تۈركىي خەلقلەردىن سودىگەر مەنەسىدىكى «سارت» ئاتالغۇسىنى قوبۇل قىلدى. خۇددى سوغدى سۆزىدىن سوغداق سۆزى ياسالغانغا ئوخشاش، كېيىن سارت سۆزىدىن سار-

① كوكوۋسوق: «سۈرىيىچە - تۈركچە ئېپىگرافىكا»، 789 - بەت، يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 2 - قىسىم، 383 - بەت.
 ② مۇللىير: «ئۇيغۇرىكا»، 1 - توم، 4 - بەت.
 ③ ئەبۇل فاراجنىڭ «سۈرىيە سالتاتىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان نەقىل، ئوپپەرت: «ئاقساقال بوھان»، 89 - بەت.

تاق سۆزى ياسالغان . موڭغۇللار سارتاق سۆزى بىلەن موڭغۇلىيە زېمىنىغا كېلىپ سودا - تجارت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودا گەرلەرنى ، يەنى ئىرانلىق مۇسۇلمانلارنى ئىپادىلىگەندى خەلق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بۇ ئاتالغۇغا موڭغۇللار يەنە «تاي» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ، بۇنىڭ بىلەن شۇ خەلقنىڭ ئەرلىرىنى ئىپادىلىگەن . شۇنداق قىلىپ «سارتاقتاي» دېگەن ئاتالغۇ «سار- تاق ، يەنى سارت خەلقىنىڭ ئەرلىرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن . ئىران ئىسلام مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ موڭغۇل- يىدىكى پائالىيىتىنى شۇ چاغلاردا خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان تۆۋەندىكى بىر رىۋايەتمۇ ئىپادىلەيدۇ . بۇ رىۋايەتتە ئىپتىلىشىچە ، سارتاقتاي ئىسمىدىكى ناھايىتى كۈچلۈك بىر قەھرىمان بولۇپ ، بۇ ئادەم چوڭ دەريا ۋە كۆللەرگە ماھىرلىق بىلەن چوڭ ، كۆر- كەم ، مۇستەھكەم ۋە ھەيران قالارلىق توغانلارنى ياسىغان ئى- كەن^② . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇنداق سۇ ئىنشائات تېخنىكىلىرىنى مۇسۇلمانلار موڭغۇللارغا ئۆگەتكەن بولسا كېرەك . موڭغۇللار سارتاقلار ياكى سارتاقتايلارنى مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ ۋەكىللى- رى سۈپىتىدە ئەمەس ، مۇئەييەن مەدەنىيەت تىپىنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تونۇغان . مەسىلەن ، چىڭگىزخان ئۆزىگە ئىتائەت بىل- دۈرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆكۈمرانى قارلۇق ئارسلانخاننى سار- تاق دەپ ئاتىغانىدى^③ . ئارسلانخان يەتتەسۇننىڭ شىمالىدا ياشىغان بولۇپ ، قارلۇق ئىدى . پارس تىلىدا ئەمەس ، تۈركىي تىلدا سۆزلەيتتى . موڭغۇللار يەنە شۇ سارت ئاتالغۇسىدىن «سارتاغۇل» ياكى «سارتاۋۇل» ئاتالغۇلىرىنى ياسىدى . بۇ ئاتالغۇمۇ شۇ چىڭ- گىز زامانىسىدىكى تېكىستلەردە ئۇچرايدۇ . «سارتاغۇل» ئاتالغۇ- سىنى كېيىن رەشىدى «تاجىك»^④ دەپ تەرجىمە قىلدى . ئىبن

① «تارىخى رەشىدى» ، بېرىزىنا نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا ، 1 - توم ، 65 - تېكىست .
 ② پوتانىن : «ئوچىرك» ، 2 - توم ، 170 - بەت ؛ 4 - توم ، 285 - بەت .
 ③ «تارىخى رەشىدى» ، بېرىزىنا نەشرى ، 1 - توم ، 171 - تېكىست .
 ④ «تارىخى رەشىدى» ، بلوشېت نەشرى ، 54 ، - 55 - بەتلەر .

مۇقەننا بولسا بۇ ئاتالغۇنى «مۇسۇلمانلار»^① دەپ تەرجىمە قىلدى .

سارتاقتاي توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە موڭ-خۇلىيىدىكى ئىسلام دىنى تەشۋىقاتى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنىڭ كەم بولۇشى ، مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھېچقانچە مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . بۇ خۇددى ھازىر ياۋروپا سودىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى خرىستىئان دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن ھېچقانچە مۇناسىۋىتى بولمىغانغا ئوخشاش . موڭغۇللار دەۋرىدە باي سودىگەرلەر مەدرىسە ۋە خانىقالار سالىدى . لېكىن بۇ سودىگەرلەر بىلەن ئىسلام دىنى ۋە كىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورتاق دىنى مۇناسىدە ۋەت يوق ئىدى . بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆپ ھاللاردا دۈشمەنلىك مۇناسىۋەت بولۇپ كەلگەن^② .

مۇسۇلمانلار سودىسىنىڭ ھازىرقى ياۋروپا سودا - تىجارىتى بىلەن بولغان ئەڭ چوڭ پەرقى شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى ، مۇسۇلمانلار سودا - تىجارىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن باغلانغان ئەمەس . خەلىپىلىك يىمىرىلگەندىن كېيىن ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ سىياسىي چېگرىسى ئۇ ياكى بۇ سۇلالىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ياكى ئاجىزلىقى بىلەن بەلگىلىنىدىغان بولدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ چېگرىلار پات - پاتلا ئۆزگىرىپ تۇردى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى مۇشۇ ئۆزگىرىشلەردىن مۇستەقىل ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى . بىرقەدەر كۈچلۈك ۋە مۇستەھكەم بولغان سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە يايلاقلاردا مۇسۇلمانلار

① مېلىئورانسكى : «موڭغۇل تىلى توغرىسىدا ئەرەب تىلچىلىرى» ، 75 - بەت ؛ ئىبن مۇقەننەنىڭ كىتابى ، رىفاۋەت نەشرى ، 194 - بەت .
② سەيبىدىن باھارنىڭ ھەبەش ئامىدقا بېغىشلانغان شېئىرى (بارتولد) : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 102 - بەت . خاندەمىرنىڭ «موڭغۇل خانلىرىنىڭ تارىخى» دىكى ئەبۇ ياقۇپ سەككاكىغا ئائىت مەزمۇن ، تېھران نەشرى ، 3 - توم ، 28 - بەت .

دىن كېيىنلا پەيدا بولغان بولسا كېرەك .
 ئۇ چاغلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغاچقا ، باشقا ھەرقانداق مەدەنىيەتنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن توقۇنۇشى ، ئاخىرقى ھېسابتا ، ئىسلامىيەتنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشى بىلەن ئاخىرلاشتى . قارا خىتايلار جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن ئىكەنلىكى تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلىقتىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇللارغا ئوخشاش مۇسۇلمان بولۇپ كەتمىدى . ئەمما قارا خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا مۇسۇلمانلارنىڭ يات دىندىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشى (گەرچە موڭغۇللار دەۋرىدىكىدەك ئۈنچە كەڭرى بولمىسىمۇ) ئىسلامنىڭ تارقىلىش دا-ئىرىسىنى كېڭەيتتى . قارا خىتايلار بۇ رايونلاردا پەيدا بولغاندا بالاساغۇن خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا ئىسلام دىنى تارقالمىغانىدى . كىشىلەر بۇنىڭدىن تەخمىنەن بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىتتىن كېيىن يەنى موڭغۇللار يېڭى باش كۆتۈرۈپ چىققان ۋاقىتتا يەتتە سۇننىڭ شىمالىدا قارلۇق خانى ئارسلانخاننىڭ يەرلىرىنىڭ بولغانلىقى ، ئارسلانخاننىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى تاپقان . ئەمما ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە تەخمىنەن مۆلچەردىنلا ئىبارەت . رۇبىرۇك ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئالا كۆلگە بېرىشتا شۇ يەردىن (قايالىقتىن — تەرجىماندىن) ئۆتكەنكەن . قارىغاندا ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا ماڭغان يولى ھازىرقىغا قارىغاندا بالقاش كۆلىگە تېخىمۇ يېقىن بولغان بولسا كېرەك . چۈنكى رۇبىرۇك يولىدا كېتىۋېتىپ بالقاش كۆلىنى كۆرگەن . قايالىق شەھىرىلا ئەمەس ، قارلۇق خانلىقىمۇ قارا خىتايلار دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەندى ۋە قارلۇق خانى گۇرخانغا بېقىندى ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدە ۋە قارا خىتايلارنىڭ ھۇجۇمى توغرىسىدا يېزىلغان بايانلاردىمۇ تىلغا ئېلىنمىغان يەنە بىر شەھەر — غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالغا جايلاشقان ئالمالىق شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى موڭ-

غۇللار كېلىشتىن بۇرۇن گۇرخاننىڭ ۋاسالى سۈپىتىدە مەس ، بەلكى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيانچى ، بۇلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە (بۇ شاكىنىڭ باشلىقى قارلۇقلاردىن ياكى قاڭغىلاردىن چىققان بولسا كېرەك دەپ مۆلچەرلىنىدۇ) ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان (بۇنداق زىددىيەتلىك كۆزقاراشلارنى بىز بىر ئەسەرنىڭ بىرنەچچە خىل كونا قوليازىملىرىدا كۆرىمىز ، جۇۋەينىنىڭ «تا-رىخى جاھانكۇشاي» ناملىق ئەسىرى بۇنىڭ بىر مىسالى^① . بۇ قوليازىملار 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 13 - ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ۋەقەلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بىرىنچى قول مەنبە ھېسابلىنىدۇ . قانداقلا بولمىسۇن ، ئالمالىقنىڭ ھۆكۈمرانى مۇسۇلمان ئىدى . شۇ نەرسە بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇكى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا يات دىندىكى قارا خىتايلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە قارا خىتاي گۇرخانلىرىنىڭ ۋەزىرلىرى مۇسۇلمانلاردىن بولغان . نەتىجىدە بۇرۇن مۇسۇلمانلار ئىگىدارچىلىق قىلىمىغان يەرلەردە كېيىن يېڭىدىن مۇسۇلمان رايونلىرى مەيدانغا كەلدى^② . ئىسلام دىنىنى شەرققە كېڭەيتىش خېلىلا تەس بولدى . مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇرلار ئىسلامنىڭ كېڭىيىشىگە توسقۇن بولۇپ تۇراتتى . مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چېگرىسى موڭغۇل ئىمپېرىيەسى شەكىللەنگەن مەزگىلدە خۇددى مەھمۇد كاشغەرىي كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ، يەنىلا كۇچاننىڭ شەرقىگە توغرا كەلدى . تۈرك مۇسۇلمانلىرىنىڭ بىر باھادىرى خىزىربەگ ئۇيغۇرلار ئۈستىدىن قىلغان غەلبىسى بىلەن داڭق چىقارغان . ئۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار تىنچ خەلق ئىدى ، ھەربىي جەھەتتە باتۇرلار قارشىلىق كۆرسەتمەي مېڭىدى . خىزىربەگ قەشقەر خانىغا كۆرسەتكەن ياردىمى ئۇچۇن ، قەشقەر خانى تەرىپىدىن خان ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان^③ .

① جۇۋەينى : «تارىخى جاھانكۇشاي» ، قازۇن نەشرى ، 1 - توم ، 57 - بەت (3) .
 جۇۋەينىنىڭ بۇقىرىقى ئەسىرى ، قازۇن نەشرى ، 2 - توم ، 89 - بەت .
 ② ئەۋفى ، بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 95 - بەت .
 ③

مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقتىكى چېگرىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى چەرچەن ئىدى . 13- ئەسىردە ماركوپولو ۋاقتىدا لوپنور ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرمۇ مۇ- سۇلمان بولغانىكەن .

تۈركىي خەلقلەر ئەينى ۋاقىتتا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدا زادى قانداق رول ئوينىغان بولغىنىنى ، دې- گەن مەسىلە مۇرەككەپ بىر مەسىلە . تۈركىي خەلقلەر ھېچقانداق بىر يەردە ئەرەب - پارىس مەدەنىيىتىگە بويسۇنغان ئەمەس ئىدى . تۈركىي خەلقلەر ھېچقاچان ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى يوقاتقان ئەمەس ئىدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، ئەرەب ، پارىس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شۇقەدەر كۈچلۈك بولدىكى ، تۈركىي تىل ھېچ يەردە دۆلەت تىلى ۋە مەدەنىيەت تىلىغا ئايلىنالمىدى . ئەڭ غەربتە ، كىچىك ئاسىيادىكى تۈرك دۆلىتىدە ئەرەب تىلى 13 - ئەسىرگىچە يەنىلا دۆلەت تىلى بولۇپ كەلدى . بۇ مەلۇمات 14 - ئەسىردە پارىس تىلىدا يېزىلغان ئاپتورى نامەلۇم بىر ئەسەردە بېرىلگەندۇر^① . لېكىن مەن بۇ مەلۇماتتىن شۈبھىلىنمەن . ماكس ۋان دېگەن كىشى ، پارىسلارنىڭ داستانلىرىنىڭ سۇلتانلارغا قاتتىق تەسىر قىلغانلىقىنى كەيخىسراۋ ، كەيقۇبات دېگەن سۆزلەرنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ كۆرسىتىپ بەرمەمدۇ ، شۇ سۆزلەر بىلەن بىرگە يەنە تۈركچە ئىسىملارمۇ يولۇقىدۇ ، مانا بۇلار ، سۇلتانلار ئۆزلىرىنىڭ تۈركلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىغان- لىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەمدۇ ، دەيدۇ . بۇ بايانلارنى ئىراندىكى سالجۇقىيلار خانلىقى باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرگىمۇ ۋە قاراخانىي- لار خانلىقى باشقۇرۇپ تۇرغان تۈركىستانغىمۇ تەدبىقلىغىلى بو- لىدۇ . سالجۇق سۇلالىسىدا پارىس تىلى تەدرىجىي ھالدا ھۆكۈمەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىلغا ئايلاندى . تۈركىستاندا ، يەنى قاراخانىيلار

① «خاتىرە» ، 18 - توم ، 129 - بەت .

خانلىقنىڭ يەرلىرىدە ئەرەب تىلى پارس تىلى ئەسلىدىن بىرگە مەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل ساھەسىدە قەدەممۇقەدەم سىقىپ چىقىرىلدى. شۇنىسى دىققەتكە ئەرزىيدۇكى، 10 - ئەسىردە يەنى سامانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئەرەب تىلىدا «بۇخارا تارىخى» يېزىلدى. بۇ ئەسەر 12-ئەسىردە پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىندى^①. بۇ ئەسەرنىڭ پارس تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى شۇ چاغدىكى ئادەم-لەرنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇشقا ئانچە قىزدىقىپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دىنىي مائارىپتا پارس تىلى ھەتتا ئەرەب تىلىنىمۇ سىقىپ چىقاردى. مۇدەرىسلەر پارس تىلىدا دەرس سۆزلەيدىغان بولدى^②. بۇنداق ئەھۋال باشلاندىغۇچە دىنىي تەربىيە باسقۇچىدىمۇ مەۋجۇت ئىدى. «نشاپۇر تارىخىنىڭ داۋامى» نىڭ ئاپتورى مەجىددىن ئابدۇل غاففارى (ھىجرىيە 451 - يىلى، مىلادىيە 1059 — 1060 - يىللىرى تۇغۇلغان) تۇغرىسىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىمۇ بۇ مۇئەللىپنىڭ بەش ياش ۋاقتىدىن تارتىپلا پارس تىلى ئارقىلىق دىنىي دەرسلىكلەرنى ئۆگەنگەنلىكى بايان قىلىندۇ^③. ئەھۋال گەرچە يۇقىرىقىدەك بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلار دۆلىتىدە 12 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەنىلا ئەرەب تىلى ئىشلىتىلدى، تېخى سوت ھۆكۈملىرىدەمۇ ئەرەب تىلىدا چىقىرىلدى. مەن ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ «شەرقشۇناسلىقنىڭ لوندون تارمىقى» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلدۇرغان سوت ھۆكۈمىمۇ ئەرەب تىلىدا يېزىلغانىدى. بۇ ئىش «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق دىداكتىك داستان يېزىلغان بۇغراخان دەۋرىگە ئائىتتۇر^④. ئەمما شۇ چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان ھۆججەتلەر شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھەتتا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىسى

① «تارىخى نەرسى»، شېقىر نەشرى، 2 - بەت .

② D. گرېنۋى نەشرىگە تەييارلىغان «نەسەب شەجەرىسى لۇغىتى»، 50 - بەت (B) .

③ كۆپرەك قوليازمىسى، 1152 - بەت .

④ بارتولد ئەسەرلىرى، 5 - توم، 421 - بەت .

بەك ئاز بولغان سەمەرقەنت (ئۆزكەنت) تىمۇ دۆلەت ئورگانلىرىدا ئىشلىتىدىغان ئاتالغۇلاردا يولۇقىدىغان تۈركىي تىلمۇ تېخى سە- قىپ چىقىرىلمىغان . مەسىلەن ، تۈركىي تىلدا سۈپەت ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان «ئۇلۇغ» سۆزى ۋەزىر سۆزىنىڭ ئالدىغا ئىشلى- تىلگەن . 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سەمەرقەنت خانى قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگە «سۇلتان ئەس سالاتىن — سلطان السلاطين» دەپ يېزىلغان . خانلار تۈركچە ئىسىملارنى ، بولۇپمۇ تۈركچە ئۇنۋانلار- نى سۇلالە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋاقتى- لىرىغىچە قوللىنىپ كەلگەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، تارىختا موڭغۇ- لىيىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوغۇز ۋە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئادەت- لىرىمۇ ساقلىنىپ قالغانىدى . خان ئادىتى بويىچە تەختكە ئولتۇر- غاندا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇنۋانىنى يېڭى ئۇنۋانغا ئالماشتۇراتتى . بۇ يېڭى ئۇنۋان خاننىڭ ئىسمى ئورنىدا ئىشلىتىلەتتى . تەخمىنەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا بىر يەردە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىكى ھەر خىل ئۇنۋانلار بىر ئادەمگە قارىتىلغانمۇ ياكى بىرنەچچە ئادەمگە قار- دىتىلغانمۇ ؟ دېگەنلەرنى ئېنىقلاش ، تارىخچىلارغا قىيىنچىلىق تۇغ- دۇردى .

بىزگە مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردا ، سەمەرقەنتتە تۈركىي تىلنىڭ ئەدەبىي تىل بولغانلىقى ھەققىدە گەپ - سۆز يوق . ئوردىدا ۋە خانلارنىڭ يېنىدا پارس شائىرلىرى دائىم تۇراتتى ۋە ئۇلار خانلارنىڭ ھامىيلىقىدا ئىدى^① . تۈركىي تىلدىكى مۇسۇلمان ئەدەبىياتى ئۈچۈن شۇ چاغلاردا قەشقەرىيىدىكى شارائىت بىرقەدەر ئوبدان ئىدى . ئەمما كېيىنچە بۇ يەرگىمۇ پارسلارنىڭ تەسىرى كۈچەيدى . 17 - ئەسىرگە كەلگەندە قەشقەرىيىدە پارس تىلىدا بىر تارىخىي ئەسەر يېزىلدى . ئەمما بۇ ئەسەردە گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بەك كۆپ ئىدى . مانا بۇ ھال ئاپتورنىڭ ئانا تىلىنىڭ

① خىزىرخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكى شائىرلار خۇسۇسىدا نىزامى ئەرزى سەمەرقەنتنىڭ «چاھار ماقالە» ناملىق ئەسىرىدىكى شائىرلارغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىگە قارالسۇن .

پارس تىلى ئەمەسلىكىنى ، ئۇ بۇ تىلدا يېزىشقا تولۇق چىشىپ كەتمىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ^① .

ھىجرىيە 462 - يىلى ، مىلادىيە 1069 — 1070 - يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەردە شۇ يەرنىڭ خانى ئۈچۈن تۈركىي تىلدىكى دىداكتىك داستان — «قۇتادغۇبىلىك» نى يېزىپ چىقتى . يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ ۋاقىتلاردا ئوردىدا ھاجىپ ۋەزىپىسىدە خىزمەت قىلاتتى . ئۇ داسەتانى تۈركىي تىلدا يېزىپ ، تۈركچە «قۇتادغۇبىلىك» دەپ نام بەردى . بۇنىڭ مەنىسى «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» دېمەكتۇر . «قۇت» سۆزى «بەخت» دېگەنلىك بولۇپ ، داستاندا كۆپ ئۇچرايدۇ . ئۇ سۆز يەنە پادىشاھنىڭ ئۇنۋانىنى ئىپادىلەپ ھازىرقى «جانابىي ئالىيلىرى» مەنىسىدەمۇ ئىشلىتىلگەن . بۇ خىل ئەدەبىيات ، باشقىچە ئېيتقاندا ، پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى تەربىيىۋى ئەسەر قەدىمدىن تارتىپلا شەرققە ، جۈملىدىن ئىران دۇنياسىغىمۇ كەڭ تارقالغانىدى . بۇ خىل ئەسەرلەردىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسە شۇكى ، بۇلاردا تارىختا ئۆتكەن ھېكايە - رىۋايەتلەر بايان قىلىنىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بەزى نەزەرىيەۋى مەسلىھەتلەر بېرىلىدۇ ياكى شۇنداق نەرسىلەر چۈشەندۈرۈلىدۇ . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە دەل مۇشۇنداق ئامىللار كەم . ئۇنىڭ ئەسىرىدە تارىختا ئۆتكەن بىرەر شەخس تىلغا ئېلىنمەيدۇ . ئۇ كىتابىدا تىلغا ئالغان پادىشاھ «ئىلىگ» ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئاللىگورىيىلىك شەخستۇر . ئۇ ئادالەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى . ئۇنىڭ پەزىلەتلىرى ۋەزىرلەر ، ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى ۋە ئۆكىلىرىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۆزىگە نەمۇنە قىلغان پارسچە ئەسەر .

① ۋەلىدوف ، شەرق قوليازمىلىرى ، 313 - بەت .

لەردىن تۆۋەنرەك تۇرىدۇ^①.

«كىرىش سۆز» دە ئەرەب ۋە تاجىكلارنىڭ كىتابلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، تۈركىي تىلدىكى كىتابلارنىڭ يوقلۇقى سۆزلىنىدۇ . بۇ بايانلاردىن ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن بۇددا دىنى ، مانى دىنى ۋە خرىستىئان دىنى توغرىسىدا تۈركىي تىلدا يېزىلغان كىتابلارنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ . بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن كۆرگەن مۇسۇلمانچە تۈركىي تىلدىكى شېئىرىيەتتىن تېخى شۇ تىلدا يېزىلغان كىتابلارنىڭ مەيدانغا كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز . بۇ خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن — نەشر قىلىنغان بولسا ئىدى ، قەشقەرنىڭ ئۆزىدە چىقىشى كېرەك ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاھالىلىرى شەھەردە تۈركىي شېئىرلەر ئىچىدە ئەڭ ساپ تىل دەپ قارالغان «تۈركچە قاغانىيە تىلى» دا سۆزلىشىدىكەن . قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەردە قوللىنىدىغان تىل كەنچەك تىلى بولۇپ ، بۇ تىل ساپ تۈركچە ئەمەس ئىدى^② .

«قۇتادغۇبىلىك» ژانىرى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە قەدىمكى تۈرك ئەدەبىياتى بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىغا قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئالدىمىزغا قويۇلغان بىر مەسىلە . «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىزگە ئۈچ خىل قوليازمىسى يېتىپ كەلدى . بىرىسى 1439 - يىلى ھىراتتا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ، قالغان ئىككىسى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان . بۇلارنىڭ بىرىسى مىسىردىن تېپىلغان ، يەنە بىرىسى پەرغانىدىن تېپىلغان . بۇ يەردە بىر مەسىلە — مۇئەللىپ ئەسىرىنى ئەسلىي قايىسى يېزىقتا يازغاندۇ ؟ دېگەن

① مالوف : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 224 ، 299 - 302 - بەتلەر ؛ تېكىست ۋە تەرجىمىسى ، 294 - بەت ؛ بېئىئوگرافىيە ، 302 - 304 - بەتلەر .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىلار دىۋانى» ، 1 - توم ، 31 - بەت .

كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلە ئوتتۇرىغا چىقماقتا^①. داستانغا قويۇلغان نام ۋە «قوت» سۆزىنىڭ «جانابى ئالىيلىرى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىشى قەشقەر دە ئىسلامىيەتنىڭ ، جۈملىدىن پارسلارنىڭ تەسىرىنىڭ ئوردا ھاياتى ئىچىدە تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىسىنى سىقىپ چىقىرىشقا ئۈلگە گۈرەلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن نامنى بىز كېيىن موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز . «چىڭگىز - خاننىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى» دېگەن توپلام «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن نام بىلەن چىقىرىلغان^② . ئۇنىڭغا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ۋە ئىمپېرىيە پارچىلانغاندىن كېيىن تەشكىل قىلىنغان دۆلەتلەردە خۇددى «ياساق» قا ئوخشاش قانۇن دەستۇرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنغان . 15 - ئەسىردە ياشىغان ئىبن ئەرەبشاھنىڭ يازغانلىرىدىن شۇنداق خۇلاسەگە كەلگىلى بولىدۇكى ، موڭغۇللار ئۆزلىرىنى قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىنىمۇ «قۇتاد» دەپ ئاتىغانىكەن . ئىبن ئەرەبشاھ بۇ ئاتالغۇنى چىڭگىزخان ئۆزى كېلىپ چىققان قەبىلىگە يېقىن دەپ قارىغان (ئىبن ئەرەبشاھ خاتا ھالدا «قىتات» نى «قىيات» ئورنىدا ئىشلەتكەن)^③ . «قۇتادغۇبىلىك» ھېچبولمىغاندا ئۆزىنىڭ شۇ نامى بىلەن موڭغۇللارغا تەسىر كۆرسىتىپ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى دەيدىغان قاراشلارمۇ پەيدا بولغانىدى^④ . مەھمۇد كاشغەرىيەنىڭ ئەسىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، قاراخانىيلار خانلىقىدا نىڭ پۇقرالىرى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىمايدىغانلىقى مەلۇم بولدى . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كىتابىنىڭ تىلىمۇ ئۇيغۇرچە بولماي قالدى^⑤ . ئىسلامىيەتنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەن بۇغراخان.

① ئىككىنچى مېتىئالغا بەك يېقىن ، يۇقىرىقىلارغا قارالسۇن .
② «خاتىرىلەر» ، 13 - توپلام ، 15 - بەت .
③ ئىبن ئەرەبشاھ : «فاكىھانى خۇلەفائى» ، مىسىر نەشرىياتى ، 184 - بەت .
④ مېلىتورانسكىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» خۇسۇسىدىكى بايانلىرى . «خاتىرىلەر» ، 13 - توپلام ، 21 - بەت .
⑤ ھازىرقى زاماندىكى تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلىنى قارلۇق تىلى دەپ قارىماقتا ؛ شېرىياكنىڭ «گرامماتىكا ئۈچۈركى» نىڭ 26 - بېتىگە قارالسۇن .

نىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ى (توغرىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ى — تەرجىماندىن) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭمۇ بۇددا دىنى ۋە خىرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ، كېيىن موڭغۇللارغا تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر .

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئېيتقانلىرىدىن ئۇنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىن خەۋىرىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى ئېنىق كۆرۈلمەيدۇ . «قۇتادغۇبىلىك» مەھمۇد كاشغەرىي ئەسىرىنى يېزىش-تىن ئىككى يىل بۇرۇن يېزىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بىرەر كىشى تىل ھەققىدە بىرەر ئەسەر يازمىغانىكەن . مەرھۇم مارتىن ھارتمان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينى سېلىش-تۇرۇپ چىقىپ ، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ، بىرىنچىسى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردا ئەھلى بىلەن يېقىن ئۆتكەن ، مەھمۇد كاشغەرىي بولسا ، خەلق شېئىرىيىتى ئەنگەنلىرىگە يېقىن بولغان^① دەپ ئېيتقان . ئۇنىڭ بۇ پىكىرنى توغرا ۋە ئاقىلانە پىكىر دەپ قاراشقا بولامدۇ ؟ بىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مىسال ئالغان شېئىر - قوشاقلىرى ئىچىدىن ئوردا شېئىرىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرىنىمۇ كۆرىمىز . يەنە بىر تەرەپتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ دىداكتىك مەقسەتلىرى ئۈچۈن خەلق ئەدەبىياتىدىكى ھېكمەتلىك سۆزلەردىن پايدىلانغانلىقىنىمۇ كۆرمەكتىمىز . خۇددى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگەن خەلقنىڭ ئەقىل - پاراستىنىڭ نەمۇنىلىرىگە ئوخشاش ، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئايىرىم يەرلىرىدە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن ئوخشاش تەپەككۈرلەر ئىپادىلەنگەن . «قۇتادغۇبىلىك»نى ئوقۇغانلىكى كىشى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە كۆرسەتكەن «ئەردەم باشى تىل» دېگەن ماقالىنى يادىغا ئالىدۇ . بۇ ماقالىنىڭ مەنىسى : ھەرقانداق پاراستە

① مارتىن ھارتمان : «ۋەزىن» .

ۋە قەھرىمانلىق تىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ، دېگەنلىك ئىدى .
 «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى داغۇق چىققان كاتتا ئەسەر بولغانلىقىنى ، يايىق دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېقىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى ساراچىق شەھىرىدىن تېپىلغان ، لايدىن ياسالغان ساپال كوزىغا «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئېلىندىغان شېئىرلارنىڭ يېزىلغانلىقىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ^② . بۇنىڭدىن باشقا ، تۈركىيىدىمۇ يەنە شۇ مەزمۇندا يېزىلغان «ئەتەبەتۇل ھەقا-يىق» نامىدىكى ئەسەر تېپىلدى ۋە كېيىنرەك نەشر قىلىندى . ئاپتورى ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكەنكى ئىدى . ئەسەر قەشقەر تىلىدا يېزىلىپ ئەمىر داد ئىسپەھسالار بەگكە تەقدىم قىلىنغان . بۇ ئەسەر ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى بىرەر ۋەقە بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان نەسھەت ۋە تەلىم - تەربىيىدىنلا ئىبارەت ئىدى^③ . بۇ ئەسەرنىڭ تېپىلىشى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تۈركىي تىل ئەدەبىياتىدىكى يېگانە بىر ئەسەر ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . تۈركىي تىل ئەدەبىياتىدىكى قەشقەر دەۋرى ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتمىگەن بولسا كېرەك .

بۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى پەقەت خانلارنىڭ ئۇنۋانلىرىدىلا ساقلىنىپ قالغان ئەمەس . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن جۇڭگوچە ناملارنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . بۇنىڭدىن سەل كېيىن جۇڭگونىڭ تايانغۇ^④ دېگەن ئەمەل نامىنىڭ قاراختاي-لاردا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم . بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئەرەبچە ھا-جىپ ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسىگە ئوخشاش ئىكەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 281 - بەتلىك ئاستى ؛
 بروككېلىماننىڭ تەرجىمىسى بويىچە : «مەرىپەتنىڭ ئاساسى تىل» .
 ② سامبىلوۋىچ : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى» ، 42 - بەت .
 ③ «ئەتەبەتۇل ھەقايق» قا قارالغۇ ، نەجىپ ئاستم نەشرى ؛ مالىق : «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» ، 316 - 322 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە شۇ كىتابتىن ئۈزۈندىلەر بېرىلگەن .
 ④ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 281 - بەت .

تايانغۇ سۆزى تۈركچە «تايانماق» سۆزىدىن كېلىپ چىققانكەن . بۇ «ئىشەنمەك» ، «ئۈمىد باغلىماق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . كەن . بۇ نۇقتا يەنە ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى «مەلىكە» مەنىسىدىكى «قۇنچۇي»^① سۆزىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ . «خاتۇن» سۆزى شۇ چاغلاردا «قۇنچۇي» سۆزىگە قارىغاندا ئورنى يۇقىرىراق ئايال-لارنى كۆرسەتكەنكەن .

مەھمۇد كاشغەرىي ماددىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ئىپادىلەشكە ئىشلەتكەن سۆزلەرمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ . «ئۇلاتۇ» كىچىككىنە پاكىز بىر پارچە يىپەك رەخت بولۇپ ، ھەركىم ئۇنى قوينىدا ساقلاپ ئۇنىڭ بىلەن بۇرنىنى سۈرىۋېتىشكە ئىشلىتىدىكەن^② . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، قەدىمكى زامانلاردا رەسلىمۇ ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىمۇ كىشىلەر بۇرۇن سۈرتىدىغان ياغلىق ئىشلەتمىگەن ، قەدىمكى يۇناندىمۇ ئىشلىتىلمىگەن ، مۇسۇلمان دۇنياسىدىمۇ ئىشلىتىلمىگەن . غەربىي ياۋروپادا بولسا ، 15 - ئەسىردىن كېيىن ئاندىن قولىياغلىق ئىشلىتىشكە باشلىغان . دېمەك ياۋروپالىقلارنىڭ قولىياغلىق ئىشلىتىشى ئۇلارنىڭ يىراق شەرق مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇشى ئارقىسىدىلا باشلانغان . قولىياغلىق جۇڭگودا ۋە ياپونىيەدە خېلى بۇرۇنلا ئىشلىتىلگەن . ئۇ جۇڭگونىڭ تەسىرىدە موڭغۇلىيىدىمۇ پەيدا بولغان . تۈركلەردە 11 - ئەسىردە قولىياغلىقنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، كېيىن ئۈزۈلۈپ قالغان يىراق شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدىن بولغان دەپ قاراشقا بولىدىغان ئوخشايدۇ .

قەشقەردىن كېيىن ، مۇسۇلمان تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ مەركىزى خارەزىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىدىكى رايونلىرى بولۇپ قالغان بولسا كېرەك ، بۇ جايلارنىڭ تۈرك

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 181 - بەت ، گابائىن - قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى ، 331 - بەت .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 122 - بەت .

سەككىزىنچى لېكسىيە

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ، خارەزىم جۇغراپىيىلىك جايلىدە شىش ئورنى جەھەتتە كۆچمەنلەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مەدەنىيەتلىك رايونلاردىن كۆپ مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى . خارەزىمنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى خارەزىم ئاھا- لىسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك تەركىبى ۋە تىلى ئۈچۈنمۇ ئۆز تەسىدە رىنى كۆرسەتمەي قالمىدى . خارەزىملىكلەر قوشنىلىرى ئىراندا لىقلاردىن كېلىپ چىققان كۆچمەنلەردىن تەشكىللەنگەن چاغلاردا كۆزگە چېلىققان بولسا كېرەك . چۈنكى خارەزىملىكلەرنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىن دون دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدە غىچە بولغان يايلاقلارنى ئىگىلەپ تۇرغان ئانلارغا مەنسۇپ ئىدى ، دەپ بۇنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلارمۇ بولغانىدى^① . يايلاقلار تۈركلەشكەندىن كېيىن ، خارەزىم باشقا جايلارغا قارىغاندا تۈركىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىدى . ئىسلامىيەتنىڭ دەسىدە لەپكى بىرقانچە يۈز يىلىدا خارەزىم ئاھالىلىرى باشقا ئىرانلىقلار ئۈچۈن چۈشىنىكسىز بولغان تۈركىي شېۋىدە سۆزلەشكەن . 11- ئەسىردە بۇ تىلدا سۆزلەشكەندىن باشقا ، يەنە مۇشۇ تىلدا يېزىقچىدە لىق ئىشلىرىمۇ بولغان^② . ئەمما پارسچە لۇغەتلەردە «خارەزىم- لىكلەر» دېگەن سۆز چۈشەندۈرۈلگەندە ئۇلار تۈركىي خەلق ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ . 10 - ئەسىردە خارەزىملىكلەر بىلەن تۈركىي

① Herzfeld : «خۇراسان» 132 - بەت : تولىمىخوف : «ئىز بويلاپ» ، «قەدىم- كى دەپتىلار» .

② «بەيھاقى تارىخى» ، مورلىي نەشرى ، 842 - بەت . «خارەزىم تىلى ۋە ئۇنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى» خۇمۇسۇندا بارتولد ئەسەرلىرىنىڭ 3 - توم 546 - بېتىگە قاراڭ .

خەلقلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى ئوخشاش دەپ يازغاندا مۇ بولغانىدى؟
 13 - ئەسەردە ، موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدە خارەزىم بولغان -
 سىدا گەپ - سۆزلەر بولغاندا ، خارەزىم پۈتۈنلەي تۈركچە سۆز -
 لەيدىغان ئەل ، دەپ قارالغانىدى^① . دېمەك بۇ يەرلەردە تۈركىيە -
 شىش جەريانى 11 — 13 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئىشقا ئاشقان .
 بۇ چاغلاردا خارەزىم سالجۇقىلارنىڭ تۈركلەردىن كېلىپ چىققان
 نائىپلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ تۇرغانىدى . ئەمما بۇ نائىپلار
 بولسا ئىرانچە «خارەزىم شاھى» دېگەن نامنى ساقلاپ كەلگەنىدى .
 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ يەردە خارەزىم شاھلىقىنىڭ ئاتىدىن
 بالىغا مىراس قالىدىغان خانلىقى مەيدانغا كەلدى . ئەمما بۇ سۇلا -
 لىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسى تۈركچە
 ئىسىملار ئىدى . مانا مۇشۇ دەۋردە خارەزىم ئۆزىنىڭ پۈتۈن
 تارىخىدا تۇنجى قېتىم ۋە ئاخىرقى قېتىم بۈيۈك بىر ئىمپېرىيە -
 نىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى . بۇ ئىمپېرىيە تەركىبىگە ئوتتۇرا
 ئاسىيا ۋە ئىراننىڭ بىر قاتار رايونلىرى كىردى . شۇنىڭ بىلەن
 سالجۇق سۇلتانلىقىنىڭ نائىپلىرى (ۋالىيلىرى) بولغان خارەزىم
 شاھلىرى تەدرىجىي ھالدا پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي
 قىسمىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرىغا ئايلاندى . ئەمدىلىكتە ئۇلار
 «ئىسلام دۇنياسىنىڭ سۇلتانلىرى» سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ قول -
 غا ئۆتكەن بۇرۇنقى سالجۇق سۇلتانلىرىغا مەنسۇپ بولغان ھەممە
 ھوقۇقلارنى ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . 12 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇ -
 تۇرىسىدا ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدە مەمۇرىي ھاكىمىيەتنىڭ ئەس -
 لىيىگە كەلگەنلىك ئەمەلىيىتىنى نەزەردە تۇتۇشقىمۇ ئۈنىمىدى .
 ئاخىرقى خارەزىم شاھلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى خۇددى
 بۇرۇنقى سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئوخشاش باغداد -
 نىڭ ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى . خارەزىم ، ئەلۋەتتە پارس

① «ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقى مەجمۇئەسى» ، 285 - بەت .
 ② «پلاتو كارپىتى ساياھەت خاتىرىسى» ، رىشا تەرجىمىسى ، 147 - بەت .

مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا تۇراتتى . پارس تىلىدا يېزىقچىلىق قىلىدىغان ئالىم ۋە شائىرلار ئارىسىدا خارەزىملىكلەرمۇ بار ئىدى . خارەزىم شاھلىقى دەۋرىدە پارس تىلى دۆلەت تىلى ئورنىدا بولۇپ ، تۈرلۈك ھۆججەتلەر شۇ تىلدا پۈتۈلەتتى . ئەمما خارەزىمدە ۋە سوغدىيىنىدا يەرلىك ئاھالىنىڭ دىئالېكتى پارس تىلى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغانمۇ - يوق ؟ بۇنىسى نامەلۇم . قارىغاندا ، خارەزىم تىلى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، كېيىن ئۆز ئورنىنى تۈركىي تىلغىلا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن بولسا كېرەك . تۈركلىشىش جەريانىغا ئاۋۋال سىر دەرياسى بويىغا جايلاشتۇرۇلغان بىر قىسىم خارەزىملىكلەر ، ئېھتىمال ، يەنە بىر قىسىم سوغدىيانلىقلار يولۇققان بولسا كېرەك . 11 - ئەسىرگە كەلگەندە بۇ يەردە ئاھالىسى تۈركىي خەلقلەردىن بولغان شەھەرلەر قەد كۆتۈرگەنىدى . مەھمۇد كاشغەرىي^① ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە سەۋران ۋە سوغناق شەھەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ، بۇ شەھەرلەر ئوغۇزلارنىڭ شەھەرلىرى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . مەھمۇد كاشغەرىي سەۋران شەھىرىنى سەبران دەپ ئالغان^② . بىر چاغلاردا بۇ شەھەر سامانىيلار دۆلىتىنىڭ چېگرا شەھىرى بولغانىكەن . بۇ شەھەر ھازىر - مۇمەنئۇت . سوغناق شەھىرى 12 - ئەسىردە مۇسۇلمان ئەمەس قىپچاقلارنىڭ يېرى ئىدى ، ھازىر بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى سوغناق قورغان ، دەپ ئاتىلىدۇ^③ .

10 - ئەسىرنىڭ جۇغراپىيە ئالىملىرى سەبران شەھىرى بىلەن فاراب شەھىرىنىڭ ئارىلىقىغا شەۋغار شەھىرى جايلاشقان دەپ كۆرسىتىدۇ . شەۋغار شەھىرى سەبران شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىكەن . بۇ شەھەرلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى مۇساپە ۋە ئۇنىڭ كۆرسىتىلگەن ئورنىغا قاراپ تەھلىل قىلغاندا ، بۇ شەھەرنى ھا-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 364 - 392 - بەتلەر .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 364 - بەت .
 ③ ياكۇبۇسكىنىڭ «سوغناق خارابىلىرى» دېگەن كىتابىغا ؛ ئولستوفنىڭ «غۇز شەھەرلىرى» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن .

زىرقى تۈركىستان شەھىرىمىكىن دەپ قاراشقا بولىدىكەن . شۇنداقلا ، شەھەر غار دېگەن پارسچە ئاتالغۇ . بۇ شەھەر 10 - ئەسىردە بولغان بولمىغانلىقى ۋە خەلقنىڭ ئىرانلىقلار ياكى تۈركىي خەلق ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس . شەۋغار توغرىسىدىكى مەلۇمات ئىبن ھەۋ-كەلنىڭ سامانىيلاردىن بولغان ناسىر بىن ئەھمەد (914- ، 943- يىللار) نىڭ باشچىلىقىدىكى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇ سان ئاشۇرۇۋېتىلگەن) نىڭ يۈرۈشى ھەققىدىكى بايانلىرىدا ئۈچ-رايدۇ^① . ئەگەر ھەقىقەتەن شۇنداق بولىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا شەۋغار شەھىرىدە ناھايىتى كۈچلۈك بىر ھۆكۈمران تۇرغان بولىدۇ . بىراق ئىبن ھەۋكەل مەنبە قىلغان قوليازما ئىستەھرىنىڭ ئەسىرى بولۇپ ، بۇ ئەسەردە باشقىچىلا ئاتالغان بىر ئورۇن كۆر-سىتىلىدۇ^② . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ قەيەرگە قارىد-تىلغانلىقى ئېنىقسىز بولۇپ تۇرماقتا . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ ۋەقە توغرىسىدا يەنە باشقا مەلۇمات يوق . سىر دەرياسى بويىدىكى شەۋغار شەھىرىدىن باشقا ، ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تۆت فەرسەخ (25 كىلومېتىر) يىراقلىقتا يەنە بىر شەۋغار دېگەن شەھەر بولغان . شۇڭا ، بۇ ھەر ئىككى شەھەرگە سەمئاندىن نىڭ ئېيتقانلىرىنى تەتبىقلاشقا بولىدۇ . ئۇنىڭ يېزىشىچە ، بۇ شەھەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان شەھەر ئىكەن (ناھىيەدىن ئىرانلىقلار) . ياقۇتنىڭ : بۇ شەھەر تۈركىي خەلق-لەرنىڭ شەھەرلىرىنىڭ بىرى ، (من بلاد الترك)^④ دېگەن سۆز-لىرىنىمۇ مۇشۇ شەھەرگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ . سەمئانى 11 - ئەسىردىكى بىر ئاپتورنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن ، 12 - ئەسىردە بۇ شەھەر تۈركىي خەلقلەرنىڭ چېگرىسىغا جايلاش-قان بىر شەھەر ئىكەن ، دېگەن مەلۇماتنى قالدۇرغان . ياقۇت

① «ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقى مەجمۇئەسى» ، 340 - بەت .

② يۇقىرىقى ئەسەر ، 291 - بەت .

③ سەمئانى ، ماركىلىئوس نەشرى ، 328 - بەت .

④ ياقۇت : «مۇجەم» ، 3 - توم ، 245 - بەت .

13 - ئەسەردە 12 - ئەسەردىكى ئىمران ئىسىملىك بىر ئاپتور -
 نىڭ يازغانلىرىدىن پايدىلىنىپ يۇقىرىقىدەك ئېيتقانكەن .
 سەمئانمۇ ، ياقۇتمۇ تۈركىستان شەھىرىنىڭ ئورنىدا 12 -
 ئەسەردە يەسىسى شەھىرىنىڭ بولغانلىقىنى بىلمەيدىكەن . 12 -
 ئەسەردە مۇشۇ شەھەردە دۇنياغا كەلگەن ، ھېچبولمىغاندا مۇشۇ
 شەھەردە ياشاپ ، مۇشۇ شەھەردە ئالەمدىن ئۆتكەن «ئۇلۇغ زات»
 ئەھمەد يەسسەۋى ناھايىتى زور شۆھرەت تاپتى . بۇ ئادەم ھىجرىيە
 562 - يىلى ، مىلادىيە 1166 — 1167 - يىللىرى ئالەمدىن
 ئۆتكەن . ئەھمەد بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، سايراملىق ئىكەن .
 بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سايرام ، ئەلۋەتتە ، جۇڭگو تۈركىستانىدىن -
 كى (شىنجاڭدىكى — تەھرىردىن) سايرام ئەمەس . ئۇ چاغلاردا
 بۇ يەردە مۇشۇ نامدا بۇنداق شەھەر مەۋجۇت ئەمەس ئىدى (مەز -
 كۈر شەھەر پەقەت 16 - ئەسەردىلا بىنا قىلىنغان . بۇ شەھەرنى
 قۇرغۇچىلار سايرام دېگەن يەرنىڭ غەرب تەرىپىدىن كەلگەن ئاھا -
 لىلەر ئىدى) ① . بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان سايرام ھازىرقى چىم -
 كەنت شەھىرىنىڭ شەرقىدە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى سايرام
 شەھىرىدۇر ② . چىمكەنت شەھىرى يەنە ئىسفىجاب دەپمۇ ئاتىلىدۇ -
 دۇ ، ئاق شەھەر (مەدەنىيەتۈل بەيزە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ . مەھمۇد
 كاشغەرىي مانا مۇشۇ سايرام شەھىرىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ ③ .
 ئەھمەدنى تۈركىي خەلقلەر «ئاتا يەسسەۋى» دېگەن لەقەم
 بىلەن ئاتىغان . قارىغاندا ئۇ ئىسلام دىنىنى تۈركىي خەلقلەر
 ئىچىگە تارقىتىشقا چوڭ رول ئوينىغان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر
 ۋاقىتتا ، مۇسۇلمانلارغا سوپىزىمنى تارقىتىشقا بولسا كېرەك .
 ئۇنىڭ تۈركىي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ئەنە شۇ روھتا بولۇپ ،
 خېلى كەڭ تارقالغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شائىرلار ھازىرمۇ

① «خاتىرىلەر» ، 17 - توم ، 188 - بەت .
 ② بارتولد ئەسەرلىرى ، 3 - توم ، 563 — 564 - بەتلەر .
 ③ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 3 - توم ، 133 - بەت .

سەيپىن ئەل ئەتتاكى ئىسىملىك شەيخ ئىكەن . بۇ كىشى 1157-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . سەمئانغا شۇ چاغلاردا ئەھمەد توغرىلىق ھېچ نەرسە مەلۇم بولمىغان ، ھەتتا يەسسەۋىنىڭ نەسەبى سەمئاندىن نىڭ لۇغىتىگىمۇ كىرمىگەن (بۇ لۇغەت ئاساسەن دىنىي ئۆلىمالارغا ۋە مەخسۇس نەسەبكە بېغىشلانغان لۇغەت) ، ئەمما ، ئەل ئەتتاكى توغرىسىدا بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن^① .

ئەھمەد يەسسەۋىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇقەددەس بىر ئادىمى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى ئىززەتلەش ، سىر دەرياسى بويىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان . بۇ نۇقتىدىن 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەبرىسىگە تۆمۈر تەرىپىدىن قۇرۇلغان كاتتا بىنا ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ^② . ئەھمەدنىڭ شاگىرتلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى ، ئۇلار تۈركىي تىلدا يېزىقچىلىق قىلاتتى ۋە ئۆزلىرىگە تۈركچە «ئانا» دەيدىغان تەخەللۇس قويغانىدى ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھاكىم ئانا ياكى سۇلايمان باقىرغانى دەپ ئاتالغان بىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ پائالىيىتى خارەزىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ھاكىم ئانا تۈركىي تىلدا نەسر شەكلىدە خۇددى ئەھمەد يەسسەۋىنگە ئوخشاش پەندە - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى مىستىك مەزمۇندىكى كىتاب يېزىپ قالدۇرغانىدى . ئەھمەد يەسسەۋى بولسا ، نەسر شەكلىدە ئەمەس ، بەلكى شېئىر شەكلىدە يېزىپ قالدۇرغانىدى . ھاكىم ئانىنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى ھاكىم ئەھمەدنىڭ سۆزلىرىگە ئوخشاش خەلق ئاممىسىغا يېقىملىق ، ئاممەبىباب قىلىپ يېزىلغانىدى^③ .

خارەزىمنىڭ تۈركلىشىش جەريانى مۇشۇ ئەسىردىكى كىشىلەردە زور قىزىقىش پەيدا قىلىدۇ . چۈنكى بۇ مەسىلە تۈركىستاندا

① بارتولد ، ZUR Islam ، 13 - توم ، 106 - بەت .
② ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىسى «خۇسۇسدا «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىناكارلىقى» دېگەن كىتابلارغا قارالسۇن .
③ زالىماننىڭ «ھاكىم ئانا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر» ؛ بوروفكوڧنىڭ «ئوچىركلار» دېگەن كىتابلىرىغا قارالسۇن .

دا تۈركىي ئامىللارنىڭ تەدرىجىي كۆتۈرۈلۈپ ، مەدەنىيەت سەۋەبى يېسىنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ياۋروپا شەرقىي ناسلىرىدىن نېمىسلارنىڭ شەرقشۇناس ئالىمى نېلدىكى باشقىلارغا قارىغاندا ئېنىقراق قىلىپ تۈركىي ئامىللارنىڭ رولىنى مەدەنىيەت يەتكە قارشى تەرزىدە ئوتتۇرىغا قويدى . نۆلدېكېنىڭ پىكرىچە ، سامانىيلار دۆلىتىنى تۈركلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىشى «مۇشۇ دۆلەتلەر تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق ھالاكەتلەرنىڭ بىرىسى بولغان» . نېلدىكى 1924 - يىلى بۇ مەسىلىنى يەنە كۆتۈرۈپ چىقىپ « Der Islam » ژۇرنىلىدا ماقالە ئېلان قىلىپ ئۆزىنىڭ قارىشىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى . ئومۇمەن ، ئۇنىڭ قارىشىچە ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەرىپەتلىك مۇسۇلمان دۇنياسىغا بېسىپ كىرىشى بىلەن سامانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشى «تارىختىكى ئەڭ زور بەختسىزلىك بولغان»^① . ئەمما بىز خارەزىمدە تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئورنىتىلىپلا قالماستىن ، بەلكى تۈركىي تىل ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بىر دۆلەتنىڭ مىسالىنى كۆرمەكتىمىز . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، 13 - ئەسىردىكى خارەزىمنىڭ 10 - ۋە 11 - ئەسىردىكى خارەزىمگە قارىغاندا مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . خان بىرەر ئەمەلىي پاكىتنى كۆرسىتىشمۇ تەس . موڭغۇل ئىستېلاسى ھارپىسىدا خارەزىمدە تۇرغان ياقۇتنىڭ ، خارەزىم ھەققىدە بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرى ، خارەزىمدە شەھەر ھاياتىنىڭ خېلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ . بۇ خىل تەرەققىيات بولۇپمۇ خارەزىمنىڭ جەنۇبىدا كۆرۈنەرلىك بولغان . باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، بىز خارەزىم سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ بۇرۇنقىدىنمۇ كەڭ دائىرىدە پائالىيەت قىلغانلىقىنى ، ئۇلا-

① . 158 ، XIV ، Bd . DI ، N öIdeke . بەت .

رنىڭ تەسىرىنىڭ تېخىمۇ يىراق ئەللەرگە يەتكەنلىكىنى كۆردى. مىز . ئېيتايلىق ، 1218 - يىلى مەھمۇد ئىسىملىك خارەزىملىك بىر سودىگەر چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە خارەزىم شاھى مۇھەممەدنىڭ قېشىغا كەلگەن . مەھمۇد ئىسىملىك بۇ ئەلچىنىڭ مەھمۇد يالۋاچ بىلەن بىر ئادەم بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن . مەھمۇد يالۋاچ موڭغۇل دەۋرىدە بېيجىڭنىڭ نائىبى ئىدى . ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇدبەگ بولسا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىي رايونلىرىدىكى ئىدارە قىلىپ تۇرغانىدى . مەسئۇدنىڭ «بەگ» دېگەن ئۇنۋانى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ سەۋىنچ ۋە ساتىلمىش ، دېگەن ساپ تۈركچە ئىسىملىرى كىشىلەرنى شۇنداق پەرەزگە كەلتۈرىدۇكى ، مەسئۇدبەگ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى مەھمۇد تىل جەھەتتىن ئالغاندا تۈركىي خەلقلەردىن ئىدى .

11 - ئەسىردە خارەزىمدە مەنۋى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى بۇ يەردىكى مۇتەزىلىيلەر (مۇتەزىلىيلەر — ئايرىلىپ چىققۇچىلار — ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى لىرىدىكى دىنىي ئېقىملارنىڭ بىرى ، 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب خەلىپىلىكىدە پەيدا بولغان — تەرجىماندىن) نىڭ راتسىئونالىستىك دىنىي مەزھىپىنىڭ بولغانلىقى ئىسپاتلايدۇ . بۇ مەزھەپ 13 - ئەسىردە گۈللەپ - ياشىغانىدى . بۇ يەرگە شۇنى قوشۇمچە قىلىش لازىمكى ، خارەزىمدە بۇ مەزھەپنىڭ مۇنازىرىلىرى ناھايىتى رەتلىك ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، فاتاننىزىمغا (قوپال مۇنازىرىلىشىشكە) يول قويۇلمىغان . ئەگەردە بىرەر كىشى قوپال سۆزلەر بىلەن ئۆز پىكىرىنى ياقلىسا ، ئۇ دەرھال سۆز قىلىشتىن توختىتىلغان^① . مۇتەزىلىيلەر مەزھىپىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى بۇ مەزھەپنىڭ موڭغۇل ئىستېلاسىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى

① Tsiologie der Aus , Goldziher ، 222 - يەت .

كۆرسىتىپ بېرىدۇ . 1221 - يىلى ، خارەزىم موڭغۇلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىش سەۋەبىدىن ، موڭغۇللارنىڭ دەشەتلىك ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىدى . دېھقانچىلىق شۇنىڭدىن كېيىن تامام ئەسلىگە كېلەلمىدى ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ كۆلىمى 14-ئەسىرگە كەلگەندىمۇ موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنقىغا يەتمىدى . خارەزىم-نىڭ مەركىزى ئۆرگەنچ شەھىرى (ھازىر بۇ يەر كونا ئۆرگەنچ دەپ ئاتىلىدۇ) 1221 - يىلدىكى ۋەقەلەردىن بىرقانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن يەنە شۇ ئورنىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . موڭ-خۇللار دەۋرىدە بۇ يەرلەرگە كەلگەن ساياھەتچىلەر ، مۇسۇلمانلار ۋە ياۋروپالىقلار بولۇپ ، ئۇلار بۇ شەھەرنى ئالدىنقى ئاسىيادىن ۋە ياۋروپادىن يىراق شەرققە بارىدىغان سودا يولى ئۈستىدىكى مۇھىم شەھەرلەرنىڭ بىرىسى ، دەپ تەسۋىرلىگەنىدى . ئەرەب سا-ياھەتچىسى ئىبن بەتتۇتا 1333 - يىلى بۇ يەرگە كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ، ئۆرگەنچ شەھىرىنى «تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەرلىرى ئىچىدە دە ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ چىرايلىق شەھەرلەرنىڭ بىرىسى» دەپ تەسۋىرلىگەنىدى .

خارەزىم ۋە بۇ شەھەر بىلەن مەدەنىيەت ئالاقىسى بار سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان باشقا شەھەرلەر موڭغۇل دەۋرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىنمۇ ئىلىم پەن ۋە ئەدەبىيات مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى . بىروكېلىمان «ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى» دا خارەزىم ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلاردا يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بىر قاتار ئاپتورلارنىڭ ئىسمىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتدۇ . ماڭا مەلۇم بولۇشىچە ، كونسىتانتىنوپولدىكى كۈتۈپخانىلار بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى تولۇقلاشقا ئىمكان بېرىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ كىتابلار ئىچىدە دىنىي كىتابلار كۆپرەك . دەل مۇشۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئۆزىمۇ يالغۇز دىن تەتقىقاتچىلىرىنىلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ساھەدىكىلەر-نىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى قىزىقتۇرىدۇ . بەزىلەرنىڭ ماڭا دېيىشىد-

چە ، مۇشۇ كىتابلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى خارەزىم تىلىدا يېزىلغان . ئىكەن . شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى ، مانا مۇشۇ ماتېرىياللار يېقىن كەلگۈسىدە ئاممىغا ئېلان قىلىنغۇسى^① . بىز خارەزىمدە تۇغۇلغان ۋە ياكى بۇ يەردە ياشىغان 12 - ئەسىر ئالىملىرى ئىچىدە دۇنياغا مەشھۇر زەمەخشەرى ۋە شەھرىستانىدەك ئالىملارنى كۆرمەكتە . مىز . شۇنىسى چۈشىنىشلىكى ، بۇ ئالىملاردىن شۇ چاغلاردا يۇرت ئېغىنى ياكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە تەبىئىي ۋەزەپەرلىك تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش تەس گەپ ئىدى . شۇنىسى دىققەتنى تارتىدۇكى ، مۇھەممەد ئىبن قەيس ئىسىملىك بىر كىشى ، خارەزىمنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاھى جالالىدىنغا ئاتا پىر كىتاب يازغان (جالالىدىن 1221 - يىلىنىڭ بېشىدا خارەزىم - دىن ئايرىلغان ، شۇ يىلى 11 - ئايدا ھىندىستانغا قېچىپ بارغان ، 1223 - يىلى غەربىي پېرسىيىگە كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بار - غان ، 1231 - يىلى موڭغۇللار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەن) . تۈركىي تىلغا ئالاقىدار بۇ «چوڭ كىتاب» ، قارىغاندا ، گەرەپچە يېزىلغان بولسا كېرەك . مەلۇم بولۇشىچە ، بۇ كىتاب مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتابىدىن كېيىن تۈركىي تىلغا ئالاقىدار يېزىلغان ئۈچى كىتاب بولسا كېرەك . ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش شۇكى ، مۇھەممەد ئىبن قەيسنىڭ بۇ كىتابى بىزگە يېتىپ كەلمىدى ۋە بۇنداق كىتابنىڭ بارلىقىنى موڭغۇللار دەۋرىدە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جالالىدىن ئىبن مۇقەننا^② دېگەن ئادەمنىڭ ئىككى ئىزاھاتىدىنلا بىلدۈك .

تۈركىي خەلقلەر خارەزىمدە شۇ دەۋردە مەۋجۇت بولۇپ تۇر - غان يۈكسەك مەدەنىيەتنى ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تۈرك - ئىسلام ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغانىدى . موڭغۇل دەۋرىگىچە بولغان تۈرك - خارەزىم مەدەنىيىتىنىڭ ئەھ -

① «پارتولدى ئەسەرلىرى» ، 3 - تۈم ، 546 - بەتتىكى ئىزاھات ④ كە قارالسۇن .
 ② كۆپرۈك : «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ، 155 - 161 - بەتلەر .

مىيىتىنى نەزەرگە ئالماي تۇرۇپ ، موڭغۇل دەۋرىدىكى ئەمەلىي مەن ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىنى چۈشىنىش تەس گەپ ، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ھازىر چوڭقۇر ھېس قىلىنماقتا . ئەسلى خارەزىملىك بولغان ، شۇ چاغلاردا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ شائىرى بولغان بىر شائىرنىڭ ئەسىرى 1352 - يىلىغا مەنسۇپ بولۇپ ، بۇ ئەسەرنىڭ تىلى تۆمۈر دەۋرىدە دە «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىل بىلەن بىر تىل ئىدى . بۇ ئەسەر بولسا مۇئەللىمىنىڭ يۇرتى خارەزىمدە ئەمەس ، بەلكى سىر دەرياسى بويىدا يېزىلغانىدى (مەزكۇر ئاپتورنىڭ تەخەللۇسى خارەزىمى ئىدى) ① . كونسىتانتىنوپولدا ئوقۇشۇمچە ، شائىر خارەزىمنىڭ بۇ ئەسىرى باشقا بىر ئەسەرگە تەقلىد قىلىندى . ئىكەن . نۆۋەتتە ، بۇ شېئىرىي ئەسەرنىڭ قوليازمىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ ، بۇ قوليازما شائىر خارەزىمنىڭ ئەسىرىدەك جانىبىك زامانىدا يېزىلغان بولماستىن ، جانىبىكنىڭ ئاكىسى تىنىبىكخان (تىنى بىك خان) غا يېغىشلا نغان . ئاپتور ئۇنى شاھزا- دە ، دەپ ئاتىغان . بۇنىڭدىن بۇ ئەسەرنىڭ تىنىبىكنىڭ ئاتىسى ئۆزبېكخان زامانىدا ، يەنى 1340 - يىلىدىن بۇرۇن يېزىلغانلىقى مەلۇم بولىدۇ ② . ئايان بولۇشىچە ، موڭغۇللار دەۋرىدە قىرىمدا مۇسۇلمانلار بولمىغان بولسىمۇ ، ئۇ يەردە «يۈسۈپ - زۇلەيخا» دېگەن داستان يېزىلغان . مەزكۇر داستان بىزگە جەنۇبىي تۈرك ئەدەبىي تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى بىلەن مەلۇم ③ . بۇ ئەسەر- نىڭ تىلى موڭغۇل دەۋرىگە مەنسۇپ ۋە كېيىنچە ئوسمانلى تۈرك تىلى ، دەپ ئاتالغان . مۇشۇنىڭغا ئوخشاش تەرجىمە ئەسەرلەر- دىن يەنە باشقىلىرىمۇ بار . مەسىلەن ، مىسىردا 15 - ئەسىردە

① سامايلوۋىچ : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللار» ، 17 - بەت .
 ② سامايلوۋىچ : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللار تارىخى» ، 6 - بەت .
 ③ پ . قالىق : «كونا ئوسمان تىلىنىڭ تەرجىمىسى» ، 139 - بەت ؛ قالىق بۇنى گود تىلىدىكى قوليازىدىن تەرجىمە قىلغان ؛ يەنە سامايلوۋىچنىڭ «ئوچىرلار» 136 - 137 - بەتلەرى .

ئەبۇ نەسر سەرەخسنىڭ دىنىي مەزمۇندىكى بىر كىتابىمۇ تاتار تىلىدىن ، يەنى ئالتۇن ئوردىدا تىلىدىن جەنۇبىي تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى . سىر دەرياسىنىڭ ئۆۋەن ئېقىنى بويىدا پارچىدە كەنت دېگەن شەھەر (بۇ شەھەر يەنە بارچىن ۋە ياكى بارچىنلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دە 13 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئالم ھېسامىدىن ھەمىدى ئەل ئاسمى بارچىنلىق ، دېگەن بىر ئادەم ياشىغان بولۇپ ، ئۇ ئۈچ خىل تىلدا ئەسەر يازاتتى . بۇ كىشىنى پىششىق بىلىدىغان جامال قارشى : «ئۇنىڭ غەرب تىلىدا يازغان ئەسىرى تىلى گۈزەل ، پاساھەتلىك (فەسھ) ، پارس تىلىدا يازغان ئەسىرى ناھايىتى دانا ، ئۆتكۈر (مەلھ) ، تۈركىي تىلدا يازغان ئەسىرى بولسا ھەقىقىي (سەھھ) ئىدى» دەپ كۆرسەتكەندى ① . ئېنىقكى ، بۇ تۇنجى قېتىم غەرب ، پارس ، تۈرك تىللىرىنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ئۈچ خىل ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە سېلىشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ . جامال قارشى ئەسلىي ئالمالىق شەھىرىدىن بولۇپ ، 1230 - يىلى تۇغۇلغان . كېيىنچە ئۇزاق ۋاقىت قەشقەردە ياشىغان . مىلادىيە 1273 — 1274 - يىللىرى ، ھىجرىيە 672 - يىلى بارچىكەنتكە كەلگەن ۋە شۇ يەردە ھېسامىدىن بىلەن تونۇشقان ② . جامال قارشىنىڭ بايانلىرى ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ 13 - ئەسىردە تۈركىستانغا تەسىر قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى ۋە ياۋروپا ئالىملىرى تا كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە بايقىالمىغانىدى . بابۇر 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدىلا كلاسسىك شائىر مەرئەلشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى شۇ ۋاقىتلاردا پەرغانە ۋە ئەنجان شەھەرلىرىدىكى ئاھالىلەر - نىڭ تىلى ئىدى ، دەپ قارىغانىدى . 1888 - يىلى رادلوڧ بابۇر - نىڭ بۇ قارىشىغا قوشۇلماي ، مەرئەلشىر نەۋائىينىڭ تىلى پەقەتلا

① بارتولد : «تۈركىستان» . 1 - توم . 151 - بەت .
 ② بارتولد : «مۇلكاۋۇس سۇراھ» . 287 - بەت .

شەرق مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە كۆرسەتكەن تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ (رادىئو فونىڭ مۆلچەرچە 1310 - يىللارغا يېزىلغان ، تىلى «ساپ ئۇيغۇر تىلى» دېيىلگەن «قىسسەسۇل ئەبجىيا» تىلىنىڭ) تەسىرىدىن شەكىللەنگەن تىل ئىدى ، دەپ كۆرسىتىشكە تىرىشتى (ئۇ چاغلاردا ئورخۇن يادىكارلىقلىرى تېخى مەلۇم بولمىغانىدى) . بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئالتۇن ئوردىغىمۇ تارقالغانلىقىنى 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا مەنسۇپ توقتامىش ۋە قۇتلۇق تۆمۈر - خانلارنىڭ يارلىقلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . رادىئو بۇ ئىشنى 14-ئەسىرگە مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىسا كېرەك . ئۇ ، مەزكۇر يارلىقلار «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئوبدان بىلىدىغان» ئادەم تەرىپىدىن يېزىلغان بولسا كېرەك ، دەيدۇ^① . ئۇ چاغلاردا چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان تىل ئالتۇن ئوردىدا مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىستانغا بولغان تەسىرىدىن مەيدانغا كەلگەن تىل ، دەپ قارىلىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەكسىنى مۆلچەرلەشكە بولمايتتى^② .

موڭغۇل ئىستېلاسى بولمىغاندا ئىدى ، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى دەپ ئاتىلىۋاتقان تىلنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ ئىمكانىيەت بولماس ئىدى . 13 - ئەسىردە موڭغۇللار ئىگىلىۋالغان يەرلەرنىڭ دۇنيا تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتقانلىقى مەلۇم . كۆچمەنلەر مەدەنىي ئەللەرگە پات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ ، قىسقىلا ۋاقىت ئىچىدە يىراق شەرق ، ئالدىنقى ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپانىڭ مەدەنىي ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇۋالدى . بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ بۇرۇن يۈز بەرگەنلىكىدىن بىزنىڭ خەۋىرىمىز يوق . موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالغان ئەللەرنىڭ ھەممىسىدىلا موڭغۇللار ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىلەر يېزىلدى . شۇڭلاشقا باشقا تارىخىي دەۋرلەرگە سېلىشتۇرۇپ

① رادىئو : «توقتامىش خان يارلىقى» ، (1 - بېتىدىن ئاخىرقى بېتىگىچە قارالسۇن)
 ② 14 ، - ، 16 - ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتى بىلەن تونۇلغان تۈرك تىلى ، سوۋېت تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا : «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى» نامى بىلەن ئاتالدى . بۇ تىل ھەققىدە ئىبرېياكىنىڭ : «قەدىمكى ئۆزبېك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» ناملىق ئەمگىكىگە قاراڭ .

غاندا ، مەنبەلەردە موڭغۇللارغا دائىر مەلۇماتلارنى كۆپ ئۇچرىتىدۇ . مىز . ياۋروپا ئىلىم ساھەسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى . ئوتتۇرا ئەسىردە موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېرىشلا نغان ئەسەرلەر شەرقتە ئۆتكەن دۆلەتلەر تارىخىغا بېغىشلاندى . ئىمپېرىيىنىڭ تەشكىللىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى تولىق ئېنىقلىنىپ بولدى ، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ . مەسىلەن ، بىزگە ھازىر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇپ تۇرغان خارەزىم شاھى مۇھەممەد بىلەن چىڭگىزخاننىڭ توقۇنۇشى بۇ ئۇرۇشتا غالىپ كەلگەن چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي پىلانلىرى نۇقتىسىدىنلا كۆزدىن ئۆتكۈزۈلدى . چىڭگىزخاننىڭ بۇ پىلانلىرى ئابباسىيلار خەلىپىسى ناسىرنىڭ تەسىرى بىلەن تۈزۈلگەندى ، ھېچبولمىغاندا ، ناسىرنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشكەندى ، دېگەنلەرنى ئىسپاتلاشقا ئىنتايىن تىلگۈچىلەر كۆپ بولدى . ئىلمىي تەتقىقات ئەمگەكلىرىدە مۇشۇ كۈنگىچە خەلىپە چىڭگىزخاننى خارەزىم شاھقا قارشى تۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاندى ، دەپ قارالدى . لېكىن بۇ ئۇرۇشقا دائىر ئىسلام مەنبەلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەن ، بۇ ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا خۇددى خارەزىم شاھى سەۋەبچى بولغاندەك يەكۈن چىقىدۇ . بۇ چىڭگىزخاننىڭ تۈزگەن جەڭگىۋار پىلانى ئەمەس ئىدى .

ئاخىرقى خارەزىم شاھلىرى ئۆزلىرىنى «ئىسلام سۇلتانلىرى» دەپ ئاتاشتى ۋە بۇ سۇلتانلارنىڭ ۋەزىپىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسى دائىرىسىدىكى ئادالەت ۋە دىننى ھىمايە قىلىشلا ئەمەس ، يەنە شارائىت يار بەرگەندە مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازاد قىلىش ، دەپ ھېسابلايتتى . مۇھەممەد (خارەزىم شاھى — تەرجىماندىن) ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە قارا قىتان گۇرۇھلىرىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان بىر مۇنچە جايلار .

دا قوزغىلاڭلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت بۇ خىل قوزغىلاڭلارنىڭ ئىسلاھ سۇلتانلىرىنىڭ يۇقىرىقى ئارزۇلىرىغا ئۇيغۇن كەلدى. بىراق بىز قوزغىلاڭلارنىڭ كۆتۈرۈلۈش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ جەريانلىرى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز. مۇسۇلمانلار رايونلىرىدا گۆرخانغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرىنچىسى، ئېھتىمال خوتەن ھۆكۈمرانى بولسا كېرەك. مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان بۇ رايون پەقەت مۇشۇ سەۋەب بىلەنلا تىلغا ئېلىنماقتا. قولىمىزدا موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر خوتەندە قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ يوق. تەخمىنەن شۇ چاغلاردا گۆرخانلار دۆلىتىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بۇخارادا گۆرخان ھۆكۈمرانلىقىغا ھەمدە يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى، بۇخارا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، سەمەرقەنتتە تۇرۇشلۇق تۈرك قاغانىغا بويسۇنمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ يەردىكى ھاكىمىيەت «بۇرھان ئائىلىسى» نىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ ئائىلىدىن يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىقلىرى — سادىرلىرى مەيدانغا چىققانىدى. سادىرلار قارا قىتانلارغا ئىتائەت قىلاتتى ۋە ئۇلار گۆرخانلار ئوردىسىغا بىۋاسىتە ئولچان تاپشۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا، سادىرلارغا بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئەڭ يېنىك شەكلى قوللىنىلغانىدى. بۇ قارا قىتانلار تارىخىدا شۇنداقلا كېيىنچە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىدا قوللىنىلغان بېقىندىلىق شەكلىنىڭ ئەڭ يېنىك شەكلى ئىدى. سادىرلار ھۆكۈمرانلىقى خەلق قوزغىلاڭلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. بۇ قوزغىلاڭ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە قارىتىلغانىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى قول ھۈنەرۋەنلەر تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ ئادەم چوڭ ئەمەلدارلارغا بەك قاتتىق قول ئىدى، دەپ قارىلاتتى. بۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق بىلىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىسى ئەجەبكى، سادىرلار ئۆز

ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنىڭ دىنىي مۆتىۋەللىلەر ئىكەنلىكىگە قارايمى ، بۇ تەرىپىدە بولغان قاراقتانلار ئوردىسىدىن ياردەم تەلپ قىلدى . قاراقتانلار ئۇلارنىڭ تەلپلىرىنى قاندۇردى ، ئەمما ھەربىي ياردەم ئورنىغا ئۇلارنىڭ قوللىرىغا ھۆججەت يېزىپ بېرىش بىلەنلا چەكلەندى . دەرۋەقە ، بۇنداق ھۆججەتلەر گۆر خانلار دۆلىتى زاۋاللىققا يۈزلەنگەچكە ، ھېچقانداق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى ① .

1207 - يىلى كۈزدە خارەزىم شاھى مۇھەممەد بۇخارادا يۈز بەرگەن مۇشۇ ۋەقەلەردىن پايدىلىنىپ قاراقتانلارغا قارشى بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇم باشلىدى . گۆر خان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ھەرىكىتىنى مۇھەممەد قوللايدۇ ، دەپ ئويلاش تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىدى ، ئەمما بۇنداق ئىش بولمىدى . خەلق ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى ، قارىغاندا خارەزىم شاھىنىڭ قوشۇنلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قالغان بولسا كېرەك . ئۇلار مۇھەممەد قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ خارەزىمگە ئېلىپ بېرىلدى . شۇ ۋاقىتتا خارەزىم شاھى گۆر خاننىڭ بېقىندىسى سەمەرقەنت خانى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتاتتى . قاراخانلىقلار خانلىقىنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئىككى ھۆكۈمرانى ئىبراھىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئوسمان «سۇلتانلارنىڭ سۇلتانى» دېگەن ئۇنۋانغا ئىگە ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئىبراھىمنىڭ نامى قويۇلغان تەڭگىلەرگە ئاشۇ ئەرەبچە ئۇنۋاننىڭ ئالدىغا تۈركچە «ئۇلۇغ» دېگەن سۆپەت سۆزى قوشۇپ قويۇلغانىدى . بۇ ئىككى خاننىڭ قۇيۇرغان تەڭگىلىرىدە مەزكۇر سۇلتاننىڭ تۈركىي خەلقلەردىن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق بەلگە يوق . ئەمما ئۇلارغا زامانداش بولغان ئەۋفىنىڭ ئەسىرىدىن ، ئۇلارنىڭ تولۇق تۈركچە ئۇنۋانى يەنى ، ئىبراھىمنىڭ «قىلىچ

① «بارتولد ئەسەرلىرى» . 1 - توم ، 420 - بەت .

تاۋغاچخان» ، ئوسماننىڭ «قىلىچ ئارسلانخان خان ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ بېرىدۇ . بىز بۇ ئىككى خاننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋە ئۇلارغا تەۋە پۇقرالارنىڭ ئىچىدە تۈركلەرنىڭ قانچىلىك نىسبەتنى ئىگىلىگەنلىكىنى ، خانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغىمۇ ئىگە ئەمەسمىز . شۇنىڭدىن كىيىنقى قىزىقارلىقى ، زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئاشقان سۇلىرى قۇيۇلىدىغان كۆل «قاراكۆل» دەپ ئاتىلىدىكەن . بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇكى ، بۇخارا رايونىدا قۇملۇققا ۋە خارەزىمگە ئەڭ يېقىن بولغان يەرلەردە شۇ چاغلاردا تۈركىي ئائىلەلەر خېلىلا بولغان .

خارەزىم شاھىنىڭ 1207 - يىلىدىكى ھەربىي يۈرۈشى ئانچە چوڭ نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . قارىغاندا ، خارەزىم شاھ تەرىپىدىن ۋاقىتلىق بويسۇندۇرۇلغان يەرلەر قايتىدىن گۆرخان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرىپ قالغان بولسا كېرەك . پەقەت 1210 - يىلىلا خارەزىم شاھى مۇھەممەد ، تالاستىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر يەردە قاراقتانلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تار - مار كەلتۈرگەن . بىراق بۇ غەلبە ئۈزۈل - كېسىل بولمىغان . گۆرخانغا تەۋە مۇسۇلمان پۇقرالار خارەزىم شاھى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشمىغان ، خارەزىم شاھى بالاساغۇن ئاھالىسىنىڭ گۆرخانلارغا قارشى قوزغىلاڭلىرىدىن خەۋەر بىلەن قىلالمىغان . شۇنداق بولسىمۇ خارەزىم شاھى ئۆز غەلبىسى ئارقىلىق دۆلىتىگە يېڭىدىن شان - شۆھرەت ئاتا قىلغان ، ئۆزىنى «سۇلتان سەنجەر» دەپ ئاتىغان . بۇ ئىسىم قۇدرەتلىك سەلتەنەت سۇلتانىنىڭ ئىسمى ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئۇ يەنە ئۆزىگە ئىسكەندەر نامىنى ، يەنى ئالېكساندىر ماكىدونىسكىنىڭ نامىنى قوللانغانىدى . بۇ ئارقىلىق مەھمۇد ئۆزىنىڭ ئىسلام سۇلتانى ئۈچۈن لايىق بولغان يايلاقلار بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي ، بەلكى دۇنياۋى ئىستېلاچىلىققا ئىنتىلىدىغانلىقىنىمۇ ئوچۇق كۆرسىتىپ بەردى .

قاراقتان دۆلىتىنىڭ تەقدىرىنى خارەزىم شاھىنىڭ ھەربىي

ھەرىكەتلىرى ئەمەس ، بەلكى موڭغۇللارنىڭ ھەرىكىتى ، يەنى شۇ چاغدىكى نام بىلەن ئېيتقاندا تاتارلار (鞑靼 — تەرجىماندىن) لارنىڭ كېلىشى بەلگىلىدى . تارىخچى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن موڭغۇلىيىدىن سىقىپ چىقىرىلغان «تاتارلار تۇنجى بولۇپ» كەلگەن . ئۇلاردىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى كەلگەن .

تارىخچى راشىدىدىن موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر كەڭ تارقالغان تاتار نامىدىكى خەلقنى بوئېرنۇر كۆلى بويىدا ياشاپ كەلگەن تاتارلارنىڭ شان - شۆھرىتى بىلەن باغلاپ سۆزلەيدۇ . بىزگە مەلۇمكى ، «تاتار» دېگەن نام ، ئورخۇن ئابىدىلىرى دەۋرىدىن ، يەنى 8 - ئەسىردىن تارتىپلا كەڭ تارقالغان . بۇ نامنى بىز تۇمانسكى ئېلان قىلغان 10 - ئەسىرگە مەنسۇپ قولىياز - مىلاردىن ، 11 - ئەسىردىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرىدىن كۆرىمىز . ھەر ئېھتىماللىققا قارىغاندا ، ئەڭ دەسلەپ موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكەن خەلقلەر شۇ نامدا ئاتالغان بولسا كېرەك . راشىدىدىننىڭ كۆرسەتكەن مەلۇماتلىرىغا شۇنىڭدەك باشقا مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، موڭغۇل تىلى ۋە تۈركىي تىللار قوللىنىلىدۇ . ۋاتقان رايونلارنىڭ چېگرىسى ، تەخمىنەن ھازىرقى ئاشۇ تىللار ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان چېگرىلارغا توغرا كېلىدۇ ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن . موڭغۇلىيىنىڭ غەربىنى ۋە ئورخۇن دەرياسىدىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە بولغان يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرغان ئايماقلارمۇ ، ھەتتا ئۇلارنىڭ شىمالىدىكى قوشنىسى — يېنىسى دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا ياشايدىغان ئويراتلارمۇ موڭغۇل تىلىدا سۆزلەشكەن . كېيىنكى بۇ دەريانىڭ مەنبەلىرىنى ، سەككىز مۇرىن دەپ ئاتىغان . مانا مۇشۇ نامنىڭ ئۆزى موڭغۇل تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ («مۇرىن» سۆزى بولسا ، موڭغۇلچە سۆز بولۇپ ، «دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) . ئويراتلارنىڭ

شمالدا ، يېنىسەي دەرياسى ۋادىسىدا (بۇ دەريانى تۈركىيىمىز بىلەن لەتلەر «كەم دەرياسى» دەپ ئاتىغان) قىرغىزلار ياشىغان ئايماق مانلارنىڭ قوشنىلىرى ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدا ياشاپ كەتكەن قاغلى ۋە قىپچاقلاردۇر . بەلكىم قارلۇقلارمۇ مۇشۇ يەرلەردە ياشىغان بولسا كېرەك . ئۇلارنىڭ مەركىزى قايلق شەھىرى بولۇپ ، بۇ شەھەر 12 - ئەسىردىن بالدۇرراق بىنا قىلىنغان ، يەتتە سۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ئىدى . موڭغۇل تائىپىلىرى جە- نۇبتا سەددىچىندىن باشلاپ شىمالدا بايقال كۆلگىچە بولغان ئارى- لىقتىكى كەڭ يايلاقلارنى ئىگىلەپ تۇرغان ۋە بۇ خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر - بىرىنىڭكىدىن پەرقلىق ئىدى . جۇڭ- گولۇقلار جۇڭگو بىلەن قوشنا ياشىغان خەلقلەرنى «ئاق تاتارلار» دەپ ئاتىغان ؛ ئۇلارنىڭ شىمالىدا ياشىغان خەلقلەرنى «قارا تاتار- لار» دەپ ئاتىغان ؛ قارا تاتارلارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە — ئورمان ئىچىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنى «ياۋا تاتارلار» دەپ ئاتىغان . موڭ- غۇللار بۇلارنى «ئورمان ئىچىدە ياشىغۇچىلار» دەپ ئاتىغان . بۇلار ئەڭ شىمال تەرەپتىكى خەلقلەردۇر . بۇ خەلق (ياۋا تاتارلار- ر» — تەرجىماندىن) نىڭ قارا تاتارلاردىن پەرقى شۇكى ، بۇلار كۆچمەن ھايات كەچۈرمىگەن ، ئورمانلىقتا ئوۋچىلىق بىلەن تۈر- مۇش كەچۈرگەن .

13 - ئەسىردىكى موڭغۇللارغا ئائىت مەلۇماتلار تۈركىي خەلقلەرگە دائىر ئەڭ بۇرۇنقى مەلۇماتلارغا قارىغاندا كۆپرەكتۇر . جۇڭگو مەنبەلىرىدىمۇ ۋە باشقا مەنبەلەردىمۇ كۆچمەن تۈركىي خەلق بىلەن بىرگە ئوۋچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان تۈركلەر ئۆزئارا قوشنا ياشىغانمۇ - يوق ؟ ئۇ چاغلاردا ئوتلاق - يايلاقلاردى- كى خەلقلەر بىلەن ئورمانلىقتا ياشىغۇچى خەلقلەر قانداق مۇناسى- ۋەتتە بولغان ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق . پەقەت گەردىزىلا قىرغىزلار ھەققىدە توختالغاندا ئۇلارنىڭ شەر- قى قوشنىلىرى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ئۆتۈدۇ . راشىددىننىڭ

ئەسەردىن بىزگە شۇ مەلۇم بولدىكى ، شاماننىزىم دەسلەپتە كۆچ-مەنلەرنىڭ دىنى بولماستىن ، بەلكى ئوۋچى مىللەتلەرنىڭ دىنى بولغانىكەن . ئۇ چاغلاردا شىمال تەرەپلەردە قويۇق ئورمان ئىچىدە ياشايدىغان كىشىلەر ئەڭ ئۇستا شامانلار ، دەپ ھېسابلانغانىكەن . راشىددىن بىر باياندا ، كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ھاياتىنى بىر قۇلچىلىق ، دەپ قارىدى . غىنىغا ئوخشاش ، ئورمانلىقتا ياشىغۇچى شاماننىزىمنىڭ ئالاھىدە كۈچ - قۇۋۋىتىگە ئىگە ئوۋچى ئۇرپانخايىلار كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇشى چىدىغۇسىز قۇلچىلىق ، دەپ قارايدىغانلىقىنى كۆر-ستىپ ئۆتدۇ^① .

موڭغۇلىيە چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلۈش ھارپىسىدا گەرچە ئورمانلىقتا ياشىغۇچى خەلقلەرنى موڭغۇللار قىسمەن بويسۇندۇرغان بولسىمۇ ، ئەمما كۆچمەنلەر ئىچىدە ئۆزئارا - را ئىچكى توقۇنۇش - مالىمانچىلىقلار يۈز بېرىپ تۇرغان . ھازىر شۇ ئىسپاتلاندىكى ، بۇ ئىچكى توقۇنۇشلارنىڭ يىلتىزى يايلاقتىكى ئاقسۆڭەكلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان چىڭگىزخان^② بىلەن ئۇنىڭ ياش ۋاقتىدىكى ئاغىنىسى جامۇقانىڭ بىر مۇنچە خەلقىنى كەينىگە ئەگەشتۈرۈپ ھاكىمىيەت تالىشىشى بولغان . كېيىن جامۇقا قارا-قىتانلارنىڭ باشلىقىنىڭ ئۇنۋانى «گۆرخان» نامىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلغان . جامۇقا چىڭگىزخانغا قارشى موڭغۇل تائىپىلىرى ئىچىدە دىكى خانلارنىڭ ئارىسىدىنمۇ ئۆزىگە ئىتتىپاقچى جەلپ قىلىپ ، چىڭگىزخانغا قارشى قويغان . بۇ كۈرەش قارشى چىققۇچىلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ يوقىتىلىشى ۋە بىر قىسمىنىڭ موڭغۇلىيىدىن كېچىپ كېتىشى بىلەن ئاخىرلاشتى .

چىڭگىزخاننىڭ جامۇقا بىلەن بولغان ئۇرۇشى ، موڭغۇللارنىڭ

① «تارىخىي ئىلمىي جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى مەجمۇئەسى» ، 7 - توم ، 114 - بەت .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 615 - 628 - بەتلەر .

ئۆزلىرىنىڭ مەلۇماتىچە ، 1204 - يىلى يۈز بەرگەن ، 1205 - يىلى جامۇقانىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇپ چىڭگىزخانغا تاپشۇرۇپ بەرگەن ۋە ئۇ ئۆلتۈرۈلگەن . شۇنىسى قىزىقارلىقى ، تارىخى جۈۋەينى چىڭگىزخاننىڭ يېنىدا ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىدە قانداقتۇر بىر «گۇرخان» ئاتالغان باتۇر بولغان ، ئۇ كېيىن مۇسۇلمانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپ ، 1220 - يىلى بۇخارا ئۇرۇشىدا ئۆلگەن ، دەپ مەلۇمات قالدۇرغان^① . ئېھتىمال ، جامۇقا موڭغۇل-لارنىڭ رىۋايىتىنىڭ ئەكسىچە ، خارەزىم شاھىنىڭ زېمىنىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغان بولسا كېرەك . چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل-يېنىدىكى رەقىبلىرىدىن سېلىنغا دەرياسى بويىدا ياشىغان مەركىت-لەر ۋە غەرب تەرەپكە كۆچكەن ئايماقلار بار ئىدى . بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى 1209 - يىلى چىڭگىزخان تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان . شۇ يىلى ئۇلار (مەركىتلەر بىلەن ئايماقلار - تەرجىماندىن) بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ ، مەركىتلەر شىمالىي تەرەپتىكى يوللار بىلەن قىپچاقلار يەرلىرىگە كەلگەن ؛ ئايماقلار بولسا ، قاراقتان-لارنىڭ يەرلىرىگە كەلگەن . بۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى ، مەركىتلەرمۇ ، ئايماقلارمۇ خىرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئايماقلار ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغانىدى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ موڭغۇللارغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى باشقا نۇرغۇن پاكىتلار ، جۈملىدىن ، ئەسلىي موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان خەلقلەرنىڭ تۈركچە نام - ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلىشىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . چىڭگىزخان موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدە تۇرغان چاغلاردا ، مۇسۇلمان سودىگەر-لەرنى ئۆز ئوردىسىدا قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئىسلام دىنى تەشۋىقاتىنىڭ ئۇ يەرلەردە بولغانلىقىغا ئائىت مەلۇمات يوق . چىڭگىزخان زامانىدىلا مۇسۇلمان موڭغۇللار بولغانىدى ، دېگەن

① جۈۋەينى : «تارىخىي جاھانكۇشاى» ، قازۇن نەشرى ، 1 - توم ، 80 - بەت ؛ بۇ يەردىكى «گۇرخان» سۆزى ئىشەنچسىز .

خەۋەرلەر بىرەر قېتىملا ئۇچراپ قالغان ئىش بولمىسا كېرەك .
بىز مەركىتلەرنىڭ باشلىقىنىڭ دەل چىڭگىزخاننىڭ قېيىنىدىن -
سى جامال خوجا ئىكەنلىكىنى بىلىمىز ① .

چىڭگىزخان 1209 - يىلى مەركىتلەر ۋە نايىمانلارغا قارشى
ئۇرۇش قىلغان چاغدا ، چىڭگىزخانغا تۇنجى بولۇپ يېنىسەي دەر -
ياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزلار بەيئەت قىلدى . كېيىنچە چىڭگىزگە
قارشى چىققان بولسىمۇ ، 1218 - يىلى چىڭگىزنىڭ چوڭ ئوغلى
جۇجى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى . جۇجى قىشتا مۇز قاتقان يېنىسەي
دەرياسىدىن ئۆتۈپ قىرغىزلارنى تىنچىتتى . ئەرەب جۇغراپىيە
ئالىملىرىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇ چاغلاردا قىرغىزلار -
نىڭ قاغانى يوق ئىدى . شۇ مەزگىللەردە قىرغىز خەلقى ئىككىگە
بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ ، ھەر ئىككىلا تەرەپنىڭ ئۆز ئالدىغا
باشلىقلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ ئۆزىنى خان دەپ ئاتى -
مىغانىدى . بۇنداق ھالەت داۋاملىشىۋەرگەنلىكتىن ، كېيىن قىر -
غىزلار ئۆزلىرىنىڭ قاچانكى بىر چاغلاردا خانلىرىنىڭ بولغانلىقى -
لىرىنىمۇ ئېسىدىن چىقىرىپ قويغان . رادلوڧنىڭ ئېيتىشىچە ،
ئۇ ، قىرغىزلاردىن بىر رىۋايەت ئاڭلىغانىكەن . بۇ رىۋايەتچە :
قىرغىزلار «ئۇلۇغ خان» يەنى چىڭگىزخانغا ئۇنىڭ ئوغلى جۇجى -
نى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان . جۇجى
ئۇ چاغلاردا تېخى كىچىك بالا بولۇپ ، بىر توپ قۇلانلار (ياۋا
ئېشەكلەر) نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا قىرغىزلار ئۇنى قۇتقۇزۇپ
قالغانىكەن . شۇنىڭ بىلەن ئاقساق قۇلان — جۇجىخان قىرغىز -
لارنىڭ بىرىنچى ۋە ئەڭ ئاخىرقى خانى بولغانىكەن . بۇ بىر
خىيالىي رىۋايەت بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭدا قىرغىزلارنىڭ چىڭ -
گىزخانغا ۋە جۇجىغا بىر زامانلاردا ئىتائەت قىلغانلىقى ئەسكەرتى -
لىدۇ . قۇلان ھەققىدىكى ھېكايە بەلكىم چىڭگىزخانغا ئوغلى

① «تارىخىي ئىلمىي جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى مەجمۇئەسى» 7 -
توم ، 96 - بەت ، 15 - توم ، 197 - بەت .

رى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئۆزى قويۇۋالغان ھەيۋەتلىك ئۇنۋانلىرىغا ۋە ئۇنىڭ چوڭ دۆلىتىنىڭ تاشقى شۆھرىتىگە ماس كەلمەيتتى ، ئەكسىچە زىت ئىدى . خارەزىم شاھى بويىسۇندۇرۇۋالغان ئەللەر-نىڭ ئاھالىلىرىنى ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇقلىرىدىن ھىمايە قىلىپ قالالمىدى . ئۇ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلەش ھالىدا ئەمەس ئىدى . بۇ ئەمەلىيەت 1212 - يىلى خارەزىم شاھى بىلەن سەمەرقەنت خانى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ ، سەمەرقەنت خانىنىڭ قايتىدىن قاراقىتانلارنىڭ ئىتائىتىگە ئۆتكەن-لىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . جۈۋەينىنىڭ مۇشۇ مۇناسىۋەتنىڭ بۇزۇلۇش ھارپىسىدا بولغان بىر سۆھبەت ھەققىدىكى بايانلىرى تولىمۇ قىزىقارلىق . ئۇ بايان قىلغان ھېكايىنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق : سەمەرقەنتنىڭ خانى خارەزىم شاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن ، خارەزىم شاھىنىڭ ئانىسى خانى ئۆرگەنچ شەھىرىدە ئۇزۇنراق تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر ئادىتى-نى كۆتۈرۈپ چىققان . بۇ ئادەت بويىچە ، كۆيۈغۇل بولغان ئادەم نىكاھلانغاندىن كېيىنكى بىرىنچى يىلىنى قېيىنئانىسىنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈشى لازىم ئىكەن . خان سەمەرقەنتكە قايتقاندىن كېيىن ، پايتەختتىكى ئاھالىلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ، ئۆزىنى «كۆپپارلار-دىن ئازاد قىلغۇچى»غا ، يەنى خارەزىم شاھىغا قارشى قوزغالغان . خارەزىم شاھى بولسا نۇرغۇن قان تۆكۈش بەدىلىگە بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرغان .

شۇنىڭدىن كېيىن ، خارەزىم شاھىنىڭ دۆلەت چېگرىسى سىر دەرياسىنى بويلاپ (سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) پەرغانىدىن ئارال دېڭىزىغىچە بولغان يەرلەر — چېڭگىزخانغا ئۆتكەن قارلۇق يەرلىرىدىن باشقا يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولغان . بۇرۇن قارا قىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ يەرلىرى نايمانلارنىڭ — كۈچلۈكنىڭ قولىغا ئۆتكەن . كۈچلۈك ، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، خرىستىئان

مۇرتى بولۇپ ، قاراقتانلارغا بېقىنغانىكەن . قاراقتانلار بولسا ،
 بۇتپەرەسلەر ئىدى . قارىغاندا ئۇ (كۈچلۈك) كېيىن بۇدۇن دىنغا
 ئېتىقاد قىلغان بولسا كېرەك . كۈچلۈك 1211 - يىلى شەمەن -
 قەنت خانى خارەزىم شاھىغا ھۇجۇم قوزغاشتىن ئىلگىرى ، گۆرۈ -
 خانلار دۆلىتىنى ئىگىلىۋالغان . خارەزىم شاھى كۈچلۈككە قارشى
 ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ ئەمما مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان . ئىب -
 نۇل ئەسىر ۋە ياقۇتنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، خارەزىم شاھى
 بۇرۇن ئۆزى بويىسۇندۇرۇۋالغان يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ، كونك -
 رېت ئېيتقاندا ، ئىسفىجاپ (سايرام) ، تاشكەنت ۋە پەرغانىنىڭ
 شىمالىي تەرىپىنى كۈچلۈككە «ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە» مەجبۇر بول -
 غان . ئۇ بۇ يەرلەرنى كۈچلۈككە «تاشلاپ بېرىش» كە مەجبۇر
 بولغان چاغدا ئۆزىگە ، مەن بۇ يەرلەرنى قۇرۇقداپ بولۇپ ، ئاھا -
 لىلەرنى ئۆزۈم بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتىم ، دېگەن سۆزلەرنى
 قىلغانىكەن . بۇلار بەلكىم خارەزىم شاھىنىڭ خىيالى بولسا كې -
 رەك . ئەمەلىيەتتە بولسا ، ئۇنىڭ ئۇنداق قىلغانلىقى گۇمانلىق ،
 چۈنكى ئارىدىن ئون يىل ئۆتەر - ئۆتمەيلا ، يەنى موڭغۇللار
 تاجاۋۇز قىلغان چاغلاردا بۇ يەرلەرنىڭ ئەھۋالى خارەزىم شاھى
 ئېيتقاندەك «قۇرۇقداپ قويغان» ئەھۋالدا ئەمەس ئىدى .

شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىكى ، موڭغۇلىيىنىڭ تۈركىستان بى -
 لەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىغا قارىماي ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ،
 1211 - يىلىدىن باشلاپ موڭغۇللار جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلغان
 بولسىمۇ ، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە -
 كى ئىناۋىتى بۇ چاغدا «ئىسلام سۇلتانى» نىڭ ئىناۋىتىدىن چوڭ
 ئىدى . شۇ مەزگىللەردە ئالمالىق شەھىرىدە يېڭى بىر مۇسۇلمان
 خانلىقى مەيدانغا كەلدى . بۇ خانلىق ، ئېھتىمال ، 1211 - يىلىدىكى
 ۋەقەلەر يۈز بېرىشتىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك .
 بۇ خانلىقنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى ، بۇرۇن ئات ئوغرىسى بولۇپ
 بۇلاڭچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئادەم ئىكەن . ئۇنىڭ بۇ ئەھۋالى ،

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن سۇلالىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قېلىشىغا توسقۇن بولالمىغان . بۇ ئادەم دەس- لەپتىلا چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان . كېيىنچە كۈچلۈك ، بۇ خان ئوۋ ئوۋلاۋاتقاندا ئۇنى تۇتۇۋالغان ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن . ئەمما ئۆلگۈچىنىڭ ئايالى باشقا ئادەملىرى بىلەن بىرگە تاكى موڭغۇل- يىدىن ياردەمچى قوشۇن كەلگۈچە كۈچلۈكنىڭ قوشۇنلىرىغا قار- شىلىق كۆرسىتىپ ، كۈچلۈكنى ئالمالىق شەھەرگە كىرگۈزمەي ئالمالىق شەھىرىنى ئۈنۈملۈك قوغدىغان .

كۈچلۈك ، ئېھتىمال ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان قارلۇق خانى ئارىلانغانغا قارشى ھېچقانداق ھەرىكەت قوللانمىغان بولسا كېرەك . كۈچلۈك ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى قەشقەرىيىگە قارات- قان . ئۇ بۇ رايوننى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىدىكىلەرگە قارىتا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىرىنچى قېتىملىق ۋە ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق زىيانكەشلىك قىلغان . ئېيتىلىشىچە ، كۈچ- لۈك مۇسۇلمانلارغا قاراقىتانچە كىيىشنى بۇيرۇغان . مەسچىت- لىرىدە ناماز ئوقۇشنى مەنئى قىلغان . خوتەندە بىر ئىمامنى ئې- سىپ ئۆلتۈرگەن . ھەر بىر مۇسۇلمان ئائىلىسىگە بىردىن نايمان ئەسكىرىنى كۆزەتچىلىككە قويۇپ ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇسۇلمانلارغا قاراتقان بۇيرۇقلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنغان - قىلىنمىغانلىقىنى نازارەت قىلىپ تۇرغان . مۇشۇنداق جىددىي ئەھۋالدىمۇ بۇ يەردە- كى مۇسۇلمانلار «ئىسلام سۇلتانى» نىڭ (خارەزىم شاھىنىڭ — تەرجىماندىن) ھېچقانداق ياردىمىگە ئىگە بولالمىغان . بۇ خىل ئەھۋال پەقەت 1218 - يىلى بۇ يەرلەرگە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ كېلىشى بىلەن ئاخىرلاشقان .

خارەزىم شاھى بۇ چاغلاردا كۇپپارلارغا قارشى ئۇرۇشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى . ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۈچى ئاجىزراق ، تەش- كىلىي قۇرۇلمىسى نىسبەتەن بوشراق دەپ قارىغان سىر دەرياسىد- نىڭ شىمالىدىكى قىپچاقلارغا قاراتقاندى . ئىرغىزغا يېقىن بىر

كىتاب تور بېكىتى
ئىلگىرىكى ئادىسى

يەردە خارەزىم شاھىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جۇجى خاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن
كى موڭغۇللار تاسادىپەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ، ئوتتۇرىدىن قوتۇلۇپ
يۈز بەرگەن . موڭغۇللار ئەسلىدە غەربكە قېچىپ كەتكەن مەركىزىي
لەرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ بۇ جايلارغا كېلىپ قالغانىدى . خارەزىم
شاھى ئۆزىنىڭ بۇ مەغلۇبىيەتلىرىگە تەن بەرمەي ، پۈتۈن دۇنياغا ،
پۈتۈن دۇنيادىكى شان - شەرەپكە ئېرىشمەن ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە
جۇڭگونى بويىسۇندۇرىمەن ، دېگەن خىياللاردا بولۇپ يۈرەتتى . ئۇ
1215 - يىلى چىڭگىز خاننىڭ بېيجىڭنى ئىگىلىۋالغانلىقى خەۋىرىدە
نى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، بەك قايغۇرۇپ كەتكەن . ئۇ بۇ خەۋەرنى
نىڭ راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ، ئومۇمەن چىڭگىز
خاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئوقۇپ كېلىش ئۈچۈن ئىلگىرى
چىڭگىز خاننى جۇڭگودا ئۇچراتقان باھانىدىن رازىنى چىڭگىز خان
نىڭ قېشىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن . تارىخچى جۈزجانى بۇ ئەلچىدە
لىك ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئەلچىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغاندەك
كەن . شۇڭلاشقا ئەلچىلىك توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردا ھېچ گۇمان
يوق دەپ قارىلىدىكەن . شۇنداق قىلىپ ، موڭغۇللارنىڭ بۇ ئىسسىق
تېلچىسىغا ئەلچىلەر خەلىپە ناسىر تەرىپىدىن ئەمەس ، بەلكى
خارەزىم شاھىنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنىكەن .
بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن يەنە قانداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەندەك
كى بىزگە مەلۇم : چىڭگىز خانغا يۇقىرىقى ئەلچىلەردىن باشقا ،
يەنە خارەزىم دۆلىتى نامىدىن بىر سودا ئەترىتى كەلگەن . بۇنىڭغا
جاۋابەن موڭغۇللىرىدىنمۇ خارەزىم شاھىغا ئەلچىلەر ۋە كارۋانلار
ئەۋەتىلگەن . خارەزىم شاھى بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۈتۈۋالغان
ۋە بىر كېچىسى مەزكۇر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدىكى مەھمۇدىنى
ئايىرىم قوبۇل قىلغان . كېيىن باشقا سودىگەرلەر ۋە كارۋاندىكى
بارلىق مۇسۇلمانلارنى چەترەك جايدىكى ئوتتۇرا شەھىرىدە قىرىپ
تاشلىغان . شۇنىسى ئالاھىدە خاراكتېرلىكى ، خارەزىم شاھى
ئەسلىي خارەزىملىك بولغان مەھمۇدىنىڭ تەبىئىي ھالدا سۇلتاننىڭ

پۇقراسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ھەمدە چىڭگىزخان دۆلىتىگە دائىر لازىملىق مەلۇماتلارنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان . ھازىرقى ياۋروپالىقلارنىڭ نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىغاندا ، بۇ تەلەپ تەبىئىي ۋە ئورۇنلۇقتەك كۆرۈنىدۇ . ئېيتايلىق ، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى قانداقتۇر بىر ئىنگىلىز تاسادىپەن ياۋايى خەلق ياكى يېرىم ياۋايى خەلق ئىلكىدە خىزمەتتە بولۇپ قالغان بولسا ، ئۇلار ھېچقانداق ئىككىلەنمەستىن ئاشۇنداق تەلەپنى قويغان بولاتتى . ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇسۇلمان سودىگەرلىرى ئۆزلىرى كەلگەن يەرلەردىكى ھۆكۈمەت بىلەن ئۆزلىرىنى مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلىمايتتى ، مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي پىلانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ياردەم قىلىش ۋەزىپىمىز بار ، دەپ چۈشەنمەيتتى . شۇنىسى ئېھتىمالغا يېقىنكى ، دەل مۇشۇ ئەھۋال موڭغۇلدەپ يىدىن كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ئوتتۇرا شەھىرىدە ھالاكەتكە يولۇقۇشىنىڭ بىر سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن . قانداقلا بولمىسۇن ، ئوتتۇرا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن كېيىن ، موڭغۇللارنىڭ خارەزىم دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىشى مۇقەررەلىشىپ قالغان . موڭغۇللارنى خەلىپە ناسىرنىڭ ياكى ئۇنىڭدىن باشقا بىرەر ئادەمنىڭ خارەزىم شاھىغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتۈشىگە ھېچقانداق ئېھتىياج يوق ئىدى . خەلىپە بىلەن خارەزىم شاھى دۈشمەنلىشىپ تۇرغان چاغدا بۇنداق ئىغۋاننىڭ پەيدا بولۇشىمۇ مۇقەررە ئىدى . دەل مۇشۇنداق ئىغۋالارنى خارەزىم شاھىنىڭ ئوغلى جالالىدىن تارقاتقان . بىراق ئۇنىڭ بۇنى ئىسپاتلىغۇدەك ھېچقانداق ئاساسى يوق ئىدى . ئوتتۇرا يۈز بەرگەن ۋەقە چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇم قىلىشىنىڭ بىۋاسىتە سەۋەبىدۇر . مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ چىڭگىزخانغا تولۇق ھەمكارلاشقانلىقىمۇ ناھايىتى تەبىئىي بىر ئىش . بىز بۇ سودىگەرلەرنىڭ كېيىن چىڭگىزخان ئورناتقان تەرەپلەردىن ناھايىتى چوڭ پايدا ئالغانلىقىنى كۆرمەكتىمىز .

توققۇزىنچى لېكسىيە

موڭغۇللارنىڭ تۈركىستانغا تاجاۋۇز قىلىش ھارپىسىدىكى ۋەقەلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلاردا ئۆزئارا زىتلىقمۇ بار. خارەزىم شاھى قوشۇنلىرى بىلەن جۇجى قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش ۋە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىشى بىلەن ئاخىرلاشقان ۋەقەلەر ئوتتۇرا ۋەقەسىدىن كېيىن بولغانمۇ ياكى بۇرۇنمۇ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر خۇسۇسىدا مەنبەلەردە ۋە ئاللىملا-رنىڭ پىكىرلىرىدە بىردەكلىك يوق. خارەزىم شاھى مۇھەممەد-نىڭ دۆلىتىدە ئاساسەن پارس تىلىدا شېئىرىي ئۇسۇلدا يېزىلغان سىياسىي ۋەقەلەرگە ئائىت كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر بار. ياقۇت كۆرسىتىپ ئۆتكەن خارەزىم شاھى مۇھەممەدكە بېغىشلانغان ماۋەرائۇننەھىر تەۋەسىدىكى ئۇلار تاشلاپ كەتكەن رايونلار-نىڭ خانىۋەيرانچىلىق ئەھۋاللىرى تەسۋىرلەنگەن ئەرەبچە شېئىر-لارمۇ دەل شۇ خىل ئەسەرلەر جۈملىسىدىن^①؛ ئەۋفى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن مەجىددىن مۇھەممەد پەيزىنىڭ نىسا شەھىرى (بۇ شەھەر ھازىرقى تۈركمەنىستاندىكى ئاشخابادنىڭ غەربىگە جايلاشقان) دە ئېپىك شەكىلدە يازغان داستانى «شاھىنشاھنامە» مۇھەم-لەردىكى ۋەقەلەرمۇ يېزىلغان^②. ئەۋفى يەنە شائىر ئۆمەر خۇر-رىم ئابادىنىڭ خارەزىم شاھىنى «ئىككىنچى ئىسكەندەر» (ئالېك-ساندىر ماكىدونىسكى) دەپ ماختاپ: ئەگەر چىن ھۇجۇم قىل-دۇ، دەپ ئويلىساڭ خاتا بولىدۇ، مۇبادا ھۇجۇم قىلىپ قالسا،

① ياقۇت: «مۇجەم»، 1 - توم، 250 - بەت؛ 3 - توم، 2314 - بەت.
 ② ئەۋفى: «ئۇباۋل ئەلباب»، 2 - توم، 345 - بەت.

ئەدەبىنى يەيدۇ . ئەگەردە تاتارلار پەرمانىغا ئەمەل قىلمىسا ، يورۇق كۈن ئۇلار ئۈچۈن قاراغۇ تۈنگە ئايلىنىدۇ^① ، دەپ يازغان شېئىرلىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ . بۇ يەردە گەبىنىڭ چىڭ-گىزخان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ياكى «ئەڭ دەسلەپكى تاتارلار» — كۈچلۈك ۋە نايمانلار ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقى ئېنىق ئەمەس .

ئىرغىز يېنىدا بولغان ئۇرۇش نەتىجىسىز بولغان . بۇ توقۇ-نۇشتا ئۇرۇش قوزغىغۇچى تەرەپ خارەزىم شاھى ئىدى . ئۇ تەرەپ-نىڭمۇ ، بۇ تەرەپنىڭمۇ قوشۇنلىرى بۇنداق ئۇرۇش بولۇپ قالدى . دەپ ئويلىمىغانىدى . خارەزىم شاھى بۇ يەردە قىچىچاقلار بىلەن ئۇرۇشقان ؛ جۇجى بولسا ، مەركىتلەر بىلەن ئۇرۇشقان . جۇجى ھەتتا خارەزىم شاھىغا ئادەم ئەۋەتىپ : ئاتامدىن ماڭا سىز-گە قارشى ئۇرۇش قىلىش ھەققىدە ھېچقانداق پەرمان يوق ، دەپ ئۇقتۇرۇپمۇ قويغان . ئەمما ئۇنىڭ خارەزىم شاھىدىن ئالغان جاۋابى : خارەزىم شاھى كۆپپارلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ دۈشمىنى دەپ قارايدۇ ، دېگەندىن ئىبارەت بولغان . خارەزىم شاھى بىلەن موڭغۇللار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ، خارەزىم شاھىنىڭ مۇسۇلمان مان سودىگەرلەرنى ئۆلتۈرگەنلىكى سەۋەبى بىلەن پارتلىغان بول-سىمۇ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1218 - يىلى موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى قەشقەرىيىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت قىلىشلىرىنى ئەسلىي-گە كەلتۈرگەن ۋە چىڭگىزخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ گېپىنى قىلمىغاندىمۇ ، قايالىق ۋە ئالمالىق شە-ھەرلىرىدىن كەلگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىچىدە مۇسۇلمان ئەت-رەتلىرىمۇ بار بولغان بولسىمۇ ، ئۇرۇش خارەزىم ئۈچۈن مۇداپى-ئەلىنىش تۈسىنى ئالغاندا ، بۇ ئۇرۇش مۇسۇلمان رايونلىرىنى كۆپپارلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان غازات ئۇرۇشىغا ئايلانغان . قايالىق ، ئالمالىقتىن كەلگەن قوشۇنلار ئى-

① ئەۋفىي : «لۇبابۇل ئەلباب» ، 1 - توم ، 202 - بەت .

چىدە شۇ چاغلاردا تاجىكلاردىن باشقا تۈركىي خەلقلەر بولغان موڭغۇللار ھەممە سودىگەرلەرنى تۈركچە «ئورتاق» ، «شېرىك» (دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن . مۇشۇنىڭغا قارىغاندا ، سودىگەرلەر كارۋانلارنى تولۇقلاش ئۈچۈن شېرىكچىلىك ئۇيۇشتۇرغان بولسا كېرەك .

خارەزىم شاھىننىڭ قوشۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەردىن تەركىب تاپقاندى . شۇنىسى گەۋدىلىكى ، جۈۋەينىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ مەركىزىي شەھىرى سەمەرقەنتتىن كەلگەن قوشۇنلارنىڭ ئىچىدىكى تۈركلەرنىڭ سانى (60 مىڭ) بىلەن تاجىكلارنىڭ سانى (50 مىڭ) باراۋەر دېگۈدەك بولغان . بۇ قوشۇنلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا ، ئېھتىمال ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەتلەرمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن بولسا كېرەك . بىر تارىخچى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خارەزىم بىلەن ئىران ئۆلكىسى بولغان ماۋەرائۇننەھىر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە سۆز بولغاندا ، بۇلار ئوتتۇرىسىدا ، يەنى تۈركلەر بىلەن تاجىكلار ئوتتۇرىسىدا ھەقىقىي دوستلۇقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ، دەپ ئەسكەرتكەن^① . يەنە بىر گەۋدىلىك ئىش ، غەزەندىكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن ئىراننىڭ غور دېگەن تاغلىق رايونىدا ياشايدىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتۇر . تۈركىي خەلقلەرنىڭ باشلىقلىرى غورلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشەيلى ، دەپ ئېيتقاندا ، قارشى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى : «بىز بولساق غۇرلۇقلار ، سىلەر بولساڭلار تۈرك ، بىز بىرگە تۇرالمايمىز» دەپ ئېيتقان^② .

تۈركلەر باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا ، موڭغۇللارغا يېقىنراق ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا ، چىڭگىزخان قوشۇنلىرى ئىچىدە تۈركىي

① «پارتولدى ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 618 - بەت ؛ يەنە «چىڭگىزخان» ، 893 - بەت .
 ② زاھىرىدىن مەرئاشى ، 253 - بەت .
 ③ جۈۋەينى : «تارىخى جاھانگۇشاى» ، قازۇن نەشرى ، 2 - توم ، 193 - بەت ؛ پارتولدى : «تۈركىستان» ، 493 - بەت ؛ «پارتولدى ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 506 - 507 - بەتلەر .

خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن بىرقانچە قوشۇن بار ئىدى . بۇنىڭدىن باشقا تۈركلەر بىلەن موڭغۇللارنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە خاس ئورتاق ئەنئەنىلىرى بار ئىدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، موڭغۇللارنىڭ تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ قازانغان ئۇتۇقلىرىنىڭ ئورتاقچىسى ، دەپ قارىغانلىقىنى كۆرمەيمىز . موڭغۇللارنىڭ بەزىدە تۈركلەر بىلەن سۆزلىشىشلىرى ، موڭغۇللارنىڭ بىر ھەربىي ھىيلىسى ئىدى . يالغان سۆزلەرگە ئىشەندۈرۈپ ئۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىنى پارچىلايتتى ، ئاندىن كېيىن ، ئاۋۋال بىرىنچىسىنى ، ئاندىن ئىككىنچىسىنى يوقىتاتتى . بۇنداقلارنىڭ ئىچىدە بۇرۇن ئىتتىپاقچىمىز ۋە دوستىمىز دەپ قارالغانلارمۇ بار ئىدى . چىڭ-گىزخان خارەزىم شاھى مۇھەممەدنىڭ ، ئانىسى بىلەن زىت ھالەتتە تۇرغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئانىسىغا دوستلۇقىنى ئىپادىلەپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن . بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ، بۇ ئايالنىڭ قولىدا ناھايىتى كۆپ ساندىكى تۈركىي خەلقتىن تەشكىللەنگەن قوشۇن بار ئىدى . ئۇ بۇ قوشۇنلارنىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ قالمايلىقى ئۈچۈن ئالدىن شۇنداق قىلغانىدى . موڭغۇللار سەمەرقەنتنى قورشىغان چاغدا قورشاۋدا قالغان قوشۇنلار ئىچىدىكى تۈركىي خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى ئۆز ئەسكەرلىرى قاتارىدا خىزمەتكە ئېلىشنى ماقۇل كۆرگەن . بۇ قوشۇننىڭ قوماندانى خارەزىم شاھىنىڭ ئانىسىنىڭ ئىنىسى ئىكەن . موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن ، تۈرك نامىدىكى 30 مىڭ ئادەمنى ، چوڭ - كىچىك 20 چە قوماندانى بىر تۈزلەڭلىككە ئاپىرىپ پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان . بۇ خىل ئەھۋال داغىستاندىمۇ يۈز بەرگەن . موڭغۇللار داغىستاندا ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغلاردا ئۇلارغا ئالانلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانكەن . موڭغۇللار قىپچاقلارغا : «سىلەر تۈركلەر بىز بىلەن بىر ئۇرۇقتىن ، ئالانلار

سەلەر بىلەن بىر خەلق ئەمەس ، شۇڭا ئۇلارغا ياردەم قىلىشقا ھېچ زۆرۈرىيەت يوق» دەپ ئېيتقان . قىپچاقلار موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن سوۋغا - سالاملىرىنى كۆرۈپ ئالانلارنى ئايىرىلىپ كەتكەن . موڭغۇللار ئالانلار ئۈستىدىن غەلبە قىلغاندىن كېيىن ، دەرھال قىپچاقلارغا تېگىش قىلىپ ، ئۇلارنىڭ قولىدىن بۇرۇن ئۆزلىرى بەرگەن سوۋغا - سالاملىرىدىن ئىككى ھەسسەدىن ئارتۇق نەرسىنى قايتۇرۇۋالغان . موڭغۇللار روسىيەنىڭ جەنۇبىدىكى پولوۋېتسىلار (يەنى قىپچاقلار) غا ھۇجۇم قىلغاندا ، رۇسلار پولوۋېتسىلار بىلەن بۇرۇندىنلا دۈشمەنلىشىپ كەلگەن بولسىمۇ ، يەنىلا پولوۋېتسىلارغا ياردەم كۆرسەتكەن . موڭغۇللار رۇس كىنەزلىرىگە : «بىز سەلەرنىڭ يەرلىرىڭلەرگە ھۇجۇم قىلمايمىز ، «قالاتق يىلقىچى» ، «ئەشەددىي پولوۋېتسىلار» بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز ، سەلەرنىڭ ئۇلارغا ياردەم قىلىشىڭلارنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ، ئۇلار سەلەر رۇسلارغىمۇ كۆپ زىيانكەشلىك قىلغاندىغۇ» ، دەپ ئېيتقان (قوش تىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ئەسلىي رۇس يىلنامىلىرىدىن ئېلىنغان - بارتولد) . موڭغۇللار ئالدىنقى ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغان چاغلاردىمۇ ئۇ يەردىكى بەزى رايونلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ، كېيىن ئۇلارنى ھۇجۇم بىلەن يوقاتقان . مەسىلەن ، ئىسلامچىلار ۋە باغداد خەلىپىلىرىنى شۇنداق قىلغان . سۇلتان جالالىدىن تەخمىنەن 1216 - يىلى ئىسفاھاندىن ئەزەربەيجاندا ھەرىكەت قىلىپ تۇرغان ئۆزىنىڭ ۋەزىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، سۈرىيىدىن كېلىدىغان كارۋانلارنى قاتتىق تەكشۈرۈشنى تاپىلىغان ھەمدە ماڭا كەلگەن مەلۇماتقا قارىغاندا ، تاتارلارنىڭ (موڭغۇللارنىڭ) باغداد ئارقىلىق ئەۋەتكەن بىر ئەلچىسى سۈرىيىدىن كېلىدىغان مۇسۇلمان كارۋانلار ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھالدا قايتماقچىكەن ، دەپ ئېيتقان . ئەسلىدە بەزى رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ياكى خەلىپە ئوردىسىدىكى بەزى كىشىلەر سۇلتان جالالىدىننىڭ تاتارلار بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ ، گەپ

تارقانقاچقا ، ئۇ بۇلارنى ئەيىبلەش ئۈچۈن ماتېرىيال ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بۇ بۇيرۇقلارنى چۈشۈرگەن . ۋەزىر ، كارۋانلارنى تەك-شۈرۈپ ئۇلاردىن ئۆزى ئىزلىمەكچى بولغان ھېچقانداق ماتېرىيال تاپالمىغان ، ھەتتا بەزى كارۋاندىكىلەرنى قىرىپ تاشلىغان ، ئەمما يەنىلا ئېھتىياجلىق ماتېرىيال تاپالماي ، جالالىدىننى قىيىن ئەھ-ۋالدا قويغان . شۇنداق بولسىمۇ موڭغۇللارنىڭ بەزى كىشىلەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر يەنىلا تارقىلىۋەرگەن^① . ئېھتىمال ، بۇ تارقالغان گەپ - سۆزلەر ئەمە-لىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى مۇمكىن .

خارەزىم شاھى مۇھەممەد 1220 - يىلىنىڭ ئاخىرى كاسپىي دېڭىزىدىكى ئاراللارنىڭ بىرسىدە ئۆلگەنلىكى مەلۇم . ئۇ موڭغۇل-لار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنى شۇنچىلىك ئاز كۆرسەتتىكى ، ھەتتا موڭغۇللارغا ئۇنىڭ نامىمۇ بەلگىسىز قالدى . خارەزىم شاھى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ۋە ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى بار-لىق ھەرىكەتلىرى ، جۈملىدىن ئوتتۇرا شەھىرىدە موڭغۇلىيىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىمۇ موڭغۇل مەنبەلىرىدە مۇھەممەد شاھنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى جالالىدىننىڭ نامىغا يېزىلغان-ئىدى . 1221 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا جالالىدىن ھىندىسە-تانغا قېچىپ كەتتى . بۇ ، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسە-تىپ بېرەتتى . گەرچە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا موڭغۇللارغا قارشى قوزغىلاڭلار ، تاغلىق رايونلاردىكى بەزى قەلئەلەردە ئۇ-رۇشلار بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ، چوڭ ئۇرۇشلار ئاخىرلاشقان بولدى . 1223 - يىلى چىڭگىزخان تۈركىستاندىن ئايرىلدى . 1224 - يىلى يازنى ئېرتىش دەرياسى بويىدا ئۆتكۈز-دى . جالالىدىن چىڭگىزخان ھايات چېغىدىلا (چىڭگىزخان 1227-يىلى ئۆلگەن) ئىرانغا قايتىپ كەلگەنىدى . ئارىدىن بىر-قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، 1228 - يىلى موڭغۇللار ئىسفاھان-

① نەسەۋى : «تارىخى جالالىدىن» ، 1 - توم ، 158 - بەت .

دىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا جالالىدىننى مەغلۇپ قىلدى . بىراق بۇ ئۇرۇشتا موڭغۇللار شۇنچىلىك زور چىقىم ئۆلدى . كى ، ئۇلار ئىراندىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقتى . جالالىدىننىڭ قوشۇنلىرى موڭغۇللارنى تاكى ئامۇ دەرياسى بويىغىچە سۈر - تۈ - قاي قىلىپ زەربە بەردى . ئەمما خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھىردىكى موڭغۇل ھاكىمىيەتلىرىنى يوقىتىشقا ھېچ ھەرىكەت قىلمىدى . موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاچىلىقىغا ئائىت نۇرغۇن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇلارنىڭ ئىستېلاچىلىقى يەرلىك ئاھالىلەرنى قاتە - تىق قىرغىن قىلىش بىلەن خاراكتېرلەنگەن . ياۋروپا ئالىملىرى ، ئادەتتە ، كۆچمەنلەرنىڭ مەدەنىي ئەللەر ئاھالىلىرىگە زىيان - كەشلىك قىلغانلىقى ئۈستىدىلا توختىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا كۆچمەنلەرنىڭ سىياسىي بىرلىكى بۇ يەردىمۇ ۋە باشقا يەرلەردىمۇ پەقەت ئۇزاققا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىلىقلا قولغا كەلگەن . بۇ ئۇرۇشلار بەزىدە بىرەر خەلقنى پۈتۈنلەي قىرىپ يوقىتىش بىلەن ئاياغلاشقان . چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى يايلاق خەلقلىرىگە كۆپرەك زىيانكەشلىك قىلغانمۇ ياكى مەدەنىي ئەللەر ئاھالىلىرى (ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر) گىمۇ ؟ بۇلارنى ئاجراتماق تەس . موڭغۇللارنىڭ ئىستېلاسى پەقەت كۆچمەنلەرگىلا پايدا ئېلىپ كەلدى ، ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرگە زىيان ئېلىپ كەلدى ، دېگەن پىكىرلەرنى ئىسپاتلاشمۇ تەس گەپ . موڭغۇللارنىڭ تاجا - ۋۇزى خۇددى سالجۇقىيلار ئالدىنقى ئاسىيانى بويسۇندۇرۇۋالغاندا ئۇ يەرلەرگە پۈتۈن ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كەلگىنىگە ئوخشاش ئىش ئەمەس ئىدى ، بەلكى موڭغۇللارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى موڭغۇلدەپ يىدە قالغۇرگەندى . چىڭگىزخانغا ۋارىسلىق قىلغان ئوغلىمۇ موڭغۇلىيىگە قايتىپ كېلىپ ، چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن 30 يىل يەنىلا شۇ يەرنى مەركەز قىلىپ ، باشقا جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان . ئاشۇ چاغلاردا موڭغۇللاردا ئاتىسى ھايات چېغىدىلا ئۆزىنىڭ مال - مۈلكىنى بالىلىرىغا چوڭدىن كىچىك -

گە قاراپ تەرتىپ بويىچە بۆلۈپ قالدۇرىدىغان ، ئاساسلىق مۈلۈ-
كىنى كىچىك ئوغلغا قالدۇرىدىغان ئەنئەنە - قائىدە بولغانىكەن .
چىڭگىزخان مۇشۇ پىرىنسىپنى دۆلەت قانۇنىغا كۆتۈرۈپ ، مەملى-
كىتىدە مۇشۇ قانۇننى ئىجرا قىلغان . چىڭگىزخان مۇشۇ قانۇنغا
ئاساسەن ، موڭغۇلىيىدىكى ئۆز يۇرتىنى^① كىچىك ئوغلى تولىغا
تاپشۇرۇپ بەرگەندى . موڭغۇللارنىڭ 129 مىڭ كىشىلىك مۇن-
تىزىم قوشۇنى بار ئىدى . بۇ ئەسكەرلەر ئىچىدە 101 مىڭى
تولىغا قارايتتى . بۇ سان موڭغۇلىيىنىڭ ئۆزىدە قالغان ئەسكەر-
لەرنىڭ سانىغا نىسبەتەن چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ
سانىنىڭ بەك ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى ئىستېلا قىلىنغان نۇرغۇن يەرلەر
چىڭگىزخاننىڭ ئۈچ ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىلگەندى . ئوغللىرىنىڭ
ھەر بىرىگە مۇنتىزىم 4000 جەڭچى بۆلۈپ بېرىلگەن (قالغان 16
مىڭ جەڭچى خان جەمەتنىڭ باشقا ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن) . ھەر
بىر ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ چېگرىلىرى تەخمىنەنلا
كۆرسىتىلگەندى . كىچىك ئوغلغا قائىدە بويىچە ئاتىسىنىڭ
يۇرتى تەگدى . چوڭ ئوغلى جۇجىغا ئۆز يۇرتىدىن ئەڭ يىراقتىكى
بويسۇندۇرۇۋېلىنغان زېمىنلار تېگىشلىك بولدى . نەتىجىدە چىڭ-
گىزخان قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ ئۇتۇقلۇق
بولۇشى بىلەن جۇجىنىڭ زېمىنى بارغانسېرى غەربكە كېڭەيدى .
چىڭگىزخان موڭغۇلىيىدىكى ئۆز يەرلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان
چاغلاردا جۇجىغا سېلىنغان دەرياسىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرلا بۆلۈپ
بېرىلگەندى . شۇ چاغلاردا ، غەرب تەرەپتە «موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ
تۇياقلىرى يەتكەن يەرلەرنىڭ ھەممىسى جۇجىغا قارايدۇ» دەپ

① «يۇرت» ئاتالغۇسى «زېمىن» ، «بايلىق» مەنىسىدىكى سۆزدۇر . بۈگۈنكى تۈركىيە
تۈركچىسىدە «ۋەتەن» مەنىسىنى بېرىدۇ . پەقەت رۇسچە تېكىستلەردىلا بۇ سۆز «كۆچمەنلەرنىڭ
كىڭىز ئۆيى» ، «چېدىرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ - مالىق : «قەدىمكى تۈرك بازىما يادىكار-
لىقلىرى» ، 390 - بەت ؛ «قەدىمكى تۈركىي تىللار لۇغىتى» دىكى «يۇرت» ماددىسىغا قارالسۇن ،
ئۇ يەردىمۇ «يۇرت» ، «ۋەتەن» مەنىسىدە بېرىلگەن ؛ يەنە ۋىلادىمىرتسوفنىڭ «موڭغۇللارنىڭ ئىجتىد-
مائىي تۈزۈمى» ، 57 - 58 - بەتلەرگە قارالسۇن .

ناھايىتى قىزىقتۇرىدۇ . 14 - ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا خارە -
 زىم سىر دەرياسى ۋادىسى رايونلىرىغا قارىغاندا ۋولگا دەرياسى
 ۋادىسى رايونلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى . ئۆزبەكخان
 زامانىسىدا مۇشۇ خان نامى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىلەر ۋولگا دەرياسى
 ۋادىسىدىكى شەھەرلەردىمۇ ، خارەزىمىدەمۇ قۇيۇلدى . سوغناق شە -
 ھرىدە بولسا ، گەرچە بۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى جۇجى ئەۋلادلىرىد -
 ىدىن بولسىمۇ ، باشقا خانلار نامىدا تەڭگىلەر قۇيۇلدى . جۇجى
 ۋە ئۇنىڭ جەمەتى يەرلىرى تەركىبىگە دەسلەپتە قاراقتانلار ئىم -
 پېرىيىسىنىڭ شىمالىي تەرەپتىكى يەرلىرى — يەتتەسۇنىڭ بىر
 قىسمى ۋە ئېرتىشتىن ئالاکۆلگىچە ھەمدە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى
 ئىلى دەرياسى ۋە سىر — دەرياسى بويىغىچە بولغان يەرلەر كىرگە -
 ندى . 1246 - يىلى ، پلانو كارپىنى ساياھەت قىلغان چاغلاردا
 مۇشۇ رايوننىڭ شەرقىي قىسمىدا ، ئېھتىمال ، ئېرتىش دەرياسىد -
 ىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا جۇجىنىڭ ئوردا ئىسىملىك چوڭ
 ئوغلى ياشىغان . ئىلى دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى
 يەرلەر بەلكىم جۇجىنىڭ كىچىك ئوغلى شىبانغا قارىغان بولسا
 كېرەك . مۇسۇلمانلارنىڭ رىۋايەتلىرى بويىچە بۇ ئىسىم كېيىن
 شەيبان دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . شۇنىڭ بىلەن 16 - ئەسىرنىڭ
 بېشىدا شىباننىڭ ئەۋلادى — تۈركىستاندا ئۆزبېك دۆلىتىنى
 قۇرغۇچى شەخس ئۆزىگە «شەيبانى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللان -
 ىغان . بۇ لەقەم بىر ئەرەب قەبىلىسىنىڭ نامى شۇنداقلا ھەنەفىي
 مەزھىپىدىكى بىر مەشھۇر ئالىمنىڭ لەقىمى ئىدى . ئۇ ئەبۇ
 ھەنىفى ۋە ئەبۇ يۈسۈپلەرنىڭ شاگىرتى ئىدى . قارىغاندا ، مۇسۇل -
 مان دۇنياسىدا مەشھۇر بولغان بۇ ئىسىم ، شىبان دېگەن ئىسىم -
 نىڭ شەيبان دېگەن ئىسىمغا ئۆزگىرىشىگە ۋە شەيبانى دېگەن
 نامنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان بولسا كېرەك^① .

① شەيبانى توغرىسىدا «پارتول ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 545 - 548 -
 بەتلەرگە قارالمۇن .

ئەبۇلغازى كەلتۈرگەن رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شىبان ئىبنى شەيبانە رىئەدىشى باتۇ^①دىن ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر بىلەن ئوردىغا تەۋە يەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى زېمىنلارنى ئالغان بولسا كېرەك . ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، باتۇ ئۆكسى شىبانغا ئىرغىز ، ئورا ، ئىلپىك دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى ، ئومۇمەن يايىق دەرياسى ۋە ئۇرال تاغلىرى بويلىرىدا يازنى ئۆتكۈزسۇن دەپ ، قىشنى سىر ، چۈ ۋە سارسۇ دەريالىرى ۋادىسىدىكى قارقۇم (ئارقۇم ؟) دا ئۆتكۈزسۇن دەپ بەرگەن بولسا كېرەك . ئوبۇلغازى 17-ئەسىرنىڭ ئاپتورلىرىدىن بولۇپ ، ئۇ يازغانلىرىدا ئالغان مەلۇماتلىرىنىڭ مەنبەلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ . ئەمما ، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى ، ئۇنىڭ مەلۇماتلىرى ئوردا ، باتۇ ، شىبانلارنىڭ زامانداشلىرىنىڭ ۋە شۇنىڭدەك پلانو كارپىنىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن ماس كېلىدۇ . شىباننىڭ ئەۋلادلىرى باشقا يەرلەردىمۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان . راشىددىننىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، شىباننىڭ نەۋرىسى تېرەك دەرياسى^② ۋادىسىنى مۇداپىئە قىلغۇچىلارنىڭ باشلىقلىقى ۋە زېمىنىنى ئۆتكەن . شىباننىڭ يەرلىرى 15 - ئەسىرگىچە يەنىلا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا تۇرغان . ئۇلارنىڭ شەجەرىسىنى ئەبۇلغازى بىلەن 15 - ئەسىردىكى نامسىز بىر تارىخچى ئۆزىنىڭ «مۇئازۇل ئەنساب» ناملىق كىتابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن . ئۇلارنىڭ مەلۇماتلىرىدا كۆپ پەرق يوق . جۇجىغا تەۋە ھەرقايسى جايلاردا ، بولۇپمۇ ، شىباننىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ يەرلەردە كۆچمەن ھايات ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، بۇ يەرلەردە ھاكىمىيەت 200 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بىرخان جەمەتى ئەۋلادىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى . شىبان ئەۋلادلىرى شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ھەممىدىن ئاز ئۇچرىدى . شۇڭلاشقا ئۇلار كۆچمەنلەر ئەنئەنىسىگە باشقىلارغا نىسبەتەن بەك-

① «پارتول مەسىلىرى» ، 5 - توم ، 496 - 508 - بەتلەر ؛ باتۇخان ، 709 - بەت .
 ② راشىددىننىڭ ئەسىرى ، بلوشېت نەشرى ، 117 - بەت .

رەك سادىق بولۇپ ، بۇ ئەنئەنىلەرنى جەڭگىۋار روھى بىلەن قوغدىدى ، شۇڭا ، ئۇلار چىڭگىزخان خانلىقىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ھەممىلا يەرلەردە چۈشكۈنلۈككە ئۇچراۋاتقان چاغلاردا مۇستەھكەم چىلارغا خاس قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىقتى . بۇ پاكىتلار يەنە مۇشۇ - نىڭغا ئوخشاش ئەمەلىي ئەھۋاللار بىلەن قوشۇلۇپ رادولوفنىڭ قاراشلىرىغا زىت رېئاللىقنى نامايان قىلىدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى باشقا كۆچمەن ئىمپېرىيىلەرگە قارىغاندا ئۇزاق ھۆكۈم سۈردى . بۇنىڭ سەۋەبى ، ئۇلار پارچىلانغاندا تۈر - كۈم - تۈركۈم كۆچمەنلەر توپىغا بۆلۈنۈپ كەتمىدى . چۈنكى بۇ ئىمپېرىيە تەركىبىگە ئەسلىي ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەل - گەن جۇڭگو ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، پېرسىيە قاتارلىق خېلىلا نۇرغۇن دۆلەتلەر كىرگەن بولۇپ ، مەزكۇر ئىمپېرىيە پارچىلانغاندىن كې - يىنمۇ ، بۇ دۆلەتلەر يەنىلا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا قېلىۋەرگەندى ، دەيدۇ^① . ئەمەلىيەتتە ، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى - نىڭ ھۆكۈمرانلىقى موڭغۇللار ئىستېلاسىغا قەدەر بولغان دۆلەت - لەرنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ، مەسىلەن ، قىپچاق دالىلىرى ، ۋولگا ۋا - دىلىرى ، قىرىم قاتارلىق يەرلەردىكى ئەنئەنىلەرگە ھەممىدىن ئاز يۆلەنگەندى . دەل مۇشۇ يەرلەردە چىڭگىز ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆ - كۈمرانلىقى ئۇزاقراق داۋاملاشتى . ئولتۇراق مەدەنىيەت ۋەكىللى - رىنىڭ دۆلەتنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇشتا كۆرسەتكەن مە - سلىھەتلەرگە قارىغاندا ، چىڭگىزخاننىڭ دانىشمەنلىكى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ھەربىي تۈزۈمى دۆلەت تۈزۈمىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىدا خېلىلا ئەھمىيەتلىك بولغان بولسا كېرەك .

ئۇلار (ئولتۇراق مەدەنىيەتنىڭ ۋەكىللىرى — تەھرىردىن) ئەلۋەتتە خانلارغا كۆرسەتكەن تەسىرنى ۋە بۇ تەسىرنىڭ نەتىجىلى - رىنى مۇبالىغە قىلىپ كۆرسىتىش تەرەپدارلىرى ئىدى . بۇ ، جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى . چۈنكى ئۇلار

① «قۇتادغۇ بىلىك» ، «كىرىش سۆز» ، رادولوف ، 56 - بەت .

باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ، پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرگەندىلا ئاندىن تەرەققىيات بولىدۇ دەپ قارايدۇ . بۇ نۇقتا قاراقىتانلاردىن بولغان ، جۇڭگو مەدەنىيىتى مۇھىتىدا تەربىيەلەنگەن يوللىغ چۇساي خۇسۇسىدىكى بايانلاردا تولۇق ئەكس ئەتىدۇ . جۇڭگو مەنبەلىرىگە قاراپ شۇنداق خۇلاسىە چىقىرىش مۇمكىنكى ، يېلۇي چۇسەي موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسىدۇر . يېلۇي چۇسەي ھەققىدە جۇڭگونىڭكىدە - دىن باشقا ھېچقانداق مەلۇمات بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو - لۇقلارنىڭ كۆز قارىشى بلوشېت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى . بۇ ئادەم راشىدىدىننىڭ ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان يېڭى زاماندىكى ياۋروپا نەشرىياتچىسىدۇر . بلوشېتنىڭ تەسەۋۋۇرىچە ، پەقەت يې - لۇي چۇسەيلا موڭغۇل خانلىرىغا مەدەنىي ئەللەرنىڭ ئاھالىلىرىنى ۋەيران قىلىش ، بۇلاڭ - تالان قىلىش بىلەنلا ئىش تۈگمەيدۇ ، دەپ چۈشەندۈرگەنكىن . بلوشېتنىڭ گەپلىرىگە قارىغاندا ، يېلۇي چۇسەينىڭ ۋە ئومۇمەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە پەقەت جۇجى دۆلىتىلا ئۇچرىمىغان . شۇڭلاشقا ئۇ دۆلەت ۋارۋارلىقنىڭ «چىدىغۇسىز» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان^① .

ئەمەلىيەتتە ، جۇجىغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ غەربىي قىسمىدا - جىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەردە موڭغۇللار يۈ - قىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئىدى . باتۇ ئاتىسىنىڭ ھەممە يەرلىرىنى باشقۇرۇپ تۇرغان ئالىي ھۆكۈمران دەپ ھېسابلىنات - تى . موڭغۇللار دەسلەپكى چاغلاردا رۇس كىنەزلىرىدىن ئولپان ئېلىش ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئەۋەتىش بىلەنلا قانائەتلەنگەنىدى . كېيىن ئۇلار ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ دۆ - لەتلىرىنى يوقىتىپ ، شۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان . 1223 - يىلى موڭغۇللار روسىيىدىن قايتىپ ، چىڭگىز خاننىڭ قېشىغا كېتىۋاتقىنىدا بۇلغارلار تەرىپىدىن قورشۇپلىندى . ناھا -

① بلوشېت : Introduction ، 217 - بەت (مونكىيېۋنىڭ «جۇڭگو مەنبەلىرى» دېگەن كىتابىدىكى «يوللىغ چۇساي ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى» دېگەن بايقا قارالسۇن) .

يىتى زور چىقىم تارتىپ بۇ قورشاۋدىن چىقىپ يولغا راۋان بولدى . بىراق بۇ ئىش ئۈچۈن موڭغۇللار 1236 - يىلى ئۇلاردىن ئۆچىنى ئالدى ، موڭغۇللار بۇلغارنىڭ دۆلىتىنى تولۇق بويسۇندۇرۇۋالدى ۋە پايتەختىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى . ئەمما بۇ ۋەيران قىلىنغان شەھەرلەر ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئەسلىگە كەل-تۈرۈلدى . ئۇ يەرلەردىكى قۇرۇلۇشلار ، تاش پۈتۈكلەر تا ھازىر-غىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا . بۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار ھۆكۈم-رانلىقى دەۋرىگە ئائىتتۇر . جۇجى جەمەتى قارىمىقىدىكى يەرلەردە بۇلغار ناملىق بۇلغارلارنىڭ پايتەخت شەھىرى بار ئىدى . بۇ شۇ چاغلاردىكى بىردىنبىر شەھەر ئىدى . بۇ شەھەردە موڭغۇل خانلى-رى نامىغا تەڭگىلەر قويۇلغانىدى . بۇ يەردىكى مەڭگۈتاش تې-كىستلىرىدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى ، 14 - ئەسىرنىڭ بې-شىدىمۇ بۇ يەردىكى بۇلغارلار موڭغۇللار بۇ يەرلەرگە كېلىشتىن بۇرۇن ئىشلەتكەن تىلىنى ساقلاپ قالغان . بۇ تىلنىڭ قالدۇقى ھازىرقى چۇۋاش تىلىدۇر . ئەمما بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى تەدرىجىي ھالدا تۈركىي تىللارنىڭ بىرسى بولغان قىپچاق تىلىنىڭ تەسىرىد-ىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇ تىل قەدەممۇقەدەم دۆلەت تىلىغا ئايلانغان . بۇ ئەھۋال خۇددى موڭغۇللار بېسىۋالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھۋالغا ئوخشاپ كېتىدۇ . 14 - ئەسىردە ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا قۇرۇلغان قازان شەھىرىگە ئوخشاش شەھەرلەر ، قارىغاندا قۇرۇلغان چاغدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەھەر-لىرى بولغان بولسا كېرەك . ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدى-كى يېڭى شەھەرلەر بولسا ، باتۇخان زامانىدا قۇرۇلغان شەھەرلەر ئىدى . ماناخ رۇبىرۇك 1253 - يىلى موڭغۇلىيىگە كېتىۋاتقىنىدا يېڭى بىر شەھەرنى كۆرگەن . ئۇ بۇ شەھەردە تانارلار ، ئورۇسلار ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلاش ھالدا باتۇننىڭ ئوردىسىغا كىرگەن - چىققان ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىپ ئوردىغا ئەكىرىۋاتقان ۋە ئۆزۈم تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەن . بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان شەھەر ،

ساراتوف شەھىرىنىڭ يېنىدىكى كېيىن مەشھۇر بولغان ئۆمەك شەھىرى ئىدى . رۇبىرۇك 1254 - يىلى موڭغۇلىيىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا بۇ يەرنى ئەسكە ئېلىپ «بۇ يېڭى شەھەر باتۇنخان تەرىپىدىن ئېتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىغا قۇرۇلغان ساراي شەھىرى ئىدى . ساراي ۋە باتۇنخان بۇ يەردىكى ئوردىسى دەريانىڭ شەرقىي ساھىلىدە» دەپ بايان قىلغان . رۇبىرۇك بۇ شەھەرگە كىرىپ ئۆتكەنكەن . لېكىن ئۇنىڭ خاتىرىسىدە بۇ شەھەر ۋە باتۇنخان ئوردىسى تەپسىلىي بايان قىلىنمايدۇ . بۇ يەرگە يېقىن بىر جايدا ، ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەگمىسىدە موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا قانداقتۇر بىر سۈمبېركەنت (Summer kent) دېگەن شەھەر بولغانىكەن . ئېيتىلىشىچە ، موڭغۇللار بۇ شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن سەككىز يىل قورشىغانىكەن .

سۈمبېركەنت دېگەن بۇ شەھەر باشقا ھېچ مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمايدۇ . بىر قىسىم كىشىلەر بۇ شەھەرنى 12 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەبۇ ھەمىد گارانى^① نىڭ ئوغۇزلارنىڭ قولىدىكى ساقسىن (Saqsyn) شەھىرى ھەققىدىكى بايانلىرىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ، بۇ شۇ شەھەرمىكەن ، دەپ قارايتتى . لېكىن بۇ شەھەرنى قايسى تائىپە بىنا قىلغان ؟ ئورنى قەيەر ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر تالاش - تارتىشتا قالدى . كىشىلەر بۇ شەھەرنى تولىراق يايىق دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدا ياكى ۋولگا بويىدا دەپ ، شۇ يەرلەردىن ئىزدەيدۇ (ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا ، 12 - ئەسىردىكى ساقسىن شەھىرى مەھمۇد كاشغەرىي ئەسكەرتىپ ئۆتۈپ كەن سۇۋار شەھىرى بىلەن بىر شەھەر بولماي قالىدۇ) ^② . شۇنداق مۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، موڭغۇللار ساقسىن شەھىرىدە ئۇزاققا سوزۇلغان قاتتىق قارشىلىقلارغا ئۇچرىدى ، دېگەن مەلۇمات يوق .

① زاكىرىيە ، قازۇن نەشرى ، 2 - توم ، 402 - بەت .
 ② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 365 - بەت ؛ ماركۋارتنىڭ «ۋېنگرىيە يىللىق ژۇرنىلى» (1924 - يىللىق ، 275 - بەت) دا ئېلان قىلغان ماقالىسى .

ساراي — ئەسلى پارسچە سۆز بولۇپ ، تۈركلەر تەرىپىدىن ناھايىتى بۇرۇنلا قوبۇل قىلىنغان ۋە قۇتادغۇبىلىكتىمۇ ئۇچرايدۇ . موڭغۇللار دەۋرىدە ساراي دەپ ئادەتتە خان ئوردىلىرى ئېيتىلاتتى . كېيىن بۇ نام شۇ ئوردىلارنى چۆرىدەپ بىنا قىلىنغان شەھەرگىمۇ ئۆتتى . ئامۇ دەرياسى بويىدىكى تىرمىزنىڭ يۇقىرىدە - سىغا جايلاشقان «ساراي كەنت» مۇ ، ۋولگا بويىدىكى «ساراي» شەھىرىمۇ ، قىرىمىدىكى «باغچا ساراي» دېگەنلەرمۇ ئەنە شۇنداق كېلىپ چىققان . ۋولگا بويىدىكى ساراي شەھىرى ھەققىدە ئىلمىي ئەمگەكلەردە نۇرغۇن تالاش - تارتىشلار بولدى . بەزى يادىكارلىق - لاردا پۈتۈلگەن «يېڭى ساراي» ۋە «ساراي» توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ساراي نامىدا ئىككى شەھەر بولغانمۇ قانداق ؟ دەيدىغان مۇنازىرىلەر بولدى . رۇبىرۇكنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، باتۇ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان دەسلەپكى ساراي ھازىرقى سېلىت - رېن دەپ ئاتىلىدىغان كەنتنىڭ يېنىدىكى خارابىنىڭ ئورنىدا بولۇشى مۇمكىن . باتۇنىڭ قېرىندىشى بەرىكەنىڭ نامى بىلەن باغلانغان ساراي بولسا ، سارىۋا دېگەن يەرگە جايلاشقان^① . بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان خارابىلەر ۋە بۇ يەردىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلارغا قارىغاندا ، بۇ شەھەرنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر شەھەر بولغانلىقى مەلۇم . ئۆۋەتتە ، باتۇ سېلىتىرىنىڭ يېنىغا سالدۇرغان ساراي شەھىرى بىلەن بەرىكە سالدۇرغان ساراي شەھىرىنى ئىككىسى بىر شەھەر ئىدى دەپ ، ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشلار بولۇۋاتىدۇ^② . سارىۋا ئورنىغا سېلىنغان يېڭى ساراي بولسا ، ئۆزبېك - خان ۋاقتىدا بىنا قىلىنغان ، جانىبەك دەۋرىدە گۈللەپ تەرەققىي قىلغانىدى ، دېگۈچىلەر بار . مەنبەلەردە بولسا ، بەرىكە سارايى دەپ ئاتالغان شەھەر ئۆزبېكخان ۋاقتىدىكى شەھەرنىڭ نەق ئۆزىدە دۇر ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ ، ھازىر بىزنىڭ قولىمىزدا ھىجرىيە

① ھازىر بۇ شەھەر لېنىننىڭ دەپ ئاتىلىدۇ .
 ② «پارتول دىئەسەلىرى» ، 3 - توم ، 483 - 484 - بەتلەر .

710 - يىلى ، مىلادىيە 1310 - 1311 يىللىرى يەنى ، ئۆزبېكخان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا يېڭى ساراي شەھىرىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەر تۇرماقتا . بۇنىڭدىن باشقا مىنگا بىلىشىمچە ، كونسىتانتىنوپول شەھىرىدە ھىجرىيە 705 - يىلى ، مىلادىيە 1305 - 1306 - يىللىرى يېڭى ساراي شەھىرىدە دىنىي مەزمۇندا يېزىلغان بىر پارچە ئەسەر ساقلانماقتىكەن . «يې-يى» يېڭى «ئەرەبچە «الجديد» دېگەن بۇ سۈپەت سۆزى جەنۇبىي روسىيىدە قۇيۇلغان تەڭگىلەردە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇنداق نۇرغۇن ساندىكى يېڭى شەھەرلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش تەس . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ، ئوخشاش بىر نامدىكى «يېڭى شەھەر» ، «كونا شەھەر» بىر شەھەرمۇ ياكى ئىككىسى ئىككى شەھەرمۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش تولىمۇ تەس . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، بىر شەھەرنىڭ كېڭىيىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن يېڭى شەھەر رايونى «يېڭى شەھەر» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن .

جۇجىنىڭ شەرق تەرەپتىكى زېمىنلىرىغا نىسبەتەن غەربىي تەرەپتە باتۇخان ۋە بەرىكەخاننىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى زامانىسىدا شەھەر ھاياتى تەرەققىي قىلغانىدى . بىز ھازىر تەڭگىلەرگە چۈشۈ-رۈلگەن بىر قىسىم شەھەر ناملىرىنى بىلىمىز . شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى ، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ قۇيۇلغان تەڭگىلەرنىڭ شەكلى ھەر خىل بولغان . ئەمما ، تەڭگىنىڭ قىممىتى ھەممىلا يەردە بىر خىل بولغان . بۇنىڭدىن موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى بۆلۈنۈش دەۋرلىرىگە قارىغاندا ، موڭغۇللار دەۋرىدە بىرلىك ئوخشاشلىقى گەۋدىلىك بولغان . موڭغۇللار تەش-كىل قىلغان بارلىق دۆلەتلەردە تەدرىجىي ھالدا كۈمۈش تەڭگە ئىشلىتىش سىستېمىسى يولغا قويۇلغان (جۇڭگو بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) . بۇ كۈمۈش تەڭگىلەر ئىچىدىكى چوڭراقى دىنار ، قىممىتى كىچىكرەكى دەرھەم دەپ ئاتالغان . بىر دىنار ئالتە

دەرھەمگە تەڭ ئىدى . بۇ بىرلىك كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ، پېرسىيىدىمۇ قوبۇل قىلىنغان . بۇنىڭ ئۆزى جۇجى ئەۋلادلىرى دۆلەتلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ خارەزىم دۆلىتىنىڭ تاشقى سودىسىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر . بۇ دەۋردە تەڭگىلەرنىڭ سىرتقى شەكلى ، ئۇنىڭغا چۈشۈرۈلگەن خەتلەرنىڭ كۆرۈنۈشى ، تەڭگىلەرنىڭ چېتىگە چىقىرىلغان نەقىشلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە ھەربىر شەھەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئەنئەنىلىرى بار ئىدى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يەنە بەزى شەھەرلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتى ئارقىلىق جۇجى ئەۋلادلىرى دۆلەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەھۋالىنى مۆلچەرلەش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقتى . كېيىنكى چاغلاردا ساراي شەھىرى ۋە باشقا شەھەرلەردىن تېپىلغان تەڭگىلەرگە ئاساسەن ئالتۇن ئوردا مەدەنىيىتى مۇلاھىزە قىلىندى . ئالتۇن ئوردا خانلىقى باتۇخان قۇرغان دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ ، رۇس يىلنامىلىرىدا ئەنە شۇنداق ئاتىلىدۇ . مېنىڭ بىلىشىمچە ، شەرق مەنبەلىرىدە بۇ نام ئۇچرىدمايدۇ . تاتار خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى توغرىسىدىمۇ تالاش - تارتىشلار بولۇۋاتىدۇ . ئىسلام دىنى ۋە تۈركىي تىللارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشقان مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە ، قارىغاندا ، خېلى ئۇزاقلاغىچە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك ئوخشايدۇ . ئۇ شەھەر ياكى بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ قايسى مىللەتكە تەۋەلىكى ، مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتىنىڭ قانداق بولغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىش لازىمدەك قىلىدۇ .

ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا موڭغۇل تىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرمىغان ، بەلكى تۈركىي تىل ئاساسىي ئورۇنغا چىققانىدى . بولۇپمۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندىن كېيىن تۈركىي تىلنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن . باتۇخان ۋە بەرىكەخانلار ھايات چاغلىرىدا پۈتۈن ئىمپېرىيەگە مۇناسىۋەتلىك بەزى ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن موڭغۇلىيە

گە بېرىش ئىشلىرى بولغانىدى . رۇبرۇك 1253 - يىلىغا ئاشمىش
 بايانلىرىدا پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى باتۇخان تەسىرىدىكى
 يەرلەر ۋە موڭغۇلىيىدە تۇرىدىغان مۆڭكەخان تەسىرىدىكى يەرلەر
 دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ . مۇشۇ خىل بۆلۈشتە چىگرا تالاس ۋە
 چۇ دەريالىرىنى ئاساس قىلغانىكەن . مۇسۇلمان ئاپتورلارمۇ ماۋە -
 رائۇننەھرىدىكى شەھەرلەرنىڭ باتۇخاننىڭ ئىلكىدە بولۇپ ، كې -
 يىن بەرىكەخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ .
 1260 - يىلىغا كەلگەندىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالغۇ (ئەسلىي
 موڭغۇلچە تەلەپپۇزى بويىچە بولغاندا «Alhun» يەنى
 «ئالخۇن» بولۇشى كېرەك - تەھرىردىن) ھاكىمىيىتى مەيدانغا
 كەلدى . ئالغۇ چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ بالى -
 سى بولۇپ ، بۇنىڭ ھاكىمىيىتى بۇرۇن ئالتۇن ئوردا خانلىقى
 تەركىبىگە كىرگەن بەزى يەرلەرنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالغانىدى .
 ئالغۇ يەنە خارەزىمنىمۇ بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە بەرىكەگە تەۋە ئوت -
 رار شەھىرىنىمۇ تارتىۋالغانىدى . ئەمما ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ،
 بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن
 بولسىمۇ ، لېكىن ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ كۈچى شەرققە كېڭە -
 يەلمىگەنىدى . بەرىكە ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى چاغلار (1257 -
 1266 - يىللار) دا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى موڭغۇل
 ئىمپېرىيىسىدىكى 2 - نومۇرلۇق شەخستىن مۇستەقىل ھۆكۈم -
 رانغا ئايلانغانىدى^① . گەرچە موڭغۇلىيىدىكى كېيىنكى خان مۆڭ -
 كۇ تۆمۈر (1266 - 1280 - يىللار) ئۆز نامىدا تەڭگە قويدۇر -
 غان بولسىمۇ ، ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا شەكىلەن ھالدا جۇجى
 جەمەتىدىن بولغان ھەممە خانلار ، ھەتتا شىبانخان ئەۋلادلىرىمۇ
 بويسۇندى . بەزى تارىخچىلار ئالتۇن ئوردىنى «كۆك ئوردا» دەپ
 ئاتايدۇ ۋە بۇ يەردە موڭغۇلچە ئەمەس ، بەلكى «كۆك» ، «ئاق»
 دېگەن تۈركىي سۆزلەرنى قوللىنىدۇ . لېكىن بەزى مەنبەلەردە

① بار تولىد : «بەرىكە» ، 503 - 507 - بەتلەر .

تىلغا ئېلىنىدىغان «كۆك ئوردا» ئاتالغۇسى ، ئورداخان ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىرىگە قارىتىلغان . 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن نامسىز بىر تارىخچى^① ئاق ئوردا (شەرق تەرەپتىكى ئوردا) ، كۆك ئوردا (غەرب تەرەپتىكى ئوردا) دەپ بۆلۈش ، پەقەت توختاخان دەۋرى (1290 - 1312 - يىللار) دەپ پەيدا بولغان ، دەپ مۇقىملاشتۇردى (بۇ خاننىڭ موڭغۇلچە ئېنىق ئىسمى پېرسىيىدىكى موڭغۇل خانىنىڭ فرانسىيە كارولىغا 1305-يىلى يازغان خېتىگە قارىغاندا توقتاغا ئىكەن) . بۇنداق بۆلۈش ، مەزكۇر خان ئىسىيان كۆتۈرگەن شاھزادە نوغاي بىلەن ئۇرۇشقاندىن كېيىن بولغان (ئىسىيانچى شاھزادە نوغاي 1300 - يىلى جەڭدە ئۆلگەن) . مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا ، ئاق ئوردا خانلىرى نوغايىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ چىقىدۇ . بىراق بۇ ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس . بۇ ئەھۋال پېرسىيىدىكى تارىخچىلار (نامسىز تارىخچى شۇ يەردە ئۆتكەن) نىڭ جۇجى ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخىنى خاتا تەسەۋۋۇر قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئەبۇلغازى ، شىبانىنىڭ يەرلىرىنى ئاق ئوردا ، دەپ ئاتايدۇ . ئورداخان ۋە شىبانىخاننىڭ يەرلىرىنى نەزەرگە ئالمىساق ، ئۇ چاغدا ئالتۇن ئوردا خانلىقى باشقا چىڭگىز ئەۋلادلىرىغا قارىغاندا دەسلەپتەلا ئىتتىپاقلاشقان بىر پۈتۈن دۆلەت بولغان بولىدۇ . ئايرىم جايلاردا ئۆز ئالدىغا ئوردا قۇرۇپ ، مۇئەييەن ھەربىي قوشۇنغا ئىگە بولغان شاھزادىلەرمۇ بولغان . ئەمما ئۇلار خانغا ئىتائەت قىلغان . مىسىر ئاپتونوملىرىنىڭ بىرسى قىرىمدىكى سۇداق (Sudaq) شەھىرىنىڭ سودا - تىجارىتى ھەققىدە توختىلىپ ، بۇ يەردىكى سودىدىن كىرگەن پايدىنى تۆت نەپەر تاتار پادىشاھى بۆلۈشۈۋالدىكەن ، دەپ يازغان^② . لېكىن دوناي دەرياسىدىن خارەزىم ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى

① بۇ نامسىز تارىخچى ، ئېھتىمال برائون نەشرىگە تەييارلانغان «دۆلەتشاھ» ناملىق ئەسەر - 371 - بېتىدە تىلغا ئېلىنغان مۇئەسسەسە ئاتاندى بولۇشى مۇمكىن .
 ② خرىستىئان دىنىدىكى ئاپتونوم مۇقەددەل (مۇقەددەسلىك ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغۇچى) ، (بروككېلمان ، Bdl,GAL ، 348 - بەت) .

ئېقىنىغىچە بولغان كەڭ يەرلەردە موڭغۇللار كېلىشتىن بولمىدى
قۇرۇلغان قۇدرەتلىك سۇلالىلەر ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بېرى
مەيدۇ. ① .

موڭغۇللار ئالتۇن ئوردىغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئېلىپ كەلدى
ۋە بۇ يېزىقنى ئۇلار بويسۇندۇرۇۋالغان ھەممىلا يەرلەرگە تارقاتتى .
بۇ يېزىقنىڭ قىپچاق ئەللىرىدە تارقالغان - تارقالمىغان -
لىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق . ئالتۇن ئوردىدا خانلىرىنىڭ
14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا چۈشۈرگەن يارلىق -
لىرى بىزگە قەدەر يېتىپ كەلدى . توقتامىش خاننىڭ ② كېيىنكى
قۇيۇرغان تەڭگىلىرىمۇ شۇ دەۋرگە مەنسۇپتۇر . بۇ تەڭگىلەرگە
شۇ خاننىڭ ئىسمىمۇ ئۇيغۇرچە يېزىقلار بىلەن يېزىلغان . ئۇيغۇر -
چە ھەرپلەرنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ساراي شەھىرىدە قۇيۇلغان
بەزى تەڭگىلەردىنمۇ كۆرىمىز . بۇ تەڭگىلەرگە چۈشۈرۈلگەن خان -
لارنىڭ ناملىرى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋە بەزى تۈركىي خەلقلەر
تەرىپىدىن تەلەپپۇز قىلىنغاندا ، ئېھتىمال ، ئەرەب يېزىقى بىلەن
يېزىلغان شۇ ناملارغا قارىغاندا ، پەرقلىق ھەرىكەت تەلەپپۇز قىلىنغان
بولسا كېرەك . مەسىلەن ، جانىبەكخان (1341 - 1357 -
يىللار) ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن «جانىبەك» دەپ يېزىلغان . ئەبۇل -
غازىنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ، موڭغۇل تىلى 15 - ئەسىردىلا
پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىشلىتىلىشتىن توختاپ قالغان . ئەمما بۇ -
نىڭغا ئىسپات يوق . ئالتۇن ئوردىدا موڭغۇلچە سۆزلەر ئويۇلغان
تەڭگىلەرنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس . بىزگە «قۇتلۇق بول -
سۇن» دېگەن تۈركچە سۆزلەر يېزىلغان تەڭگىلەر يولۇقىدۇ ، بۇ
تەڭگىلەر نىسبەتەن كېيىنرەك قۇيۇلغان بولسا كېرەك . ئۇنىڭ
ئۈستىگە ، تەڭگىدە شەخسنىڭ نامى كۆرسىتىلمىگەن . ئىبن بەت -
تۇتا ئۆزبېكخاننىڭ ئوردىسىغا كەلگەندە ، ئۇ يەردە پەقەت تۈركچە

① گرىكوف ۋە ياكوبوۋسكىلارنىڭ «ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى» دېگەن كىتابىغا قارىسۇن .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 564 - 567 - بەتلەر .

سۆزلەرنىلا ئاڭلىغان . مەسىلەن ، ئۇلۇخاتۇن (چوڭ خانۇن) ،
 كۈچۈك خاتۇن (كىچىك خاتۇن) قاتارلىقلار . خان ئۆزىنىڭ دى-
 نىي ئۇستازىنى ئاتا ، دەپ ئاتايدىكەن . تۈركىي تىل مۇسۇلمانلار
 ئىبادەت قىلغاندىمۇ ئىشلىتىلگەن . ئازاق شەھىرىدە ، خاتىپ ،
 ئىبن بەتتۇتاننىڭ ئالدىدا ۋەز ئېيتقاندا ئەرەبچە ۋەز ئېيتقان ۋە
 سۇلتانغا — ئۆزبېكخانغا ھەمدە ئازاق ئەمىرىگە (بۇ ئادەم ئەسلىي
 خارەزىملىك ئىكەن) ۋە شۇ سورۇندىكى ھەممەيلەنگە دۇئا قىل-
 غان ، ئاندىن بۇ ۋەز - دۇئالىرىنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان .
 بۇ ئىشلار مەسچىتىدە ئەمەس ، چوڭ بىر زىياپەت سورۇنىدا بولغا-
 نىكەن . قۇرئان كەرىمنى قىراەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن كى-
 شىلەر ئاۋۋال ئەرەبچە ، كېيىن پارىسچە ۋە تۈركچە ناخشا ئېيت-
 قان . ئىبن بەتتۇتا قوشۇمچە قىلىپ كىشىلەر ئۇ ناخشىنى ئەرەبچە
 «قەۋل» (qawl) ، پارىسچە ۋە تۈركچە «ئەلمۇلەمما» (— al
 mulamma .) دەپ ئاتايدۇ ، دەيدۇ . ئەرەبچە «قەۋل» دېگەن سۆز-
 نىڭ مەنىسى : ھەر خىل رەڭدىكى ، ئارىلاش ، ئالسىپىشىل ، دېگەن
 مەنىنى بىلدۈرىدىكەن . كېيىنچىرەك ، سۆز سۆزلىگەندە ئەرەبچە ،
 پارىسچە ، تۈركچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدىغان كىشى-
 لەرنىڭ سۆزىنى ئەلمۇلەمما ، دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالغان .
 ئىسلام دىنىنىڭ خارەزىم ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆرسەتكەن
 تەسىرى ۋولگا بۇلغارلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن كۈچلۈكرەك
 بولغان بولسا كېرەك . يەرلىك تۈركىي خەلقلەر — قىپچاقلار
 موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنلا رۇسلار ۋە غەربىي ياۋروپادىن ئىبا-
 رەت ئىككى تەرەپتىن خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان .
 بۇ خىل تەسىر موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ داۋام قىلغان . بۇنى 13 -
 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈزۈلگەن كۇمان (قىپچاق) تىلى لۇغىد-
 تىدىن كۆرگىلى بولىدۇ . مەزكۇر لۇغەتتە ئىنجىلنىڭ ۋە كاتو-
 لىك دىنى مۇناجاتلىرىنىڭ تۈركىي تىلىدىكى تەرجىمىلىرى

بېرىلگەن^① . بۇ تەرجىمىلەر شۇنداق سۈپەتلىك تەرجىمە قىلىنغان كى ، بۇنىڭدىن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ تۈركىي تىلىنى ئېچىش ۋە بىلىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ئىبن بەتتۇتا قىرىمدا ۋە كىرە بىلەن كافكا ئارىلىقىدا قىپچاقلارنى كۆرگەن . قىرىمدا باشقا مىللەتلەردىن بولغان يەرلىك خرىستىئانلارمۇ بولغانىكەن . 1382 - يىلىنىڭ بېشىدا مىسىرغا كېيىن سۇلتان بولغان بارقۇق (Barquq) نىڭ ئاتىسى ئەسلىي قىرىملىق ئاناس دېگەن كىشى ۋاپات بولغان . ئېيتىلىشىچە ، بۇ ئادەم بۇرۇن خرىستىئان دىنىي مۇرىتى ئىكەن ، كېيىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانىكەن . ئۇ مىسىردا تۇرۇپمۇ ئەرەبچىنى ياخشى سۆزلىيەلمەيدىكەن . تۈركچە - نىمۇ ياخشى سۆزلىيەلمەيدىكەن ، پەقەت چېركەس تائىپىسىنىڭ سۆزىنىلا ياخشى سۆزلىيەلمەيدىكەن^① .

شۇ چاغلاردا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان - لىقى سەۋەبلىك ، خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرىگە قىپچاقلاردىنمۇ كۈچلۈك ۋە ئۇزاق ئۇچرىغان بىر قىسىم تائىپىلەرمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى . ئالانلارنى (ياكى ئاسلارنى) رۇبرۇك خرىستىئان تائىپىلىرى دەپ كۆرسىتىدۇ . ئىبن بەتتۇتا بولسا ، ساراي شەھىرىدە مۇسۇلمان بولغان ئاسلارنى كۆرگەنىكەن . خرىستىئانلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا ھېچقانداق زور راۋانلىق ۋاسىتىسى قوللىنىلغان ئەمەس . خرىستىئانلارنىڭ دىنى باشلىقلىرى مۇسۇلمانلارنىڭكىگە ئوخشاشلا ئالۋان - سېلىق - لاردىن ئازات قىلغانىكەن . 1261 - يىلى ، مۇسۇلمان بەرىكەخان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە پراۋوسلاۋ دىنىنىڭ ئۆل - ماللىرىغا ساراي شەھىرىدە تېگىشلىك تەۋەلىك يەرلەر كۆرسىتىپ بېرىلگەن .

بەرىكەخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدا

① كۆپرەك ئۇنىڭ قولىغا كەلگەن ، ھىجرىيە 783 - يىلى (زاخاۋنىڭ «تارىخى ئىل ئىسلام» نىڭ داۋامىغا قاراك) ؛ بىروككىلمان ، «ئەرەبچە مەنبەلەر» ، 1 - توم ، 47 - بەت .

ھەر خىل مەلۇماتلار بار . ئەبۇلغازنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، بەرىكە خان بولغاندىن كېيىن ، بۇخارادىن كەلگەن كارۋانلار ئىچىدىكى ئىككى سودىگەرنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . يەنە بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بەرىكە خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇشتىن ئاۋۋاللا خوجەند ياكى بۇخارادىكى مۇسۇلمان شەيخ-لەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىكەن (مەشھۇر سەيپىددىن باھاررىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دېگۈچىلەرمۇ بار ؛ بۇ ئادەم 1261 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) . راشىدىددىن بايان قىلغان ئوغۇزخان توغرىدا - سىدىكى ، ئوغۇزخان كىچىك چېغىدىلا ، تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئانىسىنىڭ سۈتىنى ئېمىشكە ئۈنمىغان ، دېگەن رىۋايەت ، بەرىكەخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتۇر ، دېگۈچىلەرمۇ بولغان . رۇبى-رۇكنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بەرىكەخان 1253 - يىلى باتۇ-خان ھايات چېغىدىلا ئىسلام دىنىغا كىرگەنىكەن . ئۇنىڭ ئوردىدا سىدا چوشقا گۆشى قاتارلىق ئىسلام دىنىدا ھارام دېيىلگەن گۆش-لەر ئىشلىتىلمىگەنىكەن . مەلۇمكى ، ھازىرقى كۈندە ئىسلام دىنىدىكى بۇ تەلەپ تېخىمۇ قاتتىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا ھەتتا بۇ تەلەپلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەسرەك يەرلەردىمۇ بۇنىڭغا ئەمەل قىلىنماقتا . مەسىلەن ، جۇڭگودا مۇتلەق كۆپ قىسىم ئاھالىلەر ئىسلام دىنىدا چەكلەنگەن گۆشنى ئىستېمال قىلىدۇ . مۇشۇنداق شارائىتتىمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنىڭدىن ساقلىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ . بەرىكەنىڭ ئوردىسى شۇ چاغلاردا دەربەند بىلەن ۋولگا دەرياسى ئارىلىقىدا بولغانىكەن . رۇبىرۇكنىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، بۇ يەردىن پېرسىيىگە ۋە تۈركىيىگە بارىدىغان يول ئۆتتىدىكەن . باتۇنىڭ ئوردىسىغا كەلگۈچە ، ۋەكىللەر يول ئۈستىدە بەرىكەگىمۇ سالام - ئېھتىرام قىلىپ ئۆتكەچ ، ئېلىپ كەلگەن سوۋغا - سالاملىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ ئۆتتىدىكەن . رۇبى-رۇكنىڭ قوشۇمچە قىلىشىچە ، باتۇ سوۋغا - سالاملارنىڭ تېگىش-لىك جايغا تولۇق تاپشۇرۇلۇشى ئۈچۈن بەرىكەنى ۋولگا دەرياسىدا -

نىڭ سول قىرغىقىغا بېرىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغانىكەن . بەرىكەخان پېرسىيىدىكى موڭغۇللار بىلەن بولغان رىئەيەت توقۇنۇشلار تۈپەيلىدىن مىسىر سۇلتانلىرى بىلەن مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن . ئۇ يەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى بىر نەچچە قېتىم قوبۇل قىلغان . بۇ كەلگەن ئەلچىلەر بەرىكەخان ئوردىسىدىكى ئەھۋاللار ۋە بەرىكەخاننىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى ، خۇلقى قاتارلىقلار توغرىسىدا بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇرغان . بەرىكەخان ئۆزى مۇسۇلمان بولغاندىن باشقا ، ئۇنىڭ ئاياللىرىمۇ ، ئومۇمەن ، خان جەمەتىنىڭ ھەممىسىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلار ئىكەن . ئوردىدىكى ئەمىرلەرمۇ مۇسۇلمان ئىكەن . بۇ يەردە ئىمام - مەزىنلەر بار ئىكەن . خان جەمەتىگە دىنىي تەلىم - تەربىيە بېرىدىغان ئۆلىمالار بار ئىكەن . خان جەمەتىنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەر بار ئىكەن . قۇر - ئان ئوقۇتۇلىدىكەن . ئەينى ۋاقىتتا ، ئىسلام دىنىغا يات ئۆرپ - ئادەتلەرگىمۇ قاتتىق رىئايە قىلىنغان . بولۇپمۇ موڭغۇلىيىدە تېخى خىمۇ شۇنداق بولغان . ئىسلام ئۆرپ - ئادەتلىرىگە قارىمۇقارشى ئۆرپ - ئادەتلەرگىمۇ قاتتىق رىئايە قىلىنغان . مەسىلەن ، مەدىنىيەتتىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ : ئېرىقتىكى ئېقىم - ۋاتقان سۇدا كىيىم - كېچەك يۇماڭلار ، يۇيۇشقا توغرا كەلسە ، «كىشىلەر كۆرمىگەندە ، يوشۇرۇن ھالدا» يۇيۇشقا بولىدۇ ، دەپ ئېيتقان ① . بەرىكەخان ئالتۇن ئوردىدىن كېلىپ مىسىرغا بارىدىغان زامانداشلىرىدىن ئۇلارنىڭ مىسىرغا بارغاندا تېخىمۇ تىرىش - چانلىق بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشىنى كۈچلۈك تەلەپ قىلغانىكەن . كىشىلەرگە مەلۇمكى ، بەرىكەخان ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان بايبارس (1260 - 1277 - يىللار) قا ياتلىق قىلغان .

① موڭغۇللاردا ، ئېقىن سۇدا كىيىم - كېچەك يۇيما تەڭرىنىڭ غەزىبى كېلىدۇ ، چاقماق چاقىدۇ ، دەيدىغان ئەنئەنىۋى ئادەت بار . بۇ ئادەت چىڭگىزخان دەۋرىدە قانۇن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن . لېكىن ئېقىن سۇنىڭ پاكىزلىقىنى ساقلاش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، بۇ ئادەتنى ئىسلام ئۆرپ - ئادەتلىرىگە قارىمۇقارشى دېيىش خاتا - تەھرىدىن .

ئۇنىڭدىن بايبارسنىڭ بىرىنچى ۋارىسى سەئىدخان مۇھەممەد تۇ-
 غۇلغان . ئۇ يەنە ناسىرىدىن بەرىكەخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ . ئەھۋال-
 لارغا قارىغاندا ، ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمىدىن باشقا ، يەنە موڭ-
 غۇلچە ئىسمىمۇ بولغان بولسا كېرەك . مىسىر تارىخچىسى قۇتۇبى
 ئۇنى ھىجرىيە 658 - يىلى ، يەنى مىلادىيە 1260 - يىلى
 تۇغۇلغان دەپ ھېسابلايدۇ (قۇتۇبىنىڭ «ئۇيۇنۇتتە ۋارىخ» دېگەن
 كىتابىنىڭ قولىزمىسى كونسىتانتىنوپولدا ساقلانماقتا^① . ئەمما
 بۇ كۆرسىتىلگەن ۋاقىت توغرا بولۇشى ناتايىن . چۈنكى بەرىكە-
 خان بىلەن مىسىر ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەت 1262 -
 يىلىلا باشلانغانىدى . ياش سۇلتان 1279 - يىلى ئۆزىنىڭ ئانىسى
 يەنى بەرىكەخاننىڭ قىزى بىلەن دەمەشىق شەھىرىگە كەلگەن .
 ئۇزاق ئۆتمەيلا سۈرىيىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن . سۇلتان ئاندى-
 سىنى ئەلچى قىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن
 ئەۋەتكەن . بۇ ئايال ئۇ يەرگە بارغاندا ئەمەلدارلار ئۇنىڭ ئالدىغا
 چىقىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ، ئېگىلىپ يەرلەرنى سۆيگەن ، ئەل-
 چى ئايال كەلگەن ھارۋىنىڭ ئالدىغا پاياندازلار سېلىپ قارشى
 ئالغان . بۇلار شۇ ۋاقىتلاردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ئىكەن . بۇ
 سۆھبەت ، خانىشنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنىڭ سەۋەنلىكى تۈپەيلى ، ئو-
 گۇشسىزلىققا ئۇچرىغان . سۇلتان ئارقىدىن ئانىسىنى قاراق نامى-
 دىكى قەلئەگە ئەۋەتكەن . كېيىن سۇلتاننىڭ ئۆزىمۇ شۇ يەرگە
 سۈرگۈن قىلىنغان . قۇتۇبىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، سۇلتان
 قولى ئوچۇق ، رەھىمدىل ئادەم بولۇپ ، ھېچقاچاندا قاتتىق قول-
 لۇق قىلمىغانىكەن . ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ خاراكتېرىنى قاراق قەلئەسىد-
 ىمۇ ئىپادىلىگەنىكەن . بىراق ئۇنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى قېيىنئائىد-
 ىسى قالاۋۇنىنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويغان . شۇ چاغدا ھاكىمىيەت
 مۇشۇ ئادەمنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇپ ، 1280 - يىلى 3 - ئايدا
 سۇلتان ئالەمدىن ئۆتكەن . كىشىلەرنىڭ قارىشىچە ، شۇ چاغلاردا

① كۆپرۈلۈ ، 1121 - بەت ؛ بىروكېلمان : «ئەرەبچە مەنبەلەر» ، 2 - توم ، 48 - بەت .

مەزكۇر سۇلتان قالاۋۇننىڭ بۇيرۇقى بىلەن زەھەر بېرىلىپ ئۆلۈم تۇرۇلگەن بولۇپ ، ئۆلگۈچىنىڭ ئايالى — قالاۋۇننىڭ قىزى رازىيە خاتۇن ئېرىنىڭ دەردىدە ، ئۆلگۈچە يىغلاپ ئۆتكەن (رازىيە خاتۇن 1288 - يىلىغىچە ياشىغان) . 1281 - يىلى ، سۇلتاننىڭ ئانىسى ئوغلنىڭ جەستىنى دەمەشققە يۆتكەپ كېلىپ ئاتىسى بايبارسنىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا قويغان .

بەرىكەنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن مىسىر ئەلچىلىرى ئېنىق قىلدۇرۇپ : بۇ خاننىڭ ئوغلى يوق ، پەقەت قىزىلا بار ئىدى ، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ . قۇتبى بولسا : 1280 - يىلى قاھىرەدە ، سۇلتاننىڭ ئانا تەرەپتىن بولغان تاغىسى ئەمىر بەدرىدىن مۇھەممەد ئالەمدىن ئۆتتى ، ئۇ بەرىكە خاننىڭ ئوغلى ئىدى ، دەپ يازىدۇ ۋە : بۇ كىشى ئەرەب تىلىدا شېئىر يازاتتى ، يازغان شېئىرلىرى ئىككى توم بولۇپ نەشر قىلىنغانىدى ، يەنە بىر مۇنچە دىنىي ئەسەرلەر يازغان ، قۇرئاننىڭ تەپسىرىنىمۇ يازغانىدى ، بۇ ئادەم توساتتىن قاھىرەدە ۋاپات بولغان ، ۋاپات بولغاندا تېخى 50 ياشقىدە - مۇ توشمىغانىدى ، دەپ يازىدۇ (ئۇ بىر كۆۋرۈكتىن يىقىلىپ كېتىپ ئۆلگەن) .

بەرىكە خان ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئالتۇن ئوردا خانلىقى مۇسۇلمان خان ئەمەس خانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا ئىسلام دىنى پەقەت ئۆزبېكخان زامانىسىدىلا (1312 - يىلى ياكى 1313 - يىلىدىن 1340 - يىللار ئارىلىقىدا) مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە بولغان . ئىمىن بەتتۇتاننىڭ يېزىشىچە ، ئۆزبېكخانغا سەئىدلەر - دىن كېلىپ چىققان ئابدۇلھەمىد دېگەن ئۆلىما دىنىي تەلىم بېرىدۇ . دىغان ئۇستاز بولغان . بۇنىڭدىن باشقا يەنە ، ئۆزبېكخان تۈركىيە - تاتلىق شەيخ سەئىد ئاتاننىڭ دەۋىتى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ، دېگەن گەپلەرمۇ بار (بۇ كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى ئەھمەد ئىدە - كەن) . بۇ شەيخ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۆزبېكخانغا ، سۇلتان مۇھەممەد ئۆزبېكخان ، دەپ ئات قويغانىكەن . شەيخ سە -

ئىد ئاتا تاشكەنت شەھىرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان زەڭگى ئاتانىڭ شاگىرتى ئىكەن . بۇ ۋەقە ھىجرىيە 720 - يىلى توخۇ يىلىدا (مىلادىيە 1321 - يىلى) يۈز بەرگەنكەن^① . يەنە بىر رىۋايەتتە دېيىلىشىچە ، بۇ ئەۋلىيا كېيىن ئۆزبېكخان قارىمىقىدە - كى ئادەملەرنى ماۋەرائۇننەھىرگە ئېلىپ كەتكەن . بۇ يەرگە بۆت - كەپ كېتىلگەن خەلق كېيىن ئۆزبېك ، دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بۇ شەيخكە ئەگەشمەي تۈركىستاندا قالغان خەلقلەرمۇ بار ئىكەن . بۇ قېپقالغانلار «قالماق» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن (بۇ سۆز «قال - ماق» پېكىلىدىن كېلىپ چىققانكەن) . بۇ رىۋايەت ئەلۋەتتە بىر خىيالىي توقۇلما ، ئەمما ئۆزبېك دېگەن مىللەت نامىنى ئۆزبېكخان ئىسمىدىن كېلىپ چىققان ، دېگەن گەپنى باشقا مەنبەلەردىنمۇ ، جۈملىدىن ئەبۇلغازىنىڭ يازغانلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (كېلىپ چىقىشى) نى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشنى ، قارىغاندا ، قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان ئوخشايدۇ . بۇ خىل چۈشەندۈرۈشنى نۇرغۇن ئالىملار ، شۇ جۈملىدىن رادىلوفمۇ قوبۇل قىلغان . «ئۆزبېك» ئۆزىگە ئۆزى بەگ ، ئۆزىگە ئۆزى خوجا ، دەپ مۇھاكىمە قىلىنغان - ئىكەن . 15 - ئەسىرنىڭ تارىخچىلىرى دۆلەتنى كۆپىنچە «ئۇ - لۇس» دەپ ئاتاشقان . جۇجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى «ئۆزبېك خان ئۇلۇسى» دەپ ئاتىغان . ئوتتۇرا ئاسىيادا كېيىنچە كىشىلەر «ئۆز - بېك» ئاتالغۇسىنى مىللەت نامى سۈپىتىدە چىڭگىزخاننىڭ ئىك - كىنچى ئوغلىنىڭ نامى - «چاغاتاي» ئاتالغۇسىغا قارشى قويد - دۇ . بۇ تۈركىستاندىكى يەرلىك كۆچمەن خانلارنىڭ ھەربىي كۈ - چىگە قارىتىلغان سۆز ئىدى .

ئوتتۇرا ئاسىيا شەيخلىرى ، ئالتۇن ئوردى خاھلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسە - تىپ تۇردى . 1360 - يىلى ساراي شەھىرىگە بىر مەزگىل

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 106 - بەت .

ئەزىزخان دېگەن كىشى ھۆكۈمران بولۇپ تۇردى. (شۇ ۋاقىتلاردا قۇيۇلغان تەڭگىلەرگە بۇ ئادەم ئەزىز شەيخ دەپ يېزىلغان) مەزكۇر خان ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەنىدى ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى سەئىدئاتا، ئىككىنچى تۈرلۈك ئىيتقاندا سەئىد مەھمۇد يەسسەۋىنىڭ تەنقىدى ۋە كىنايىلىرىگە ئۇچرىغاندى. مەھمۇد يەسسەۋى بولسا، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئەزىزخان سەئىدنىڭ نەسەپلىرىگە قۇلاق سېلىپ، بۇ-رۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا توۋا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ھەمدە قىزىنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بەرگەنىدى. ئەمما ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنىلا بۇرۇنقىدەك كەيپ - ساپالىق تۇرمۇشىنى باشلىغان ۋە ئاخىرى ئۆلتۈرۈلگەن^①. 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۆزبېكخان ئۇلۇسنىڭ ھەربىي تەشكىلىگە تەۋە بارچە ئاھالە، بىر خەلق دەپ قارالغان. ئالتۇن ئوردا خانلىقى پارچىلىنىپ، ئۇنىڭ بەزى يەرلىرى مۇستەقىللىقىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن «ئۆزبېك» سۆزى بىر خەلق ۋە دۆلەت نامى سۈپىتىدە جەنۇبىي روسىيەدە ئىشلىتىلىشتىن پۈتۈنلەي قالدى. بۇ نام پەقەت تۈركىستانغا ئۆتۈپ قالغان قەبىلىلەردىلا ساقلىنىپ قالدى. ئەمما رۇسلار، ئالتۇن ئوردا ئاھالىسىنى دۆلەت تىلى موڭغۇل تىلى بولغان چاغلاردىمۇ ۋە پۈتۈن خانلىق دائىرىسىدە تۈركىيلىشىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىنمۇ يەنىلا تاتارلار دەپ ئاتاۋەردى. رۇسلار تاتار ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرى 15 - 16 - ئەسىرلەردە مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بارلىق خانلىقلارنىڭ ئاھالىلىرىگە قوللاندى. رۇسلار مۇناسىۋەت قىلىپ كەلگەن بۇ خانلىقلار ئىچىگە قىرىم خانلىقى، قازان خانلىقى، ئاستىراخان خانلىقى ۋە سىبىر خانلىقلىرى كىرىدۇ. بۇ خانلىقلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خانلىق، ئېنىقكى، قىرىم خانلىقىدۇر. شۇڭا بۇ يەردە «تاتار» ئاتالغۇسى باشقا يەر-

① «شەجەرەئى تۈرك»، 139 - بەت، ⑩ ئىزاھقا قارالسۇن.

لەرگە قارىغاندا ھەممىدىن مەھكەم ئورناشتى . قىرىملىقلارنى رۇسلاردىن باشقا ، ئوسمان تۈركلىرىمۇ تاتار ، دەپ ئاتىغان . ئوسمانلى تۈركلىرى 1475 - يىلى قىرىم خانلىقىنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇۋالغانىدى . كۆپچىلىككە مەلۇمكى ، قىرىملىقلار ئۆز-لىرىنى «تاتار» دەپ ئاتاشتىن ۋاز كېچىپ ، ئۆزلىرىنى «تۈرك-لەر» دەپ ئاتاۋاتىدۇ . ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى يەرلىك زىيا-لىيلار ئۇزاققا سوزۇلغان مۇنازىرىلەر نەتىجىسىدە ، «تاتار» ئاتال-غۇسىنى ئۆز خەلقىلىرىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى ۋە مۇشۇنداق قاراش بويىچە «تاتار جۇمھۇرىيىتى» مەيدانغا كەلدى . رۇسلار بىر چاغلاردا «تاتار» ئاتالغۇسىنى ناھايىتى كەڭ مەنىدە چۈشىنىپ كەلگەنىدى . رادولوفمۇ بىر چاغلاردا ئۆزبېكلەرنى ۋە ئومۇمەن تۈركىي تىللاردا سۆزلەشكۈچى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنى تاتار ، دەپ ئاتاىپ كەلگەنىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىسىمغا مۇئەييەن ئېنىق بىر مەنە بېرىشكە ئىنتىلىشلەر بولدى . لېكىن ھازىرقى ۋاقىتتا تاتار تائىپىسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تىل جەھەتتىكى پەرقلىرىنى باشقا تۈركىي خەلقلەر بىلەن سېلىش-تۇرغان ھالدا تولۇق بېكىتكىلى بولارمۇ ، بۇنىسى نامەلۇم .

15 - ، بولۇپمۇ 16 - ئەسىرلەردە تاتارلاردىن باشقا ، يەنە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىلا ئەمەس ، بەلكى سىياسىي جەھەتتىنمۇ بىر بىرلىك بولۇپ شەكىللەنگەن ھەم ئۆزلىرىنىڭ خانلىرى بول-غان «نوغاي» دېگەن خەلق - تائىپە تىلغا ئېلىنىدۇ . نوغايلىرىنىڭ مەركىزى شۇ چاغلاردا يايىق دەرياسىنىڭ ئېغىزىغا سېلىنغان سارايچىق (سارايچىق كىچىك ساراي دېگەن مەنىدە) شەھىرى ئىدى . بۇ يەرگە ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ جەسەتلىرى قويۇلغان . ئەبۇلغازىدىن باشلاپ ، تارىخچىلار ساراي شەھىرىنى سارايچىق شەھىرى بىلەن ھەمىشە ئالماشتۇرۇپ قويغان . رۇس تارىخى ئىلمىدىمۇ بەزىدە سارايچىق بىلەن يېڭى ساراي ئىككىسى بىر يەر ، دېگەن قاراشلارمۇ بولدى . نوغايلىرىنىڭ بۇ يەردىكى سىياسىي تە-

سېرىگە 16 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يېقىن كاراڭلىرى (تارىختىكى رۇس دېھقانلىرى) نىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشى بىلەن خاتىمە بېرىلدى . بۇ كازاك قوشۇنلىرى دەسلەپكى مەزگىللەردە موسكۋادىكى رۇس پادىشاھلىرىغا بويسۇنماي ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىرلىك بولۇپ تۇراتتى . كېيىن ، 17 - ئەسىردىن كېيىن موسكۋا پادىشاھلىرىغا بويسۇنىدىغان بولدى . شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىكى ، «نوغاي» ئاتالغۇسىنى شۇ چاغلاردا پەقەت رۇسلارلا قوللانغانىدى . شەرق ئەللىرىنىڭ تارىخى مەنبەلىرىدە ، جۈملىدىن ، ئەبۇلغازى نوغايلىرىنى «ماڭغىتلار» دەپ ئاتايدۇ . ماڭغىت سۆزى ئەسلىدە تۈركىيلەشكەن بىر موڭغۇل تائىپەسىنىڭ نامى ئىكەن . ئەمما ھازىر ، «نوغاي» ئاتالغۇسى روسىيەدىكىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭرەك مەنىدە قوللىنىلىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋولگا تاتارلىرىمۇ نوغاي دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىر جەنۇبىي روسىيەدە قىرىم ۋە شىمالىي كافكازدىكى مۇئەييەن بىر تائىپە - خەلق «نوغاي» دەپ ئاتىلىدۇ . موڭغۇللار دەۋرىدە شەكىللەنگەن نوغاي تائىپىسىنىڭ تىلى موڭغۇللار كەلگۈچە بولغان خان ئارىلىقتىكى قىپچاق تىللىرىدىن ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان قۇمىق ، قاراچاي ۋە بالقارلارنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدىكەن .

13 - 14 - ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىيلەشكەن موڭغۇللارنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي تۇرمۇشى توغرىسىدىكى مەسىلىلەر ھازىر تېخى تولۇق ئېنىقلىنىپ بولۇنمىدى . بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە بىز كېيىنكى لېكسىيەمىزدە توختىلىپ ئۆتىمىز ① .

① سامويلوۋىچ ، «خاتىرىلەر» ، 21 - توم ، 155 - بەت .

ئونىنچى لېكسىيە

ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانلىرى زېمىنىنىڭ موڭغۇلىيەدىن يىراق بولۇشى تۈپەيلىدىن ، دەسلەپكى مەزگىللەردىن باشلاپلا مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھۆكۈمدار دەك دەۋر سۈرگەن ، لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە موڭغۇللار بويسۇندۇرۇۋالغان تۈركىستان ۋە ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي تەشكىللەر ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى . چىڭگىزخان موڭغۇلىيەنىڭ غەربىدىكى بويسۇندۇرۇۋالغان زېمىنلىرىنى ئۆزىنىڭ ئۈچ ئوغلىغا بۆلۈپ بەرمەكچى بولغان ، بۇنىڭدا ھېچ گۇمان يوق . بۇ ئۈچ شاھزادە چىڭگىزخان ئۆزى ھايات چاغدىلا بۇ يەرلەردە ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى . ئەمما بۇ شاھزادىلەرنىڭ يەرلىرىنىڭ چېگرىلىرى پەقەتلا ئېنىق ئەمەس ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئۇلارنىڭ ھوقۇقلىرىنىڭ دائىرىسىنىڭ پۈتۈن ئىمپېرىيەنىڭ باشلىقىنىڭ ھوقۇقىغا قارىغاندا قانچىلىك ئىكەنلىكىمۇ ناھەقىقەت ئىدى . بىر ياخشى يېرى ، ئىمپېرىيە زېمىنىنىڭ شۇنچە كەڭ بولۇشىغا قارىماي ، ئۈچ شاھزادىنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى بىر - بىرىنىڭكىدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى . جۇجىنىڭ ئوردىسى ئىرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئىدى . ئەڭ بۇرۇنقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، ئۇنىڭ جەستىمۇ شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىكەن . ئەمما كېيىن ، ئۇنىڭ جەستى سارسۇدېگەن يەردە ئىدى ، دەپ كۆرسەتكۈچىلەرمۇ بولدى . بۇ يەر شىبانغا تەۋە يەر ئىدى^① . ئەگەر مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا ، موڭغۇللار -

① «پارتول ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 459 - بەت .

نىڭ ئادىتى بويىچە دادىسىنىڭ ئوردىسى كىچىك بالىسىغا قالىدۇ. دېگەن ئادەتكە مۇۋاپىق كەلگەن بولاتتى. جۇجى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئوردا ئېرتىش دەرياسى بويىدا ياشىدى. كېيىن ئىمپېراتور بولغان ئۈچىنچى شاھزادە ئوگداي ئوردىسى ئالار كۆلىگە قۇيۇلىدىغان ئېمىل دەرياسى بويىغا جايلاشقاندى. راشىددىننىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئوگداي ئېرتىش دەرياسىدىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى بىر تاغ چوققىسىغا دەپنە قىلىنغانىكەن. ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى مۇشۇ تاغدىن باشلىناتتى^②. جۇڭگونىڭ تەركى دۇنيا ئەۋلىياسى چاڭچۈن (چيۇچۈجى — تەرجىماندىن) 1221 - يىلى ئالتايدىن ئۆتىدىغان يولدا كېتىۋاتقاندا، بۇ يەردىن ئوگداينىڭ بۇيرۇقى بويىچە موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئۆتۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان^③. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن، ئوگداي ئاتىسى ھايات چاغلاردا دىلا مۇشۇ يەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. بىز ئالاقىدار مەنبەلەردىن ئوگدايغا تەۋە يەرلەرنىڭ ئېنىق چېگرىسىنى ئۇچرىتالمايمىز. پەقەت جۇۋەينىلا ئوگداينىڭ «ئوردىسى» ئۇنىڭ ئاتىسى ھايات چاغدا «ئېمىل ۋە قوبۇق دائىرىسىدە بولغان» دەپ كۆرسىتىدۇ^④. مەلۇمكى، بۇ ئىككى دەريا ئاساسەن بىر يەردىن باشلىنىپ بىرسى غەربكە، يەنە بىرسى شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. جۇۋەينى يەنە شاھزادە چاغاتاينىڭ يەرلىرى ۋە ئوردىسى ھەققىدە ناھايىتى ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ. چاغاتاينىڭ ئوردىسى «ئالمالىققا قوشنا بولغان قۇياس دېگەن يەرگە جايلاشقان». چاغاتاينىڭ يەرلىرى «ئۇيغۇرلارنىڭ چېگرىسىدە»

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 627 - بەت.
 ② «بارتولد ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1 - قىسىم، 122 - بەت؛ يەنە بارتولد، «تۈركىستان» 1 - قىسىم، 293 - بەت.
 ③ بېرىتشىنېدېر: «ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى»، 1 - توم، 62 - بەت.
 ④ جۇۋەينى، قازۋىن ئەسرى، 1 - توم، 31 - بەت.

دىن باشلىنىپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارا ارغىچە سوزۇلىدۇ»^① چاڭ-
چۈننىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ، چاغاتاي بىرىنچى بولۇپ سايرام
كۆلى بويىدىن تەلكە ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولنى ئاچقان . 1222-
يىلى ، ئۇرۇش ۋاقتىدا بۇزۇلۇپ كەتكەن ئامۇ دەرياسىنىڭ كۆۋ-
رۈكىنى ياساتقان . بىز باشقا ماتېرىياللار ئارقىلىقمۇ قۇياسنىڭ
ۋە چىڭگىزنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى ئېنىقلىيالايمىز .
مىز . شۇ ماتېرىياللار بويىچە قۇياس ۋە چاغاتاينىڭ ئوردىسى
غۇلجا ۋىلايىتىگە جايلاشقان بولۇپ ، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدە-
رەك ئىكەن . مەھمۇد كاشغەرىمۇ قۇياس شەھىرىنى تىلغا ئې-
لىپ ، بۇ يەر «بارسغاندىن نېرىراق جايلاشقان» دەپ كۆرسىتىد-
دۇ^② . ئۇ يەنە ئەسىرىنىڭ باشقا بىر يېرىدە قاياس ، ئىككىنچى
تۈرلۈك ئېيتقاندا ، قۇياس توخسى ۋە چىگىللەر ياشايدىغان رايون-
لار ، دەيدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، مۇشۇ يەردە سابلىغ قۇياس ،
ئۈرۈڭ قۇياس ۋە قارا قۇياس^③ دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ قەلئە بولغا-
نىكەن . چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەۋلادلىرىنىڭ ئوردىسىنى جۈ-
ۋەينىمۇ تىلغا ئېلىپ ، ئۇنى تۈركچە «ئۇلۇغ ئۆي» ، يەنى «چولڭ
ئۆي» دەپ ئاتايدۇ^④ . موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنى تۈركچە
ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاش ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ئىلىم دۇنيا-
سىدا چولڭ قىزىقىش پەيدا قىلغانىدى . چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاد-
لىرىنىڭ دەپنە قىلىنغان جايلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات
يوق .

چىڭگىزخاننىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئوردىلىرىنىڭ ئېرىتمىش دەر-
ياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى

① جوۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 - توم ، 31 - بەت . بۇ يەردە «قۇياس»
دېگەننىڭ ئورنىغا *канас* دەپ يېزىلىپتۇ .
② مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 330 - بەت .
③ يۇقىرىقى ئەسەر ، 3 - توم ، 129 - بەت .
④ جوۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 2 - توم ؛ «پارتولە ئەسەرلىرى» 2 - توم ،
2 - قىسىم 539 - بەت ؛ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ ، قوليازىمىدىكى سۆزلەرگە قاراپ ئوقۇلغان
بولسا كېرەك .

ماۋەرائۇننەھەر چاغاتاي تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ھۆكۈمرانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ، دەپ قاراشقا بولاتتى . ئەمما راشىددىننىڭ بايان-لىرىغا ئاساسلانغاندا ئوگداي ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغ-لاردا ، قاراقوچۇ ، بەشبالىق ، خوتەن ، قەشقەر ، ئالمالىق ، قايا-لىق ، سەمەرقەنت ، بۇخارا ، جەيھۇن دەرياسى قىرغاقلىرىغىچە بولغان يەرلەرگە ئوگداي ئادەم بەلگىلىگەن . بۇ يەرلەرنى مەھمۇد يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان . (مەھمۇد يالۋاچ بېيجىڭنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن . ئۇ مۇشۇ ئەمەلنى ئىشلەپ ، 1254 - يىلى ئۆلگەن) ^① . پارس تارىخچىسى جۇزجانى دۆلەتتىكى بۇ خىل تەرتىپ - تۈزۈملەرنى چۈشەنمىگەنلىكتىن خاتا ھالدا مەسئۇد بەگ چاغاتاينىڭ ۋەزىرى بولدى ، دەپ يازغانىدى . بىزگە مەسئۇدنىڭ بەشبالىقتىن تارتىپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارالارغىچە بولغان مۇشۇ كەڭ رايونلارنىڭ ئائىپى سۈپىتىدە ھوقۇق يۈرگۈزگەنلىكى مەلۇمدۇر . ئۇ بۇخاراغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندى . ئۇ يەردە ئۇ چوڭ بىر مەدرىسە بىنا قىلىنىپ ئۇنىڭغا «مەسئۇدىيە» دەپ ئات قويغان . 1273 - يىلى بۇ مەدرىسە پېرسىيىدىكى موڭغۇللار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان . ئەمما كېيىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن . 1289-يىلى ، بۇ مەدرىسەنىڭ ھويلىسىغا مۇشۇ مەدرىسەنى ياسىغان ئۈستىكار-نىڭ جەستى دەپنە قىلىنغان . بۇنىڭدىن باشقا قەشقەردە «مەسئۇ-دىيە» نامىدا يەنە بىر چوڭ مەدرىسە قۇرۇلغان . بۇ يەرگە 14-ئە-سىرنىڭ باشلىرىدا مەسئۇد بەگنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان . ئاپىرىن ئېيتىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ، خارەزىملىك بۇ مۇسۇلمان سودىگەر ئۆزى ھايات چېغىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىپ تۇرغان مۇشۇنداق سىياسىي ئۆزگىرىش ئاس-تىدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىغا قالدۇ-

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 139 - بەت (جامال قارىشىنىڭ مەلۇماتىدىن ئېلىندى) .

رۇپ كەتكەن .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇش، جەڭ دەل - ماجىرالارنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرىسى ، تەخت ۋارىسى غۇ- سۇسىدا ئېنىق قانۇننىڭ بولماسلىقى ئىدى . ھەر بىر خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىزىنى كىمنىڭ باسىدىغانلىقى مەسىلىسى ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت مۇھاكىمە قىلىناتتى . بەلگىلەن- گەن ۋارىسلىق قىلغۇچىنى خان جەمەتلىرىنىڭ ھەممىسى ماقۇل كۆرۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا تەختكە چىقىشى لازىم ئىدى . بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس قۇرۇلتاي چاقىرىلاتتى^① . ئەلۋەتتە بۇرۇن ئۆتكەن خاننىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرى ئېتىبارغا ئېلىناتتى ، ئەمما ئۇ خاننىڭ پىكىرلىرىنى شاھزادىلەر شەرتسىز قوبۇل قىلىش كې- رەك ، دېگەن مەنىدە چۈشەنمەيتتى . خان ۋاپات بولۇپ ، يېڭى خان بەلگىلىنىدىغان قۇرۇلتاي ئېچىلغىچە ئارىدا بىر نەچچە يىل ۋا- قىت ئۆتۈپ كېتەتتى . بۇ ئارىلىقتا ، تەخت ئۆلگەن قاغاننىڭ تۇل قالغان خاتۇنىنىڭ ئىلكىدە بولاتتى . ئەمما بۇ خاتۇننىڭ ھاكىمى- يىتىنى ھەممىلا شاھزادە ئېتىراپ قىلىۋەرمەيتتى . بەزى شاھزا- دىلەر ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن يەرلەردە ئىمپېرىيە- نىڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ ھوقۇقلىرىغا پىسەنت قىلماي ، ئۆزلى- رىنىڭ ھوقۇقىنى خالىغانچە ئىشلىتەتتى .

ئوگداي ۋاپات بولۇپ (1241 - يىلى) ، تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى گۈيۈك چىققان (1246 - يىلى) غىچە ئارىلىقتا تەختنىڭ بوش قېلىشى دەل يۇقىرىقىدەك ئەھۋالنىڭ مىسالىدۇر (ئۆلگۈچى قاغان ۋارىسلىققا باشقا بىرسىنى كۆرسەتكەندى ، ئەمما بۇنىڭغا ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەر بولغان) . مۇشۇ مەزگىللەردە ئۆز يەرلىرىدە خاتىرجەم ياشاپ تۇرغان مەسئۇد بەگ باتۇخان ھۇزۇرىغا كەلگەن . ئەسلىدە ئۇ گۈيۈك خان سايلانغىچە ئارىلىقتا ھۆكۈمران

① 1926 - يىلى باكۇدا ئېچىلغان تۈركولوگىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ، «قۇرۇلتاي» ئاتالغۇسى ھەممىلا تۈركىي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇغا ئايلاندى .

سۈپىتىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى . شۇنداقتىمۇ ئۇ 1246 - يىلى گۈيۈك خانلىققا سايلىنىدىغان قۇرۇلتايغا قاتناشتى . گۈيۈك مەسئۇدنى «ماۋەرائۇننەھىر ، تۈركىستان ۋە باشقا يەرلەرنىڭ نا-ئىپى قىلىپ بەلگىلىدى» .

گۈيۈك 1248 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . ھاكىمىيەت چىڭ-گىزخاننىڭ ئوغلى تولى ئەۋلادلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى . 1251 - يىلى تولىنىڭ ئوغلى مۆڭكۈ ئىمپېرىيىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولۇپ سايلاندى . مۆڭكۈ تەختكە چىققاندىن باشلاپلا چاغاتاي ۋە ئوگداي ئۇرۇقلىرىدىن بولغان شاھزادىلەرنىڭ مۆڭكۈگە بولغان ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن سۈيىقەستلىرى باشلاندى . سۈيىقەستكە ئاردا-لاشتى دېيىلگەن شاھزادىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلدى ، بىر قىسمى يۇرتىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى . چاغاتاي ۋە ئوگداي ئۇلۇس-لىرى تولۇق تارمار قىلىندى . بۇ ئۇلۇسلار پەقەت نامدىلا ساقلىد-نىپ قالدى . گۈيۈكنىڭ ئايالى ئېمىلىدىكى ئۆز ئوردىسىدا قېلىد-ۋەردى . چاغاتاينىڭ نەۋرىسى قارا ھۇلاگۇننىڭ تۇل قالغان ئايالى ئېرىگىنە قانۇن^① چاغاتاي ئوردىسىنىڭ خوجايىنى بولۇپ تۇردى . بىراق پۈتۈن ئەمەلىي ھوقۇق تولى ۋە جۇجى جەمەتىگە ئۆتۈپ كەتتى . 1253 - يىلى مۆڭكۈخان رۇبىرۇكقا نۆۋەندىكى سۆزلەرنى ئېيتقان : «قۇياش ئۆزىنىڭ نۇرىنى ھەممىلا يەرلەرگە ئوخشاش چېچىپ تۇرغىنىغا ئوخشاش ، مېنىڭ ۋە باتۇننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەممىلا يەرلەرگە يېتىدۇ»^② . رۇبىرۇكنىڭ مەلۇماتچە ، مۆڭكۈ بىلەن باتۇخاننىڭ باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلىرىنىڭ چېگرىسى تالاس دەرياسى ۋادىلىرى بولغانىكەن . بۇنىڭغا قارىغاندا ، جۇجى ئۇلۇسى مۆڭكۈ خاننىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئۆتكەن بولىدۇ .

مەسئۇد بەگنىڭ بۇ ماجرا يىللىرى ۋە سۈيىقەست يىللىرىد-

① ئورقنا دەپمۇ يېزىلىدىكەن .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 498 - بەت ، روخىل تەرجىمە قىلغان رۇبىرۇك-نىڭ ئەسىرى ، مىشېل رايىت نەشرى ، 304 - بەت ؛ بۇ يەردە 1254 - يىلى كۆرۈشكەن ، دەپ يېزىلغان .

دىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات يوق . پەقەت ئۇنىڭ ھاياتى مۆڭكۈ خانغا يېقىنلىق كۆرسىتىپ تۇرغاچقا خەۋپ ئىچىدە تۇردى ، دېگەن گەپ - سۆزلەر بار . ئىشلار بىر قەدەر تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن ، مەسئۇد بەگكە تەۋە يەرلەرنىڭ دائىرىسى يەنە بىر مۇنچە كېڭەيگەن ، يەنى مەسئۇد بەگكە ماۋەرائۇننەھىر ، تۈركىستان ، ئوتتۇرا ، ئۇيغۇرلارغا تەۋە يەرلەر ، خوتەن ، قەشقەر ، جەند ، خارەزىم ۋە پەرغانىلەر قاراشلىق بولغان . مۆڭكۈ خاننىڭ ئۆكىسى ھۇلاگۇ 1253 - يىلى مۆڭغۇلىيىدىن قوشۇن باشلاپ چىقىپ باغدادنى بويسۇندۇرۇپ ، ئابباسىيلار سۇلالىسىنى يوقاتقان ۋە ئالدىنقى ئاسىيادا يېڭى مۆڭغۇل دۆلىتىنى قۇرغان . ھۇلاگۇ - نىڭ قوشۇنلىرى خۇددى بۇرۇنقى چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرىغا ئوخشاش ، ناھايىتى ئاستا سۈرئەتتە ئىلگىرىلەپ ، پەقەت 1256 - يىلنىڭ بېشىدىلا ئاندىن ئامۇ دەرياسىنى كېسىپ ئۆتكەن . 1254 - يىلى ئېرىگىنە قانتۇن ھۇلاگۇنى ئالمالىقتىكى «ئۇلۇغ ئۆي»دە قارشى ئالغان . 1255 - يىلى ئەتراپىدا ھۇلاگۇ قوشۇنلىرى سەمەر - قەنت ئەتراپىدا 40 كۈن تۇرغان ۋە بۇ يەردە ھۇلاگۇ مەسئۇد بەگنىڭ قارشى ئېلىشى ھەمدە زىياپىتىگە داخىل بولغان ① .

1259 - يىلى مۆڭكۈخان ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇنىڭدىن كې - يىنكى ئەھۋالدا يەنە ئۆزگىرىشلەر بولدى . مۆڭكۈننىڭ ئۆكىلىرى قۇبلاي بىلەن ئارىغ بۇقا ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش يۈز بەردى . قۇبلاي جۇڭگودا ئۆزىنى ئۇلۇغ خان ، دەپ ئېلان قىلدى . ئارىغ بۇقا مۆڭغۇلىيىدە ئۆزىنى ئۇلۇغ خان ، دەپ ئېلان قىلدى . مۇشۇ جەدەل پەيدا بولۇش بىلەنلا جۇڭگودىن مۆڭغۇلىيىگە گەۋدە - تە - لىپ تۇرغان ئاشلىق ۋە باشقا بۇيۇملار توختىتىلدى . مۆڭغۇلىيە بولسا بۇ خىل بۇيۇملارغا بەك ئېھتىياجلىق ئىدى . بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئارىغ بۇقا چاغاتاي شاھزادىسى ئالغۇنى ئاشلىق ۋە باشقا

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۇن نەشرى ، 3 - توم ، 98 - بەت ؛ بۇ بايانلار جۇۋەينىنىڭ يازغانلىرىغا ئاساسلانغان .

بۇيۇملارنى ، جۈملىدىن قورال - ياراغلارنى ئەكىلىش ئۈچۈن تۈركىستانغا ئەۋەتتى . ئارىغ بۇقا ناھايىتى تېزلىكتە بۇرۇنقى چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى ھەتتا خارەزمنى قولغا كىرگۈزۋالدى . خارەزىم بولسا ، بۇرۇن جۇجى ئۇلۇسىنىڭ تەر - كىبىدىكى يەر ئىدى . بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى ، ئالغۇ بۇ يەرلەرنى ئارىغ بۇقىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئېلىۋاتمەن ، دېگەنلەرنى خىيالغا كەلتۈرۈپمۇ قويماستىن ، ئۆز ھاكىمىيىتىم - نى تىكلىدىم ، دەپ ئويلايتتى . بۇ ئەھۋاللارنى كۆرگەن ئېرگىنە قانۇن ئارىغ بۇقانىڭ يېنىغا بېرىپ ئالغۇ ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان . قارىغاندا ، ئارىغ بۇقىنىڭ قېشىغا مەسئۇد بەگمۇ كەلگەن بولسا كېرەك . بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئارىغ بۇقا ئالغۇغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى . دەسلەپ غەلبە قىلغان بولسىمۇ ، كېيىن مەغلۇپ بولدى . ئارىغ بۇقا تۈركىستاندىن قايتىپ كېتىۋېتىپ ئېرگىنە بىلەن مەسئۇد بەگنى ئالغۇنىڭ يېنىغا ئەۋەتتى . ئالغۇ ئېرگىنەگە ئۆيلەندى ۋە مەسئۇد بەگنى سەمەرقەنت بىلەن بۇخارانىڭ نائىپى قىلىپ تەيىنلىدى . ئالغۇ قارىغاندا 1266 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا كېرەك . ئەمما ئۇ ۋاپات بولغىچە ، بۇرۇن بەرىكەخانغا تېگىشلىك بولغان ئوتتۇرىمۇ مەسئۇد بەگ يىغىپ بەرگەن نۇرغۇن پۇل ۋە مال - مۈلۈكلەردىن پايدىلىنىپ بويسۇندۇرۇۋېلىشقا ئۈلگۈرگەندى .

ئالغۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئېرگىنە قانۇننىڭ بىرىنچى نىكاھىدىن بولغان ئوغلى مۇسۇلمان مۇبارەكشاھ ، ئانگرىن دەريا - سى بويىدا بۇرۇنقى چاغاتاي تەۋەسىدىكى يەرلەرنىڭ خانى — چاغاتايخان دەپ ئاتالدى . بۇ چاغدا قۇبلاي موڭغۇلىيىدە غەلبە قىلغان ۋە چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى بوراق^①نى مۇبارەكشاھ - نىڭ ئورنىغا ئەۋەتكەندى . بوراق ئۆز نۆۋىتىدە ئوگداينىڭ نەۋرىد -

① بۇ ئىسىم باراخ دەپمۇ يېزىلىدۇ .

سى قايدۇغا بويسۇنۇشى لازىم ئىدى . قايدۇ بولسا ، بۇرۇن ئارىغ بۇقانىڭ قوشۇنىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن ، كېيىن ئۇ كەتكەن ئىدى . كېيىن ، ئالغۇغا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىغا قارشى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل قىل ئۇرۇش قىلغانىدى . قايدۇ 1269 - يىلى تالاس دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي چاقىردى . قۇرۇلتايدا تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنى چارۋىچىلاردىن ساقلاش مۇ بەلگىلەندى . شاھزادىلەر تاغ-لاردا ياشاشقا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىلكىدىكى چارۋا ماللارنى ئېتىز-لىقلارغا قويۇۋەتمەسلىككە ۋەدىلەر بەرگەن . يېزا ئىگىلىك رايون-لىرىنى يەنىلا شۇ مەسئۇد بەگكە تاپشۇردى . ئۇ (مەسئۇد بەگ) ۋە ئۇنىڭ ئىككى چوڭ ئوغلى قايدۇدىن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى . ئۈچىنچى ئوغلى قايدۇنىڭ ۋارىسى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى چاپاردىن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى . 1303 - يىلى ئېمىل ئەتراپىدىكى بىر جايدا چاپاردنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانلىقى جاكارلاندى .

كېيىنكى مەلۇماتلاردىن ئايان بولىدۇكى ، گەرچە قايدۇنىڭ دەپنە قىلىنغان ئورنى چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىقىدىكى تاغلار بولغان بولسىمۇ ، ئەمما قايدۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى تۇرغان يەرلەر ئەسلىدىلا ئوگدايغا قاراشلىق يەرلەر بولغان^① . گەرچە ئالىي ھاكىمىيەت ئوگداي ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ بولغان بولسىمۇ ، ئەمما تەختكە چاغاتاي خان ئەۋلادلىرىمۇ ئولتۇرغانىدى . تەختتە ھەممىدىن كۆپ ئولتۇرغىنى بۇراقنىڭ ئوغلى دۇۋا (1282 — 1306) بولدى . دۇۋا قايدۇدىن ئۈزۈنراق ياشىدى . ئوگداي ئۇلۇسى بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چېگرىسىنىڭ بېكەتلىگەن - بېكىتىلمىگەنلىكى نامەلۇم .

چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆت ئوغلىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ چېگرا دائىرىسى مەسىلىسى ، ئېنىق بولمىغان مەسىلەدۇر . قارىغاندا ، شىمال تەرەپتە ، 13 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى

① جمال قارشى : «مۇلقاقتۇس سۇرراخ» ، بارتولىد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 138 - بەت .

يېرىمىدىن بۇرۇن جۇجىغا قاراشلىق يەرلەر تولىي ئۆلۈسىنىڭ تەۋەلىكىگە قېتىلغان بولسا كېرەك . جۈملىدىن قىرغىزلارنىڭ يەرلىرى كىرگەن بولسا كېرەك . بۇ ھەقتە قۇبلاي تارىخىدا ئېنىق سۆزلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، بىز ئەبۇلغازىنىڭ موڭغۇللارنىڭ يېنىسى دەرياسىنىڭ ئالاقچىن ئېلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىغا قىلغان ھۇجۇمى توغرىسىدىكى قىزىقارلىق مەلۇماتلىرىغىمۇ ئىگىمىز . بۇ مەلۇماتلارنى باشقا مەنبەلەردىن ئۇچراتقىلى بولمايدۇ . بۇ ھەربىي يۈرۈش تولىيىنىڭ تۇل قالغان ئايالى خانىش سۇرخۇكتانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بولغانىكەن . دېمەك بۇ يۈرۈش تولىيخان ۋاپاتى (1230 - يىلى ، يەنى يىلان يىلى ۋاپات بولغان) بىلەن خانىش سۇرخۇكتانىنىڭ ۋاپاتى (1252 - يىلى 2 - ئاي) نىڭ ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن . غەربىي شىمال تەرەپتە قۇبلايغا تېگىشلىك يەرلەر ، قارىغاندا ئېرتىش دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغان بولسا كېرەك . قۇبلايىنىڭ يەرلىرى بىلەن قايدۇنىڭ يەرلىرى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا قايالىق شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئۆتكەن^① ، دېگەن مەلۇماتلار بار . بىراق بۇ مەلۇمات بىلەن ، چاپار ئېمىل شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر يەردە تەختكە چىققانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى بىر - بىرىگە باغلاش تەس .

ماركوپولو ھازىرقى جۇڭگو تۈركىستاننى تەسۋىرلىگەن چاغدا ، خوتەن ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى يەرلەرنى قۇبلايغا تەۋە يەرلەر قاتارىغا كىرگۈزىدۇ^② . ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ : قەشقەردىن مۇشۇ يەرگىچە ۋە ئۇنىڭدىن يىراق يەرلەر قايدۇ دۆلىتىگە مەنسۇپ ئىدى ، دەپ بايان قىلىدۇ (قايدۇ دۆلىتى ، دېگەننى ماركوپولو «ئۇلۇغ تۈرك ئېلى» دەپ ئاتىغان) . يەكەننى ئېنىق قىلىپ : ئۇ يەر ئۇلۇغ خاننىڭ جىيەنىگە قارايدىكەن ، دەپ يازغان (بۇ يەردە

① دوسسون : « موڭغۇل تارىخى » ، 2 - توم ، 516 - بەت .
 ② ماركوپولو ، يۈننەي نەشرىياتى ، 1 - توم ، 143 - بەت ، يۇلان نەشرىياتى ، 1 - قىسىم ، 196 - بەت .

ماركوپولو قايدۇنى خاننىڭ جىيەنى دەپ خاتا يازغان (راشىدبىشە دىننىڭ بۇ ھەقتە يازغانلىرى كىشىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرىدۇ. ئۇ قۇبلاي بىلەن قايدۇ ئوتتۇرىسىدا سوقۇش يۈز بەرگەن چاغدا ئۇيغۇرلارغا تېگىشلىك يەرلەر بىتەرەپ تۇرغانىدى ، دەيدۇ . ئۇيغۇرلار ھەر ئىككى تەرەپ بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولۇشقا تىرىشىپ كەلگەن^① . قارىغاندا ، ئۇ يەرلەردە پەنلا ئىدىقۇت خانەلىقى ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان بولسا كېرەك . ئىدىقۇت بارچۇق 1209-يىلى چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ، 1218-يىلى كۈچلۈككە قارشى جەڭگە قاتناشتى . كېيىن خارەزىم شاھى مۇ-ھەممەدنىڭ دۆلىتىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشقا قاتناشتى . چىڭگىزخاننىڭ تاڭغۇتلارغا قىلغان ئاخىرقى قېتىملىق ھۇجۇمىمۇ قاتناشتى . بارچۇق ئوگداي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا ئالەمدىن ئۆتتى . بارچۇقنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى . بىرىنچى ئوغلى ئوگداينىڭ تۇل ئايالى تۆرەگىنە زامانى (1241-1246-يىللار) دا ئالەمدىن ئۆتتى . ئىككىنچى ئوغلى مۆڭكۈ يۇرت سوراپ تۇرغان يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى . ئۇنىڭغا قولى يۇلغان گۇناھ ، بەشبالىقتىكى چوڭ بىر مەسچىتتە جۈمە نامىزىغا قاتنىشىۋاتقان مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ، دېگەندىن ئىبارەت بولغان^② . ھۆكۈمنى ئۇنىڭ ئۆكسى ئىجرا قىلىپ ، كالىدسىنى چاققان . كېيىن ئۇ ئىدىقۇتلۇققا تەيىنلەنگەن . ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدا شۇنىڭدىن كېيىن مەلۇماتلار يوق^③ .

ئۇلۇغ خان (قۇبلايخان — تەرجىماندىن) ئۆزىنىڭ دۆلەت چېگرىسىنى قايدۇ دۆلىتى ھېسابىغا بىرمۇنچە كېڭەيتكەن بولسا ، ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇللىرى قايدۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان

① راشىدبىدنىڭ ئەسىرى ، بېلوشىت نەشرى ، 502 - بەت .
 ② جۇۋەينىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 1 - توم ، 34 - بەت .
 ③ ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى توغرىسىدا مالىياكىنىڭ : «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن .

چاغلاردا ئۆزىنىڭ زېمىن دائىرىسى — چېگرىسىنى جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتە ھۇلاگو ئەۋلادلىرى ۋە جۇجى ئەۋلادلىرىنىڭ يەرلىكىنى قوشۇۋېلىش ئارقىلىق كېڭەيتتى . قايدۇ دۆلىتىنىڭ تەركىبىگە بەدەخشاندىن باشلاپ مۇرغاب دەرياسىنىڭ چېتىگىچە بولغان ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى كىردى . بۇ يەردە قايدۇنىڭ 24 ئوغلىنىڭ بىرىسى بولغان ساربان قوشۇن تۇتۇپ تۇردى . گەرچە بىز 13 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوردا ئەۋلادلىرىنىڭ تۇرغان يەرلىرىنى ئوبدان بىلمىسەكمۇ ، لېكىن جۇجى ئۇلۇسى ، قارىغاندا ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىنى تەدرىجىي ھالدا قولىدىن چىقىرىپ قويغان بولسا كېرەك . راشىددىنىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ بىر تارمىقى ، ئوردانىڭ ئەۋلادى قۇپچىنىڭ ئوردىسىغا قاراپ كېتىۋېتىپ جەند ۋە ئۆزكەنتلەردىن ئۆتكەن . بۇ مەلۇماتتىن قۇپچىنىڭ ئوردىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى غەرب تەرەپتە ياكى غەربىي شىمال تەرەپتە ئىكەن ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ^① . ماركوپولو بولسا ، قۇپچىنىڭ ئېلىنى يىراق شىمال تەرەپتە ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىچە : ئۇ يەرلەردە ھېچقانداق زىرائەت ئۈنمەيدىكەن ، بەزى جايلاردا ئاتىنىڭ ئورنىغا ئىتىنى ئىشلىتىدىكەن ، «ئادەملىرى يىرتقۇچ ھايۋانلاردا كە ياشايدىكەن»^② . قايدۇ ھايات چېغىدىلا قۇپچى ئالەمدىن ئۆتكەن . شۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەت ئۇنىڭ ئوغلى باياننىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئوردانىڭ ئەۋرىسى كۈيلۈك قايدۇنىڭ ياردىمى بىلەن بايانغا قارشى كۈرەش قىلغان . بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش راشىددىندىن ئەسىرىنى يېزىۋاتقان چاغلاردىمۇ داۋاملىشىپ تۇرغان . ئەبۇل پىدادىن تارتىپ مىسىر ۋە سۈرىيەلەردە ئەسەر يازغان ئەرەب تارىخچىلىرى : قۇپچى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى غەزەن ۋە بامياندا

① راشىددىنىنىڭ ئەسىرى ، بېلوشىت نەشرى ، 443 - بەت .
 ② ماركوپولو ، يۇلا نەشرى ، 2 - قىسىم 478 - بەت .

لارنى باشقۇرۇپ تۇرغانىدى ، دەپ يازىدۇ . ئەھۋالدىن ئولۇق خەۋەردار پارس ئاپتورلىرى بولسا يۇقىرىقى مەلۇماتلارنى تەستىقلىمايدۇ . شۇنداقتىمۇ بۇ مەلۇمات ياۋروپادا نەشر قىلىنغان كىتابلارغا ، جۈملىدىن لەنپۇل دېگەن ئادەمنىڭ «مۇسۇلمان سۇلالىلىرى» دېگەن كىتابىغىمۇ كىرگۈزۈلگەن^① (بۇ كىتابنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىدە بۇ خاتالىقلار تۈزىتىلدى) . ئەرەب ئاپتورلىرى ، قارىغاندا ، قۇبچىنىڭ ئىسمىنى ئورداننىڭ ئوغلى قۇلىنىڭ ئىسمى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويغان بولسا كېرەك . قۇلى ھۇلاگۇ پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلغاندا شۇ ھۇجۇمغا قاتناشقانىدى . كېيىنچە قۇلى پېرسىيىدە ئۆلتۈرۈلدى . ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ھۇلاگۇ بىلەن بەرىكە ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغاندا شەرققە يۈرۈش قىلىپ غەزىنە ۋە باميانلارنى ئىشغال قىلدى ھەمدە شۇ يەردە تۇرۇپ چاغاتاي شاھزا-دىلىرىگە بېقىندى .

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر قۇرغان بىر مۇنچە سۇلالىلەر ساقلانپ قالغانىدى . بىز بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى 14 - ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جامال قارشىنىڭ يازغانلىرىدىن كۆرىمىز ، يەنە بەزى مەلۇماتلارنى بولسا ، پادىشاھ-تېلىدا يېزىلغان . بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار دەۋرىدە گىچە پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە-كى ۋالىيلار قوللانغاندەك ئەرەبچە «مالىك» ئۇنۋانىنى قوللانغان-دى . بەزى چاغلاردا بۇ ئاتالغۇغا ئۇنىڭدىنمۇ سۈرلۈك بولغان «سۇلتان» ، «خان» دېگەن ئۇنۋانلارمۇ قوشۇلغان . جامال قار-شىنىڭ بايانلىرىنىڭ بىرسىدە پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىلچى ئۆز-كەنتىدىكى نوپۇزلۇق بۇرھانىدىن قىلىچىنىڭ سۆزىگە ئاساسەن ما-

① لەنپۇل : «ئىسلام خانلىقلىرى» ، 88 - بەت ، 4 - ئىزاھات .

لىك شاھ ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى تىلغا ئالدىمۇ^①. ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ساتلىمىشنىڭ قەبرىسى ئۆزكەنت شەھىرىدە ساقلانماق- تا. ئۇ ھىجرىيە 665 - يىلى ، مىلادىيە 1266 — 1267 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن^②. ئۇلارنىڭ ئىسمىم ۋە ئۇنۋانلىرىدىن ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقى ئېنىق . بەزى ئىسىملار ۋە ئۇنۋانلار كىشىگە ناھايىتى قەدىم زامانلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگۈزىدۇ . مەسىلەن ، 1262 - يىلى ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن يەرلىك ھۆكۈمراننىڭ ئۇنۋانى ، بالىخ بۆلگە ئۇلۇغ بىلگە ئىقبال خان^③ بولغانىكەن . قەبرىە پۈتۈكلىرى ئالىملار تەرىپىدىن ئەرەبچە يېزىلغان . جامال قارشى ئۆزىنىڭ جەند شەھىرىدە تۈرك ئەۋلىياسى كامالىدىن خارەزمى سوغناققا ئەرەبچە ، تۈركچە بىر قەبرىە يادنامىسى يېزىپ بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالدىمۇ . بۇ ئادەم ، تۈركمەنلەر ئارىسىدا شەيخ بابا نامى بىلەن مەشھۇر ئىكەن . ئۇ 1273 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ، 85 يېشىدا ، جەند شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن^④ . جامال قارشى خوجەندتىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردىكى ، يەنى سىر دەرياسى بويىدىكى بىر قەبرىە تېشىغا ئەرەبچە يېزىلغان بىر شېئىرنى پارس- چىغا تەرجىمە قىلىپ خاتىرىلىگەن^⑤ . بۇنىڭدىن باشقا ، خوتەن سۇلتانى مۇنىش تېگىن شەرىپىگە يېزىلغان پارسچە شېئىرنىمۇ نەقىل كەلتۈرىدۇ (بۇ شېئىرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس) . بۇ شېئىردا تۆۋەندىكىدەك گەپلەر بار : «تۈركلەر مۇند- مىش تېگىن بەك قېرىپ كەتتى ، دەپ ئېيتقۇدەك ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۈن شاھ» . بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى جۈملىسى تۈركچە تۆۋەند-

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 149 - بەت .
 ② ئۇنىڭ قەبرىە تېشىغا ئويۇلغان خەتلەرنى ئوقۇش (قەبرىە تاشلىرىدىكى يادىكارلىقلار دېگەن كىتابقا قاراڭ) .
 ③ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 4 - توم ، 307 - بەت .
 ④ بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 151 - بەت .
 ⑤ بارتولد : «تۈركىستان» ، 147 - بەت .

دىكىچە يېزىلغان : «يغلاق قرى بولمىش منمىش تىكىن» 13 - ئەسردە بېقىندى سۇلالىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئوتتۇرا قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . ئادەتتە بۇنداق تەڭگىلەرگە شۇ يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمەل ناملىرى يېزىلىدۇ ، ئۇلارنىڭ شەخسىي ناملىرى يېزىلمايدۇ . بۇ جايلاردىن قايدۇ ، دۇۋا ۋە باشقىلار نامىدا قۇيۇلغان تەڭگىلەر ھازىرغىچە تېپىلغانى يوق . ئەمما ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا بولسا ، تەڭگىلەرگە ئۇ يەردە كى خانلارنىڭ نامى ئويۇلغان . مەسىلەن ، خان مەنگۈ تۆمۈر ئۆز نامىدا تەڭگىلەر قۇيۇرغان . (ئالتۇن ئوردىدا) خان بىۋاسىتە باشقۇرۇپ تۇرغان يەرلەرنىڭ چېگرىسى بولمىغان . بۇنداق چېگرىلارنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدىمۇ ھېچقانداق گەپ - سۆز ئۇچرىدمايدۇ ياكى بۇرۇنقى سۇلالىلەر قالدۇرۇپ كەتكەن تېررىتورىيىلەر ھەققىدىمۇ مەلۇمات يوق . چاغاتاي ئوردىسىغا ھەممىدىن يېقىن شەھەر ئالمالىق شەھىرى (ئالمالىق شەھىرى بىلەن چاغاتاي ئوردىسىنى پەقەت ئىلى دەرياسىلا ئايرىپ تۇراتتى) چىڭگىزگە بەيئەت قىلغان يەرلىك سۇلالىگە تەۋە ئىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ، قارلۇق ئارسلانخان خانلىقى نېمە ئۈچۈندۇر قايالىق شەھىرىدىن ناھايىتى تېزلا ئايرىلىپ قالغانىدى . ئارسلانخاننىڭ ئوغلى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، مۆڭكۈخاندىن قايالىق شەھىرىنى ئەمەس ، بەلكى ئۆزكەنت شەھىرىنى تاپشۇرۇۋالدى . بۇ شەھەر پەرغانىنىڭ مەركىزى ئىدى^② . ئۇنىڭ ئەۋلادى (ئارسلانخاننىڭ نەۋرىسى) بۇ شەھەرنى ساقلاپ قالالىدىمۇ - قانداق ؟ بۇنىسى نامەلۇم . يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىلچى مالىك شاھ قارلۇق خانى ئارسلانخاننىڭ ئەۋلادىمۇ - قانداق ؟ بۇ مەسىلىمۇ ئېنىق ئەمەس .

① يۇقىرىقى كىتاب ، شۇ بەت .
 ② جۇۋەيىننىڭ ئەسىرى ، قازۇن نەشرى ، 1 - قىسىم ، 58 - بەت .

رۇبىرۇك 1253 - يىلى ، بىزگە ئايان بولغىنىدەك ، قايالىق شەھىرىگە بېرىپ ، ئۇ يەردە 12 كۈن تۇرغان . رۇبىرۇكنىڭ يېزىشىچە : «قايالىق چوڭ شەھەر ئىكەن . قايىناق بازارلىرى بار ئىكەن»^① . شۇنىسى قىزىقارلىقى ، بۇ مۇسۇلمان شەھىرىدە ئۆي-خۇرالارغا مەنسۇپ ئۈچ بۇددا ئىبادەتخانىسى بار ئىكەن . ئەگەردە بىز يەنە قانداقتۇر بىر يەردە تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرى بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىرەر شەھەرنىڭ قالدۇقلىرىنى تاپقان بولساق ، بۇ تېخىمۇ قىزىق بولغان بولاتتى . ئەمما ھازىرچە قايالىق شەھىرىنىڭ خارابىسىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىمۇ ئايان بولمىدى . رۇبىرۇك قايالىق شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ، ئۇ يەردە پەقەت خرىستىئانلارنىڭ نېستورىئان مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بارلىقىنى ، ئۇلارنىڭ ئۇ يەردە چېركاۋلىرىنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگەن^② . ئەمما ھازىرغىچە يەتتە سۇ رايونىنىڭ شىمالىدا خرىستىئان يادىكارلىقلىرى تېپىلمىدى .

رۇبىرۇك ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى ، قايالىقنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا بىر چىرايلىق شەھەرنى كۆرگەن ، ئۇ بۇ شەھەرنىڭ ئاھا-لىسى تامام مۇسۇلمان ئىكەن ، ئەمما تۈركىي تىلىدا سۆزلەشمەي ، پارس تىلىدا سۆزلىشىدىكەن^③ ، دەيدۇ . قارىغاندا ، بۇ خەلق ماۋە-راۋۇننەھىرنىڭ جەنۇبىدىن يېڭىدىن كۆچۈپ كەلگەن خەلق بولسا كېرەك . ئومۇمەن رۇبىرۇكنىڭ بايانىغا قارىغاندا ، ئىلى دەرياسى-نىڭ شىمالىدىكى تۈزلەڭلىكلەردىكى شەھەرلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۇ چاغلاردا خارابلاشقان بولسا كېرەك . بۇرۇن ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن شەھەرلەر بولغان بولسىمۇ ، ئەمما تاتارلار بۇ يەرلەردىكى يايلاق-

① رۇبىرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشېل رايىت نەشرى ، 281 - بەت ؛ رۇبىرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، بېزىلى نەشرى ، 178 - بەت . روگخىل تەرجىمىسى ، 140 - بەت .
 ② رۇبىرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشېل رايىت نەشرى ، 293 - بەت ؛ روگخىل تەرجىمىسى ، 159 - بەت .
 ③ رۇبىرۇكنىڭ ساياھەت خاتىرىسى ، مىشېل رايىت نەشرى ، 281 - بەت ، روگخىل تەرجىمىسى ، 139 - بەت .

لارنىڭ كاتتىلىقىدىن ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن بۇ شەھەر - لەرنىڭ كۆپچىلىكىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىغانلىقى ئىسپاتال . بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا بۇ يەرلەرنىڭ نۇرغۇن قىسمىنى تۈركمەنلەر ئىگىلىۋالغان . بۇ يەردىكى قىيىن بولۇپ تۇرغان بىر مەسىلە شۇكى ، رۇبىرۇكنىڭ بۇ سۆزلىرىنى شۇ يەرلەرنى ئىگىلەپ تۇرغان خەلقلەر تۈركىي خەلقلەر ئىدى ، دەپ چۈشىنىشكە بولامدۇ ؟ چۈنكى شۇ چاغلاردا تۈركمەن سۆزى ھەممە تۈركىي خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان سۆز ئىدى ، ياكى بۇ سۆزنى ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان ، بولۇپمۇ تۈركىي خەلقلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئەرەبچە « تراكم » سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى دەپ چۈشىنىش لازىممۇ ؟ دېگەندىن ئىبارەت . مەسىلەن ، ھازىر كاف - كازدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە كۆپلۈك شەكلى شۇ مەنىدە كېلىۋاتىمەن . دۇ . جامال قارشىنىڭ بارچىكەنت ۋە جەند شەھەرلىرىنىڭ يېنىدىكى « تراكمىلەر » توغرىسىدىكى سۆزلىرى شۇنى كۆرسىتىۋاتىمۇ ؟^① چۈنكى بۇ يەرلەردە شۇ چاغلاردا تۈركمەنلەرنىڭ بولۇشى ناتايىن . رۇبىرۇكنىڭ : مەدەنىيەت چۈشكۈنلەشكەندى ، دېگەن سۆزلىرىنى جۇڭگولۇق چاڭدېننىڭ ئېيتقان سۆزلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ^② .

چاڭدې : بۇرۇن قاراقتانلار تۇرغان يەرلەردە نۇرغۇن ئاھالە ياشايدىكەن ، بۇ يەردە ئېتىزلارنى سۇغۇرىدىغان نۇرغۇن ئېرىق - ئۆس - تەڭلەر بار ئىكەن ، ئەينى چاغلاردا ۋەيران قىلىنغان يەرلەرنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدىكەن ، دەپ يازغان^③ .

شەھەرلەرنىڭ خانىۋەيران بولۇشىنى ، موڭغۇل خانلىرىنىڭ سىياسىتى بىلەن باغلاشقا ياكى تۈركىي تائىمپىلەرنىڭ بۇ يەرلەردە

① بارتولد : « تۈركىستان » ، 1 - قىسىم ، 151 - بەت .
 ② موڭغۇل ئىمپېراتورى 1259 - يىلى جۇڭگولۇق چاڭدېنى ئۆزىنىڭ ئۆلكىسى ھۇلاگۇنىڭ قېشىغا - غەربىي ئاسىياغا ئەۋەتكەن . چاڭدېنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى بېرىتتىشىپىدىر تەرجىمە قىلىپ ، ئىزاھاتلار بەرگەن . بېرىتتىشىپىدىر : Researchs ، vol . 1 ، - توم ، 109 - 156 - بەتلەر .
 ③ بېرىتتىشىپىدىر ، يۇقىرىقى كىتاب ، 1 - توم ، 129 - بەت .

ئۈستۈنلۈكتە تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن بولغان ، دەپ قاراشقا ھېچ-قانداق ئاساس يوق . يۇقىرىدا بىز ، جۈملىدىن قايدۇخاننىڭمۇ دېھقانچىلىق رايونلىرىنى كۆچمەنلەردىن ساقلاشقا قوللانغان چارد-لىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۈق . بۇلاردىن باشقا ، قايدۇ ۋە دۇۋا پەرغانىدە يېڭى ئەنجان شەھىرىنى بىنا قىلدى^① . بۇ شەھەرنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ياخشى بولدى ، بۇ يېڭى شەھەر تۈركىي خەلقلەر زور كۆپچىلىك ئاھالىنى تەشكىل قىلغان شەھەرگە ئايلاندى . بابۇرنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ شەھەر-نىڭ قەيپىرىدە بولمىسۇن ، تۈركىي تىلىدا سۆزلەشمەيدىغان ئادەم بولمىغانىكەن . موڭغۇللار دەۋرىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەكسىچە ، بۇ يېڭى شەھەردە خانلار ئۈچۈن سالدۇرغان ئوردا - سارايلار ، ئومۇ-مەن ، خانلارنىڭ تۇرۇشى ئۈچۈن بەلگىلەپ بېرىلگەن يەرلەر بول-مىغان . قارىغاندا ، خانلار بۇ شەھەرنى پەقەت پۇقرالارنىڭ مەنپە-ئەتنى كۆزدە تۇتۇپلا بىنا قىلدۇرغان ئوخشايدۇ .

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ناھايىتى بالدۇرلا باشلىنىپ كەت-كەن ئىچكى جېدەل - ماجىرالار سودا - تىجارەت ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار شەھەر تۇرمۇشى ساھەلىرىگە ناھايىتى يامان تەسىر كۆر-سەتكەن . موڭغۇل خانلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەر خىل مەدەنىيەت ئامىللىرىمۇ جېدەل - ماجىرا پەيدا قىلىدىغان سەۋەبلەردىن بولغان . بىر خان ئائىلىسىدە خاننىڭ بەزى بالىلىرى خرىستىئان-لار تەرىپىسىنى ئالغان بولسا ، بەزى بالىلىرى مۇسۇلمانلار تەر-بىيىسىنى ئالغان . موڭغۇللار تەرىپىدىن بېقىندۇرۇلغان تۈرلۈك مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار خان ئوردىسىدا بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى سۆزلەردە بولۇپ كەلگەن . قانداقتۇر بىرەر يەردە ھاكىمىيەت تالىشىۋاتقان ئادەملەرمۇ بۇنداق قارشىلىشىشلارغا قات-نىشىپ تۇرغان . رۇس تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى تەتقىقاتچىلار

① بۇ شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى توغرىسىدا ھەمدۇللا قازۋىنىنىڭ ئەسىرىگە قارالغ . ئىمتىزان جا نەشرى ، 1 - توم ، 246 - بەت .

شۇنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتتىكى ، ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى بىلەن
 كىنەزلىرى ۋە چوڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىرىگە قارىشى كۆپ
 سۆزلەر تارقىتىپ ، باشقا كىنەزلىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ھەتتا ئاھىدە
 رىدا ئۆزلىرىنىڭ يوقىتىلىشىغا سەۋەبچى بولغان . تاتارلار تەرىپىدىن
 پىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشنىڭ
 ئۆزى ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغۇچىلارنىڭ دۈشمەنلىرىنىڭ قولىدىن
 دىكى قورالى بولغان . بۇ خۇلاسىنى موڭغۇللار تەرىپىدىن بويىدىن
 سۇندۇرۇلغان باشقا ئەللەرگىمۇ تەدبىقلىغىلى بولىدۇ . چىڭگىز-
 خاننىڭ بىرىنچى ئورۇنباسارى ئوگداي ، شاھزادىلەر ۋە ئەمەلدار-
 لار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلاردىن ئۆزىنى بىتەرەپ تۇ-
 تۇپ ، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىپ ، پۈتۈن ئىمپېرىيە دائىرىسىدە
 تىنچلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرەلدى ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرالمىدى .
 ئوگداي ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەنلا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋالغا
 خاتىمە بېرىلىپ ، ئوردا ئىچىدە ئۆزئارا قىرغىن قىلىش باشلىدى .
 نىپ كەتتى . ئارىدىن ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن بولسا ، خان
 جەمەتى ئەزالىرى ئىچىدە كەڭ دائىرىدە ئۆزئارا قىرغىنچىلىق يۈز
 بەردى (قىسمەن ئۆلتۈرۈشلەر بۇرۇنمۇ بولۇپ تۇرغانىدى) . ئا-
 رىدىن يەنە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بەزى موڭغۇل دۆلەتلىرى
 ئىچىدە ئىچكى ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى . ئاندىن كېيىن ،
 موڭغۇل دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا - تىجارەت قىلىپ تۇرغان
 ھېچقانداق گۇناھ - ئەيىبى يوق سودا - تىجارەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈش-
 لىرىمۇ باشلاندى . مەسىلەن ، ھۇلاگۇ 1262 - يىلى تىرەك رايونىدىن
 دىكى بەرىكە قوشۇنلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە
 ئۇچرىغاندىن كېيىن ، ئۆزى بۇرۇن دۈشمەنلىشىپ تۇرغان دۆلەت-
 لىرىدىن كەلگەن سودا - تىجارەتچىلەرنىڭ ھەممىسىگە زىيانكەش-
 لىك قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى . بەرىكە بۇنىڭغا جاۋابەن ھۇلاگۇنىڭ
 دۆلىتىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇي-
 رۇدى .

ئىچكى قىرغىنچىلىق ، ماجىرالار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەر - دە ۋاقىتلىق ۋە شەخسىي مەنپەئەتلەر دائىم دېگۈدەك ئومۇمىي دۆلەت مەنپەئىتىدىن ئۈستۈن قويۇپ كېلىندى . تارىخچىلارنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، 1260 - يىلى ئالغۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىشقا ئىنتىلگەن ھەرىكەتلىرى ئەنە شۇنداق بولغان . 1273 - يىلى ، پېرسىيىدىكى موڭغۇللار بۇخارانى غەزەزلىك ۋەيران قىلدى . بۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب ، ئەگەر دۈشمەنلەر تۈركىستاندىن پېرسىيىگە ھۇجۇم قىلسا ، بۇخارا ئۇلارنىڭ مۇھىم بازىسىغا ئايلىنىپ قالاتتى . بۇخارا موڭغۇللار - نىڭ 1220 - يىلىدىكى ئىستېلاسىدىن كېيىن ناھايىتى تېزلا ئەسلىگە كېلىپلا قالماي ، موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇخارا تارىخىدا ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە گۈللەنگەنىدى . جۇۋەينى بۇخارا توغرىسىدا توختالغاندا : «پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا بۇنىڭدەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىي شەھەر يوق» دەپ تەسۋىرلىگەنىدى^① . ماركوپولو : «پۈتۈن پېر - سىيە بويىچە ، يەنى پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق ئەللەردە - كى شەھەرلەرگە قارىغاندا بۇخارا شەھىرى ھەممىدىن تەرەققىي قىلغان شەھەر» دەپ ئېيتقان (ماركوپولونىڭ ئاتىسى ۋە تاغىسى بۇخارا شەھىرىدە 1262 — 1265 - يىللاردا ئۈچ يىل تۇرغان ئىكەن)^② . 1238 — 1239 - يىللىرى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭدىمۇ بۇ شەھەر ۋەيرانچىلىقتىن ساقلىنىپ قالغانىكەن . مۇشۇ چاغلاردا ئوگداي خان قېشىدا تۇرۇۋاتقان مەھمۇد يالۋاچ ئۇ يەردە جېدەل چىقارغان بىر نەچچە جىنايەت - چىنى دەپ مۇنداق كاتتا شەھەرنى ۋەيران قىلىش ، موڭغۇل دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ ، دەپ ئوگداي خانغا

① جۇۋەينىنىڭ ئەسىرى ، قازۋىن نەشرى ، 84 - بەت .
 ② پۈتۈن نەشرى ، ماركوپولو ، 1 - توم ، 9 - بەت .

نەسەت قىلغانىكەن^① . بەزى خان ۋە شاھزادىلەر ئۇ جەدەل ما-
 جىرالار بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە باشقىچىرەك ئىش ئويۇنغان
 ئۇلار بۇ شەھەردىن ۋە باشقا ئەللەردىن ئۇزاققىچە بۇ دۆلەت ئۈچۈن
 كېلىدىغان مەنپەئەتنى كۆزلىمەستىن ، جېدەل-ماجىرالارنى ياخشى
 پۇرسەت دەپ بىلىپ ، بۇ يەردىكى مال - مۈلۈك ۋە بايلىقلارنى
 ئۆزىنىڭ چۆنتەكلىرىگە سېلىشقا ئۇرۇنغان . 1260-يىلى بۇخارا
 شەھىرى بىر نەچچە قېتىم ئېغىر سېلىق ۋە تالان - تاراجقا دۇچ
 كەلگەن . 1273 - يىلىدىن كېيىنمۇ بۇ شەھەرگە بۇلاڭچىلارنىڭ
 كۆزى چۈشكەن ۋە بۇ يەردىن بىرمۇنچە بايلىقلارغا ئېرىشكەن .
 ئالغۇنىڭ ئىككى جېدەلچى شاھزادىسىنى بۇلاڭچىلىقلاردىن قېپقالغان
 مال - مۈلۈكلەرمۇ قانائەتلەندۈرگەن . شۇنىڭدىن كېيىنكى يەتتە
 يىل داۋامىدا بۇخارا (1275 — 1282 - يىللار) كاتتا بىر شەھەر
 سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇشتىن قېپقالغان . پەقەت دۇۋا تەختكە
 چىققاندىن كېيىنلا بۇ شەھەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بىر قاتار
 چارىلەر قوللىنىلغان .

مەنبەلەردە بۇخارا ھەققىدە كۆرسىتىلگەن بۇ ئەھۋاللار ، قا-
 رىغاندا ، باشقا بىرمۇنچە يەرلەردىمۇ يۈز بەرگەنلىكى ئېھتىمال ،
 ئەمما ئۇ يەرلەردىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا بىزنىڭ مەلۇماتىمىز
 بەك ئاز . كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەر توغرىسىدا
 نۇرغۇنلىغان قىزىقارلىق ماتېرىياللارنى جامال قارشى (14 -
 ئەسىرنىڭ بېشى) نىڭ 10 - ئەسىردىكى ئەرەبچە لۇغەتكە «تولۇق-
 لىما» («مۇلھاقاتۇس سۇرراخ») قىلغان ئەسىرىدىن كۆرۈش
 ئارزۇسىدا بولغانىدى . 16 - ئەسىرنىڭ ئاپتورى مۇھەممەد ھەي-
 دەر جامال قارشىنى ئۆزىنىڭ تۇغۇلغان شەھىرى بالاساغۇننى
 كۆپرەك مۇبالىغە قىلىدۇ ، دەپ ئەيىبلەيدۇ . ئۇ (جامال قارشى)
 چوڭ - چوڭ شەھەرلەردە ئۆتكەن مەشھۇر پائالىيەتچىلەرنى مە-

① جۈۋەيىنىڭ ئەسىرى ، قارۇن نەشرى ، 1 - توم ، 90 - بەت .

سال ئېلىپ كۆرسەتكەندە ، سەمەرقەنت شەھىرىدىن كۆرسەتكەن ئادەملەرنىڭ سانى ئونغىمۇ يەتمەيدىكەن . بالاساغۇندىكى مەشھۇر زاتلار ، دەپ كۆرسەتكەندە ئۇلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپكى ، مۇئەييەن بىر ۋاقىت ئىچىدە بىر شەھەردە شۇنچىۋالا نۇرغۇن پائالىيەت-چىلەرمۇ بولغانىدۇ ؟ دەيدىغان گۇمان پەيدا قىلىدۇ^① . ھازىرچە بۇ «تولۇقلىما»دىكى مەشھۇر ئادەملەرنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ قولىياز-مىلىرى تېپىلمىدى . ئەمما شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئادەملەر توغرىدا-سىدىكى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان^②مەلۇماتلار ، بالاساغۇن شەھىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى مەنىۋى ھاياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ دېيىلدى . بىراق ئەھۋال ئۇنداق بولماي چىقتى . بالاساغۇنلۇق (ئىسمى نامەلۇم) بىر شەيخ تەرىپىدىن يېزىلغان شەمسىددىن ئايۇپ بالاساغۇنى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى رۇكىددىن ئەھمەد بالاساغۇنى^③دېگەن ئىسىملار تىلغا ئېلىنغان بىر قولىيازما تېپىلدى . لېكىن بۇ قولىيازمىدا بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ گەپ يوق ، پەقەت 1259 - يىلى ، ئالمالقتىكى^④ ئۆلگەن ۋالىي-لارنىڭ بىرسى دەپنە قىلىنغان قۇزبالىق شەھىرى تىلغا ئېلىندى . بۇ بۇنىڭغا قاراپ ، بۇ شەھەرنى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نەق ئۆزى دەپ پەرەز قىلىشقا بولاتتى . چۈنكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، بالاساغۇن قۇزئوردادا دەپمۇ ئاتالغان (بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى 13 - ئەسىردىكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى بىلەنمۇ بېرىلگەن) . بۇنىڭدىن باشقا قۇز ئۆلۈش شەھىرىمۇ تىلغا ئېلىندۇ^⑤ . ئەگەر ھېلىقى قولىيازمىنىڭ ئاپتورى شەيخ ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىنى بالاساغۇن دەپ ئاتايدۇ تۇرۇپ مەزكۇر شەھەرنىڭ ئىككىنچى بىر نامىنى قوللانغان بولسا ، بۇ

① مۇھەممەد ھەيدەرلىك كىتابى ، 364 - بەت .
 ② پىترۇۋسكى : «بۇرانا شەھىرى» ، 353 - بەت .
 ③ بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 141 - بەت .
 ④ بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 140 - بەت .
 ⑤ مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 60 ، 112 - بەتلەر .

بەك ئەجەب تۇيۇلغان بولاتتى . جامال قارشىنىڭ بارغانسېرى يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە بىر جۇغراپىيىلىك نام يولۇقىدۇر . بۇ نام ئېل ئالارغۇ^① بولۇپ ، باشقا مەنبەلەردە كۆرۈلمەيدۇ . بۇ بىر يەرنىڭ نامى بولۇپ ، بۇ يەرگە چاغاتاينىڭ ئوردىسى جايلاشقان چاغاتاينىڭ مۇسۇلمانلاردىن بولغان ۋەزىرى قۇتبىدىن ھەبەش ئامىد ئېل ئالارغۇنى ئۆزىنىڭ تەخەللۇسى قىلىپ ئېل ئالارغۇۋى دەپ ئالغانىكەن . مەزكۇر ۋەزىر ئالغۇ يۇرت سوراپ تۇرغان چاغ-لاردا ، يەنى 1260 - يىلى ئالمالىق رايونىدىكى بىر شەھەردە ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە شۇ شەھەرگە دەپنە قىلىنغان ، يەنى ئۆزى بىنا قىلدۇرغان بىر خانىقا ئىچىگە كۆمۈلگەن .

جامال قارشى ئايرىم شەھەرلەر ئۈستىدە توختىلىپ ، بۇ شەھەرلەرنىڭ بەزىلىرىنى تەپسىلىيەرەك ، بەزى شەھەرلەرنى قىس-قىسراق تونۇشتۇرغان . ئۇ تونۇشتۇرغان شەھەرلەردىن ئالمالىق ، قەشقەر ، خوتەن ، خوجەند ، پەرغانىدىكى شەھەرلەردىن شاش ، يەنى تاشكەنت ، بارچىكەنت ۋە جەند قاتارلىقلار بار . جامال قارشى بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەر بىرىنى ئايرىم - ئايرىم تەسۋىرلەپ ، بۇ شەھەرلەردىن چىققان ئالىملار ۋە باشقا مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ . ئاپتونىڭ ئۆزى ئالمالىق شەھىرىدە تۇغۇلغان (ئۇ-نىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق ئىكەن) . ئۇ كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئارىلاپ كۆرگەند-كەن^② . ئۇ شۇ چاغلاردا بىر قەدەر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان قەش-قەرنىڭ چۈشكۈنلەشكەن ئەھۋالىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتەدۇ . جەند شەھىرىنىمۇ : «بۇرۇن بۇ شەھەر بەك چوڭ شەھەر ئىدى ، گەرچە ھازىرمۇ بۇ يەردە سودا - تىجارەت ناھايىتى جانلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن جەند شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

① بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 140 - بەت .
② جامال قارشى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بارتولدنىڭ «مۇلھاقاتۇس سۇرراخ» ماقالىسىدىن كۆرۈڭ . 286 - بەت .

بۇرۇنقىغا يەتمەيدۇ ، دېگەنلەرنى پۇرتىپ ئۇندۇ . پەقەت قەشقەر ھەققىدىكى باياندىلا بۇ شەھەر «جۇت» نىڭ ھۇجۇمغا دۇچ كەلگەن دەپ يازىدۇ . بۇ تېرمىن بۇ يەردە بىرىنچى قېتىم ئۇچرىماقتا^① . كېيىن بۇ تېرمىن جۇڭگو تۈركىستاندا يەنىلا شۇ مەنىدە ، يەنى شۇ چاغلاردا غەربىي تۈركىستاندا قوللانغان قازاق (قاچاق) مەنىسىدە ئۇچرايدۇ . بۇ ئاتالغۇ كۆچمەن خەلقلەردىكى ئەسلىي ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە كېيىن بۇلاڭچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانلارنى ئىپادىلىگەن . شۇنداقلا كېيىن «قاچاق» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن كىشىلەرنى ئىپادىلىگەن . كېيىن ھەم ئۇ ياقتا ھەم بۇ ياقتا ، ئوخشاش مەنىدە قوللىنىپ كېتىلدى . «جۇت» ھۇجۇمى قەشقەرگە قىش پەسلىدە يۈرگۈزۈلگەن كەن ، بىراق يىلى ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ . بۇ ھۇجۇمدا نۇرغۇن كىشى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان . قۇرامغا يەتمىگەن بالىلار دىنلا 4000 نى ئەسىر ئالغان ۋە ئېلىپ كەتكەن . مەدەنىيەت ۋە تارىخىي جەھەتلەردىن قارىغاندا تۆۋەندىكى مەلۇمات بەك قىزىقارلىق : قەشقەر رايونىدا دېھقانچىلىقتا ئۆكۈز - كالىلار ئىشلىتىلمەي كۆكتاتچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان يېنىك جابدۇقلارلا ئىشلىتىلگەن (ئەسلىي تېكىستتە پالتا دەپلا يېزىلغان)^② . ھازىر قەشقەردە ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، ئېتىز ئەمگەكلىرىدە ئات - ئۇلاغ ئىشلىتىشتە قىيىنچىلىق بولمىسا كېرەك .

13 - ئەسىردە تۈركىستاندا گەرچە سۈرئىتى ئاستا بولسىمۇ ئىسلاملىشىش ۋە تۈركلىشىش داۋام قىلىۋەردى . چىڭگىزخان دەۋرىدە قاراقتانلار دەۋرىدىكىنىڭ ئەكسىچە ئىشلار يۈز بەرگەندى . بۇ رايوننى موڭغۇللار بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئامان قالغان قىتانلار مۇسۇلمانچە كىيىم كىيىپ يۈرۈدىغان بولدى^③ . ئەمدى -

بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 146 - بەت .
 بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 144 - بەت .
 Bretschneider, Researches, vol. 1, p. 29.

①
 ②
 ③

لىكتە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالى قاراقتانلار ۋاقتىدىكىدىن ۋە موڭغۇللارغا قارشى بەزى شەھەرلەردە كۆتۈرۈلگەن قاتتىق قارشىلىقلار تۈپەيلى يۈز بەرگەن ئەھۋاللارغا شۇنداقلا بۇرۇنقى خارەزىم شاھى مۇھەممەد دەۋرىدىكىگە قارىغاندا ، ياخشىراق بولغان . 1221-يىلى سەمەرقەنتتىكى ئاقسۆڭەكلەر تۈرلۈك خەلق ۋەكىللىرىدىن بولدى . بۇ يەرگە قويۇلغان باشلىق قاراقتاندىن بولۇپ ، جۇڭگو مەدەنىيىتى تەربىيىسىنى ئالغان ئادەم ئىدى . مۇسۇلمانلار بولسا ، ئۆزلىرىنىڭ باغلىرى ۋە ئېتىزلىقلىرىدا قاراقتانلار ۋە باشقا مىللەت ۋەكىللىرى بىلەن ئىشلىگەن . بىر نەچچە يىلدىن كېيىن ئوگداي زامانىسىغا كەلگەندە سەمەرقەنت ۋە بۇخارانىڭ ۋالىيلىقىغا خەنزۇچە ئات قويۇۋالغان ياكى خەنزۇچە ئۇنۋان قويۇۋالغان بىر ئادەم (چۈن ساڭ تەيفۇ) بەلگىلەنگەن . بۇ ئادەمنىڭ نامى 1268 - يىلىمۇ ئۇچرايدۇ^① . قارىغاندا ، بۇ ئەھۋاللار بۇخارا شەھىرىدە بىرىنچى قېتىم ۋە ئاخىرقى قېتىم مىستىن قويۇلغان تەڭگىلەرگە خەنزۇچە يېزىق يېزىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . غانەك قىلىدۇ . گەرچە شەرقتىن مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە ئادەم-لەر كەلگەنلىكى ھەققىدە قىسمەن گەپ - سۆزلەر بولغان بولسىمۇ ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇسۇلمان ئەللىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ھاكىمىلارنى كۆرگىلى بولمىدى . چاڭدېننىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، ئالمالىق شەھىرىدە مۇسۇلمانلار بىلەن خەنزۇلارمۇ بولغانىكەن . كېيىن خەنزۇلارنىڭ بەزى ئادەتلىرىمۇ قوشنىلىرىغا سىڭگەنلىكى^② .

كۈچلۈك زاماندا كۈچلۈك بۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمانلارغا قاتتىق زىيانكەشلىك قىلغان بولسىمۇ ، موڭغۇل دۆلىتىدە مۇسۇلمانلارغا زىيانكەشلىك قىلىش ھەرىكەتلىرى قايتا يۈز بەرمىدى . چاغاتاي موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ قىزغىن قوغدىغۇ-

① يارتولدى : «سەمەرقەنتنىڭ دەرھىمى» ، 3 - بەت ، 4 - توم ، 345 - بەت .
 ② بېرىتسكىننىڭ : Researches ، VOL . 1 ، p127 .

چىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بەزىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام ئۆرپ-ئادەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلغان چاغلىرىمۇ بولغانىكەن . چاغاتاي 1240 - يىلى ئالەمدىن ئۆتتى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جۈۋەينى شۇ زاماندىكى بىر شائىر-نىڭ پارسچە يېزىلغان شېئىرىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . بۇ شېئىر تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن ئاخىرلاشقان : ئادەملەر قورققىنىدىن ئۇنىڭ ئالدىدا سۇغىمۇ كىرەلمەيتتى ، ئەمما شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ئۆلۈم دېڭىزىغا چۆكۈپ كەتتى^① . چاغاتاينىڭ مەجىدىدىن دەپ ئاتالغان ئاتاساغۇن (تېۋىپ) ى بار ئىدى . ئۇنىڭ يېنىدا يەنە تەسىرى كۈچلۈك قۇتبىدىن ھەبەش ھامىد دېگەن باي سودىگەر بار ئىدى . جامال قارشى بۇ سودىگەرنى ، كىرمانلىق دەپ يازىدۇ . راشىدىدىن بولسا^② ، بۇ سودىگەر «ئوتتۇرا ئىلى» دەپ يازىدۇ . ھەبەش ھامىدىنىڭ تەسىرى شۇنچىلىك بولغانىكى ، ئۇ چاغاتاي-نىڭ ھەربىر ئوغلىنىڭ يېنىغا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرسىنى قويالىغانىدى . ھەبەش ھامىد مۇسۇلمان بولسىمۇ ، يۇقىرىدا زىكىرى قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، خانىقا ياساتقان بولسىمۇ ، ئەمما مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى ھەبەش ھامىدىنى ئانچە ياخشى كۆرمەيتتى . ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلىمالار بىلەن ئانچە ئەپ ئەمەس ئىدى . مۇسۇلمانلار ئۇنى ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن بىرى خارەزىملىك يۈسۈپ سەككاكىنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان ، دەپ قارايتتى . مەزكۇر ئالىم ئەرەب تىلىدا يېزىلغان ، مۇسۇلمان دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان مەشھۇر فىلولوگىيىلىك قامۇس «ئىلىملىر ئاچقۇچى» («مۇفتاھۇلئۇلۇم») ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرسى بولغان (ئۇ غەربىي تۈركلەردىن بولسا كېرەك) مۇھەممەد ساچاقلىزادەگە يازغان «مەكتۇپ» نىڭ

① جۈۋەينىڭ ئەسىرى ، قازۇن نەشرى ، 1 - كىتاب ، 228 - بەت ؛ مەزكۇر شېئىرنىڭ ئاپتورى سەدىد گاۋار ؛ بۇ شېئىر «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 589 - بەتتە بېرىلگەن .
② راشىدىدىننىڭ ئەسىرى ، بېلوشېت نەشرى ، 197 - بەت .

ئاپتورىدۇر ① .

شۇ دەۋردىكى مۇسۇلمان ئالىملارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى خۇسۇسىدا بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز . بىزنىڭ ھەتتا ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان چاغاتاي خانلىرى مۇبارەكشاھ ۋە بۇراقنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىمۇ نامە-لۇم . جامال قارشى مۇبارەكشاھنىڭ ئاپىسى ئېرىگىنە قاتۇنىمۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مۇسۇلمان ئايال ئىدى ، دەپ يازدۇ . قايدۇ بولسا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەندى . ئۇ قازا قىلغاندا موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە چۇ دەرياسى بىلەن ئىلى دەرياسى ئارىلىقىدىكى ئېگىز بىر تاغقا دەپنە قىلىنغانىدى . ئىسلام دىنىدىكى بۇراق خانمۇ چاغاتاينىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىر موڭ-خۇل سۈپىتىدە شۇ تاغقا دەپنە قىلىنغانىدى . قايدۇ ئىسلام دىنى ۋە مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەنمۇ دۈشمەنلىك پوزىتسىيىدە بولمىغان . جامال قارشى قايدۇنى ئادىل ، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ ، رەھىم-ئادىل ، مۇسۇلمانلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدىغان خان ئىدى ، دەپ تەسۋىرلەيدۇ ② . جامال قارشى قايدۇخاننى ئىككى قېتىم كۆرگەن ئىكەن . بىرىنچى قېتىم ئۇ ئەمدىلا تەختكە ئولتۇرغان مەزگىللەردە : ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە كۆرگەن ئىكەن . قايدۇ جامال قارشىغا «رەھىمدىللىك شە-رەپنامىسى» نى تەقدىم قىلغان . ئەمما ئۇنىڭ قايسى تىلدا يېزىلغانلىقى نامەلۇم . تۈركىستاندىكى شۇ چاغدىكى مۇسۇلمان ئالىملارنىڭ ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى باشقا مەدەنىيەت ئامبىللىرى بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە تونۇشقانلىقىنى بىلىش بىزنىڭ ھەۋەس قىلىدىغان ئىشلىرىمىزنىڭ بىرىسى ئىدى . بۇ جەھەتتە ، تۈركىستانلىق (ئۇ كېيىن پېرسىيىگە كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە غازانخان

① بروكېلمان : «ئەرەب مەنبەلىرى» ، 1 - توم ، 296 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 542 - 544 - بەتلەر .
 ② بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - توم ، 138 - بەت .

يۇرت سوراپ تۇرغان مەزگىللەردە ، يەنى 1295 — 1304 - يىللاردا ئالەمدىن ئۆتكەن) ھەيىبەتۇللا توغرىسىدىكى مەلۇمات ئالا-ھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . راشىدىدىننىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ، ھەيىبەتۇللا تۈركىي ۋە سۈرىيە تىللىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن . سۆزلىگەندە خۇددى «شەيخلەردەك سۆزلەيتتى» . غازانخان ئۇنى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالىملار قاتارىغا قويۇپ ، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان ، ئەمما دۆلەت خەزىنىسىگە كىرەلمەيدىغان ئەمەلدارلار قاتارىدىن ئورۇن بەرگەن . غازانخان بۇ خۇسۇستا تولۇقلىما قىلىپ مۇنداق دېگەن : «ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغانلار ئەڭ مۇقەددەس ، سىرلىق نەرسىلەردىن خەۋەر-سىز ، مەن بۇنىڭغا ئەجەبلەنمەيمەن ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىلگەنلىرى مېنى تامامەن قانائەتلەندۈرىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارنى بەك قەدىرلەيمەن»^① . يۇقىرىقى سۆزلەردىن قارىغاندا ، ھەيىبەتۇللا دىنىي ئىلىمىدىن باشقا ئىلىملەرنىڭمۇ ئالىمى بولغان . ئەمما ئەپ-سۇسلىنىدىغىنىمىز شۇكى ، ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ ھېچبىرى يىزىگە يېتىپ كەلمىگەن .

ئۇ چاغلاردا تۈركىي تىلىنىڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى راشىدىدىننىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئائىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا موڭغۇلچە ئاتالغۇلار بىلەن تۈركچە ئاتالغۇلارنىڭ تەڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ئەھۋالىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ . موڭغۇلچە «نويۇن» ئاتالغۇسى (بۇ ئاتالغۇ تۈركچە «بەگ» دېگەن مەنىدە) تۈركىستاندا تۆمۈر (تۆمۈرلەك - تەرجىماندىن) دەۋرىگىچە ئىشلىتىلگەن بولۇپ ، بۇ ئاتالغۇ ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلگەن . چىڭگىزخان ھايات چېغىدا ئۇنىڭ ئوغلى تولىي «باش نويۇن» دەپ ئاتىلىپ ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغان . ئۇنىڭ ئۇنۋانى موڭغۇلچە «ئاكا نويۇن» («چوڭ نويۇن») دەپ ئىپادىدە-

① بارتولد : «ئىسلام دۇنياسى» ، 82 - بەت ؛ يۇقىرىقى نەقىل شۇ كىتابنىڭ 83 - بېتىدە .

ۋە شۇنىڭ سەۋەبىدىن سودا - تىجارەتلەرنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبىدىن باشقا موڭغۇل دۆلەتلىرىگە قارىغاندا كۆپرەك زىيان تارتتى . ئۇ موڭغۇل دۆلەتلىرى (ئالتۇن ئوردىدا خانلىقمۇ ھەم شۇنداق) سىرت بىلەن مۇناسىۋەت قىلىش ئۈچۈن دېڭىزغا چىقىدىغان يوللارنى ئاچتى . مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرى قايتىدىن بىر پۈتۈن دۆلەت قۇرۇپ چىقىش چوڭ پىلاننى ئوتتۇرىغا چىقاردى . ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىچە ، ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرى بىر فېدېراتسىيە شەكلىدە تەشكىللىنىپ سودا - تىجارەت مەقسىتىدە مۇشۇ فېدېراتسىيەگە قاتناشقان موڭغۇل دۆلەتلىرى ئارا سودا - تىجارەت ئۈچۈن ئەركىن بېرىپ - كېلىشلەر يولغا قويۇلسا ، ئورۇنسىز باج - سېلىقلار ئېلىنمىسا ، دېگەنلەر بولغان . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، مۇشۇ تەشەببۇسنى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خان دۇۋا ئوتتۇرىغا چىقارغان ۋە بۇ ئوي - پىكرىنى چاپارغا ئېيتىپ ، ئۇنىمۇ كۆندۈرگەن . كېيىن مۇشۇ مەقسەتتە ھەممە موڭغۇل دۆلەتلىرىگە ئەلچىلەر ئەۋەتكەن . ئەلچىلەر بارغانلا دۆلەتلەر بۇ تەشەببۇسقا ئۆزلىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى بىلدۈرۈشكەن . ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەۋەتىلگەن بۇ ئەلچىلەر ھەممىدىن ئاۋۋال جۇڭگوغا كېلىپ ، قۇبلاينىڭ نەۋرىسى ۋە ۋارىسى تۆمۈر بىلەن ئۇچراشقان (قۇبلاي 1294 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) . 1304 - يىلى ، چاپار ۋە دۇۋانىڭ ئەلچىلىرى تۆمۈرنىڭ ئۇلارغا قوشۇپ بەرگەن ئەلچىلىرى بىلەن بىرگە پېرسىيىدىكى مىراغا شەھىرىگە كەلگەن ۋە بۇ شەھەردە يېڭىدىنلا تەختكە ئولتۇرغان ئولجايتۇ بىلەن كۆرۈشكەن^① . 1305 - يىلى ، ئولجايتۇ موڭغۇل تىلىدا فرانسىيە كارولى فىلىپ IV كە مەكتۇپ يېزىپ ، يۇقىرىقى ئەلچىلەر بىلەن سۆزلىشىپ بىر پىكىرگە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرغان . مەزكۇر

① دوسون : « موڭغۇل تارىخى » ، 4 - توم ، 483 - بەت .

مەكتۈپ بىزگە يېتىپ كەلگەن مۇشۇ توختامغا مۇناسىۋەتلىك بىردىنبىر ھۆججەتتۇر. مەزكۇر مەكتۇپتا بۇرۇن ئۆزگارتىلگەن بەرگەن ئۇرۇشلارنىڭ شۇ خانلارنىڭ ئۆز ئىرادىسى — شەخسىي نىيەتلىرىنىڭ يامانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى زالىم، غەربىزى يامان ئادەملەر («قاراجۇ» لار) نىڭ بۆھتانلىرى بىلەن بولغانلىقى بايان قىلىنغان. مەكتۇپتا يەنە: ئەمدى تىنچلىق تامامەن ئەسلىگە كەلدى، خان جەمەتنىڭ چوڭ - كىچىك ھەممىلا ئەزالىرى بىرلىككە كەلدى، ئۆزئارا بېرىش - كېلىش يوللىرى تولۇق ئېچىلدى، دەپ يېزىلغان. ئەگەردە كىمدەكىم مەزكۇر توختامنى بىرىنچى بولۇپ بۇزسا، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ ھەممىسى قارشى چىقىدۇ، دەپ تەكىتلەنگەن. مەكتۇپتا يەنە: «فەرەڭ سۇلتانلىرى»، يەنى ياۋروپانى سوراپ تۇرغان ھۆكۈمرانلارمۇ خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش توختام تۈزۈپ، كىمدەكىم ئۇنىڭغا قارشى چىقسا، ھەممە بىرلىكتە ئۇنىڭغا قارشى چىقسا بولماسىدى، دېگەن ساددا - بالىلارچە پىكىرلەرمۇ ئېيتىلغان. بۇ چاغلاردا ياۋروپادا فىلىپ IV رىم پاپاسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى، ئىنگىلىزلار شوتلاندىيىنى بى- سىۋېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ئەنگىلىيە كارولى ئېدۋارد I (1272 — 1307) مۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك مەزمۇندىكى خەت تاپشۇرۇۋالغان. 1307 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان يېڭى كارول ئېدۋارد II مەزكۇر مەكتۇپقا جاۋاب يېزىپ: تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن ھەرقايسى يەرلەردە پەيدا بولغان تالاش - تارتىشلار ئورنىغا، ئۆزئارا كېلىشىش ۋە تىنچلىق ئورنار، دېگەن ئۈمىدىنى بىلدۈرگەن.

تىنچلىقنى بۇزغان ھەرقانداق بۇزغۇنچىغا بىرلىكتە قارشى كۈرەش قىلايلى، دېگەن چىرايلىق سۆز - ئىبارىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدىمۇ، باشقا يەرلەردىمۇ خۇددى بۇرۇن ۋە كېيىن دائىم بولۇپ كەلگەنگە ئوخشاشلا قۇرۇق ھەرپلەردىنلا ئىبارەت بولۇپ قالدى. بىز كېيىنكى لېكسىيىمىزدە 14 - ئەسىرنىڭ

ئالدىنقى يېرىمىدا تۈركىستاندا تېخىمۇ شىددەتلىك ئىچكى ئۇرۇش-
رۇشلارنىڭ بولغانلىقىنى ۋە مەدەنىيەتنىڭ زور دەرىجىدە چېكىنى-
گەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز .

ئون بىرىنچى لېكسىيە

موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ ئۆز ئارا تىنچلىقنى ئەسلىگە كەل-
تۈرگەنلىكى ۋە بۇ تىنچلىقنىڭ بۇزۇلغانلىقى توغرىلىق بىز
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزىدىن تېپىلغان بىرەر مۇمەنبەگە ئىگە ئە-
مەسمىز . بۇ ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىش ئەلۋەتتە . جامال قارشى-
نىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى 1303 - يىلى باھارغىچە بولغان ئاردا-
لىقتىكى مەلۇماتلار بولۇپ ، ئۇ بۇنداق توختاملاردىن خەۋەرسىز .
جامال قارشى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنى قۇبلاينىڭ نەۋرىسى
تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا بولغان ئۇرۇنۇش-
لىرىنى چېكىندۈرۈشكە «بىزنىڭ خانلىرىمىز» نىڭ كۈچى يېتەر-
لىك ، دەپ ئىشىنىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن . جامال قار-
شى يەنە دۇۋانى چاپار دۆلىتىنى ساقلايدىغان «مۇستەھكەم تۈۋ-
رۈكتۈر» (الركن الوثيق) دەپ تەرىپلەيدۇ . قارىغاندا ، بۇ سۆز-
لەر 1305 — 1306 - يىللار ئارىلىقىدا مۇشۇ خانلار ئوتتۇرىسىدا
تېخى ئۇرۇشلار باشلانمىغان چاغلاردا ئېيتىلغان بولسا كېرەك .
بۇ ئۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى ، ئومۇمەن ،
14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مۇسۇلمان ئوتتۇرا ئاسىياسىدا يۈز
بەرگەن ۋەقەلەرنى بىز پەقەت پېرسىيىدە يېزىلغان ماتېرىياللار-
دىنلا كۆرەلەيمىز . مۇشۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا^① ، توقۇنۇش سە-
مەرقەنت بىلەن خوجەند ئوتتۇرىسىدا ، ئوگداي جەمەتى بىلەن
چاغاتاي جەمەتى شاھزادىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن . دۇۋا
چاپارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ بۇ ئۇرۇش «ياشلارنىڭ يەڭگىلىتەكلىك

① بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخى ئوچىقلىرى» رۇسچە ، 60 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم (1) ، 72 - 73 - بەتلەر .

قىلىشى بىلەن» يۈز بەرگەن ئىكەن دەپ چۈشەندۈرۈپ ، بارلىق ھەربىي ھەرىكەتلەرنى توختىتىشنى ۋە بۇ توقۇنۇشلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن ئۈچىنچى بىر تەرەپ (بىتەرەپ شەخسلەر) دىن تەشكىل قىلىنغان سوت (تەك-شۈرۈش ھەيئىتى) قۇرۇشقا تەكلىپ بەرگەن . چاپار بۇنىڭغا قوشۇلغان . ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي چاغاتاي شاھزادىلىرى بۇ كېلىشىمنى بۇزغان . دۇۋا شەخسەن ئۆزى ئۇرۇشقا قاتناشمىدىغان بولسىمۇ ، مۆلچەرلەرچە ، ھۇجۇمغا ئۆتكۈچىلەرگە باش لىڭ-شىتىپ قويغاندەك قىلىدۇ . بۇلاڭچىلىق ماۋەرائۇننەھىردىن باش-قا ، تالاستىمۇ يۈز بەرگەن . شۇ چاغلاردا تۆمۈرنىڭ ئەسكەرلىرى ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى ۋە ئالتايدىكى چاپارنىڭ چېگرا ساقلا-ۋاتقان قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلغان . مەزكۇر ئەسكەرلەرنى دۇۋا-نىڭ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈرگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بار . جەڭدە چاپارنىڭ يېنىدىكىلىرى ئۇنى تاشلاپ پىتىراپ كەت-كەن . چاپارنىڭ ئۆزى پەقەت 300 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن دۇۋا-نىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭغا تەسلىم بولغان . شۇنداق قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي جەمەتنىڭ ئۈستۈنلۈكى تىكلەنگەن . مەزكۇر توقۇنۇش دۇۋاننىڭ ئوغلى كىبەك (دۇۋا 1306 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قۇرۇلتاي چاقىرغۇچە داۋام قىلغان . ئوگداي خان جەمەتتىكى شاھزادىلەرنىڭ بەزىلىرى كېتىپ قالغان ، بىر قىسمى ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان . قايدۇنىڭ ئو-غۇللىرىنىڭ ئىچىدە شاھ ئىسىملىك بىر ئوغللا ئۆزىنىڭ ئالاھى-دە 1000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى ساقلاپ قالغان .

پارس تارىخچىسى ۋەسسافى ماۋەرائۇننەھىر ۋە تۈركىستاندا دېھقانچىلىق ۋە سودا - تىجارەتنىڭ بەك خارابىلىشىپ كەتكەنلىكى پەقەت مۇشۇ ئىچكى ئۇرۇشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبىدىن بولغان دەپ قارايدۇ . ماۋەرائۇننەھىردە مەدەنىي ئەنئەنىلەر ئۇزۇن-دۇر

دىنلا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولۇپ ، بۇ يەرلەردە ئەمەلدارلەرنىڭ ۋە دېھقانچىلىق كەنتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭلا يوقىلىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس . ئەرەب ئاپتورى ئۆمەر (1301 - 1348) شىمال تەرىپىدىكى يەرلەرنىڭ تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىۋاتقانلىقىنى تۆۋەندىكىچە يازىدۇ : «ھازىر تۈركىستاندا بىر قەدەر ئوبدان ساقلىنىپ قالغان ئۆي خارابىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ . يىراقتىن قارىساق ، ئوبدان بىنا قىلىنغان يېزا - كەنتلەرنى كۆرسەن . ئۇ كەنتلەرنىڭ ئەتراپى يېشىلزارلىق ، ئەمما بىر ئادەم يولۇقارمۇ ، دەپ يېقىن كېلىپ قارىساق ، بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇق تۇرغانلىقىنى كۆرسەن . بۇ يەر - دىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى كۆچمەنلەر بولۇپ ، يەر تېرىش بىلەن مەشغۇل بولمايدىكەن»^① .

1309 - يىلىدىكى تىنچلىق قۇرۇلتىيى تۈركىستاندىكى بالايىئاپەتنى تۈگىتەلمىدى . كىبەكنىڭ چوڭ ئاكىسى ئىسەن بۇ - قاخان دەپ ئېلان قىلىندى (ئىسەن بۇقا دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدى - قى قىسمى موڭغۇلچە) . ئىسەن بۇقا ۋاقتىدا تۈركىستانغا جۇڭ - گودىن كەلگەن موڭغۇل قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلدى . قوبۇق دەر - ياسى ۋە يۇقىرى ئېرتىشنىڭ بىر تارمىقىغىچە بولغان يەرلەر ئۇلۇغ خانغا تېگىشلىك يەرلەرنىڭ چېگرىسى ئىدى . مانا مۇشۇ يەرلەردىن چاغاتاي ئەۋلادلىرى قارمىقىدىكى يەرلەرگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلار ئىسەن بۇقانىڭ قىشلايدىغان يەرلىرى (ئىسەن - كۆلنىڭ يېنىدا) ۋە يازدا يايلايدىغان يەرلىرى (تالاس دەرياسى بويىدا) نى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى^② . 15 - ئەسىردىكى نامسىز بىر تارىخچىنىڭ يازغانلىرىدىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇم - كىنكى ، بۇ بۇلاڭ - تالاڭنى دۈشمەن قوشۇنلار قىلغاننىڭ سىر - تىدا ، يەنە چاغاتاي خاننىڭ ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئېلىپ بار -

① ئۆمەرنىڭ ئەسىرى ، كۆتۈرۈمچى تەرجىمىسى ، 257 - بەت .
 ② راشىدنىڭ ، «جامىئۇتتەۋارىخ» : «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم (1) ، 72 - بەت ، ئىزاھ ⑤ : ھاپىزى ئەبىرۇنىڭ راشىدنىڭ تارىخىغا قوشۇمچىسى .

غان . بۇ بايانغا قارىغاندا ، ئىسەن بۇقا ۋە كىبەك ئۆزىنىڭ قوشۇن-
لىرى بىلەن قاراقوچۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن دۈشمەن-
لەرگە قارشى تۇرغان . ئىسەن بۇقا قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ
چىققان ، كىبەك ئالمالقتىن قوشۇن تارتىپ چىققان . ئىسەن بۇقا
دۈشمەنگە قارشى ئاتلانغاندا ، ئەگەردە مەغلۇپ بولۇپ قالساق ئۆز
ئېلىگە تەۋە بايلىقلار قارشى تەرەپنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ ،
دەپ ئويلاپ ئۆز ئېلىگە تەۋە بايلىقلارنى بۇلاپ ماڭغان . ئەگەردە
غالب كەلسەك ، بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنى تېزلا ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈۋالالايمىز ، دېگەن كويىدا بولغان . كىبەك بولسا ، ئۇنىڭ ئەك-
سىچە ، قوشۇنلىرى ماڭغان يەرلەرنىڭ تىنچ - ئامانلىقىغا كۆڭۈل
بۆلگەن . بۇنىڭدىكى مەقسەت ، ئۇ ئەگەردە غەلبە قىلىپ قالسا ،
قارشى تەرەپتىكى ئاھالىلەر بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ كىبەكنىڭ
ئادىل ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۆز تەرىپىگە ئۆتىدۇ ، ئەگەردە مەغلۇپ
بولۇپ قالسا ، ئۇ ياخشىلىق قىلغان بۇ ئادەملەر ئۇنىڭغا ياردەم
قىلىپ ، چېكىنگەندە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ ، دەپ ئويلى-
غان . ئۇرۇشتا ئىسەن بۇقا دۈشمەنلەر تەرىپىدىن تارمار قىلىن-
غان . بۇنىڭ نەتىجىسىدە كىبەكمۇ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان .
ئىسەن بۇقا چېكىنگەندە قوشۇنلىرى زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ
كەلگەن . ئوزۇقلىرى تۈگەپ ، مىنگەن ئاتلىرىنى سويۇپ يېيىش-
كەن . كىبەك بولسا ، چېكىنگەندە ھەممىلا يەردە ئاھالىلەرنىڭ
يار - يۆلەك بولۇشىغا ئېرىشىپ ، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە باشقا
كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئىگە بولغان .

قارىغاندا كىبەك (1318 - 1326 - يىللار) ئىسەن بۇقا-
نىڭ ۋارىسى بولۇپ قالغان . ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىل-
لەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ تەدرىجىي ئىسلام
مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىقى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . كىبەك
ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن پېشۋالىرىنى دوراپ ، شەخسەن ئۆزى
ئىسلام دىنىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ قالدى . لېكىن ئۇ ماۋەرائۇننە-

ھەرگە كۆچۈپ كېلىپ ، ئۇ يەرنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا تاشقا دەرياسى بويىدىكى نەخشىپ شەھىرىدىن 15 چاقىرىم يىراقلىقتا كى بىر يەرگە ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ساراي سالدۇرغان . مۇڭ-غۇلىيىنىڭ ئۆزىدە «خان سارىيى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «قارشى» ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن . شۇ چاغدىكى ئاپتورلار بۇ سۆز ئەسلىي موڭغۇلچە سۆز دەپ قارىغان . ئەمما بۇ سۆز «قۇتاد-غۇبىلىك» تە ئۇچرايدۇ . مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازغانلىرىدىمۇ يو-لۇقىدۇ . بىراق مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئاتالغۇنى شەرق تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئىشلەتكەنمۇ ياكى غەرب تەرەپتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئىشلەتكەنمۇ ، بۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرسەتمەيدۇ^① . قارىغاندا ، بۇ ئاتالغۇنى تۈركىي خەلقلەر جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ ئەسلىي يەرلىك ئاھالىسىدىن قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك . ناخ-شىپ شەھىرىنىڭ نامى مۇشۇ نام بىلەن «قارشى» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بۇ نام ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغان . ئەمما بۇ شەھەرنىڭ ھازىرقى ئورنى موڭغۇللار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ناخشىپ شەھىرى-نىڭ ئورنىغا توغرا كەلمەيدۇ^② . شۇنداق قىلىپ ، تۈركىستاندىمۇ خان ئوردىسىنىڭ نامىنىڭ شەھەر نامىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرمەكتىمىز . بۇ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە يولۇقۇپ تۇرىدىغان ئادەتتىكى بىر ئىش ئىدى .

كېسەكنىڭ بىر يېڭىلىقى شۇكى ، ئۇ خان نامىدا تەڭگە يەنى چوڭ دىنار ۋە دەرھەملەرنى قۇيدۇرغان . بىر دىنار ئالتە دەرھەمگە تەڭ دەپ بېكىتىلگەن . بۇ پۇللار خۇددى پېرسىيىدىكىگە ئوخشاش كۈمۈشتىن قۇيۇلغان بولۇپ ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ بۇخارا ، سە-مەرقەنت ، ئوتتارا ، تىرمىز قاتارلىق چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىدە قۇيۇلغانىدى . كېسەك نامىدا قۇيدۇرۇلغان بۇ تەڭگىلەر كېيىنرەك

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 354 ، 215 ، 376 ، - بىتلەر .
② بارتولد : «تۈركىستان» ، 1 - قىسىم ، 190 - بەت .

«كسبەك» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . بەزىلەر خاتا ھالدا رۇسچە «كوپېك» قا يېقىنلاشتۇرىدۇ . بۇرۇن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا قۇيۇلغان تەڭگىلەردەك ، ئادەم ئىسمى يېزىلمىغان ئۇيغۇر يېزىقىدا تۈركچە «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن سۆز يېزىلغان تەڭگىلەرمۇ يولۇقىدۇ . بىزگە ئايان بولۇشىچە ، چاغاتاي خانلىرىنىڭ قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىدە موڭغۇلچە سۆزلەر يېزىلمىغانىكەن . ئۇنداق ئەمەس دېيىشكە ئىسپاتمۇ يوق . ھەيران قالارلىق بىر ئىش شۇكى ، كېيىنچىرەك تۆمۈر دەۋرىدە قۇيۇلغان بەزى تەڭگىلەردە ئەرەبچە يېزىقتا يېزىلغان موڭغۇلچە «ئۆكەمەنۇ» (اوكى منو) سۆزى ئۇچرايدۇ . بۇ «مېنىڭ سۆزۈم» دېگەنلىك بولىدىكەن^① .

موڭغۇللارنىڭ ماۋەرائۇننەھىرگە كۆچۈپ كېلىشى ۋە ئۇ يەرلەردە سارايلارنى سالدۇرۇشى ئۇلارنىڭ كۆچمەن ھاياتىنى ۋاز كەچكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەرمەيتتى . قاشقا دەرياسىنىڭ غەربىدەكى ئوتلاقلار ، بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ ياز پەسلى موڭغۇللارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغانىدى . چىڭگىزخاننىڭ ئۆزىمۇ 1220 - يىلىنىڭ ياز پەسلىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزگەنىدى . شۇڭا بۇ يەرگە كېلىپ يازنى ئۆتكۈزۈش شۇنىڭدىن تارتىپ ئادەت بولۇپ قالغانىدى . كىسبەكمۇ ۋە ئۇنىڭغا قارىغاندا ئىسلام مەدەنىيىتىنى كۆپرەك ئۆزلەشتۈرگەن ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسى — ئۆز ئۆكىسى تارماشىرىن (1226 — 1234)مۇ بۇ يەردىن ۋاز كېچەلمىگەنىكەن . ئىبن بەتتۇتاننىڭ يېزىشىچە ، تارماشىرىن قىش پەسلىنىمۇ مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن ۋە ئۆزىنى شۇ يەردىكى كىگىز ئۆيىدە قوبۇل قىلغانىكەن . شۇ چاغلاردىكى چاغاتاي خانلىرىنىڭ موڭغۇل تىلىنى بىلىدەن . خانلىقىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئىبن بەتتۇتاننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، كىسبەك تامامەن تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىكەن . تارماشىرىن ئىبن بەتتۇتا بىلەن تۈركىي تىلدا ئەھۋاللاشقان

① تىزەن گاۋزىن ، 3BOPAO ، 7 - توم ، 366 - بەت .

ئىكەن . تارما شىرىننىڭ دىنىي ئۇستازى ھېسەبىدىن ئالپاتنى بولسا ، پارس تىلىدا سۆزلەيدىغان ئادەم ئىكەن . خان (تارما) ئىكەن (رىن) ھەر كۈنى بامداد نامىزىدىن كېيىن ، تۈركىي تىلدا رىكىرى ئېيتىدىكەن . ئىبن بەتتۇتا نەقىل كەلتۈرگەن بەزى تۈركىي ئاتالغۇلار موڭغۇل تىلىغا ئۇيغۇر تىلىدىن كىرگەن ۋە ھەممىلا موڭغۇل دۆلەتلىرىدە ئىشلىتىلگەن ئىكەن . مەسىلەن : «ئالتامغا» ئاتالغۇسى پېرسىيىدە ئالدىنقى «ئال» سۆزى قىسقارتىلىپ «تامغا» دەپلا ئىشلىتىلىدىكەن . تامغا ساقلىغۇچى ئادەم بارلىق كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرغان . ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، تامغا ساقلىغۇچى ئادەم ئەرەب تىلىنى پىششىق بىلىسە كېرەك . چۈنكى ئۇ ئىبن بەتتۇتاغا تەرجىمانلىق قىلغان . شۇنىسى قىزىقىكى ، ئىبن بەتتۇتا تۈركچە «توي» سۆزىنى «قۇرۇلتاي» سۆزى ئورنىدا ئىشلەتكەن . ئىبن بەتتۇتانىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ، «توي» سۆزى ھەر يىلى ئېچىلىدىغان چوڭ مەجلىسكە ئېيتىلىدىكەن . بۇ مەجلىسكە چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى ، ئەمىرلەر ، نامدار ئاياللار ۋە قوشۇن باشلىقلىرى قاتنىشىدىكەن . ئۇ چاغلاردا توي چاقىرىلمىغان بولسا كېرەك . تارماشىرىنگە قارشى چىققان قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرىدىن ئۇنىڭغا قارشى چىققانلىق سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرگۈچىلەرگە : ئۆزۇنغىچە توي چاقىرىلماي مەسىلىلەر ھەل بولمىدى ، دەپ باھانە كۆرسەتكەن ئىكەن .

تارماشىرىننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ، ئۆمەر-نىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا ، ماۋەرائۇننەھىر بىلەن باشقا مۇسۇلمان رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت جانلىنىشىغا سەۋەب بولغان^① . دەل مۇشۇ ئىشنىڭ ئۆزى يەنە ماۋەرائۇننەھىر بىلەن چاغاتاي خانلىقى يەرلىرىنىڭ شەرقىدەكى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئۆزئارا يىراقلىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

① ئۆمەرنىڭ ئەسىرى ، كۋاتىر بېھىرى تەرجىمىسى ، 238 - بەت .

شىغمۇ سەۋەب بولغان . ئىبن بەتتۇتانىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، خان يىلدا بىر قېتىم دۆلىتىنىڭ شەرق تەرەپتىكى يەرلىرىنى تا جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا قەدەر ئايلىنىپ قايتىدىكەن . بۇ يەردە ئالمالىق شەھىرى بولۇپ ، بۇ يەر سودا - تىجارەت مەركىزى دەپ ھېسابلىناتتىكەن . تارماشىرىن خۇراسان بىلەن چېگرىلاشقان يەر . لەرگە بىر يىلى بىر كەتكىنچە تۆت يىل تۇرۇپ قالغان . گەرچە تارماشىرىن ئىسلام دىنىغا چوڭقۇر ئېتىقاد قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئېتىقادى ئۇنىڭ مۇسۇلمان ئەللىرىگە ھۇجۇم قىلىش مەيلىنى قايتۇرالمىغان . 1326 - يىلى ، ئۇ تەختكە چىققان يىلىنىڭ بېشىدىلا خۇراسانغا ھۇجۇم قىلغان ، ئەمما ئۇ - گۇشلۇق بولمىغان . شۇنىڭدىن كېيىن پېرسىيىدىكى موڭغۇللار غەزىنە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ، شەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان . 1329 - يىلى ، شۇ چاغدىكى مۇسۇلمان ئېلى ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئادىلغاچچە يېتىپ بارغان . ئەمما ، ئىبن بەتتۇ - تاننىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا ، ئۇ ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى - ياساققا قارشى تۇرغانىكەن^① . تارماشىرىننىڭ ياساقنى بۇزغانلىقىنى يايلاق ئەنئەنىلىرىنى پىش - شىق بىلىدىغان 15 - ئەسىردىكى ئىسمى نامەلۇم بىر ئاپتورمۇ تىلغا ئالىدۇ .

بۇ ئىشلارنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىستاندا جېدەل - ماجىرالار باشلىنىپ كەتكەن ۋە بۇ جېدەللەر 1346 - 1347 - يىللارغىچە داۋاملاشقان . نەتىجىدە خاننىڭ بۇ يەرلەردىكى ھۆكۈمرانلىقى ئا - خىرلىشىپ ، ماۋەرائۇننەھىر شەرق تەرەپتىكى يەرلەردىن ئايرىد - لىپ چىققان . بۇ يەرلەردە بولغان ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ جەريانى قانداق ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەھەر ھاياتىنىڭ كېيىنكى خارابىلىشىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىد -

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 1 - توم ، 89 - بەت .

قىش مۇمكىن ئەمەس . بىز گەرچە ئىبن بەتتۇتاننىڭ يازغانلىرىدىن ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى بىلسەكمۇ ، بىراق بۇ ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ بولغان يىلى ، ۋاقتلىرى ۋە باشقا بەزى ئەھۋاللار باشقا تارىخچىلارنىڭ يازغانلىرى بىلەن بىر - بىرىگە تامامەن قارىمۇقارشى . شۇنىڭدا گۇمان يوقكى ، تارماشىرىن تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ ، ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىر نەچچە يىللار ئىچىدە خان ئوردىسى شەرق تەرەپتىكى يەرلەرگە كۆچۈرۈلگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئازايغان . ماۋەرائۇننەھىر - دە ئۆز نامىغا تەڭگە قۇيدۇرغان چەڭشى مەزگىللىرىدە (1338 - يىلىغىچە) كاتولىك دىنى مىسسىئونېرلىرى ئالمالىق شەھىردە - نىڭ يېنىغا ناھايىتى چىرايلىق چېركاۋ سالغان . ئىسمى نامەلۇم بىر مۇسۇلمان ئاپتونۇمنىڭ يېزىشىچە ، چەڭشى «ئىشلار توغرىسىدا باخشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان ئىكەن» (ئۇ ئادەم بۇددا ئۆلىمالىرىنى باخشى دەپ ئاتىغان) . لېكىن مۇسۇلمانچىلىققا قارشى بۇ ھەرىكەتلەر ئانچە ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ۋە ئانچە ئوڭۇش - لۇق بولمىغان . 1340 - يىلى ماۋەرائۇننەھىردە چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن دەپ قارالغان ، كېلىپ چىقىشى تۈركىي خەلقلەردىن بولغان بىر شەيخ تەختكە چىققان . بۇ شەيخ كېيىن بۇ يەرگە سۇلتان بولغان . ئۇنىڭدىن ئاۋۋال ، ئۇ بۇخارادىكى باھاۋىدىن نەقىشەندى (1318 - 1389 - يىللار) دېگەن مەشھۇر ئەۋلىياغا ئۇستاز بولغان . بۇ ئەۋلىيانىڭ تەرجىمىھالىدا مۇنداق ئىبارىلەر بار : ئۇ چۈشىدە ھاكىم ئاتا دېگەن بىر ئەۋلىيانى كۆرگەن . ئۇ بۇ چۈشىنى باشقىلارغا ئېيتقاندا ، ئۇنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ بىرسى ئۇنىڭغا : كېيىن سىزنىڭ ئۇستازىڭىز تۈركىي خەلقلەردىن بولغان بىر دەرۋىش بولسۇن ، دەپ تەبىر ئېيتىپ بەرگەنىكەن . بۇ چۈش كۆرگۈچى باھاۋىدىن ئىدى . باھاۋىدىن ئەسلىي تاجىك ئىدى . باھاۋىدىن كېيىن خەلىل ئىسملىك بىر تۈرك سوپىنى ئۇچراتقان . بۇ سوپى ئۇنىڭغا قاتتىق تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنى ،

ماڭا تەبىردە ئېيتىلغان ئادەم مۇشۇكەندە ، دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈر-
گەن . باھاۋىدىن خەلىل تەختكە چىققۇچە ۋە تەختكە چىققاندىن
كېيىنمۇ ئۇنىڭ يېنىدا قېلىۋەرگەن . خەلىل ۋاپات بولغاندىن
كېيىن ، باھاۋىدىن ، يەر يۈزىدىكى نازۇ نېمەتلەرنى كىچىككىنە
بىر ئىزىمەس نەرسە ئىكەنغۇ ، دەپ چۈشىنىپ ، دەرۋىشلىك
يولىنى تۇتقان .

تارىخ كىتابلىرىدىن بىز چاغاتاي سۇلتانلىرى ئىچىدە خەلىل
ئىسىملىك كىشىنى ئۇچرىتالمايمىز . ئەمما ، ئىبن بەتتۇتا مالىد-
مانچىلىق مەزگىللىرىدىكى چاغاتاي شاھزادىلىرىنىڭ بىرسى ، يا-
ساۋۇرنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى خەلىل ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ .
خەلىل تارماشلىرىنىڭ بىرىنچى ۋارىسى بۇلان (بۇزان) ئۈستىدە-
دىن غەلبە قىلغانكەن (چەڭشى ۋە تارىخچىلار تىلغا ئالغان باشقا
خانلار ، ئىبن بەتتۇتانىڭ يازغانلىرىدا ئۇچرىمايدۇ) ۋە ئالمالىق ،
قاراقۇرۇم شۇنداقلا بەشبالىق شەھەرلىرىنىمۇ بويسۇندۇرۇۋالغان
ئىكەن . كېيىن جۇڭگو ئىمپېراتورلىرى بىلەن توختام تۈزۈ-
شۈپ ، ئۆز يۇرتى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەرگە قايتىپ كەلگەن
ئىكەن . ئۇنىڭ ئاساسلىق ياردەمچىسى ئىرىمىز شەھىرىنىڭ ھۆ-
كۈمرانى خۇداۋەندەزادە ئۇنۋانىدىكى ئەل مۈلۈك دېگەن ئادەم ئىدە-
كەن . كېيىنچە خەلىل تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققان ئا-
دەملەرنىڭ چىقىشتۇرۇشى بىلەن ئەل مۈلۈكنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم
قىلغان . بۇ ئىش كېيىن ئۆزىنىڭ تەختتىن ئايرىلىپ قېلىشىغا
سەۋەب بولغان . كېيىن ئۇ ھىرات ھۆكۈمرانى ھۈسەيىن تەرىپىدە-
دىن ئەسىر ئېلىنغان ۋە ئىبن بەتتۇتا ھىندىستاندىن كەتكۈچە ،
يەنى 1347 - يىلىغىچە ئەسىرلىكتە تۇرغان . خەلىل خۇسۇسىدە-
كى بۇ بايانلار گەرچە قويۇق رىۋايەت تۈسىگە ئىگە بولسىمۇ ،
ئەمما ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئۆتكەن ئادەم ئىكەنلىكىنى بۇخارا دا ھىج-
رىيە 742 - 743 - يىللىرى ، مىلادىيە 1342 - 1343 -
يىللىرى قۇيۇلغان «سۇلتان خەلىلۇللاھ» دېگەن ئىسىم چۈشۈ-

رۇلگەن تەڭگىلەر ئىسپاتلايدۇ . تارىخچىلارغا ياساۋونىڭ ئوغۇللىرىدىن قازان ئىسىملىك بىرسىنىڭلا سۇلتان بولغانلىقى مەلۇم ئىدى (ئۇنىڭ نامىغا قۇيۇلغان تەڭگىلەرمۇ بار) . قازانمۇ كىتەك ۋە تارماشلىرىنىلەرگە ئوخشاش ، قاشقا دەرياسى بويىدا ياشىغان ۋە قارشى شەھىرىدىن ئىككى مەنزىل يىراقلىققا زەنجىر ساراي نامىدا ئوردا سالدۇرغانىدى . ئۇ 1346 - 1347 - يىللىرى كۆچمەنلەر باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆلدى . قازان ۋە خەلىللاھ دېگەن ئىككى ئىسىم ئەمەلىيەتتە بىر خاننىڭ ئىككى ئىسمىمۇ ياكى ئەمەسمۇ ، بۇ ھازىرچە ئىسپاتلانمىدى . پارس مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە ، قازان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ماۋەرائۇننەھىردىكى ھاكىمىيەت تۈركىي خەلقلەردىن بولغان ئەمىرلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئەمەل نامى بولغان دەل شۇ «ئەمىر» ئاتالغۇسى بىلەن تۈركچە تەڭداش مەنىدىكى «بەگ» ئاتالغۇسىمۇ قوللىنىلغان . بەزىدە موڭغۇلچە «نويۇن» ئاتالغۇسىدە مۇ قوللىنىلغان . ئەنە شۇنداق ئەمىرلەرنىڭ بىرسى قازاغاندۇر . ئۇنىڭ قىشلايدىغان يېرى ئامۇ دەرياسى بويىدىكى سالى ساراي دېگەن يەر ئىكەن (تېرىمىز شەھىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ھا- زىرقى ساراي كەنتى) . قارىغاندا بۇ كەنت چاغاتاي خانلىرى دەۋرىدىمۇ شۇنداق مۇھىم ئورۇن بولغان بولسا كېرەك . 15 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن نامسىز بىر ئاپتورنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، قازان خانمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئىكەن . مۇشۇ ناملارغا قاراپ مۆلچەرلىگەندە ئۆز ۋاقتىدا بۇ يەردە خان ئوردىسىدە مۇ بولغان . ئامۇ دەرياسى قىرغاقلىرى قەدىمدىن بۇيانلا كۆچمەنلەرنىڭ قىش پەسلىنى ئۆتكۈزىدىغان يېرى ئىدى . 1220 - 1221 - يىللىرى چىڭگىزخانمۇ قىشنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن ، قازاغان ياز كۈنلىرىنى مۆڭكۈ شەھىرىنىڭ ياكى بەلجۇۋان شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر تاغلىق يەردە ئۆتكۈزگەن . قازاغان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاۋۋال چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ، كېيىن ئوگداي

ئەۋلادلىرىدىن بولغان خانلارنىمۇ تەختكە چىقارغان . بۇ خانلار نامىغا ماۋەرائۇننەھىر (تېرمىز ، ئوتتۇرا ، ئىسفىجاپ ، يەنى ھا-زىرقى چىمكەنت ۋە سايراملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دە تەڭگىلەر قۇيۇلدى . ماۋەرائۇننەھىردىكى ئەمىرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاۋ-غانىستاننىڭ شىمالىغا قەدەر يۈرگۈزۈلدى . ئەمما بۇنى تەڭگىلەر بىلەن ئىسپاتلاش تەس . بۇرۇنقى چاغاتاي خانلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار سىياسىي جەھەتتە ماۋەرائۇننەھىردىن تامامەن ئايرىلىپ كەتتى . ئۇ يەرلەرنىڭ ئۆز خانلىرى ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلىرى بولدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھەتتا خانلىق تەختىگە چىقتى . ئوتتۇرا ئاسى-يانىڭ كېيىنكى تارىخىدا شۇنداق بىر ۋەزىيەت شەكىللەندىكى ، ماۋەرائۇننەھىرنىڭ ئەمرى پۈتكۈل ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇت-تى . شۇنداق ئەمىرلەر ئىچىدىن تۆمۈر (تۆمۈرلەڭ) گە ئوخشاش ئالاھىدە شەخسلەرمۇ مەيدانغا كېلىپ ، چوڭ بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىقتى . ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ دۆلەتكە نىسبەتەن كىچىكرەك دائى-رىدە ۋارىسلىق قىلدى ھەم ھاكىمىيەتكە بۇرۇنقىدەك خانلارنى قالقان قىلىپ قويۇش ئادىتىدىن تەدرىجىي ۋاز كەچتى . يەنە بىر تەرەپتىن ، شەرقتە خانلارنىڭ سۇلالىرى تىكلەندى . ئۇلار ئەمىر-لەرنى ھەرقانداق ھاكىمىيەتتىن تەدرىجىي مەھرۇم قىلدى . شۇنداق خانلارنىڭ بىرىنچىسى تۇغلۇق تۆمۈر بولدى . تۇغلۇق تۆمۈر ھىجرىيە 730 - يىلى ، مىلادىيە 1329 - 1330 - يىللىرى تۇغۇلغان . 18 يېشىدىلا خان ئاتالغان ، يەنى ھىجرىيە 748 - يىلى ، مىلادىيە 1347 - 1348 - يىللىرى خان بولغان . قازان-خاننىڭ تەختتىن چۈشۈرۈلۈشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەختكە چىققان يىللىرىنىڭ بىر - بىرىگە ماس كېلىپ قېلىشى كىشىنى بۇ ئوتتۇرىدا سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى بارمۇ - قانداق ؟ دېگەن تۇيغۇغا كەلتۈرىدۇ . ئەمما مەنبەلەردە بۇنىڭ قانداقتۇر بىرەر سەۋەبىنىڭ بولغانلىقى توغرىلىق ھېچقانداق ماتېرىيال يوق . ئو-مۇمەن ، بۇرۇنقى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ چەك - چېكىدىن پارچىلان-

خان ۋاقتىمۇ ئېنىق كۆرسىتىلمەيدۇ. ئالمالىقنىڭ مۇھەر ئۆزىم.
 ھىردىن سىياسىي جەھەتتە قايسى ۋاقىتتا ئايرىلىپ كەتكەنلىكى
 توغرىسىدىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق. 1341 - يىلى ئالمالىقنى بېسىپ
 ئۆتكەن مىسسىئونېر مارك نوللى ئالمالىق شەھىرىدە چوڭ بىر
 چېركاۋنىڭ بولغانلىقى ۋە بۇ چېركاۋدا ئۆزىنىڭ ناھايىتى ئەركىن
 ھالدا ئىبادەت قىلىپ، ۋەز ئېيتقانلىقى ئۈستىدە توختىلىدۇ،
 ئەمما شۇ چاغدىكى ئالمالىقنى سوراپ تۇرغان خاننىڭ ئىسمىنى
 تىلغا ئالمايدۇ^①. خرىستىئان دىنىغا زىيانكەشلىك قىلغان ئوگداي
 ئەۋلادلىرىدىن بولغان شاھزادە ئەلى سۇلتاندىن كېيىن، بۇ يەرگە
 مۇھەممەد پولات دېگەن ئادەم ھۆكۈمران بولغان (مۇسۇلمان تا-
 رىخچىلىرى سۇلتان ئەلىنى بەك قاتتىق قول، زالىم كىشى
 ئىدى، دەپ يازىدۇ). ئالمالىقتا «مۇھەممەد» نامىغا مىلادىيە
 1345 - يىلى (ھىجرىيە 741 - يىلى شەئبان ئېيىدا) قۇيۇلغان
 تەڭگىلەرمۇ ھازىرغىچە ساقلانماقتا. مەلۇم بولۇشىچە، بۇ تەڭگى-
 لەر مۇھەممەد نامىغا قۇيۇلغان ئەڭ ئاخىرقى تەڭگىلەر ئىكەن.
 بۇ دەۋردە ئۆتكەن خانلارنىڭ ئىسىملىرىنى موڭغۇللار كېيىن
 شۇنچىلىك دەرىجىدە ئۇنتۇپ كەتكەنكى، موڭغۇللارنىڭ رىۋايەتلى-
 رىدىن پايدىلىنىپ 16 - ئەسىردە «تارىخى رەشىدى» نى يازغان
 ئاپتور مۇھەممەد ھەيدەر ئىسەن بۇقانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دادىسى
 ئىدى دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1318 - يىلىدىكى ۋەقەلەردىن كېيىن
 تىرىك قالغانمۇ - يوق، بۇنىسى نامەلۇم. بۇرۇنراق خاتىرىلەنگەن
 مەنبەلەردە دۇۋاننىڭ باشقا بىر ئوغلى ئېمىل خوجا، تۇغلۇق
 تۆمۈرنىڭ ئاتىسى دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئەبۇلغازى مەنبەلەردىكى
 بۇ زىددىيەتلەرنى كېلىشتۈرۈپ ئېمىل خوجا (ئەبۇلغازى بۇنى ئېل
 خوجا دەپمۇ ئاتايدۇ) يەنە ئىسەن بۇقا دېگەن لەقەمنىمۇ قوللانغان
 دەپ كۆرسىتىدۇ. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان ئەۋلادىدىن كېلىپ

① مارك نوللى 1340 - 1341 - يىللىرى ئالمالىق شەھىرىدە تۇرغان، بۇ شەھەر
 چاغاتاي خانلىقىنىڭ باش شەھىرى ئىدى. 190، III، yule، chathay ۋە ned ed V01.

چىققانلىقى توغرىلىق بۇرۇنقىراق ۋە كېيىنكىرەك مەنبەلەردىمۇ ئېنىق مەلۇمات يوق . تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئانىسى ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، بۇرۇنقى ئېرى بار چاغدىلا قانداقتۇر بىر ئەمىرگە ياتلىق بولغان . تۇغلۇق تۆمۈر مۇشۇ ئائىلىدە چوڭ بولۇپ ، ئۆزىنى شۇ ئەمىرنىڭ بالىسى دەپ ھېسابلىغان . شۇنىسى ئېھتىمالغا بەك يېقىنكى ، تۇغلۇق تۆمۈر ئەسلىي خان ئەۋلادىدىن ئىدى ، دېگەن بۇ گەپنى دۇغلات ئۇرۇقىدىن بولغان ھېلىقى ئەمىر توقۇپ چىققان ئويدۇر . ما بولسا كېرەك ۋە بۇ ئەمىر ئۇنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەرقىدە مەزكۇر خان ئەۋلادىنىڭ ھېچقانداق پۇشتى قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ، خانلىق تەختىگە چىقارغان بولسا كېرەك .

بارلىق ئەھۋاللارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە ، ئەگەردە ئاقساق تۆمۈرنىڭ شەخسەن تەشەببۇسى بىلەن تۆمۈر ئىمپېرىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلمىغان بولسا ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 14 - 15 - ئەسىردىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى ئومۇمىي دائىرىدە پەقەتلا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلمىگەن بولاتتۇق^① . تۆمۈرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى بايانلاردا ئۇنىڭغا ياردەملىشىپ بىرگە يۈرۈش قىلغان نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلىدۇ ، ئۇلارنىڭ قايسى ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققانلىقى ، قەيەرلەردە قانداق تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكلىرى ، ئەجەبىدىكىمىز كىملىرى ئىكەنلىكلىرى ، تۆمۈرنىڭ ئۇلار بىلەن قىلىشىدىغان گەپ - سۆزلىرى ۋە تۆمۈرنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ . تۆمۈرنىڭ دوستلىرى ۋە دۈشمەنلىرى توغرىسىدا بېرىلگەن قىممەتلىك مەلۇماتلار تۆمۈرنىڭ كېلىپ چىققان شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي شارائىتىنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنىشكە قىممەتلىك مەنبە بولىدۇ . ئەپسۇسكى ، بۇ ماتېرىياللار تەتقىق قىلىنىش بىر

① «پارتول ئەسەرلىرى» 2 - توم (2) ، 27 - 62 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە تۆمۈر ۋە تۆمۈر تارىخىغا دائىر ئەھۋاللار تەپسىلىي بايان قىلىنغان .

ياقتا تۇرسۇن ، ھەتتا ئېلانمۇ قىلىنمىدى . تۆمۈرنىڭ ئۆزىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن پېرسىيەلىك تارىخچىلار پارس تىلىدا يازغان تۆمۈرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى مەزگىللىرىگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەردىن ئۈچى بىزگىچە يېتىپ كەلدى . بۇلارنىڭ بىرىنچىسى 1915 - يىلى تاشكەنتتە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر قولياز - مىسىغا ئاساسەن روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن پېتىرگ - رادتا نەشر قىلىندى ؛ ئىككىنچىسى نىزامىددىن شامى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ ، 1403 - يىلىغىچە بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىندى . ئۇنىڭغا تۆمۈر تەرىپىدىن «زەپەرنامە» دەپ نام قويۇلغان . بۇ كىتاب ھازىرغىچە تولۇق ئېلان قىلىنمىدى . لوندوندا ساقلىنىۋاتقان قوليازىدىن باشقا ، ھاپىز ئەبرۇ 1417 - يىلى رەتلەنگەن تارىخىي مەجمۇئەگە مەزكۇر ئەسەرنىڭ تولۇق كۆچۈرۈلمىسى كىرگۈزۈلگەن . بۇ مەجمۇئە كونسىتاتىنوپولدا ساقلىنىۋاتقان^① . بەكرەك مەشھۇر بولغىنى شەرەفۇددىن يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» سىدۇر . بۇ تۆمۈر ۋە تۆمۈر دەۋرى تارىخى بايان قىلىنغان ئۈچىنچى بىر كىتابتۇر . بۇ كىتاب 1419 - يىلى يېزىلىشقا باشلاپ 1425 - يىلى تاماملاندى . ئەمما ھازىرغىچە بۇ ئەسەرنىڭ تېخى تەكشۈرۈپ بېكىتىش - تىن ئۆتمىگەن بىر ھىندىستان نۇسخىسىنى ۋە ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن بىر فرانسۇزچە تەرجىمىسىنى ئاسان تاپقىلى بولىدۇ . بۇ كىتاب ئۆزىنىڭ قىزىققۇچىلىرىغا بەك «بىچارە» ھالدا يېتىپ كەلگەن . ئۈچىنچى كىتابنىڭ «كىرىش سۆز» دە تۆمۈر دەۋرىگە چە بولغان دۇنيا تارىخى قىسقىچە بايان قىلىنغان ، جۈملىدىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىمۇ سۆزلەنگەن ، ئەمما بۇ كىتاب ھازىرغىچە نەشر قىلىنمىدى^② . بۇلاردىن باشقا ، تۆمۈرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىرقانچە قوليازىمىلار بار . جۈملىدىن

① دامات ئىبراھىم باشا كۈتۈپخانىسى No919 ؛ نىزامىددىن شامىنىڭ «زەپەرنامە» 1937 - 1956 - يىللاردا ن . ئايمىر تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان .
 ② بۇ كىتابنىڭ يېڭى نەشرى 1957 - يىلى تېھران شەھىرىدە مۇھەممەد ئابباس تەرىپىدىن نەشر قىلىندى .

ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمى نامەلۇم بىر ئاپتورنىڭ 1412 - يىلى تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ئىسكەندەرگە بېغىشلانغان ئەمگىكى بار. ئۇ ھازىرغىچە ئىككى خىل قوليازىمدا لوندون ۋە لېنىنگرادتا ساقلانماقتا. مېنىڭ ئۇلۇغبەك توغرىسىدىكى تەتقىقاتىمدا بۇلاردىن نەقىل ئېلىندى^①. ئۇ كىتاب شەرەفىدىننىڭ «زەپەرنامە» سىگە ئوخشاش، پارس تىلىدا يېزىلغان. ئۇنىڭ ئاپتورى ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى ۋە ئۇ يەرلەردىكى ئۆرپ - ئادەتلەر ھەمدە كۆز قاراشلارنى ئوبدان بىلەتتىكەن. ھاپىزى ئەبرۇ بۇ نامەلۇم ئاپتورنىڭ ئەسىرىدىن خۇددى نىزامىدىن شامىنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلانغانغا ئوخشاش، تۆمۈرنىڭ باشقا بىر نەۋرىسى بايسۇنقۇرغا بېغىشلاپ 1423 - يىلى يېزىشقا باشلىغان چوڭ ھەجىملىك تارىخ كىتابى «زۇبىدەتۇت تەۋارىخ» («تارىخلارنىڭ جەۋھىرى») دېگەن كىتابىدا پايدىلانغان. بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق تېكىستى تا ھازىرغىچە مەيدانغا چىقمىدى. كىتابنىڭ تۆمۈر ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرىگە ئائىت قىسمى ھېچ يەردىن تېپىلمىدى. ئەمما ئۇ مەزمۇنلارنى بىز كېيىن ئۆتكەن تارىخچى ئابدۇرازاق سەمەرقەندى (1413 - 1482 - يىللار) نىڭ 1471 - يىلغا قەدەر بولغان ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسىرىدىن ئاساسەن كۆرۈۋالالايمىز. ئابدۇرازاق سەمەرقەندىنىڭ ئەسىرىمۇ ھازىرغىچە نەشر قىلىنمىدى^②. ئۇنىڭ ئەسىرىدىن مۇ كۆپ ياخشى مەزمۇنلار بار ئىدى.

پارس تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسەرلەردىن باشقا، تۆمۈرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بىر ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ (زىيالىيسىنىڭ) ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا يازغان «تارىخى خانى» دېگەن كىتابى تىلغا ئېلىندۇ. بۇ گەپلەرنى 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا

① بارتولد، مۇئەللىپىدىن ئاناتزى بايانى، بارتولدنىڭ «ئىسكەندەر ئانۇنىمى» نىڭ تېكىستى. ② يەنە بارتولدنىڭ: «يەنە ئىسكەندەر ئانۇنىمى توغرىسىدا» قاتارلىقلارغا قارالسۇن. ③ بۇ كىتابنىڭ 2 - تومى 1941 - 1949 - يىللاردا مۇھەممەد شافى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇلدى.

ئۆزبېك تارىخى
ئۆزبېك تارىخى

ئۆتكەن بىر ئۆزبېك ئاپتور قولىدىكى شۇ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىتابقا ئاساسلىنىپ ئېيتقان^①. بۇ يەردىكى باخشى دېگەن مۇراسىم بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ ئۆلىمىسى ، دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ . بۇ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغان ھۆججەتلەرنى يازغۇچى ۋە رەنەسلىگۈچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى كۆرسىتىدۇ^②. بىزگە مەلۇمكى ، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا ھۆججەت يېزىپ ئۇنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار چاغاتاي خان ۋە تۆمۈر دەۋرىدە كۆپ بولغان . بۇنداق كاتىپلار يەنە تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدا . مۇ ، 15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىمۇ دۆلەت ئىشخانىلىرىدا كۆپ بولغان . قارىغاندا ، بۇ كىتابتا خۇددى ئىسكەندەرنىڭ نامەلۇم ئاپتورىنىڭ ۋە مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ يازغانلىرىغا ئوخشاش ، تارىخى بايانلار ئازراق ، رىۋايەتلەر ، ئېپىك داستانلار - قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ھېكايىلەر كۆپرەك بولغان بولسا كېرەك . ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى ، چىڭگىزخان ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر ئۇيغۇر كاتىپلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولسا كېرەك .

ياۋروپا ئالىملىرى ، تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى ئۇلۇغبەك تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان «تۆت ئۇلۇس تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىكىگە بەك ئەپسۇسلىنىدۇ . 16 - ئەسىرنىڭ تارىخچىسى خاندەمىر ئۆز ئەسىرىنى ئاشۇ كىتابقا ئاساسلىنىپ يازغانلىقىنى ئېيتىدۇ^③. بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە 16 - ئەسىردىكى بىر ئاپتور ماۋەرائۇننەھىردە پارس تىلىدا بىر ئەسەر يازغان بولۇپ ، ئۇ ئەسىرىنى ئۇلۇغبەكنىڭ ئەمگىكىنىڭ قىسقارتىلمىسى دەپ ئاتىغان ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئۇنىڭغا بەزى مەزمۇنلارنى

① بارتولد : «تۈركىستانغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» ، 1902 - يىل ، 188 - بەت .
② بارتولد : «تۈركىستان» ، 388 - بەت ، باخشى ئاتالغۇسى سانىقىرىنچە بىكشۇ (bhikshu) دەپ ئاتىلىدىكەن ، ئۇلار بۇنى بۇددا ئۆلىمىسى دەپ چۈشىنىدىكەن .
③ خاندەمىر : «ھەبىيۇسىيەر» .

قوشقان (بۇ ئەسەرنىڭ ئىككى قولىزمىسى لوندوندا ساقلانماقتا ؛ بۇلار ئىنگلىز تىلىغا 1888 - يىلىلا تەرجىمە قىلىنغان) ① . خاندەمىرنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا ، «تۆت ئۇلۇس تارىخى» ، ئە - مەلىيەتتە ، ئۇلۇغبەك تەرىپىدىن يېزىلغان بولماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ نامىدا يېزىلغان ئىكەن ② . ئومۇمەن ئالغاندا ، بۇ ئەسەر راشىددىننىڭ ۋە نىزامىددىن شامىنىڭ ئەسىرىگە بەزى قوشۇمچە - لار قىلىنىپلا يېزىلغان ئەسەر ئىكەن ③ . شۇڭا ، بۇ كىتاب يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ يوقىلىپ كەتكەنلىكى ئىلىم - پەن ئۈچۈن ئانچە زور يوقىتىش ئەمەس .

ئومۇمەن ئېيتقاندا ، موڭغۇللار ۋە تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي قىممىتى راشىددىننىڭ ئەسىرى بىلەن تەڭ قاتاردا تۇرغۇدەك بىرەر ئەسەر ياراتتى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق . ئوتتۇرا ئاسىيادا موڭغۇللارنىڭ «ئالتۇن كىتابى»دىكى بەزى مەلۇماتلارنىڭ مەلۇم بولغانلىقى ئېھتىمال . شۇ بايانلار پېرسىيىدە ۋە جۇڭگودا ئەدەبىيەشتۈ - رۈلگەن . لېكىن ئۇ بايانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشلىتىلگەنلى - كىگە دائىر ھېچقانداق مەلۇمات يوق . كۆچمەن خەلقلەر ھاياتىنىڭ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلۈشى راشىددىننىڭ ئەسىرىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى ئورۇن تۇتقانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر . قارى - غاندا ، بۇ ئەسەرنىڭ مۇشۇ تەرىپىگە تۈركىستانغا قارىغاندا غەربىي تۈركلەردە - كىچىك ئاسىيادا بۇرۇنراق باھا بېرىلىپ ئۆتۈلگەن بولسا كېرەك . راشىددىننىڭ ئەسىرى ۋە شەرەفدىن يەزدى ④

① «شەجەرەئى تۈرك» ، مابىلىس تەرجىمىسى («بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 105 - ، 106 - بەتلەر ۋە ئىزاھات ⑥ گە قاراڭ) .

② بارتولد : «ئۇلۇغبەك» ، 113 - بەت ؛ يەنە «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم (2) ، 141 - بەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ .

③ «زەپەرنامە» گە قاراڭ ؛ بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىگە سېلىشتۇرۇڭ ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 1 - توم ، 102 - بەتكە سېلىشتۇرۇڭ .

④ «زەپەرنامە» نىڭ ھىجرىيە 828 - ، مىلادىيە 1425 - يىلى يېزىلغان نۇسخىسى خۇسۇسىدا بارتولدنىڭ «تۈركىستان» دېگەن كىتابى (ئىنگلىزچە نەشرى) نىڭ 53 - بېتىگە ، بارتولدنىڭ 1 - توم 102 - 108 - بەتلەرگە قاراڭ .

تەرىپىدىن يېزىلغان تۆمۈر تارىخى ، تۈركىستاندا 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئۆزبېك خانى كۆشكۈنچى^①غا بېغىشلاپ تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان . كىچىك ئاسىيادا بولسا ، بۇ ئەسەر راشىددىن دىنىنىڭ ئەسىرى 15 - ئەسىردىلا تۈرك سۈلتانى مۇرات II (1421 - 1451 - يىللار) ئۈچۈن يېزىلغان «سالجۇق جەمەتى تارىخى» دا كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىلغان («سالجۇق جەمەتى تارىخى» نىڭ بەزى قىسىملىرى راۋىنىدى ۋە ئىبن بىبىلارنىڭ پارس تىلىدىكى ئەسىرىنىڭ تەرجىمىسى ئىدى) . شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئاپتور راشىددىن ، چىڭگىزخاننىڭ سۆزلىرى ، دەپ نەقىل ئالغان سۆزلەرنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇ سۆزلەرنى يۈرەكلىك ھالدا ئۆز خەلقىنىڭ رىۋايەتتىكى ئەجدادى ئوغۇزخاننىڭ سۆزلىرى قىلىپ كۆرسەتكەن . تۈركىيەلىك ئالىملارنىڭ بىرسىنىڭ قارىشىچە ، «ئوغۇزنامە» دە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي قانۇنلىرى ئىپادىلەنگەن . چىڭگىزخان بولسا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزگەندە مۇشۇ قانۇنلارنى تەقدىم قىلغان ئىكەن^② . لېكىن پارس تىلىدىكى تېكىستنى تۈركىي تىلىدىكى تېكىست بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، بۇ تېكىستلەرنىڭ ئەسلىمى پارىسچە يېزىلغانلىقى ، تۈركىي تىلىدىكىسى بولسا پارىسچىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق چىقىپ تۇرىدۇ . پارىسچە تېكىستنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلغۇچى ، قوليازمنىڭ بىر يېرىدىكى پارىسچە «سەنگ» (تاش) دېگەن سۆزنى «سەگ» (ئىت) دېگەن سۆز بىلەن ئالماشتۇرۇپ قويغان . نەتىجىدە تۈركچە تېكىستتە «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن تاش» دېگەن سۆز «سۇغا چۈشۈپ كەتكەن ئىت» دەپ تەرجىمە قىلىنغان .

راشىددىننىڭ 13 - ئەسىر توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرىنى

① بارتولد : «تۈركىستانغا قىلىنغان ساياھەتتىن دوكلات» قارالغ : 1902 - يىلى ، 257 - بەت .

② نەجىپ ئاسم : M. Hartmann, Der islamische Orient Bd III, s.37, 198 .

تۈركىستاندىكى 14 - 15 - ئەسىرلەردىكى ئاپتورلارنىڭ 13 - ئەسىردىكى ۋەقەلەر ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق شۇ ئەھۋال ئېنىق مەلۇم بولىدۇكى ، كېيىنكىلەرنىڭ بايانلىرى ئەمەلدە يۈز بەرگەن بىرەر ئەمەلىي پاكىتقا ئاساسلانغان بولماي ، پەقەت ئويلاپ چىقىرىلغان گەپلەردىنلا ئىبارەت بولغان . ئەمەل - پەتتە ، مۇقىملاشقان ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈش ۋە قوللاش مەق - سىتىدىلا توقۇلغان ، خالاس . بۇنداق ئەھۋال تۆمۈر دۆلىتىدىمۇ ۋە ماۋەرائۇننەھىردىن ئايرىلىپ كەتكەن شەرق تەرەپتىكى رايون - لاردىمۇ ئوخشاشلا يۈز بەرگەن . تۆمۈر ، تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىسى - بارلاس قەبىلىسى (موڭغۇلچە «بارۇلاس» دەپ ئاتالغان) دىن ئىدى . بۇ قەبىلە شۇ چاغلاردا قاشقا دەرياسى بويىدا - كى بىر يەرگە جايلاشقان ئىكەن . راشىدىددىننىڭ يازغانلىرىدىن بىز شۇنى بىلىدۇكى ، چاغاتاي ئەمىرلىرىدىن بىرسى بولغان قارا - چار ، بارلاس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان تۆمۈرنىڭ ئەجدادى ئىكەن . راشىدىددىننىڭ كىتابىدا قاراچار ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدە شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا بىرەر گەۋدىلىك رول ئوينىغان - ئوينىمىغانلىقى ھەققىدىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ . ئەمما تۆمۈر دەۋرىدە شەكىللەنگەن رىۋايەت - لەرچە ، قاراچارمۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ كېيىن خۇددى تۆمۈر - گە ئوخشاشلا چاغاتاي دۆلىتىدە تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمرانلاردىن بولغانىكەن . قاراچار ھاكىمىيىتى ئېيتىشلارغا قارىغاندا بىر يازما توختام ئاساسىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ھاكىمىيەت ئىكەن . بۇ توختام ، بىرىنچى قېتىم چىڭگىزخاننىڭ چوڭ دادىسى قابۇل - خان بىلەن ئۇنىڭ ئۆكىسى قاچۇلى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن . قا - چۇلى قاراچارنىڭ ئەجدادى ئىكەن . كېيىن بۇ توختام بىرنەچچە قېتىم يېڭىلانغان . بۇ يازما ھۆججەت 14 - ئەسىردىكى مالىمانچە - لىق ۋاقتىدا يوقىلىپ كەتكەن دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئەسلىي موڭغۇل قەبىلىسىدىن بولۇپ ، كېيىن تۈركلەشكەن دوغلات قەبى -

لېسسىنىڭ ۋە كىلىلىرى جۇڭگو تۈركىستاندىن باشقا يەنە پىرغاندا ۋە يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئىسسىقكۆلگىچە بولغان جايلارنى ئىگىلىگەندى . بۇلار خۇسۇسىدىمۇ ئەجدادى ئۇرتۇبۇ دېگەن ئادەم بۇ يەرلەرنى چاغاتاينىڭ ئۆز قولىدىن تاپشۇرۇۋالغان ، دېگەن گەپلەر تارقالغان . ئەمما راشىددىننىڭ يېزىشىچە : بۇ قەبىلە ئىچىدىن راشىددىن تا مۇشۇ بايانلارنى يېزىۋاتقانغىچە ئارىلىقتا بىرەر چوڭ ھۆرمەتكە ۋە شان - شۆھرەتكە ئېرىشكەن شەخس چىقمىغان .

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا شۇنىڭدەك ، شەرقىي قىسمىدىمۇ شۇ چاغلاردا تۈركلەشكەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئورنىنىڭ كۈچەيگەنلىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . تارىخچىلار ئىككى دۆلەتتىكى كۆچمەنلەرنىڭ قانداق ئۇرۇقلارغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى بىزگە كۆرسىتىپ بەرمەيدۇ . لېكىن بەزى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى ئىچىدە بۇرۇنقى تۈركىي خەلق - لەرنىڭ ناملىرى ناھايىتى ئاز چېلىقىدۇ . كىشىلەر تۆمۈر ئىمپېرىيىسى تەۋەلىكىدە قىپچاقلارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ، بىراق قارلۇق ئۇرۇقى تىلغا ئېلىنمايدۇ . ئۇيغۇرلار ، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تۈرك كاتىپلىرىنىڭ (باخشىلىرىنىڭ) كېلىپ چىقىشىنى سۆزلىگەندە ، ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان ، دەپلا قويدۇ . ئۇيغۇرلارنىڭ جايلاشقان تېرىتورىيىلىرى ۋە ئۇلارغا قوشنا يېقىن قەبىلىلەر ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ھەققىدە توختالمايدۇ . راشىددىن چىڭگىزخاننىڭ چاغاتاي - غا بۆلۈپ بەرگەن مۇنتىزم 4000 كىشىلىك قوشۇنى ھەققىدىلا توختىلىدۇ . لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادا 14 - ئەسىردە ئۇچرايدىغان كۆچمەن ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى كېيىنچە تۈركىستانغا كەلگەن موڭغۇللارنىڭ سانى كۆپ بولغان بولسا كېرەك ، دېگەن ئويغا كەلتۈرىدۇ . قارىغاندا ، ئوخشاش بىر خەلققە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار بىرقانچە ئورۇنلارغا تارقىلىپ جاي -

لاشقان بولسا كېرەك . بىز تۆمۈرگە بويىسۇنغان قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنىڭ شەرقتىكى رايونلاردا ياشايدىغان ئۇرۇقلارنىڭ ناملىرىغا ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرىمىز . مۇشۇنداق ئوخشاش نامدىكى ئۇرۇقلار ئىچىگە دوغلات قەبىلىسىمۇ كىرىدۇ . مۇشۇ دوغلات ئۇرۇقىدىن تۆمۈرنىڭ ناھايىتى ئىشەنچلىك ئادىمى ئەمىر دوغلات كېلىپ چىققان . ئۇنىڭغا تۆمۈر ئۆزىنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق تۇر - كەننى ياتلىق قىلغان^① . خۇددى دوغلات قەبىلىسىگە ئوخشاش ، ھەم غەربتىكى ھەم شەرقتىكى رايونلاردا بارلا قەبىلىسىمۇ ئۇچ - رايىدۇ .

شۇنىسى قىزىقكى ، چاغاتاي ئاتالغۇسى تۆمۈر دۆلىتىدە كۆچ - ھەنلەرگىلا قارىتىلغان ؛ شەرقتىكى رايونلاردا بولسا ، كۆپرەك ئۆزىنى بىز چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن دەپ ھېسابلايدىغان خانلار مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ . شەرقتىكى كۆچمەنلەر ئۆزىنى «موغۇل - لار» دەپ ئاتىغان . ئۆز ئېلىنى بولسا «موغۇلىستان» دەپ ئاتىغان . گەرچە موغۇلچە تېكىستلەردە بۇ ئاتالغۇ دائىم «كڭ» ھەرپى قوشۇلۇپ «موغۇل» دەپ يېزىلىشىمۇ ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيادا دەسلەپتە «موغۇل» دېگەن بۇ خەلق ئىسمى «كڭ» ھەرپى تاشلىنىپ «موغۇل» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن . غەربكە كۆ - چۈپ ماكانلاشقان موغۇللاردىن ھازىرچە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ موغۇل تىلىنى ساقلاپ كەلگەن موغۇللار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ كەلمەكتە . گەرچە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ موغۇل تىلىنى ساقلاپ كەلگەن ئىسمى - جىسىمغا لايىق موغۇللار بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزلىرىگە «موغۇل» نامىنى قوللانغان (بۇ قەبىلە ھازىر ئافغانىستاندا ياشايدۇ) . ئۆزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ ساپ قانلىق ۋەكىللىرىمىز ، دەپ قارايدىغان موغۇللار «چاغاتايد - لار» نى «شالغۇتلاشقانلار» («قارا ئۇناسلار») دەپ كەمىستىپ ئاتايدۇ .

① تۈركان - تۈركەن دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ .

كەن . «چاغاتايلار» بولسا ئۆزلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ موڭغۇل دۆلىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغۇچىلارمىز دەپ «موڭغۇل» لارنى بۇلاڭچى («جەتە») لار دەپ ئاتايدىكەن . بۇ نامنى ياۋروپا تارىخ پېنىدە بەزىدە قەدىمكى گودلارنىڭ نامى ، دەپ چۈشەندۈرۈشكە ئىنتىلىشلەرمۇ بولدى . ئەمەلىيەتتە ، بۇ سۆز بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك 15 - ئەسىردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى «قازاق» ئاتالغۇسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىدىمىز . يەنى بۇ ئاتالغۇ بۇرۇن ئىتائەت قىلىپ كەلگەن دۆلەتتە تىن ئايرىلىپ چىقىپ ، شۇ دۆلەت بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان كۆچمەنلەر قوشۇنى مەنىسىدە قوللىنىلغان .

14 - 15 - ئەسىرلەردىكى موڭغۇللار ئەسلىي تىلىنى قانچىلىك دەرىجىدە ساقلاپ قالدى ، «موڭغۇللار» بىلەن «چاغاتايلار» ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكنى موڭغۇللار بىلەن تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەت دەپ قاراشقا بولامدۇ - يوق ؟ بۇ مەسىلە ھازىرغىچە ئۇنچىۋالا ئېنىق ئەمەس . بەزى ماتېرىياللارمۇ بار ، ئۇلارغا قارىغاندا ، موڭغۇللارنىڭ تىلى شۇ چاغلاردا يەنىلا «موڭغۇل تىلى» ئىكەن . 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا بابۇر ئۆزىنىڭ تاغىسى موڭغۇل ئەھمەدخاننىڭ لەقىمى «ئالاچى» ئىدى دەيدۇ . بۇ سۆز «موڭغۇل ۋە قالماق تىلىدا» «قاتىل» دېگەن مەنىدە ئىكەن^① . يەنە بىر جەھەتتىن ، مۇھەممەد ھەيدەر موڭغۇللار بىلەن قىرغىزلار ئوخشاش بىر خەلق ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى ، موڭغۇللار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ؛ قىرغىزلار بولسا ، تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ، دەپ قارايدۇ . ئەھمەدخاننىڭ ئەۋلادلىرى نېمىلا دېمەيلى ، تىل جەھەتتە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى سەئىدخان (1533 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) پارس ۋە

① «بابۇرنامە» ، بېيجىڭ نەشرى ، 110 - بەت .

تۈركىي تىللاردا شېئىر يازاتتىكەن . مۇھەممەد ھەيدەر موڭغۇللار بىلەن جۇڭگو تۈركىستاننىڭ تۈپ ئاھالىسىنى پەرقلىنىدۇ . ئۇ موڭغۇلىستان ئاتالغۇسىنى غەربتە بالقاش كۆلىدىن باشلاپ يەنى موڭغۇلىستان بىلەن ئۆزبېكىستاننىڭ چېگرىسىدىن باشلاپ ، شەرقتە قالماقلار يەرلىرىگىچە بولغان يەرلەرنى ، شىمالدا ئېمىل ، ئېرتىش دەريالىرىغىچە بولغان يەرلەرنى ، جەنۇبتا قەشقەردىن باشلاپ پەرغانە ۋە باركۆل (بارىسكۆل) گىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ چۈشەنگەن . 16 - ئەسىردە موڭغۇللار بۇ يەرلەردىن قالماقلار ۋە قىرغىزلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان ، ئەمما قەشقەرىيىدە ، مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا ، 30 مىڭ جامىسىدا موڭغۇل قېپقالغان . قەشقەرىيىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى كۆچمەنلەرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە قۇلايسىز ئىدى . 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەنى خانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن ، موڭغۇللار ناھايىتى تېزلا يەرلىك ئولتۇراق ئاھالە بىلەن سىڭىشىپ كەتكەن ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ موڭغۇل دېگەن نامىنىمۇ يوقانغان . تىل جەھەتتىن قارىغاندا ، پۈتۈن قەشقەرىيىدە كۆچمەنلەر بىلەن ئولتۇراق ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا پەرقلەرمۇ خېلى بالدۇرلا تۈگىگەن بولسا كېرەك . 11 - ئەسىردە يەنى مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا^① كەنجەك دېگەن نامدا بۇ يەردە مەۋجۇت بولغان تائىپە نامىنىڭ ئۇنتۇلۇپ كەتكەنلىكىگە خۇ خېلى ئۇزۇن زامانلار بولغان بولسا كېرەك . موڭغۇللار ئېلىدە چاغاتايىلار ئېلىدىكىدەك دەسلەپتىلا تۈركىي خەلقلەر بىلەن تا-جىكلار (ياكى سارتلار) ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر بولمىغان . شەرق تەرەپتىكى كۆچمەنلەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغاچقا ، تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتە چاغاتاي ئېلىدىكىلەردىن خېلىلا پەرقلىنگەن . موڭغۇللاردا ئەسلىي ئۆزلىرى تۇرغان يەرلەر-

① مەھمۇد كاشغەرىي : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1 - توم ، 399 - بەت .

رىدىن ئىككى ئايلىق يىراقلىقتىكى چۆللەردە ، تاغدا ۋە ئورماندا
 لىقلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقىنى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ قامداشقا كىرىشكەن .
 يىم - كېچەكلىرىنى شۇ ئوۋلىغان ھايۋانلىرىنىڭ تېرىلىرىدىن
 تىكىپ كىيىپ يۈرۈپ ئەسكەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن جەڭچى-
 لەر ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە بولاتتى . چاغاتايىلار (ئوتتۇرا ئاسىيە-
 ياغا چاغاتاي بىلەن بىرگە كەلگەن ، تۈركلەشكەن ۋە ئىسلام
 دىنىنى قوبۇل قىلغان موڭغۇللار - تەرجىماندىن) دا بۇ ئادەت
 يوق ئىدى ، ئەلۋەتتە .

تۆمۈر دەۋرىدىكى چاغاتايىلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ تاشقى قىيىم-
 ياپىتى ۋە ھەربىي تۈزۈملىرىدە چىڭگىزخان ۋاقتىدىكى ئەنئەنىدىن
 لەرگە تولۇق رىئايە قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ئۆزلىرىنى
 تولۇق مەنىدىكى مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ، دەپ ھېسابلاپ كەلگەن .
 ئەسلىي چىڭگىزخان نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆچمەن-
 لەردىكى ئادەت قانۇنى قەدىمكى تۈركچە ئانالىغۇ «تۆرۈ» سۆزى
 بىلەن ئىپادىلەنگەن . كېيىن ئۆزگەرتىلىپ «تۆرە» دەپ ئاتالغان .
 بۇ بەلكىم يەھۇدىيلارغا مەلۇم بولغان ۋە «قۇرئان» دىمۇ ئۇچرايدى-
 غان «تەۋرات» سۆزىنىڭ تەسىرىدە شۇنداق ئۆزگەرگەن بولسا
 كېرەك . كىشىلەر تۆمۈرنى ۋە چاغاتايىلارنى : سىلەر چىڭگىزخان-
 دىن كېلىۋاتقان بۇ ئادەت قانۇنى تۆرەنى شەرىئەتتىنمۇ يۇقىرى
 كۆرىدىكەنسىلەر دەپ ئەيىبلەشكەن . بۇنىڭ بىلەن سۈرىيىدىكى
 دىنىي ئۆلىمالار تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى مۇسۇلمان دېگىلى
 بولمايدۇ ، دەپ ئالاھىدە پەتۋا چىقارغان . 1372 - يىلى ، تۆمۈر-
 نىڭ خارەزىمىدىكى ئەلچىسىگە : «سىلەرنىڭ ئېلىڭلار بىزگە نىس-
 بەتن ئۇرۇش رايونى» («دارۇل ھەرب») ھېسابلىنىدۇ ، مۇ-
 سۇلمانلارنىڭ ۋەزىپىسى سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشتۇر ، دەپ
 ئۇقتۇرۇلغان . شۇ چاغلاردا تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىدىكى-
 لەرنىڭ باشقا مۇسۇلمانلاردىن تاشقى قىياپىتى جەھەتتە كەسكىن
 پەرقلەنىپ تۇرىدىغان ئالامىتى ، موڭغۇل ئادىتىچە بېشىغا ئۇزۇن

چاچ قويۇۋېلىش ئىدى . بۇ ئەھۋال شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىدا - كى بەزى قوليازمىلاردىمۇ سىزىپ كۆرسىتىلگەن . تۆمۈرنىڭ قوشۇنلىرى 1400 - 1401 - يىللىرى دەمەشق شەھىرىنى قورشىدۇ . ئالغاندا ، ئۇنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ھۈسەيىن ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلىپ قورشاۋ ئىچىدە قالغانلار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەن . ئۇ يەردىكى كىشىلەر سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ئاۋۋال ئۇزۇن چاچلىرىنى چۈشۈرۈۋېتىشىنى ۋە موڭغۇلچە كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇشىنى تەلەپ قىلغان .

چاغاتايىلارنىڭ قەبىلە - ئۇرۇقلارغا بۆلۈنۈش تەپسىلاتلىرىنى بۇ خۇسۇسىيەتتىكى ئاتالغۇلارنىڭ ئېنىقسىزلىقى تۈپەيلى چۈشىنىپ كېتىش تەس . مەسىلەن ، ئۇلۇس ئاتالغۇسىنى ھەر خىل مەنىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ^① . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ناھايتى كەڭ مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ . ئېيتىلىۋاتقان جۈجى ئۇلۇسى ياكى چاغاتاي ئۇلۇسى دېگەندەك . تۈمەن ئاتالغۇسىمۇ ۋە ئايماق ئاتالغۇسىمۇ ، قارىغاندا ، موڭغۇلچە بولسا كېرەك . بۇلارمۇ يۇقىرىقىدەك (ئايماق ئاتالغۇسى كۆپ ھاللاردا اويماق شەكلىدە يېزىلىدۇ)^② . «نۇرغۇن» ، «ئون مىڭ» دېگەن مەنىدىكى تۈمەن ئاتالغۇسى قەشقەرىيىنىڭ ئەسلىي ئاھالىسىدىن تۈركىي تىللارغا ئۆتكەن بولسا كېرەك ، كېيىنچە تۈمەن ئاتالغۇسى كۆچمەنلەرگە ۋە ئەسكەرلەرگە ئىشلىتىلگەندىن باشقا ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرگىمۇ قوللىنىلغان . مۇھىم مەدەھىدەر قەشقەرىيە (خوتەن ۋە قەشقەر)دىكى ئاھالىلەرنى تۆت خىل تەبىقىگە بۆلگەن : تۈمەنلەر - دېھقانلار ؛ قاۋچىن (ئەسكەرلەر) ؛ ئايماقلار ۋە كۆچمەنلەر (بۇلارنىڭ مۇئەييەن سانىدىكى ئاشلىق ، رەخت ۋە باشقىلارنى ئىگىلەش ھوقۇقى بار) ؛ ئەمەلدار ۋە دىنىي ئۆلىما .

① بارتولد : «چىڭگىزخان» ، 898 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 625 - بەتتىكى «بىرقانچە قەبىلىلەر» دېگەن ماقالىسىغا سېلىشتۇرۇڭ .
② رادلوۋ ، لۇغەت ، 1 - توم ، 63 - بەتكە سېلىشتۇرۇڭ .

نىڭ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا مۇئەييەن تېررىتورىيىگە ئىگە بولۇپ تۇرغان . ئارالتار ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا ياشىغان . جالايرلار سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ، بارلاسار قاشقا دەرياسى يېنىدىكى يەرلەردە ياشىغان . بۇ ئۇرۇقلار تەڭ ئورۇندا تۇرغان .

ماتېرىياللاردا چاغاتاي ئۇرۇقلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھۆكۈمرانى ، ئايرىم تېررىتورىيىسى ۋە قوشۇنلىرى بولغانلىقى ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ناملىرى تىلغا ئېلىنىدۇ . يۈ-قىرىقلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇلارنى باشقۇرغان خان ، شاھزادىلارنىڭ ناملىرى بولۇپ ، ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن ، يەنىلا ساقلىنىپ قالغان ناملار بولسا كېرەك . مەسىلەن ، بەلخنىڭ يېنىدا «كېبەك تۈمەنى» دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . نامسىز بىر ئاپتونىڭ ئىسكەندەرنىڭ سۆزى قىلىپ يازغانلىرىدا ، كېبەك ئۆزىنىڭ ئۇ-كىسى ئىسەن بۇقا تەختتىكى چاغلاردا ئۇنىڭدىن ھەرقايسى ئۆلۈس-لاردىن بىر مۇنچە بايلارنى توپلاش ھوقۇقىنى ئالغانلىقى سۆزلىنىدۇ (ئۇنىڭ بايلار دېگىنى مەلۇم مىقداردىكى چارۋىغا ئىگە كۆچ-مەنلەرنى كۆرسەتسە كېرەك) . بۇ ئادەملەر ، تارىخچىلارنىڭ ئېيى-تىشىچە : «كېبەكنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى ئادەملىرىمىز» دەپ ماختىنىپ يۈرگۈچىلەر ئىكەن (تاكە امروز خرت بانجوكرى كېك مىكىند) . يەنە شۇ تارىخچىلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا ، كى-بەككە ئۇ مەغلۇپ قىلغان شاھزادە ياساۋۇرنىڭ ئۆلۈسىمۇ قوشۇ-لۇپ كەتكەن . ياساۋۇرلار تۆمۈر دەۋرىدە سەمەرقەنت ئەتراپىدا ياشايدىغان ئايرىم بىر قەبىلە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان نامسىز ئاپتونور ، ياساۋۇرلار ئۆلۈسىنىڭ باشلىقى ئەمىر خىزىر سەمەرقەنتكە ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ .

تۆمۈر بىلەن بارلاس ئۇرۇقى ئوتتۇرىسىدا ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت بار ئىدى . چۈنكى تۆمۈر شۇ ئۇرۇققا مەنسۇپ ئىدى . بۇ قەبىلىنىڭ بەزى ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنى بىز تۆمۈرنىڭ قېرىند-

داشلىرىمىز ، دەپ يۈرەتتى . تۆمۈر ئارلات ۋە جالاير قەبىلىسىنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن ئۇزاق ۋاقىت ھاكىمىيەت تالاشقان ھەتتا ئۆزىنى چاغاتاي دۆلىتىنىڭ باشلىقى ، دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىنمۇ شۇنداق قىلغان . جالايرلار ئۆلۈسى 1376 - يىلى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى ، دەپ ئېلان قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ چېچىلىپ كەتكەن قالدۇقلىرى باشقا ئەمىرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن . بارلاس قەبىلىسىدىن چىققان ئەمىرلەرلا ئەمەس ، باشقا قەبىلىلەردىن چىققان ئەمىرلەرمۇ تۆمۈرگە يېقىن ئەمىرلەر ، دەپ كۆرسىتىلدى . ئۇنىڭدەك شۇنداقلارنىڭ بىرسى نايمان قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئاق بۇغا ئىدى . تۆمۈر ھايات چېغىدىلا قەبىرىلىرى تۆمۈرنىڭ قەبرىسىگە يېقىن جايغا (شەھىرىستانغا) قويۇلدى ، دەپ كۆرسىتىلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئاق بۇغىنىڭمۇ ئېتى بار ئىدى . دىققەتكە ئېرىشكۈدەك بىر ئىش شۇكى ، جەڭدە ئالاھىدە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ قۇربان بولغان جەڭچىلەر قويۇلدىغان قەبرىلەر مورچال ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلاتتى . يۇقىرىقى قەبرىلەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتالغانىدى . بۇ بايانلار ۋە باشقىلار تۆمۈرنىڭ چاغاتايىلار ئارىسىدا ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . تۆمۈرنىڭ ئۆز ئېلىدىكى شەھەرلىكلەر ۋە يېزىلىقلارغا قارىغاندا ھەربىيلەرگە بەك ئېتىبار بېرىدىغانلىقىدا گەپ يوق . شۇنداق بولسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ كۆچمەنلىرى چاغاتايىلار ۋە موغۇللار : تۆمۈر ئۆزىنىڭ مەركىزىنى چوڭ شەھەرگە يۆتكەپ ، ئۆزى شەھەردە تۇرۇپ ، شەھەر ھاياتىغا بېرىلىپ ھەم ئۆيەرلەرگە چوڭ قۇرۇلۇشلارنى بىنا قىلىپ سەۋەنلىك ئۆتكۈزدى ، كۆچمەنلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ شاھزادىلىرىنىڭ شەھەرلەرگە كىرىپ ئولتۇراقلىشىشى ، چىڭگىزخاننىڭ ياساقىغا مۇخالىپ ئىش دەپ قارايتتى . كىچىك ئاسىيا تۈركلىرى ھەمىشە كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ

رۇش ، ئولتۇراقلاشماسلىق دېگەننى ئوغۇزخان ئېيتقان ، دەپ قارايدىكەن^① . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن oturaq (ئولتۇراق — تەرجىماندىن) ئاتالغۇسى ئېتىمولوگىيە جەھەتتە ھازىر ئولتۇرا ئاسىيادا ئىشلىتىۋاتقان ياتاق سۆزىگە قارىدغاندا ، ھازىرقى ياۋروپادىكى تىللاردا شۇ مەنىدە قوللانغان ئاتالغۇلارغا يېقىنراق (رۇسچە «оседлый» ، فرانسۇزچە «Sedentaire» ، گېرمانچە «Sesshaft») . شەھەرلەرگە ئۆچمەنلىك بىلەن قاراش ، غەربكە نىسبەتەن موغۇلىستاندا تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان . 15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىلا تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى سەمەرقەنت ۋە ھىراتلاردىكى ئۆزلىرىنىڭ زور كۆلەملىك قۇرۇلۇشلىرى بىلەن شان-شۆھرەت تېپىپ تۇرغاندا ، موغۇللارنىڭ نارازىلىقى تۈپەيلىدىن موغۇللارنىڭ خانى يۈنۈسخان ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى . شۇ چاغدىكى ئاقسۇ بىر ئاھالىلىك پونكىت بولۇپ ، پەقەت «موغۇلىستاندىلا شەھەر دەپ ھېسابلىناتتى» . ئارىدىن بىر نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن يۈنۈسخان سايرام ۋە كېيىن تاشكەنتلەرنى ئىگىلىدى ۋە شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلاشتى (ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىر تاشكەنتتە) . بۇنداق ئەھۋالدا موغۇللارنىڭ بىر قىسمى يۈنۈسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بىلەن يۈنۈسخاندىن ئايرىلىپ كەتتى . ئەھمەدخان ئۆزىنىڭ ئادىتى ۋە تاشقى قىياپىتى جەھەتتە ھەقىقىي يايلاق جەڭچىسى بولۇپ قالدى . ئەھمەدخاننىڭ جىيەنى بابۇر 1502 - يىلى ئەھمەدخاننى كۆرگەندە ئۇ خۇددى يۇقىرىقىدەك قىياپەتتە تۇرۇپتىكەن^② .

چاغاتاي دۆلىتى خۇسۇسىدىكى خاتىرىلەردە ، پەقەت 14 - ئەسىرلەردىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندىلا كۆچمەنلەرنىڭ ئولتۇرۇشى

① تەبىرى ، سالىجۇقىلار تارىخى ، قولىزما ، ئاسىيا مۇزېيىدا №590 ، 28 - بەت ؛ دايىم كۆچ ئىدەلر اوتراق اولمىيالار .
② «بابۇرنامە» ، بېۋېرىج نەشرى ، B107 ، a-b103 .

راقلىشىش مەسىلىسى تۈپەيلى ، ئۆزلىرىنىڭ باشلىقىغا قارشى چىققانلىقى تىلغا ئېلىندۇ . تارىخچىلار قازاغان خاننى كۆچمەن ھاياتقا سادىق بولۇپ ، قىش پەسلىنى ئامۇ دەرياسى بويىدا ، يازنى بالاساغۇن يېنىدىكى تاغلاردا ئۆتكۈزۈپ ، ئولتۇراقلاشقان ئاھالەلەرنىڭ يەرلىرىگە ھېچ تەگمىگەنلىكى ئۈچۈنلا مەدھىيەلەيدۇ . قازاغاننىڭ ئوغلى ئابدۇللا ئاتىسىنىڭ رۇخسىتىنى ئالمايلا خارەزىمگە ھۇجۇم قىلغان . خارەزىملىكلەر ئىككى مىليون دىنار بېرىپ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن قۇتۇلۇپ قالغان . قازاغان ئوغلىنىڭ ھېچنىمىدىن ھېچنىمە يوقلا مۇسۇلمانلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق خاپا بولغان ۋە ئوغلىنى ئەيىبلەگەن . قازاغان ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردىكى ئەھۋاللارنى بايان قىلغۇچىلار ، قازاغان دەۋرىدە تۈركىي خەلقلەرمۇ ، تاجىكلارمۇ ناھايىتى تىنچ - خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرگەندى دەپ يېزىشىدۇ . ئابدۇللامۇ ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، يۇرتىنى ئوبدان سوراپ كەلگەن . كېيىن ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق ئورنىنى سەمەرقەنت قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن ، كۆچمەنلەر ئىچىدە نارازىلىق قىلغۇچىلار چىققان . مۇشۇ ئىش تۈپەيلى ، ئابدۇللالنى ئاتىسى ئۆلۈپ بىرەر يىل ئۆتەر - ئۆتمەيلا ئەمىرلەر تەختتىن چۈشۈرگەن . بىر نەچچە يىلغا سوزۇلغان ماجىرالاردىن كېيىن ، ھاكىمىيەت قازاغاننىڭ نەۋرىسى ئەمىر ھۈسەيىننىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئۇ بەلخ شەھىرىنى ئۆزىگە پايتەخت قىلماقچى بولغان . ئەمما تۆمۈر : ئۇنداق قىلمىغىن ، تاغاڭنىڭ تەقدىرىنى ئويلىغىن ، دەپ ئۇنى بۇ پىلاندىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلغان . لېكىن ھۈسەيىن ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالمىغان . نەتىجىدە ھۈسەيىنگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ، ئۇنىڭغا تۆمۈرمۇ ئىشتىراك قىلغان . ھۈسەيىن ئۇرۇشتا ئۆلگەن ، ھاكىمىيەت تۆمۈرنىڭ قولىغا ئۆتكەن . تۆمۈر ئەمىرلىكتە بۇرۇن ئابدۇللا ۋە ھۈسەيىنلەرگە بەرگەن مەسلىھەتلىرىنىڭ ئەكسىچە ، سەمەرقەنتتىن ئىبارەت چوڭ

شەھەرنى پايتەخت قىلغان ۋە ئەتراپىغا سېپىللارنى سوقتۇرۇپ ، شەھەر ئىچىگە يەنە خاس قورغانلارنى سالدۇرغان . يۇقىرىقىلار- دىن ، كۆچمەنلەر كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش- قا ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرغۇچىلارغا ، چىڭگىزخاننىڭ كۆچمەن- لەر كۆچمەن ھايات كەچۈرىدۇ دېگەنلىرىگە ، بۇ يەرلەرنىڭ تۈپ خەلقى بولغان تاجىكلارنىمۇ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرسە ياخشى بولاتتى ، دېگەن ئارزۇلارغا پىسەنت قىلمىغان ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگىلى بولىدۇ . خانلار ، ئەمىرلەر شەھەرگە كىرگەندە ئەلۋەتتە ئۇلار ئۆزلىرىلا كېلىپ قالماي ، يەنە مۇئەييەن ساندىكى يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ كېلىدۇ . بۇ يېڭى كەلگەنلەرنىڭ مەنپەئەتى بىلەن بۇرۇن شۇ شەھەردە ئولتۇراقلاشقانلار ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت- ئەتلەر توقۇنۇشى پەيدا بولىدۇ . بۇ خىل توقۇنۇشلارنى ياراشتۇ- رۇشۇمۇ قىيىن بولغان . يېڭىدىن شەھەرگە كىرگەن كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرمۇ ئەكس تەسىر كۆرسەتكەن . «ئىس- كەندەر»نى يازغان نامەلۇم ئاپتورنىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا ، ئەن- جان شەھىرى قايدۇ ۋە دۇۋا زامانىدا ياسالغانىكەن . خانلار بۇ شەھەرگە ئۆز قارمىقىدىكى يەرلەردىن نۇرغۇن كىشىنى ئەكىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان . بۇ نامەلۇم ئاپتور ھايات ۋاقتىدىلا كۆچمەنلەر- نىڭ ئۇرۇقىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ھەربىر قوۋم بىرلىكى ياكى يېقىنلىقى بويىچە شەھەرگە مەھەللە - مەھەللە قىلىپ ئورۇنلاش- تۇرۇلغان .

تۆمۈر تۈركىي تىلىدىن باشقا پارس تىلىنىمۇ ياخشى بىلەتتى . ئىسلام دىنى ھەققىدىكى دىنىي بىلىملەرنىلا ئەمەس ، ئىسلام مەدە- نىيىتى ۋە سەنئىتى ساھەسىدىكى چوڭقۇر بىلىملەرنىمۇ ئىگىلى- گەنىدى . شۇڭا سەمەرقەنتكە جاي - جايلىرىدىن ئالىملار ، رەسساملار... توپلانغان ، شەھەرلەرگە يېڭى ئېرىق - ئۆستەڭلەر قېزىلغان ، شەھەرلەر يېڭى ئۆي - ئىمارەتلەر بىلەن تېخىمۇ چىرايلىق بېزەلگەنىدى . ئومۇمەن ، ئۆز زامانداشلىرىغا ۋەيرانچى-

لىق قىلىپ يامان نام قالدۇرۇشتىن ، ئىجادىي ياشاش ، قورقۇش ،
 پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ياخشى تەسىر قالدۇرۇشقا
 تىرىشقان . بىراق ئۇنىڭ بۇ خىل پائالىيەتكە ئۆزىنىڭ دۆلىتىدىن
 كى تۈركلەر ئۇنچىۋالا قىزغىن ئىشتىراك قىلمىغان . تۆمۈر
 تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان زېمىنلار ئىچىدە تۈركلىشىش ئەڭ
 كۈچلۈك بولغان جاي خارەزىم ئىدى . خارەزىمدىن كەلگەن ئۇس-
 تىلار تۆمۈر ئۈچۈن شەھرىسەبىز شەھىرىدە «ئاقساراي» نامىدا
 ناھايىتى چىرايلىق چوڭ ئوردا سالغان . ئەمما بۇ گۈزەل شەھەر-
 نىڭ «ئاقساراي» دېگەن تۈركچە نامىدىن باشقا ، بىناكارلىقتا
 تۈركچە ئۇسلۇب ، دەپ كۆرسەتكۈدەك بىرەر گەۋدىلىك ئالاھىدى-
 لىك جىلۋىلەنمىگەندى . ساراينىڭ تاملىرىغا چىرايلىق ھۆسنى-
 خەت بىلەن پارسچە شېئىرلار يېزىلغان بولسىمۇ ، لېكىن بىرەر مۇ-
 تۈركچە شېئىر يوق ئىدى . قارىغاندا تۆمۈرنىڭ قىزىقىدىغىنى
 شېئىرىيەت بولمىسا كېرەك . 1387 - يىلى ئۇنىڭ ھاپىز بىلەن
 ئۇچراشقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئۇنىڭ باشقا مەشھۇر پارس
 شائىرلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى بىلىدىغانلىقىدىن ئالامەت يوق . تۆ-
 مۈرنىڭ تۈركىي خەلقنىڭ مەنۋى ھاياتىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى
 تۈركلەردىن بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ كاتتا ئەۋلىياسى ئەھمەد يەس-
 سەۋىنىڭ قەبرىسىگە ئاتاپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ، كۆركەم قۇرۇ-
 لۇشى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ خىل قۇرۇلۇشنى تۆمۈر سەمەرقەنت-
 تىن باشقا يەرلەرگە «سالدۇرمىغان ئىكەن» . بۇ بىناغا ئاتالغان
 ھەمدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋەخپە ھۆججەتلىرى پارسچە يېزىل-
 غان ئىكەن .

مەن كېيىنكى لېكسىيەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەرنىڭ
 تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى زامانىسىدىكى ھەمدە ئۆزبېك خانلى-
 رى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەت-
 لىك ئەھۋاللارنى كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشىمەن .

ئون ئىككىنچى لېكسىيە

تۆمۈر ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇشقا باشلىغاندا تۈركىي خەلق-لەرنىڭ مىللىي مەقسەتلىرىنى نەزەردە تۇتقان ئەمەس ، ئەلۋەتتە . تۆمۈرنىڭ مەقسىتى ، ئىمكانىيىتى يەتسە پۈتۈن دۇنيانى بويسۇندۇرۇش ئىدى . تۆمۈرنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ تارىخىنى بىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق . ئەمما تۆمۈرنىڭ تارىخىنى يازغۇچىلار ئۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا ئىسكەندەر تىپىدىكى ھۆكۈمرانلارغا ، جۈملىدىن 10 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران خانلىقى بۇۋەيھىلەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋەكىلى داۋۇد دەۋلىگە ئاتالغان «پۈتۈن دۇنياغا ئىككى ھۆكۈمراننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن . تۆمۈر باشقا يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن جۇڭگونىمۇ بويسۇندۇرۇۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى . بۇ خىل مەقسەتنى تۆمۈرگىچە خارەزىم شاھى مۇھەممەد ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى نادىر شاھمۇ پىلان قىلغانىكەن . كېيىنكى ئىككىسىنىڭ جۇڭگونى بويسۇندۇرۇش پىلانى پەقەت خام خىيال سۈپىتىدەلا قالدى ، تۆمۈر بولسا جۇڭگونى بويسۇندۇرۇۋېلىشقا تەييارلىنىپ ھەربىي كۈچ تەييارلاشقا كىرىشىۋاتقاندا ۋاپات بولۇپ كېتىپ ، ئىشى شۇ پىتى تاشلىنىپ قالغان . جۇڭگومۇ تۆمۈرنىڭ جۇڭگوغا كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان ۋە ئۇلارمۇ ئۇنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغان ئىكەن . يەنە شۇنداقمۇ بىر مەلۇمات باركى ، ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە ، تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ، گەرچە ھازىر تۆمۈر بولمىسىمۇ قىلىنغان تەييارلىقلار بىلەن ئۆزىمىز قوشۇن تارتىپ بېرىپ تۆمۈرنىڭ ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرايلى ،

دېگۈچىلەر بولغان . ئەمما تۆمۈر ئىمپېرىيىسىدە بۇز بەرگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلى ، قوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى بىر ھەرىكەتنى توختاتقان .

يۇقىرىقىلاردىن شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇڭگوغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرگەنلىكى بولىدۇ . بابۇر ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە جۇڭگوغا بىر ساياھەت قىلىشنى ئويلاپ كەلگەنلىكىنى ، كېيىن ھەربىي جەھەتتىكى ئو-
غۇشسىزلىقلار سەۋەبىدىن سىياسىي مەجبۇرىيەتلەردىن ئازاد بو-
لۇپ قالسا جۇڭگوغا بېرىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ،
ئەمما ئۇ ، جۇڭگوغا تۆمۈردەك بويسۇندۇرۇۋېلىش نىيىتىدە ئە-
مەس ، بەلكى مېھمان سۈپىتىدە بېرىشنى ئۈمىد قىلغانلىقىنى
يازاغان^① . سەمەرقەنت تۆمۈر دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىدە-
مۇ چوڭ سودا شەھىرى بولۇپ كەلگەنىدى . گەرچە بۇ يەرگە
جۇڭگونىڭ تاۋارلىرى كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما موڭغۇللار دەۋرىدە
تۈركىستان ۋە جۇڭگو توغرىسىدا ئىلمىي مەلۇماتلار يوق ئىدى .
بىز شاھرۇخنىڭ 1419 - 1422 - يىللىرى جۇڭگوغا قىلغان
ئەلچىلىكى توغرىسىدىكى بايانلارنى مۇشۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ
بىر ئەزاسى سۈپىتىدە جۇڭگوغا بارغان بىر پېرسىيىلىكنىڭ ياز-
غانلىرىدىن بىلمەكتىمىز . بۇ ئەلچىلىككە سەمەرقەنتتىن بارغان
ئەلچىلەرمۇ قاتناشقان ئىكەن .

تۆمۈرنىڭ مەقسىدى ئەلۋەتتە ، ئالدى بىلەن ئىران مەدەنىيى-
تى تارقالغان يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىش بولۇپ ، ئۇ چاغلاردا جۇغرا-
پىيىلىك سەۋەبلەر بىرىنچى ئورۇندا تۇرمىغان . خارەزىم ئاھال-
لەر تەركىبى بويىچە ئېيتقاندا ، تۈركىي خەلقلەر رايونى ئىدى .
شۇ چاغلاردا مەدەنىيەت جەھەتتە ئىران ئۆلكىلىرىدىن ھېچ قېلىش-
مايتتى . تۆمۈر خارەزىمدىن سەمەرقەنتكە نۇرغۇنلىغان ئالىم ۋە

① «بابۇرنامە» ، بېۋېرىج نەشرى ، 101 - بەت .

رەئىساملارنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەندى ، خارەزىمدىن كەلگەن ھۈنەرۋەنلەر تۆمۈر ئۈچۈن ئاقساراي سېلىپ بەرگەندى . بۇ ئوردىنىڭ خارابىسى ھۈنەر - سەنئەت نۇقتىسىدىن ناھازىرغىچە ئۆز ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ سەنئەت نۇقتىسىدىن ئاللاشتا شۇنداق بولماقتا . بۇ بىنا سەمەرقەنتتە تۆمۈر سالدۇرغان بىنالارنىڭ ھېچقايسىسىدىن قېلىشمايتتى .

شۇ چاغدا شەكىللەنگەن ۋەزىيەت شۇنداق ئىدىكى ، خارەزىم تۆمۈر قوزغىغان ئۇرۇش تۈپەيلى ھەممىدىن قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئىدى . ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن خارەزىم ئالتۇن ئوردىدا خانلىققا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتىن قۇتۇلۇپ ، خۇددى تۆمۈرنىڭ سۇلالىسىغا ئوخشاش ، تۈركلەشكەن موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان سۇلالىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەندى . ئەمما ، خارەزىمنى باشقۇرۇپ تۇرغان ھۈسەيىن سوپى ، ئىسلام مەدەنىيىتىنى تولۇق ئۆزلەشتۈرگەن خارەزىملىكلەر بىلەن ، سىرتقى قىياپىتى ۋە خۇلقى - مەجەزى مۇسۇلمانلارغا ئوخشىمايدىغان چاغا-تايلارنى پەرقلەندۈرمىگەندى . 1372 - يىلى تۆمۈرنىڭ ئەلچىسى سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن خارەزىمگە كەلدى . شۇ چاغدا ھۈسەيىن سوپى سۆھبەتتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ ئەلچىگە : «سىلەرنىڭ دۆلىتىڭلار ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان رايون (يەنى مۇسۇلمان ئەمەسلەر باشقۇرۇپ تۇرغان رايون) ، شۇڭلاشقا مۇسۇلمانلارنىڭ ۋەزىپىسى سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشتۇر» دەپ قاتتىق ئېيتقان . چاغاتايىلار 1379 - يىلى خارەزىمنى بويسۇندۇرۇۋالغاندىن

كېيىن ، بۇ يەردە بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى . تۆمۈر بىلەن ئالتۇن ئوردىدا خانى توختامىش ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار بولغاندا خارەزىم ھۆكۈمرانى ئاساسەن توختامىش تەرەپتە تۇردى ۋە ئۇنىڭ نامىغا تەشكىللەر قۇيدۇردى . شۇڭا خارەزىم ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزى ئۆرگەنچ شەھىرى تۆمۈر بېسىۋالغان باشقا يەرلەرگە قارىغاندا زور زىيانغا ئۇچرىدى . تۆمۈر ھەربىي يۈرۈش قىلغان

چاغلاردا بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىلىرى نەچچە قېتىملاپ ئىچىنىپ كېلىپ ئاقىۋەتكە دۇچار بولدى . ئەمما بۇ شەھەرنى ئادەملىرى ئاچىپ ئايلاندۇرۇۋېتىش خۇسۇسىدا ھېچقانداق تەدبىرلەر بولمىدى . ئاھالىسى نەچچە ئون مىڭلاپ قىرغىن قىلىنغان بۇ شەھەرلەرنىڭ ئاھالىسى كېيىن يەنە كۆپەيگەن ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تۆمۈرنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرى ، كېيىن ھەتتا ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلىۋالغانىدى . پەقەت ئۆزگەنچ شەھەرلا شەھەر سۈپىتىدە پۈتۈن-لەي يوقىتىلدى . بۇنىڭ يوقىتىلغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ، بۇ شەھەرنىڭ ئورنىغا ئارپا تېرىلدى . بۇ ۋەيرانچىلىقتىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇ شەھەرگە كۆنۈپ قالغانلار شەھەرنى كۆلىمىنىڭ بىر مەھەللىنىڭ كۆلىمىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك شەرتى بىلەن قايتا سېلىۋېلىشقا رۇخسەت ئالدى . خارەزىم تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىك ئورنىغا كېلەلمىدى . خارەزىم رايونى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى سەۋەبىدىن ئالتۇن ئوردا تۈركلىرى ، يەنى ئۆزبېكلەر بىلەن چاغاتايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋامىدا ھەممىدىن زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى . تۆمۈر يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، چاغاتايلار تىپىدىكى جەڭچى ئىدى . ئۇنىڭ تۈركلەشكەن چاغاتايلىرى ، ئۇنىڭغا بويسۇنغان ئىرانلىق پۇقرالىرى — تاجىكلارغا قارىغاندا يېقىنراق ئىدى . بۇنى ئىككىنچى تۈرلۈك ئېيتقاندا ، تۆمۈر چاغاتايلارغا يېقىنچىلىق قىلاتتى ، تاجىكلار بىلەن چاغاتايلارنى تەڭ ئورۇندا كۆرمەيتتى . تۆمۈرنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە تۈركىي خەلقلەرمۇ ۋە ئىرانلىقلارمۇ بار ئىدى . خۇراسانلىق تارىخچى ھاپىزى ئەبرۇ : تۆمۈر ئۆز قوشۇنلىرى ئىچىدە خۇراسانلىق ئەسكەرلەرگە ھەممىدىن بەك ئىشىنەتتى دەپ تەكىتلەيدۇ ، ئەمما ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەربىي سۈپەت ، ھەربىي ماھارەت پەقەت تۈركلەرگە خاس دېگەن سۆزلەرنى تۆمۈرنىڭ سۆزلىرى قىلىپ كۆرسىتىدۇ . تۆمۈر

1404 - يىلى ، يەنى ئۇ ۋاپات بولۇشتىن سەل بالدۇرلا ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىغا ۋە نەۋرىلىرىگە : « تاجىك مىجەزلىكلەر » (« تاجىك مزاج ») گە قارىغاندا بۇرۇن پېرسىيىنى سوراپ تۇرغان سۇلتان ئەھمەد ۋە جالايىرلار (ھەر ئىككىسىلا تۈركلەشكەن موڭغۇللار - دىن كېلىپ چىققان) دىن ئەندىشە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ، دەپ نەسەت قىلغانىكەن . تۆمۈر ئەينى چاغدا ھەممە تۈركىي خەلقلەر ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ھۆرمەت قىلىش لازىم ، دەپ قارىغان ئىدى . ئۇ ئەسلىدە ساۋاتسىزراق بولسىمۇ ، مەدەنىيەتنى ياخشى كۆرەتتى ، شاھماتنى ئوبدان ئوينىتتى ، ئالىملار بىلەن ئارىلىشىپ تۇراتتى ھەمدە ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇپ ، بىرقانچە پەنلەرنىڭ ئاساسلىرىنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ھەتتا ئۆزىنىڭ تارىخ بىلىمى بىلەن ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ داڭلىق گەرەب تارىخچىسى ، ئىبن خالدۇننى ھەيران قالدۇرغان^① . تۆمۈر ئۆزىنىڭ پائالىيىتىدە يالغۇز ھەربىي نەتىجە قازىنىشقا ئىنتىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي ، ئۇ يەنە ئۆز ئېلىگە ، پايتەختىگە تۈرلۈك ئالىملار ، ھۈنەرۋەنلەرنى كۆپلەپ جەلپ قىلىش ئارزۇسىدىمۇ تىرىشقان . زور كۆلەملىك قۇرۇلۇش - بىنالارنى سالدۇرۇش ، سۇغۇرۇش ئىنشائاتى - قاناللار - ئۆستەڭلەرنى ياساش قاتارلىق - لارغا تىرىشىپ ، ئۆزىنىڭ شان شۆھرىتىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش كويىدا بولغان . بۇ جەرياندا ئىران مەدەنىيىتى بىلەن سۇغۇرۇلغان ئادەملەر بىلەن كۆپ ئۇچراشقان ، ھېچبولمىغاندا ، ئۇ ئۇچراشقان ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىراندىن كەلگەن كىشىلەر بولغان . تۆمۈر ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا - جۇڭگوغا قوشۇن تارتىپ يۈرۈش قىلىش پىلانى مۇناسىۋىتى بىلەن بولسا كېرەك - تۈرك - موڭغۇل تائىپلىرىنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار چارىلەرنى قوللانغانىدى . شۇ چاغغىچە ئۇ پەقەت

① فېئىلىنىڭ « ئىبن خالدۇن ۋە تۆمۈر » دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ .

ئۇلارغا قارشى بەزى ھۇجۇملار بىلەنلا چەكلىنىپ كەلمەيدى .
يايلاقلارغا قەلئەلەر سالدى ، بۇ قەلئە - ئىستېھكاملارنىڭ ئەڭ
ئالدىنقىسى ئىسسىقكۆلنىڭ يېنىدا بىنا قىلىندى . ئومۇمەن ئال-
خاندا ، ئۇ دېھقانچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ، شەھەر ھاياتىنى
جانلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەندى . تۆمۈرنىڭ ۋاپاتىدىن كې-
يىن ، جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىش ھارپىسىدا قىلىنغان بىر قاتار
ئىشلارنىڭ ھەممىسى دەرھاللا يوققا چىقتى . تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلى-
رىنىڭ كۆچمەنلەرنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىمۇ
مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى .

تۆمۈرنى چىڭگىزخانغا سېلىشتۇرساق ، تۆمۈر ئوغۇللىرى ۋە
ئەۋرىلىرىنىڭ يارامسىزلىقىدىن چىڭگىزخاندىن تەلەپسىز چىقىپ
قالدى . تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ، تۆمۈر ئىمپېرىيىسىنى كېڭەي-
تىش ئەمەس ، بەلكى ئەسلىدىكى چېگرىلىرىنى ساقلاپ قېلىش
ھەققىدە گەپ - سۆز قىلىشمۇ مۇمكىن بولماي قالدى . تۆمۈر
ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنىڭ خانلىقى ئۆزلىرىنىڭ
تۈركىستان ، ئىراننىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى بەزى رايونلىرىدىن
باشقا ھەممە يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى . قالغان مۇشۇ چەكلىك
تېررىتورىيىسىدە تىنچلىقنىڭ قىسمەن ئورنىتىلىشى ۋە ھەربىي
توقۇنۇشلارنىڭ ئازىيىشى سەۋەبلىك ، مەدەنىي ئىشلارنىڭ گۈللى-
نىشى تۆمۈر ۋاقتىغا قارىغاندا تېخىمۇ جانلاندى . بۇرۇن مەزكۇر
ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى سەمەرقەنت بولغان بولسا ، ئەمدىلىكتە
ھىرات بولدى . تۆمۈرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ ھىرات شەھىرىنى
پايتەخت قىلدى . بۇرۇن تۆمۈر خانلىقى تەركىبىدە تۇرغان يەر-
لەرنىڭ ئالىي ھوقۇقى شاھرۇخنىڭ قولىغا ئۆتتى . شاھرۇخنىڭ
چوڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگ 40 يىل (1409 - 1449 - يىللار)
ئىدارە قىلىپ تۇرغان سەمەرقەنت شەھىرى بەك ئېسىل ، ئاۋات
شەھەر سۈپىتىدە قېلىۋەردى . بۇ شەھەردە ئۇلۇغبەگ تەرىپىدىن
بىنا قىلدۇرۇلغان كاتتا بىنالار قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى ،

ئىمارەت - بىنالارنىڭ پۇختىلىقى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشلەرنىڭ ناھايتى كۆركەملىكى بىلەن ، ئۇنىڭ بوۋىسى تۆمۈر بىنا قىلدۇرغان شەھەرلەردىنمۇ ئېشىپ چۈشتى . ھىرات ۋە سەمەرقەنتتە يېڭى سېلىنغان ئىمارەت - بىنالارنىڭ بىرەرسىدىمۇ مىللىيچە - تۈركچە ئۇسلۇب ۋە پۇراقلار يوق ئىدى . مەسچىت - مەدرىسەلەردىن باشقا ، جامائەت ئۈچۈن راسلانغان بىنا - سارايلارمۇ بار ئىدى . مەسىلەن : مۇنچا ، كارۋان سارايلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار . لېكىن ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بۇ سېلىنغان بىنالارنىڭ ھېچقايسىسى بىناكارلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە تۆمۈرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىسىنىڭ قېشىغا مىللىي ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىلىپ سالدۇرۇلغان سىرتتىن كەلگەن مېھمانلار ، دەرۋىشلەر... نىڭ ئوزۇقلىنىشى ئۈچۈن ئىلاھىدە چوڭ داش ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىناغا يەتمىسە كېرەك . بۇ قۇرۇلۇش مۇسۇلمانلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە دەرۋىشلەر تۇرىدىغان خانىقا بولۇش تەلەپلىرىگىمۇ ئۇيغۇن ؛ يەنە شۇنىڭ بىلەن بىرگە ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ، بۇ يەرنى باشقىلارنىڭ ئۆزلىرىگە قاراشلىق پۇقرالىرىنى كەڭ قورساقلىق بىلەن بېقىش ئورنى بولۇش تەلەپلىرىگىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ سالىغان (« خانىقا » ئاتالغۇسى مەنبەلەردە ئۇچراپ تۇرىدۇ ، « خانىقا » سەرگەردانلارنىڭ پاناھلىنىدىغان ماكانى ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) .

تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى دەۋرىدە تۈركىي تىلىدىكى ئەدەبىيات ناھايىتى راۋاج تاپقاندى . تۆمۈرنىڭ ئۆزى ھەققىدە يېزىلغان تارىخلاردا بۇ ھەقتە ئانچە كۆپ توختالمايدۇ . تۈركىي شېئىرىيەت چاغاتاي دۆلىتى مەزگىللىرىدە ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بار ئىدى . 1366 - يىلى خان دەپ ئېلان قىلىنغان دەرۋىش قابىل شاھ تۈركىي تىلىدا شېئىر يازاتتى . ئۇنىڭ شېئىرلىرى 15 - ئەسىر - لەردىمۇ تارقىلىپ يۈرگەن . بۇ خان ئۇزۇن ئۆتمەي تەختتىن

چۈشۈرۈلگەن . خان بولۇش ۋە مەنەسپكە ئىگە بولۇش ئۈچۈن چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن بولۇش كېرەك ئىدى . قارىغاندا ئۇ ئۆلۈك تۈركىي تىللىق بولسا كېرەك . ئۇنىڭغا بېغىشلانغان شېئىرلارمۇ تۈركىي تىلدا يېزىلغا بولسا كېرەك . تۆمۈرنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرسى ئەمىر سەپىددىن بارلاس پارس تىلىدا ۋە تۈركىي تىلدا شېئىر يازاتتى . تۆمۈر ۋاپات بولغاندىن كېيىن يېتىشىپ چىققان شائىرلاردىن نامى ئەڭ مەشھۇرلىرى سەككاكى^① ۋە لۇتقىلار بولدى . ئۇلاردىن كېيىن شېئىرىيەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئالاھىدە ئىدى . تىراپ قىلىنغان كلاسسىك شائىر مىر ئەلىشىر نەۋائى بولدى . بۇ يىل (مۇشۇ لېكسىيە سۆزلەنگەن يىل - 1926 - يىلى - تەرجىماندىن) ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تۇغۇلغانلىقىغا مۇسۇلمانلار كالىندارى بويىچە 500 يىل تولدى . سەككاكى ئۆزىنىڭ شېئىرلىرىدا تۆمۈرنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئەڭ يېقىن ۋارىسى ۋە نەۋرىسى خەلىل سۇلتان (1405 - 1409 - يىللار) نى مەدھىيەلەپ ئۆتكەندى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغبەگنى مەدھىيەلىگەن ئىدى . ئۇلۇغبەگكە بېغىشلانغان شېئىرلاردا شائىر ئۆزى ئۈستىدىمۇ توختىلىپ ، ئۆزىنى تۈركىي تىللىق شائىر ، دەپ كۆرسىتىپ كېلىپ ، تۆۋەندىكىلەرنى يازغان ئىدى : «مەندەك تۈركىي شائىر ، سىزدەك ئالىم پادىشاھ يەنە دۇنياغا كەلگۈچە بۇ پەلەك يەنە نۇر - غۇن قېتىم چۆرگىلەيدۇ»^② . لۇتقىمۇ ئۇلۇغبەگ ئۈستىدە توختىلىپ ، «مېنىڭ پارس شائىرى سالماننىڭ شېئىرلىرىدىن قېلىش - مايدىغان شېئىرلىرىم سىز ئۇلۇغبەگكە مەلۇمغۇ» دېگەنكەن . يەنە شاھروخ ۋە ئۇلۇغبەگ زامانىدا تۆمۈر بىلەردىن يېتىشىپ چىققان سەئىد ئەھمەد بىننى مىرانشاھمۇ بار . مەزكۇر شائىر ھىجرىيە 839 - يىلى ، مىلادىيە 1435 - 1436 - يىللىرى شاھ - رۇخقا بېغىشلاپ «تەشەشۇقنامە» سەرلەۋھەسىدە شېئىر يازغاندەك .

① كۆپرەك : «سەككاكى» ؛ رۇستەموفى : «ئۆزبېك شېئىرىيىتى» .
② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 140 - بەت .

كەن . شېئىرنىڭ ماۋزۇسىغا قارىغاندا ، بۇ شېئىر 14 - ئەسىردە خارەزىمىدە ئۆتكەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى شائىرىنىڭ «مۇھەببەتتا - مە» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا تەقدىم قىلىپ يېزىلغان بولسا كېرەك . تۆمۈر دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ، يەنى 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا مىرانشاھنىڭ باشقا بىر ئەۋلادى بابۇرمۇ تۈركىي تىلدا ئەسەر يازغانىدى . بابۇر - نىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا بابۇرنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ بىرسى بىر مەزگىل سەمەرقەنتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان بايسۇنقۇر داغلىق شائىر ئىكەن^① . 15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۆتكەن چاغاتاي شائىرلىرى ئىچىدە مىر ئەلىشىر نەۋائىي ھەممىدىن نۇرلۇق چاقناپ تۇراتتى^② . نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ يېشىدىن ئېشىپ ، تۆمۈرلەر دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن ھالقىپ زور داغىق قازانغانىدى . بابۇر ئەسەرلىرىنىڭ شۇنچە چوڭ ئارتۇق - چىلىقلىرى بولسىمۇ ، ئۇ پەقەت ئازلا تىزىملىكلەر ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ، ھەتتا ئاخىرى بېرىپ ئۇنتۇلۇپ كەتكەن - شۇڭا ، ياۋروپا ئالىملىرى ئۇنى «قايتىدىن كەشىپ قىلدى»^③ . مىر ئەلىشىر نەۋائىي پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە خېلىلا ئۇچرىغانىدى . تۈركىي ئەدەبىياتقا پارسچە سۆزىتلەرنىمۇ كىرگۈزگەنىدى ھەتتا قەدىمكى پارس پادىشاھلىرىنىڭ تارىخلىرىنى يېزىپ چىققانىدى . ئەلىشىر نەۋائىينىڭ راشىدەدىننىڭ تارىخى ئەسەرلىرىگە ، ئومۇمەن ، تۈرك - موڭغۇل خەلقلەرنىڭ تارىخىغا قىزىققانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار يوق . ئەينى ۋاقىتتا نەۋائىي تۈركىي شېئىرىيەت - كە ، تۈركىي تىلغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى . ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان بىر ئەسىرىدە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدى .

① «بابۇرنامە» ، بېۋېرىج ئەشرى ، 68 - بەت ؛ «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 5 - توم ، 606 - بەتلەر .

② «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 199 - 260 - بەتلەر .

③ سامويلوۋىچ ؛ «بابۇر شېئىرلىرى توپلىمى» .

بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ئۇنداق مەزمۇندا يېزىشقا شۇ چاغدا ھىي يازغۇچىلار ، ھېچبولمىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يازغۇچىلار جۈملىسى ئەت قىلالمىغانىدى^① . ئۇ دەۋردە سەمەرقەنت ۋە ھىرات شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى تاجىكلار ئىدى . ھالبۇكى تۈركلەر بولسا ئاساسەن سۇلالىلەرنىڭ — ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرى ۋە ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگۈچىلىرى ئىدى . تۈركىي تىلدا شېئىر يازغۇچى تۈركىي شائىرلار ئاساسەن سەمەرقەنت ۋە ھىرات شەھەرلىرىدە يېزىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولاتتى . تۈركىي خەلقلىرى سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا ، ئۆزلىرىنىڭ تىللىرىغا مەلۇم دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئېھتىياج تۇغۇلدى . بۇنداق ئەھۋال مىسىردىمۇ يۈز بەرگەندى . بۇ يەردە ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان تۈركلەردىن باشقا يەرلىك تۈركلەر بولمىسا كېرەك . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ، مەملۈكلەر دەۋرىدە مەلۇم دائىرىدە تۈركىي تىلدىكى ئەدەبىيات مەيدانغا كەلدى . بۇ ئەدەبىيات ئاساسەن تەرجىمە ئەدەبىيات ئىدى . شۇنىسىمۇ چۈشىنىشلىكى ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسىلا ئۆزلىرىنى بىز تۈركىي خەلقلەر ، دەپ ھېسابلاپ ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى قەدىرلىمەيتتى . يەنە كېلىپ بۇ تۈركىي ئەنئەنىلەر تۈرك — موڭغۇل ئەنئەنىلىرىنىڭ بېسىمىغا ئۇچراپ تۇراتتى . شۇ چاغلاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي تۈزۈمى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي تۈزۈمىدىن قالغان تۈزۈم ئىدى . تۈركىي ھەربىي ئاتالغۇلاردىن باشقا ، موڭغۇلچە ھەربىي ئاتالغۇلارمۇ قوللىنىپ كېلىندى . مەسىلەن : «قوشۇن» ئاتالغۇسى ھەربىي قىسىم مەنىسىدىكى موڭغۇلچە سۆز ئىدى . ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمراننىڭ تۈركىي ئەنئەنىلەرگە سادىقلىقىنىڭ ئۆلچىمى بۇ دۆلەتتىكى مۇشۇ ھۆكۈمراننىڭ چىڭگىزخاندىن داۋاملىشىۋاتقان ھەربىي تۈزۈم ئەنئەنىلىرى

① «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەين» ، ئىمتىياز نەشرى .

بىلەن ئىسلام شەرىئەت ئۆلچەملىرىنىڭ قايسىسىغا كۆپرەك يان باسقانلىقى بىلەن ئۆلچىنەتتى . ھىراتتىكى شاھرۇخ : مەن پەقەت مۇسۇلمان سۇلتانى ۋە خەلىپىسىلا بولىمەن ، دەپ چىڭگىزخاننىڭ قانۇنلىرىغا رىئايە قىلىشتىن تامامەن ۋاز كەچتى . شۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ بەگ ھېچبولمىغاندا چىڭگىزخانغا مۇناسىۋەتلىك قانۇنلارغا تولۇق رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك دەپ قازاپ ، سەمەرقەنتتە ئۆزدە نىڭ بوۋىسىنىڭ يولىنى تۇتۇشقا تىرىشتى . تېگىشلىك ، دېگەن يەرلەرگە خانلارنى بەلگىلەپ قويدى .

ئۇلۇغ بەگ ئاتىسى ھايات چاغدا ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا پىتىنالمىغانىدى . بۇ مەسىلىدە ئۇ بوۋىسىنىڭ يولىنى تۇتالمىدى . ھالبۇكى ، ئۇ ئەمەل تۇتۇپ تۇرغان چاغلاردا ئالتۇن ئوردى ۋە موغۇلىستانغا قىلىنىدىغان ھەربىي يۈرۈشلەر تۆمۈر دەۋرىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى . ئەمما بوۋىسىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئويلىغان پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى . ئۇنىڭ خىيالى پەقەت يەرلىك شاھزادىلەر ئىچىدىن ئۆزى خالىغىنىنى تاللاپ تەختكە چىقىرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى . ئۇنىڭ نېرسىغا ئۆتەلمىدى . بۇ خۇددى تۆمۈرنىڭ باشتىكى پىلانلىرىغا ئوخشاپ قالدى . ئۇ مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى ، ئۇلۇغ بەگمۇ يېتەلمىدى . قارىغاندا ، ئۇ بوۋىسىدە نىڭ ھەربىي تالانتىغا ۋارىسلىق قىلالمىغان ۋە كەڭ يەرلەرنى بويسۇندۇرالايدىغان ھەربىي قوماندانغا خاس جۈرئەتكىمۇ ئىگە بولمىغان . ئۇلۇغ بەگنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي يۈرۈش پىلانى 1425-يىلى موغۇلىستانغا ھۇجۇم قىلىش ئىدى . بىراق ئۇنىڭدىنمۇ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى . ئۇلۇغ بەگنىڭ يەرلىرى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشاي دەپ قالغان چاغلاردا ، ئۇ تەختكە ئولتۇرغان چاغلاردىكىگە قارىغاندا ئازلاپ كەتكەنىدى . موغۇللار ئۇنىڭ سايرامنىڭ شەرقىدىكى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى . ئۆزبېكلەر بولسا تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىن باشلاپ سىر دەرياسى بويىدە

رنى ئىگىلىۋالدى . ئۆزبېكلەر ئوبۇلخەيران تەختىنى چاغان دەپ ناھايىتى كۈچەيدى . ئوبۇلخەيراننىڭ ئوغۇللىرى كېيىنچە تۆمۈر دۆلىتىنى تامام تۈگەشتۈردى . ئوبۇلخەيران 1430 - 1431 - يىللىرى بىر مەزگىل خارەزىمنىڭ شىمالىنى ئۆرگەنچ بىلەن قوشۇپ ئىگىلىۋالدى . 1448 - يىلى كۈزدە ئۇلۇغبەگ شاھرۇخ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خارەزىمنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئىنتىلىۋاتقاندا ئوبۇلخەيران ماۋەرا - ئۈننەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، سەمەرقەنت ئەتراپىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى . 1451 - يىلى ئوبۇلخەيران ماۋەرا ئۈننەھەردە تۆمۈرىيلەرنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى . بۇ ئۇرۇشتا مىرانشاھنىڭ ئەۋلادى ئەبۇ سەئىد ئوبۇلخەيراننىڭ ياردىمى بىلەن شاھرۇخنىڭ ئەۋلادى ئۇلۇغبەگنىڭ جىيەنى ئابدۇلانى يەڭدى . ئەبۇ سەئىدنىڭ بۇ غەلبىسى ئەينى چاغدا خوجا ئەھرارنىڭ غەلبىسى بولدى . ئەھرار ئۇلۇغبەگكە ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوپىزم ۋە دىنىي ئۆكتىچىلەرنىڭ باشلىقى ئىدى . ئۇلۇغبەك بولسا ئۆزىنىڭ بوۋىسى تۆمۈرنى بەك ئىززەتلەپ ، ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىشقا تىرىشىدىغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا تۈرك - موڭغۇل ئەنئەنىسىنىڭ تەرەپدارى ۋە تۈركلەرنىڭ مەلۇم سەۋىيىدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئادىمى ھېسابلىناتتى . ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ پەزىلەتلىرىنى ئۇنىڭ ھىرات ۋە سەمەرقەنتتە قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . بۇ تەڭگىلەر ئۇ 1447 - 1449 - يىللاردا تۆمۈرىيلەر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ تۇرغان ئىككى يىل جەريانىدا قۇيدۇرغانىدى (1447 - يىلىغىچە سەمەرقەنتتە قۇيۇلغان تەڭگىلەر شاھرۇخ نامىدا قۇيۇلغانىدى ، ئەمەلىيەتتە بولسا ، بۇ يەرنى ئۇلۇغبەگ باشقۇرۇپ تۇراتتى) . تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدا پەقەت ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگىلا تۈركىي يېزىقلار چۈشۈرۈلگەن (تۆمۈر ھايات چاغدا قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگىمۇ تۈركىي يېزىقلار يېزىلغانىكەن) . ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەر -

گە : «ئەمىرتىمۇر كوراگان ھىممەتىدىن ئۇلۇغبەگ كوراگان سۆزىمىز» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان (تەڭگىدىكى «سۆزۈم» ياكى «سۆزىمىز» دېگەن سۆز بۇرۇن خان يارلىقىدا ئىشلىتىلگەن سۆز-لەر بولۇپ ، ئۇ موڭغۇلچە «ئۆگەمانو» سۆزىنىڭ تەرجىمىسىدۇر ، بۇ سۆز تۆمۈرنىڭ قۇيدۇرغان تەڭگىلىرىدە يولۇقىدۇ . «كوراگان» سۆزى موڭغۇلچە «كۈيئوغۇل» دېمەكتۇر . تۆمۈر ئۆزىنى ۋە تۆمۈرنىڭ بەزى ئەۋلادلىرى چىڭگىزخان جەمەتىدىن ئۆيلەنگەچكە ، ئۆزلىرىنى چىڭگىزخاننىڭ كۈيئوغۇلى دەپ قارىغانلىقتىن شۇنداق ئاتاپ كەلگەندى . ئۇلۇغبەگ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋە تەنپەرۋەرى ئىدى . بىراق ئۇنىڭ بۇ ۋە تەنپەرۋەرلىكى ئۆزىنىڭ بوۋىسى تۆمۈردىنمۇ كۆپرەك ئىران مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشىغا توسقۇن بولالمىغان . ئۇلۇغبەگ بوۋىسى تۆمۈرگە ئوخشاش ، ئالىملار بىلەن سۆھبەتلىشىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى ئىلمىي تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ، بولۇپمۇ ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) تەتقىقاتىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلگەندى . ئىسلام تارىخىدا تەختكە ئولتۇرغان ھەم ئىلمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان ئالىملار بەك كەمدۇر . ئۇلۇغبەگنىڭ زامانداشلىرى ئۇنى ئارستوتىلنىڭ شاگىرتى بولغان ئىسكەندەر (ئالېكساندىر) بىلەن سېلىشتۇرىدۇ . بۇنداق سېلىشتۇرۇش ، ئەھۋاللارغا قارىغاندا مۇسۇلمانلار تارىخىدا ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغۇدەك مىسالنىڭ يوقلۇقىدىن بولسا كېرەك .

ئۇلۇغبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ يېقىن ۋارىسلىرىنىڭ ئاسترونومىيە ساھەسىدە يازغان ئەمگەكلىرى ، مۇسۇلمان ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارالماقتا .

تۆمۈر دەۋرىدىكى سەمەرقەنت بىلەن ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى سەمەرقەنتنى سېلىشتۇرغاندا ، ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى تەرەققىيات ئۇلۇغبەگنىڭ ئىلىم - پەنگە قانداق مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى ئېنىقلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ . ئۇلۇغبەگنىڭ يېقىن كىشىلىرى

ئىچىدە ئالىملارمۇ ، تۈرك ھەربىي تەبىقىسىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ بار ئىدى . ئەمما بۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئورتاقلىق يوق ئىدى . تۆمۈرنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن بولغان يېقىن ئادەملىرى ئىچىدە كېيىن ئالىم بولۇپ كەتتى ، دېيىلىدىغان ئادەملەرنىڭ مىسالى يوق . ئۇلۇغبەگ بولسا ، ئۆزىلا ئالىم - ئاسترونوم بولۇپ قالماي ، تۈركىي خەلقلەردىن بولغان يېقىن ئادەملىرى ئىچىدىن ئەلى قۇشچىغا ئوخشاش ئادەملەرنى ئۆزىنىڭ شاگىرتى ۋە ۋارىسى قىلىپ تەربىيەلەپ چىققانىدى . «قۇشچى» دېگەن لەقەم ئوۋ ئوۋلايدىغان قۇشلار بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئادەملەرگە ئېيتىلىدۇ . بۇ گويىا رۇس پادىشاھلىرىنىڭ يېنىدا يۈرۈپ قارچىغا بېقىپ ، قارچىغا بىلەن ئوۋ ئوۋلىغۇچىلارنى كۆرسەتكەنگە ئوخشاش . قارىغاندا ، ئەلى قۇشچى ئوۋ ئوۋلاش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇلۇغبەگ بىلەن يېقىنلاشقان بولسا كېرەك . ئۇلۇغبەگ ئوۋچىلىققا ئامراق كىشى بولسا كېرەك . چۈنكى بابۇر ئۇنى «قۇشچى پادىشاھ» دەپ ئاتىغان . ئەلى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانىدىن ئۆرنەك ئېلىپ ئاسترونومىيە تەتقىقاتىغا بېرىلىپ كەتكەن ۋە سەمەرقەنتتىكى ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسىنى بىنا قىلىشقا قاتناشقان ، شۇنىڭدەك ئاسترونومىيەلىك جەدۋەللەر تۈزۈشكە ئىشتىراك قىلغان . ئەلى قارىغاندا ، ئۇلۇغبەگتىن كۆپ كىچىك بولسا كېرەك ، چۈنكى ئۇلۇغبەگ ئاسترونومىيە جەدۋەللىرىدە «ئوغلى» ، «پەرزەنتى» دەپ ئاتىغان يەرلىرى بار . ئەلى قۇشچى ئۇلۇغبەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇلۇغبەگكە كەسەدە بولغان . كېيىن كونسىتانتىنوپولدا خىزمەت قىلىپ ، 1474 - يىلى شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن . ئەلى قۇشچى تۆمۈرىدىن ئۆزى دۆلىتىدىمۇ تۈركچە كىيىم كىيىپ يۈرەتتى . مۇشۇنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . قارىغاندا ، ئۇلۇغبەگ زامانىدا ، تۈركىي ئەسكەرلەرنىڭ (چاغاتايلارنىڭ) يەرلىك تاجىك خەلقىدىن خۇددى

تۆمۈر دەۋرىدىكىدەك پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان كىمىملىرى بولغان بولسا كېرەك . تۈركچە سۆزلەيدىغان كىشىلەر ئىچىدە ئەلى قۇش-چى ۋە ئۇلۇغبەگتەك ئالىملارنىڭ مەيدانغا چىققانلىقى كىشىلەردە ناھايىتى زور قىزىقىش پەيدا قىلغانىدى . ئەلۋەتتە ئەلى قۇشچى بولسۇن ، ياكى ئۇلۇغبەگ بولسۇن ، ئىلىم - پەن توغرىسىدا تۈركىي تىلدا سۆز قىلىپ ، تۈركىي تىلدا بىرەر ماقالە - ئەسەر يازغانلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ . ئۇلار پەقەت پارس - ئەرەب تىللىرىدا سۆزلەپ ، پارس - ئەرەب تىللىرىدا ئەسەرلەر يازغان . ئۇلۇغبەگ ئۆزىنىڭ ھەۋەس بىلەن يازغان ئەسەرلىرىدە ئىلىم - پەننىڭ (ئېنىقلىقى كۈچلۈك تەبىئىي پەن ۋە تېخنىكا پەنلىرى-نىڭ) يەرلىك ئەھمىيىتىگە قارىغاندا ، خەلقئارالىق ئەھمىيىتىگە كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلغان ۋە بۇ پەنلەرنى تەتقىق قىلىشتا فىلولوگىيە ھەم دىن ئىلىملىرىنى تەتقىق قىلىشقا ئوخشاش تىل كۆرسىتىپ ئۆتكەن^① . تۆمۈر تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي دائى-رىلىرىگە ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ ، ئۆزى ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ ، ئۆزىنىڭ ئىرانلىق پۇقرالىرىغا بەك يېقىنلىقىنى كۆرسىتىپ ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان دەۋرى ئۈچۈن پارس تىلىدا : «ئادالەتلىك - كۈچتۈر» (پارس تىلىدا «راستى - رۇستى») دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇلۇغبەگ ئەھۋاللارغا قارىغاندا ، بىلىمى شۇنچە يۇقىرى بولسى-مۇ ، بوۋىسىدىنمۇ قەتئىي تۈرك ۋە تەنپەزۋەرى بولسا كېرەك . ئۇ پارس تىلىغا پىششىق ئىدى ، يەرلىك دىنىي ئۆلىمالار بىلەن مۇشۇ تىلدا سۆزلىشىپ كەلگەن بولسا كېرەك . شۇ دىنىي ئۆلىمالار ئىچىدە سەمەرقەنتنىڭ شەيخۇل ئىسلامى يەنى 12 - ئەسىردە يېزىلغان «ھىدايى» نىڭ ئاپتورى بۇرھانددىن مەرغىنانىنىڭ

① «پارتولدى ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 25 - 196 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە ئۇلۇغبەگ ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان .

ئالۋان - سېلىق تۆلىگۈچى تەبىقە ھېسابلىناتتى . ئۇلار پۇل تاپشۇرۇش ۋە كۆچمەن خەلقنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى . خۇددى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ئالۋان - سېلىق تۆلىگۈچى تەبىقە باشقا دىندىكىلەر بولغانغا ئوخشاش ، كۆچمەنلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ شەرتلەر ئۆزگەرتىلمىدى . بۇنداق ئەھۋال گەرچە مۇسۇلمان ئەنئەنىلىرىگە زىت بولسىمۇ ، يەنىلا شۇنداق تۇرىۋەردى . 1365 - يىلى سەمەرقەنتتە تۈرك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلۈش بولغاندا ، ھۆكۈمرانلارنى ئەيىبلەشچىلەر ، بۇ ھۆكۈمرانلار مۇسۇلمانلاردىنمۇ ئادەم بېشىغا باج (جىز) ئالىدۇ دەپ ئەيىبلەنگەن . گەرچە شۇنداق بولسىمۇ ، سېلىقلاردىن ئازاد قىلىش مەسىلىسى بۇ خىل سېلىق سېلىش ئىسلام قائىدىلىرىگە توغرا كەلمەيدۇ ، دېگەن نۇقتىدىن ئەمەس ، بەلكى كۆچمەنلەر قانۇنى (تارخانلار قانۇنى) بويىچە ئولتۇراق ئاھالىلەردىن باجنى كەچۈرۈم قىلىش تۈزۈمى چىقىش قىلىنىپ ئولتۇرغا قويۇلغان . بىرەر شەخسكە ، تارخانلار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى ، دېگەن ئىمتىيازنىڭ بېرىلىشى ، ئۇ شەخس ئالۋان - سېلىق تۆلىگۈچى تەبىقىدىن ئازاد قىلىنىپ ئاقسۆڭەكلىرى دائىرىسىگە كىرگەنلىكى بىلەن تەڭ بولىدۇ . تارخانلار قاتارىغا ئۆتكەنلىك شاھادەتنامىسى خان نامىدىن بېرىلگەن ھۆججەتلەر قاتارىدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان دۆلەتلەرنىڭ قارمىقىدا ساقلىنىدۇ . ۋولگا بويىدىكى ئەللەردە تارخان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ، رۇس ھاكىمىيىتى ئۇ يەرلەردە ئورنىتىلغاندىن كېيىنمۇ ئالېكساندر II دەۋرىدە گىچە قوللىنىلغان . پۈتۈن شەھەر ئاھالىسىگە تارخانلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەندە ئەلۋەتتە ، دەسلەپتە كۆچمەنلەر قانۇنى نەزەردە تۇتۇلغان ئەمەس . پايىتەخت ئاھالىلىرىنى ئالۋان - سېلىقلاردىن ئازاد قىلىش ئۇسۇلى كېيىنگىچە ، تاكى ئۆزبېكلەر ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان چاغلاردىمۇ يۈرگۈزۈلگەن . 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شاھ مۇراد ياكى ئەمىر

قاسم شەرئەت قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلغۇچى شەخس ئەمەس دىن ئىدى . ئۇ بۇخاراغا پادىشاھ بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە بۇخارا ئاھالىسىنى ئالۋان - سېلىقلاردىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى ، سىلەر تارخان قارمىقىدا بولدۇڭلار ، دەپ ئېلان قىلغان ۋە شەرئەت قائىدىسى بويىچە ئەمەس ، بەلكى كۆچمەنلەر قانۇنى بويىچە ئىش تۇتقان . مانا مۇشۇ ئىمتىياز پايتەخت ئاھالىسىنى باشقا شەھەر ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە قىلغان . بولۇپمۇ دېھقانلار تەبىقىسىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق بولغان . دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى كۆچمەنلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە بەك ناچار ئىدى .

تۆمۈرىيلەر دۆلىتىگە خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرگە ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئاساستىكى يەرلىك مەدەنىي تۇرمۇشىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن يېتەرلىك ۋاقىت بولمىدى . ئۆتكۈنچى دەۋردىكى مالىمانچىلىقلار بۇ يەرلەردە كىرىس پەيدا قىلدى . بۇ خىل ئەھۋالدىن چەت ئەل باسقۇنچىلىرى پايدىلىنىپ كەتتى . خوجا ئەھرار ۋە سوپىزم غەلبىسى ئىرانلىقلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە قارشى مىللىي كۈرەشلىرى بىلەن باغلىنالمىدى . خوجا ئەھرار تاغلىق تاجىكلاردىن ئىدى . ئۇنىڭ يېقىنلىرى ئىچىدە بىزگە مەلۇم بولۇشىچە ، تۈركىي خەلقلەردىن بولغان كىشىلەر يوق ئىدى . ئەمما ، سوپىزم تۈركىي كۆچمەنلەر ئىچىدە دائىم ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەلدى . ئەبۇ سەئىدنىڭ خوجا ئەھرار بىلەن بىرلىشىشى ئۇنىڭ مىللىي ئەنئەنىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپتەن . تۆۋەندىكى رىۋايەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ . بۇ رىۋايەت بويىچە ، ئەبۇ سەئىد بىر قېتىملىق چۈشىدە ، ئەھمەد يەسەۋى ۋە خوجا ئەھرارنى كۆرگەن ، ئەھمەد يەسەۋى شۇ چاغدا ئۇنىڭغا خوجا ئەھرارنى كۆرسەتكەن^① . ئەبۇ سەئىد ھۆكۈمران

① «بارتولد ئەسەرلىرى» ، 2 - توم ، 2 - قىسىم ، 121 - بەتتىكى 11 - ئىزاھ ؛ 167 - 168 - بەتلەردىكى ؛ 122 - 123 - ئىزاھلار ؛

بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆمۈرىيلەر ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرغان ،
تەڭگىلەرگە تۆمۈرنىڭ دۆلەت بەلگىسى بولغان ئۈچ چەمبەرنى
قۇيدۇرغان .

تۆمۈرىيلەر خانلىقى كۆچمەن تۈركىي خەلق — ئۆزبېكلەر
بىلەن بولغان ئۇرۇش جەريانىدا مەغلۇپ بولدى . ئۆزبېكلەر چاغا-
تايىلارغا قارىغاندا ئىرانلىقلارنىڭ شەھەر مەدەنىيىتى تەسىرىگە
ناھايىتى ئاز ئۇچرىغانىدى . شۇڭلاشقا ئۇلاردا كۆچمەنلەرنىڭ مە-
جەز - خاراكىتىرى كۆپرەك ساقلىنىپ قالغانىدى . ئۆزبېك خانلى-
رىنىڭ تۆمۈر ۋە ئۇلۇغبەگلەرگە ئوخشاش ، ئۆز كۆچمەنلىرى
ئىچىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىي ۋە تەنپەرۋەرلىكىنى سۈنئىي
قوزغاشقا ئېھتىياجى چۈشمىدى . باھادىرلارنىڭ ھەربىي جاسارد-
تىگە دائىر رىۋايەتلەر خانلاردىن تامامەن مۇستەقىل ھالدا يايلاقتا-
ردا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، بەزىدە ھەتتا ئۇنىڭدا خانلارغا قارشى
بولغان ھەرىكەتلەرمۇ بايان قىلىنغان . 14 — 15 - ئەسىرلەردە-
كى ھەربىي ھەرىكەتلەرگە دائىر ئۆزبېكلەرنىڭ رىۋايەتلىرى ھەتتا
تۆمۈرىيلەر دەۋرىدىكى تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈل-
دى . بۇ رىۋايەتلەر تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى
رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا خېلى يېقىن قىلىپ
توقۇلغانىدى . ماۋەرائۇننەھردە تۆمۈرگە دائىر تارىخىي ۋەقەلەر
بايان قىلىنغاندا ، پارس تىلىدا يېزىلغان ئىستېلاچىلارغا ئائىت
رىۋايەتلەرمۇ پايدىلىنىلدى . ئۇلۇغبەگنىڭ تەڭگىلىرىدىن مەلۇم
بولۇشىچە ، تۆمۈر توغرىسىدىكى ئەسلىمىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا
يېرىم ئىسلاھلاشتۇرۇلغان . ئۇلۇغبەگ قۇيدۇرغان تەڭگىلەرگە
«ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ روھى» دېگەن سۆزلەر چۈشۈرۈلگەن . بىز
جەڭچى ۋە قەھرىمان قوماندان «ئاقساق تۆمۈر» نىڭ جانلىقراق
ئوبرازىنى ، تۈركىستاندىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا تاتار ۋە نوغاي-
لارنىڭ رىۋايەتلىرىدىن كۆپرەك ئۇچرىتىمىز .

ئەھمەد يەسسەۋى تۆمۈرىيلەر دۆلىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ ۋە

باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە تەنپەرۋەرى ئەمەس. ئۆزبېكلەر ئەھمەد يەسسەۋى دەپنە قىلىنغان شەھەرنى بىر ئۆزبېك ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلغان ۋە بۇ شەھەرگە «تۈركىستان» دېگەن نام بەرگەن ئىدى. بۇ ئەھۋاللار ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈن چوڭ ئەھمىيەتلىك بىر شەخس ئىكەنلىكىنى، ئۆزبېكلەر ئۈچۈن تۈرك مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ قانچەلىك ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ قەبرىسىگە ياسالغان قۇرۇلۇشنىڭ ئىچىگە بىر مۇنچە ئۆزبېك خانلىرى ۋە خانىشلىرىمۇ دەپنە قىلىنغان. بۇ ئۆزبېكلەر 1510 - يىلى شەيبانىخان پارسىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىلىگەن ۋە ئۆلگەندىن كېيىن، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا شەھەرلىرىدىن شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ يەنە بىر مۇنچە يەرلىرىدىن قىسقا مەزگىل ئايرىدۇ. لېكىن قالغاندىن كېيىن تۈركىستان شەھەرلىرىگە تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۆزبېكلەر ئىدى.

شەيبانىخان ئوبۇلخەيرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. ئۇ تۆمۈرىيلەر دۆلىتىنى بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە ئۆزىنى كېلىپ چىقىشىم تۈركىي خەلقتىن بولۇپ، ئۆزۈم تۈركىيەم دەپ يۈرەتتى. ئەمما ئىستېلا پىلانلىرىدا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي مۇددىئالىرىنى نەزەردە تۇتۇپ قويىمىغانىدى^①. ئۇ خۇددى باشقا كۆچمەن ئىستېلاچىلارغا ئوخشاشلا جايلارنى بىر - بىرلەپ بويسۇندۇرۇپ ماڭغان، پەقەت ئۆتكىلى بولمايدىغان توساقلار ئالدىغا كەلگەندىلا توختىغان. بىر پارس تارىخچىسىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، شەيبانى ھەم تۇراندا ھەم ئىراندا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا داڭق قازانغانىكەن. ئۇ خۇرا - سانى بويسۇندۇرغانىدى. ئەگەردە ئۇ ئىسمايىل سەفەۋى (يېڭى پارس دۆلىتىنىڭ ئاساسچىسى) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولمىغان بولسا، ئىراننىڭ مۇشۇ بىر ئۆلكىسىنى بويسۇندۇرۇۋې-

① «پارتولدى ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 2 - قىسىم، 489 - 490 - 545 - 548 - بەتلەر؛ ئەھمەدەۋى: «كۆچمەن ئۆزبېكلەر دۆلىتى».

لىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي بولاتتى . شەيىبانى ئۇنىڭدىن سەل بالدۇر ئوبۇلخەير ۋاقتىدا ئۆزبېكلەرنىڭ ئاساسىي توپىدىن ئايرىلىپ چىققان پايلاقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشتا مەغلۇپ قىلىنغانىدى . شۇ چاغلاردا ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ھەم شۇ بۇرۇنقى دۆلىتى بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان كۆچمەنلەرنى قازاق (قاچاق) دەپ ئاتىغانىكەن ، مۇشۇ ۋەقە يۈز بەرگەن دەسلەپكى چاغلاردا بۇلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن «ئۆزبېك - قازاق» ئاتالغۇسى قوللىنىلغان . مۇنداق ئەھۋال ئۆزبېكلەرنىڭ خۇددى بۇرۇنقى كۆچمەن خەلقلەرگە ئوخشاشلا باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىش مەقسىتىدە ئۆز خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىگە تەتراپقا ئىختىيارچە ئۇيۇشۇشقا ئۇنچۇقلا قىزىقىپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ . ماۋەرائۇننەھرنىڭ پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان يېڭى بىر تۈركىي خەلق تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشى تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەدەبىياتنىڭ كېيىنكى ، بولۇپمۇ تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈرتكە بولدى . بۇ يەردە گەپ دەسلەپكى ئۆزبېك خانلىرىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يېزىلغان بىر قاتار ئەسەرلەر ئۈستىدە كېتىۋاتىدۇ . 1530 - يىلى كىشىلەر شەيبانىخاننىڭ نەۋرە ئىنىسى سەمەرقەنتنىڭ خانى ئەبۇ سەئىدى بىر ئېغىز مۇ پارسچە بىلمەيدىغان تۈركىي كىشى ئىدى ، دەپ تىلغا ئېلىشقانىدى . بىر سىۋالغۇچىلارنىڭ بېسىۋېلىنغۇچىلاردىن ئۆزلىرىنى بەك يات تۈتۈشى ئۇزاققىچە داۋام قىلالىدى . شەيبانىخاننىڭ جىيەنى بۇخارا خانى ئۇبەيدۇللا (1539 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) كۆچمەنلىك ئەنئەنىسى نۇقتىئىنەزىرىدىن ئەمەس ، بەلكى مۇسۇلمانچىلىق قا-نۇنى - شەرىئەت يولى نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا ، ناھايىتى كۆڭۈلدىكىدەك ھۆكۈمران ئىدى ، دەپ قارالغانىدى . 16 - ئەسىردىكى ئۆزبېكلەرنىڭ مەشھۇر خانى ، يەنى بۇخارا خانى ئابدۇللامۇ شۇنداق ئۇسۇلدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشكە تىرىشقانىدى .

ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا بۇخارا ، خارەزىملارنىڭ ئالخانەم دى . ئۇ 1598- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن . 1583 - يىلى ئابدۇلكا تەختكە ئولتۇرۇپ خان دەپ جاكارلانغان چاغدا ، كونا موڭغۇل ئادىتى بويىچە خاننى بىر پارچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ، كىگىزنىڭ تۆت بۇرجىكىنى تۆت قەبىلە ئاقساقىلى كۆتۈرۈشى كېرەك ئىدى ، ۋەھالەنكى بۇ قېتىم بۇخارا سوپىلىرىنىڭ پىرلىرى كېلىپ كۆتۈردى . مانا بۇنىڭدىن بىز يات بىر دىننىڭ قائىدە - يۈسۈنلىرى ئىسلام دۆلىتىنىڭ قائىدە - يۈسۈنلىرى بىلەن مۇرەسسەلەشتۈرۈلگەن قىزىقارلىق بىر مىسالنى كۆرىمىز .

ئابدۇللاننىڭ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇل ۋە تۈركىي خەلق ھۆكۈمرانلىرى قوللانغان ئۇسۇلدەك ، ئولتۇراق ئاھالىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولىدىغان ئۇسۇل بولغانىدى . چۈنكى ئولتۇراق ئاھالىلەر كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينايتتى . ئابدۇللاننىڭ نامى تۈركىستاندا تازىرىغىچە ھۆرمەت بىلەن ئەسلەنمەكتە . دۆلەتتە تەرتىپ ۋە مەدەنىيەت ئورناتقان شەخس دەپ قارالماقتا . ئاممىۋى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان زور قۇرۇلۇشلار ، يېڭى قېزىلغان چوڭ قانال ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر ، كەڭ يايلاق - دالىلاردا كارۋان سارايلارنىڭ قۇرۇلغانلىقى ھەممىسى شۇ خاننىڭ تۆھپىسى دەپ قارىلىدۇ . ئەمما ، كۆچمەنلەر خۇددى بۇرۇنقىدەك كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئۈنچىۋالا موھتاج ئەمەس ئىدى . ئابدۇللاننىڭ غەلبىلىرى ئۆز دۈشمەنلىرىنى قانلىق باستۇرۇش بەدىلىگە كەلگەن دېيىلەتتى . كىشىلەر ، دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە بولغان كۈچلۈك قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇلارنىڭ بوۋاقلرىنىمۇ يوقاتقاندى ، دېيىشىدۇ . يەنە نۇرغۇن خەلقىمۇ ئابدۇللاننىڭ شىمالدىكى يايلاقلارغا قىلغان ھۇجۇمى جەريانىدا يوقىتىلغانىدى ، شۇنداق بىر قىر-

غىندا ئامما بىر ھارۋا جەسەتنى خان ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرۇپ ، خاندىن قىرغىننى توختىتىشنى ، ئاممىغا رەھىم - شەپقەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما خان ئۇنىڭغا پەسەنتمۇ قىلماي تۇرۇش - چېپىشنى داۋاملاشتۇرغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇنداق قان تۆكۈشلەر مەقسەتسىز ئېلىپ بېرىلغانىدى . مۇشۇنداق چىقىملارغا قارىماستىن ، قازاقلار ئابدۇللا ھايات ۋاقتىدىلا ماۋەرا-ئۇننەھىرگە قايتىدىن باستۇرۇپ كىرىپ سەمەرقەنتكىچە يېتىپ بېرىپ ، ئۇ يەرلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان . ئابدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇل مۆمىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئابدۇللا تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەتمۇ تېزلا پارچىلىنىپ كەتتى ، ئۇلارنىڭ پارلىق يەرلىرى قولىدىن چىقىپ كەتتى . بۇخارا يېڭى بىر سۇلالە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى . بۇخارادا يېڭى تەشكىل قىلىنغان ھاكىمىيەت ئاستىغا بۇرۇنقى خانلارنىڭ — ئوبۇلخەير خاننىڭ يەرلىرىنىڭ بىر قىسمىلا كىردى . ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆكۈمراندىن لىق قىلغان خانلارنىڭ ھېچبىرى ئابدۇللا بويىسۇندۇرۇۋېلىپ ئىدارە قىلغان يەرلەرنى قولغا كىرگۈزەلمىدى .

ئۆزبېكلەردە سىياسىي بىرلىكنىڭ يوقلۇقى ۋە ئۇنداق بىرلىككە ئىنتىلىشىنىڭمۇ كەملىكى خارەزىمنىڭ تەقدىرىدە روشەن كۆرۈلدى . خارەزىم تۆمۈرىيلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھىرات شەھىرىنى سوراپ تۇرغان سۇلتان قارىمقىدىكى يەرلەر تەركىبىگە كىرگەندى . مەزكۇر سۇلتاننىڭ سەمەرقەنت سۇلتانى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . شەيبانى سەمەرقەنتنى بويىسۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىنلا خارەزىمنى بويىسۇندۇردى . خۇرا-سانغا قىلىنغان ھەربىي يۈرۈش يۇقىرىقى ھەربىي يۈرۈشلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلدى . شەيبانى ھايات چېغىدا خارەزىم خۇددى سەمەرقەنت ، بۇخاراغا ئوخشاش بىر ئۆزبېك خانلىقى تەركىبىدە بولۇپ قالدى . 1510 - يىلدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن ، بۇ ئۇرۇشتا غالىب كەلگەن پارس شاھى ئىسمائىل سەمەرقەنت

ۋە بۇخارالارنى ئەڭ ئاخىرقى تۆمۈرىلەردىن بولغان بۇخارا ئىسلامىيەت رۇپ بەردى . خارەزىمگە بولسا ئۆز نامىدىن ۋالىي ئەۋەتتى . باپور شەيبانىنىڭ تۇغقانلىرى تەرىپىدىن ماۋەرائۇننەھىردىن سىقىپ چىقىرىلدى . خارەزىمدىكى پارسلارنىڭ ۋالىيلىرىنى باشقا ئۆزبېكلەر سىقىپ چىقاردى . بۇ ئۆزبېكلەر شىيان ئەۋلادلىرىدىن بو- لۇپ ، ئوبۇلخەيردىن باشقا تارماقتىن ئىدى . 16 - ئەسىردە خارەزىم ئىككى قېتىم ، ئوبەيدۇللا دەۋرىدە ۋە ئابدۇللا دەۋرىدە مەلۇم ۋاقىت بۇخارا خانلىقىغا ئىتائەت قىلىپ تۇردى . شىبانلار ئەۋلادلىرى قۇرغان سۇلالىنىڭ خارەزىمگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ، ئۆزبېك خانلىقىنىڭ سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ھۆكۈمران- لىق قىلغان ۋاقتىدىن ئۇزۇن بولۇپ ، تاكى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلى- رىغىچە داۋاملاشتى . ئوبۇلخەير جەمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا مەۋجۇت بولۇشتىن قېلىپ قالغانىدى . خا- رەزىم تارىخچىسى ئوبۇلغازى (1663 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئوبۇلخەير جەمەتنىڭ ھالاك بولۇشىنى ، ئابدۇللاننىڭ خارەزىم سۇلالىسىغا ۋەكىللىك قىلغۇچىلارنى قىرغىن قىلغانلىقىغا بېرىل- گەن جازا ، دەپ قاراش تەرەپدارى ئىدى . گەرچە ، ئۇ ئابدۇللانى بىر ھۆكۈمران سۈپىتىدە قاراپ ، ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بەرگەن ، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىدا ئابدۇللا ۋاقتىدا قۇيۇلغان تەڭگ- لەرنىڭ چوڭ رول ئوينىغانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ يەنە بەزى مەسىلىلەردە «چوڭقۇر ئويلاپ كەتمىگەن» لىكىد- ىمۇ قەيىت قىلىدۇ . ئوبۇلغازى خارەزىم خانلىرىنىڭ ئىچىدە تۇنجى بولۇپ بۇخاراغا ھۇجۇم ئۇيۇشتۇرغانىدى . ئوبۇلغازىنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ئانۇش ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە بۇخارا خارەزىملىكلەر ھاكىمىيىتىگە قىسقا مۇددەت تەۋە بولۇپمۇ تۇردى .

كېيىنچە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قانلىق ئىچكى ئۇرۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى . بۇ ئەھۋال تۈركىستاننى

ئۆزبېك تارىخى

رۇسلار بېسىۋالغانغىچە ۋە جۇڭگولۇقلارمۇ بۇ يەرگە كەلگەنگىچە داۋام قىلدى . بۇ ئىچكى ماجىرا ۋە ئۇرۇشلار ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىپ قالماستىن ، بەلكى ھەربىر دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ داۋام قىلدى . 16 - 17 - ئەسىرلەردە ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىدىن باشلاپ ، شەرقتە قومۇلغىچە ، جەنۇبتا ھىندىقۇش ۋە قاراقۇرم تاغلىرىدىن تارتىپ شىمالدا روسىيەنىڭ سىبىرىيىدىكى چېگرىلىرىغىچە بولغان بىپا-يان زېمىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىدا بولغانىدى . مانا مۇشۇ كۆرسىتىلگەن يەرلەردىكى شۇ چاغدىكى ئەھۋاللارنى ، بۇ يەرلەر-نىڭ يېقىن ئۆتمۈشىدىكى ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، مەدە-نىيەت جەھەتتە چېكىنىش بولغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ . تارىخ-چىلار باشقا نۇرغۇن ئەھۋاللارغا ئوخشاش ، مۇشۇ ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈشتە ، يەنى بۇنىڭ سەۋەبى نېمە ؟ بۇنىڭ يەكۈنى نېمە ؟ دېگەنلەرنى مۇلاھىزە قىلىشتا تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كې-لىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى نۇرغۇن يەرلىرىنى ئۆزبېكلەرگە ئوخشاش مەدەنىيەت جەھەتتە كەينىدە قالغان خەلقلەرنىڭ ئىگىلى-ۋېلىشى ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودا - تىجارەت جەھەتتىكى ئەھمى-يىتىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى . بەزى دۆلەتلەردە سىياسىي بىرلىكنىڭ بولماسلىقى سودا - تىجارەتچىلەرنىڭ پائالىيىتىنى قىيىنلاشتۇر-دى . مەسىلەن ، خارەزىمدە بۇ يەردىكى ھەربىر سۇلالىنىڭ ۋەكىلى سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان باجنى ئۆز پايدىسى ئۈچۈن ئېلىشقا تىرىشتى . شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى ، ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ماڭىدىغان كارۋان يولى 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىن-قى يېرىمىدا تۆمۈر ۋە ئۇلۇغبەگلەر دەۋرىدىكىدەك بولغان بولسا ، ئەھۋالغا قارىغاندا ، مەزكۇر قىيىنچىلىقلار ئاسانراق ۋە تېزىرەك تۈگىتىلىشى مۇمكىن ئىدى . مانا مۇشۇ كارۋان يولى 15 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ، يەنى ياۋروپالىقلار ئامې-رىكىنى بايقاپ ھىندىستانغا بارىدىغان دېڭىز يولىنى ئاچقاندىن

باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقىتىشقا باشلىدى. چۈنكى ئاساسلىق سودا ماللىرى دېڭىز يولى ئارقىلىق توشۇلىدىغان بولدى ۋە بۇ سودىنىڭ تىزگىنى ياۋروپالىقلارنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، سىبىرىيىدە روسىيە ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ياۋروپادىن يىراق شەرققە بارىدىغان يەنە بىر يول ئېچىلدى. 17 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا سىبىرىيە سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگونىڭ سۇجۇ شەھىرىگە بارىدىغان سودا يولىغا قەدەم تاشلىغانىدى. 18 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا روسىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن توختاملارغا ئاساسەن، كىياختا سودا يولى ئارقىلىق سودا باشلىدى. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە روسىيىدە تۆمۈريوللار ياسالغاندىن كېيىن جۇڭگو بىلەن بولىدىغان سودا سىبىرىيىدىن ئۆتىدىغان تۆمۈريول ئارقىلىق بولىدىغان بولدى. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۇنيا سودىسى ئۈچۈن تۈركىستاننىڭ ئەھمىيىتى يەنىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان خەلق — ئۆزبېكلەر سودا يوللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەبچى بولغان دەپ يىلىسە، شۇ سودا يوللىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتتى. ئەمەلىيەتتە، 16 — 17-ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېكلەر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىي خەلقلەردىن قابىلىيەت جەھەتتىن تۆۋەن ئىدى، دەپ ئېيتىشقا ھېچقانداق ئاساس يوق.

خارەزىم — ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ غەربىگە جايلاشقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىر ۋىلايىتى ئىدى. ئۇ يەرنىڭ ئاھالىسى ئۆزبېك، يەرلىك ئىرانلىقلار ۋە تۈركمەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۆزبېكلەر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغاندا تۆمۈر ۋاقتىدا قوللىنىلغان ئىرانلىقلار مەنىسىدىكى «سارت» ئاتالغۇسى ئەمىلىيەتتە ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى. خارەزىملىكلەر ئۇ چاغلاردا تۈركىي

تىلدا سۆزلىشىدىغان ، تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزبېكلەر- دىن پەرقلەنىپ تۇرىدىغان شەھەر ئاھالىلىرىنى «سارتلار» دەپ ئاتىغانىكەن . مەسىلەن ، ئوبۇلغازى قەبىلە ۋە ئۇرۇق تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن كۆچمەنلەرنى ۋە يېزىلاردىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئولتۇراق ئاھالىلەرنىمۇ سارتلاردىن پەرقلەندۈر- گەن . خارەزىمنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي تارىخىدا سارت ئاتالغۇسى بىلەن ئاتالغانلار ھېچقانداق رول ئوينىمىغان . 16 - ئەسىردە تۈركمەنلەر بىلەن ئۆزبېكلەر ئوتتۇرىسىدا كۆپ قېتىم تاكى كې- يىنكى ۋاقىتلارغىچە قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ كەلگەن . خارە- زىم خانلىرى ئۆزبېك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇرۇشقان چاغلاردا تۈركمەنلەرنى يېنىغا ياردەمگە چاقىرىپ ئۆزبېكلەرگە قارشى ئۇ- رۇشقا سالغان . خارەزىم خانلىرىنىڭ تۈركمەنلەرگە قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى خارەزىم تارىخچىسى ئوبۇلغازىنىڭ ياز- غانلىرىدىنمۇ كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ تارىخچى تۈركىي خەلقلەر تارىخىنى يازغاندا ، ئاساسەن ئۆزبېكلەر تارىخى ئۈستىدە توختىل- دۇ . ئۇ يەنە تۈركمەنلەر ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يازغان ① .

تۈركمەنلەر بىلەن ئۆزبېكلەرنى سېلىشتۇرغاندا ، تۈركمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە شېئىرىيەتتىكى تالانتىنى ئۆزبېك- لەردىن كۆپرەك ساقلاپ قالغانىدى . بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە پەقەت تۈركمەنلەرنىڭلا مىللىي شائىرى — مەختۇم قولى بار ئىدى . تۈركمەنلەر نەزەرىدە ، خارەزىم ئۆزبېكلىرى تۈركىي خەلقلەر بولماستىن ، بەلكى تاتلار ئىدى . مەھمۇد كاشغەرىي زاماندا كۆچمەن تۈركىي خەلقلەرگە نىسبەتەن مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرىراق بولغان ئاھالىلەر شۇنداق ئاتالغانىكەن . ئۇ چاغلاردا تۈركمەنلەر خۇددى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي جەرياندىكىگە

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 584 - ؛ 623 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە 13 - ئەسىردىكى تۈركمەنلەر ئۈستىدە كۆپرەك توختىلىدۇ ؛ يەنە ماركوفى : «ئوچىركلار» ؛ بىرىگىل ، «خارەزىم تۈركمەنلىرى» .

14-ئىنچىنە ۱۲-بۆلۈم

كىتاب تور بېكەتى
ئىلگىرى ئىلگىرى ئىلگىرى

ئوخشاش ، سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە باشلىنىپ شۇنىسى بەك گەۋدىلىككى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىسى سالجۇقىيلار ۋە ئوسمانىيلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى تۈركمەنلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتى يوق ئىدى . 16 - ئەسىردىن باشلاپ ، تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى بەزىدە خارەزىم ئۆزبېكلىرىگە ، بەزىدە بۇخارا ئۆزبېكلىرىگە يەنە بەزىدە بولسا ، پارسلارغا بويسۇنۇپ كەلگەن . بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ قالغان چاغلاردا ئۇلار بەزىدە ئۇ ، بەزىدە بۇ تەرەپكە بولۇشۇپ كەلگەن ، يەنە بەزىدە ئۆزئارا ئۇرۇشۇپمۇ كەلگەن . شۇنداق قىلىپ تۇرۇپمۇ ئۆز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ كەلگەن . رۇسلار بۇ يەرلەرنى بېسىۋالغاندا ، تۈرك-مەنلەرنىڭ ئۇلارغا كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى ھەتتا باشقىلارنىڭ كىدىنىمۇ كۈچلۈك بولغان . رۇس ئەسكەرلىرى پەقەت تۈركمەنلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتىلا ئۆزلىرىنىڭ بايراق ۋە زەمبىرەكلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ① .

خارەزىم ئۆزبېكلىرى ناھايىتى قۇلايسىز شارائىتتىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىنى ساقلاپ قالغان . ئۇلار 16 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تەبىئىي ئاپەتكە دۇچ كەلگەن . بىر مەزگىل ئامۇ دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىغا سۇ چىقماي قالغان . بۇ تارماق دەريانىڭ سۈيى ئۆزگەنچ شەھىرىنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلەتتى . بۇ ۋاقىتتا ئامۇ دەرياسىنىڭ ھەممىلا سۈيى يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ ئارال دېڭىزىغا قۇيۇلىدىغان بولۇپ قالغان . نەتىجىدە ئامۇ دەريا دېلتىسىدا بىرقانچە يېڭى شەھەر پەيدا بولغان . يېڭى پايتەخت خىۋا شەھىرىمۇ مەيدانغا كەلگەن . بىر مەزگىل خىۋا خانلىقىدىن مۇستەقىل بولغان بىر سىياسىي ھاكىمىيەتمۇ

① مېژوف : «ئاسىيانىڭ بىئولوگرافىيىسى» 1 - توم ، 355 - بەت ؛ 1880 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاشخاباد يېنىدىكى كۆكتۈپە (كۆيۈك تۈپە) دە بولغان جەڭدە رۇسلارنىڭ ئاپشېرون بولكى تۈركمەنلەرگە ئۆزلىرىنىڭ بايراقلىرىنى ۋە ئىككى دانە زەمبىرىكىنى تارقۇتۇپ قويغان .

ۋۇجۇنقا كەلگەن^① . شۇ چاغدا خارەزىملىكلەر پارس مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئازراق ئۇچراپ ئۆزلىرىنىڭ تىلىغا ۋە ئۇزۇندىن داۋام-لىشىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلىرىگە بۇخارا خانلىرىدىنمۇ كۆپ ئەھ-مىيەت بەرگەن . 16 - ئەسىردە شۇ چاغلاردىكى خانلارنىڭ بىرسى بولغان دوست خانغا بېغىشلانغان خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەر توپ-لىمى تۈزۈلگەن . 17 - ئەسىردە خان ئوبۇلغازى ئۆزىنىڭ مەش-ھۇر كاتتا تارىخىي ئەسىرىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن . ئۇ بۇ ئەسىرىنى بەش ياشلىق بالىمۇ ئوقۇپ چۈشەنەلەيدىغان بولسۇن ، دېگەن مەقسەتتە بىرەرمۇ ئەرەبچە ، پارسچە ۋە چاغاتايچە سۆز - ئىبارد-لەرنى ئىشلەتمەي يېزىشقا تىرىشقانىدى^② . ئوبۇلغازى ئون يىل پېرسىيىدە تۇرۇپمۇ ئوقۇغانىدى ، شۇڭا ئۇ زامانداشلىرىدىن كۆپ مەلۇماتلىق ئىدى . ئۇ خانلىق ھاكىمىيىتىنى ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا قوياتتى ۋە خانلىق تۈزۈمىدىكى زوراۋانلىقلارنى ئاقلاش مەقسىتىدە ، زاماندىشى ئىنگىلىز خويبېسكە ئوخشاش نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا چىقارغانىدى . ئۇنىڭچە ، جەمئىيەتنىڭ تەرتىپ - ئىد-تىزامىنى ساقلاش ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسى ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇلىرىدىن ۋاز كېچىپ ، باشلىق بولغان بىر ئادەمگە ئىتائەت قىلىشى كېرەك ئىدى . پېرسىيىدە شۇ چاغلاردا خويبېس-نىڭ كۆزقاراشلىرىنى ياقلايدىغان ئىنگىلىزلارنىڭ بولۇشى مۇم-كىن ئىدى . شۇنداق قىلىپ ، بۇ نەزەرىيە ئۈچىنچى بىر ئادەم تەرىپىدىن ئوبۇلغازىغا يەتكەن . ئوبۇلغازىنىڭ ۋارىسى ئانۇش پارسلارنىڭ زوراۋانلىق ئىدىيىسىگە بېرىلىپ ، مەشھەدىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن «شاھ» ئۇنۋانىنى قوللاندى . ئانۇش ئۆزى قازدۇرغان چوڭ بىر قانالغا «شاھ ئاباد» دەپ نام بەردى . مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇنىڭ ئۆزى يېڭى قوبۇل قىلغان ئۇنۋانى

① «پارتول ئەسەرلىرى» ، 3 - توم ، 550 - بەت ؛ يەنە 75 - 94 - بەتلەر ؛ بۇ يەردە ئابۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ئەھۋالى بايان قىلىنىدۇ .

② «شەجەرەئى تۈرك» ، كۈنۈنۈف نەشرى ، 7 - 25 - بەتلەر .

قانچىلىك ئىززەتلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما كىچىككىنە خارەزىمدە ئوردا سېلىشقا شارائىت يار بەرمەي قالدى. ئانۇش كۆپ ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ نەسەبى ئوزۇنلۇپ قالدى. پۈتۈن ھاكىمىيەت كۆچمەن ئۇرۇقلارنىڭ باشلىقى بىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئەمما خانلىق تەختىگە چىقىدىغان شەخس چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن بولۇشى كېرەك، دېگەن پىرىنسىپ ساقلىنىپ قالدى. ھاكىمىيەتكە زۆرۈرىيەت تۈپەيلى، قازاق دالىسىدىن تەكلىپ قىلىنغان خانلار قويۇلدى. تارىخچىلار مۇشۇ ئىبادەت توغرىسىدا گەپ - سۆز بولۇنغاندا بۇنى «خان ئويۇنى» (يەنى خانبازى) دەپ يازدى. بۇخارالىقلار خارەزىم ئۆزبېكلىرىدىكى، ئۆزلىرىنىڭ دېگىنىنى قىلىپ يۈرۈدىغان ئادەملەر، ئۆز ھاكىمىيىتىگە بويسۇنۇش تەرەپدارى ئەمەسلەر، دەپ قارايدۇ. بۇنداق ھۆكۈمەتسىزلىك 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بەك ئەۋج ئالغانىدى. ئاقبۇت خىۋا شەھىرى پۈتۈنلەي تۈگەشتى. 1770 - يىلى يېڭى بىر ھاكىمىيەت - قوڭرات خانلىقى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، تەرتىپ بىر ئاز ئوڭشالدى. يېڭى سۇلالە ۋەكىللىرى ئۆزلىرىگە بۇرۇنقى خان ئۇنۋانىنى ئىشلەتتى ھەمدە ئوڭۇشلۇق ھالدا ئۆزلىرى باشقۇرۇپ تۇرغان ئەلدە كۈچلۈك ھاكىمىيەت ئورنىتىشقا كىرىشتى. 1840 - يىلىغا كەلگەندە خىۋا خانلىقى مۇرغاپ دەرياسىدىن باشلاپ سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىغىچە بولغان كەڭ بىر مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. كېيىن بۇ ھاكىمىيەت قارمىقىدىكى تۈركمەنلەر ۋە قازاقلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشلىرى بىلەن مەملىكەت دائىرىسى كىچىكلەپ كەتتى^①. رۇسلار 1873 - يىلى خىۋانى ئۇرۇش ئارقىلىق ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، خارەزىم خىۋا خانىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئەمما يەر دائىرىسى خېلىلا كىچىكلىتىلدى. 1924 -

① بۇ يەردە ئېيتىلغان «قازاق» دېگەن سۆز رۇسلار ئېيتقان كازاقلار ئەمەس، بەلكى تۈركىي خەلق قازاقلارنى كۆرسىتىدۇ.

يىلى ، مىللىي تەركىبلەر بويىچە يەرلەر ئاجرىتىلغاندا ، بىر دۆلەت سۈپىتىدىكى خارەزىم پۈتۈنلەي يوقالدى — يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزبېكىستان تەركىبىگە كىرگۈزۈپ بېرىلدى ؛ قالغان بىر قىسمى تۈركمەنىستان تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى . مىللىي پىرىنسىپ بويىچە ئارقا - ئارقىدىن بۇنداق تەقسىم قىلىشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولغان - بولمىغانلىقى توغرىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن . خارەزىمدە 11 - ئەسىر - دىن باشلاپلا مىللىي ئالاھىدىلىك يوقالغانىدى . ئەمما ئۆزىنىڭ ئەنگەنمۇ تۇرمۇش ، ئىقتىساد ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تولۇق ھاياتى كۈچكە ئىگە ئۆز ئالدىغا يوسۇنلىرى بار ئورگانىزم بولۇپ قېلىۋەرگەن . ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ كېلىۋاتقان بۇ ئورگانىزمى ئىز - دېرەكسىز يوقىتىۋېتىش ئاسانغا توختىمىسا كېرەك ① .

باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھاياتى ئۇنچىۋالا مۇرەككەپ بولمىدى ② . بۇخارا خانلىقى نەۋەسىدە ئاھالىلەر ئۆزبېكلەر ۋە تاجىكلار دەپ ئىككىگە ئايرىلغان بولسا كېرەك . سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ئۆز - بېكىلەرنىڭ قولىدا بولغان بولسا كېرەك . 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا خانلىق ئاجىزلىشىپ ، ھاكىمىيەت ئايرىم - جايدىلاردا بەزى ئۆزبېك ئۇرۇقلىرىنىڭ باشلىقلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەندە ئۇلار تۈركىستاندا 14 - ئەسىردىن يەنى موڭغۇل دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تۆمۈر ھاكىمىيىتى ئورنىغانغىچە يولغا قويۇلغان سۇيۇرغاللىق سىستېمىسىنى ئورناتتى . بۇنىڭدىن باشقا ، سەمەرقەنتنى تامامەن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىپ ، بىر مەزگىل

① 1924 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي چېگرىلار بويىچە جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندا ، خارەزىم ئۆزبېكىستان (قارا قالپاق ئاپتونوم رېسپوبلىكىسى ۋە خارەزىم ئوبلاستلىرى نامىدا) ۋە تۈركمەنىستان تەركىبىگە كىردى . بۇ ئەھۋاللار خارەزىمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن توسالغۇ بولمىدى .
② «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ 16 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئومۇمىي تارىخى ھەققىدە ؛ ئىئانوفنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئۈچبەركلەر» ناملىق كىتابىغا قارالغۇن .

موڭغۇللار دەۋرىدىلا پەرغانە رايونىغا تۈركلەر كىرگەندى .
قوقان خانلىقى دەۋرىدە تاجىكلار يەنە تاغلارغا سۈرۈپ چىقىرىل-
دى . پەرغانە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەردە خۇددى خارەزىم-
دىكىدەك تۈركچە سۆزلىشىدىغان شەھەر ئاھالىلىرى «سارت»
دەپ ئاتىلىپ ، ئۇلارغا پەرقلق قارالدى . شۇ چاغلاردا پەرغانىدە
«سارت» دەپ ئاتالغۇچىلار بىر سىياسىي كۈچكە ئايلىنىپ ، بىر
مەزگىل ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ، ئۆزلىرىنى قىپچاق ئۇرۇقىد-
ىنمىز دەپ ئاتىۋالغان ئۆزبېكلەرگە قارشى قوراللىق كۈرەش
قىلدى . قازاقلار بولسا «سارت» ئاتالغۇسىنى باشقىچىرەك مەنىدە
چۈشەنگەن ئوخشايدۇ . ئۇلار تەمسىل سۆزلىرىدە قازاق ئاتالغۇسىد-
ىنى دائىم «كۆچمەن» مەنىسىدە چۈشىنىپ سارت ئاتالغۇسىنى
شەھەر ۋە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئادەم مەنىسىدە چۈشىنىدۇ .
شەھەرگە ئورۇنلاشقانلارنىڭ تىلىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى پەرق-
لەندۈرمەيدۇ . قوقان خانلىقى 19 - ئەسىردە پەرغانىدىكى دېھقان-
چىلىق مەيدانلىرىنى خېلىلا كېڭەيتكەندى . چوڭ سۇ ئىنشائاتى
قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر چېپىلدى ،
شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر تۇرمۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن
تۈرتكە بولدى . بۇنىڭدىن باشقا ، بۇخارا بىلەن ئۇرۇش ئېلىپ
بېرىپ ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ
كېڭەيتتى . يەنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغىچە ۋە يەتتە سۇ
ئۆلكىسىگىچە كېڭەيتتى . قازاق ، قىرغىز كۆچمەنلىرىنى ئۆزلىد-
ىگە ئىتائەت قىلدۇرۇشقا تىرىشتى .

رۇس مەنبەلىرىدە بىر - بىرىدىن پەرقلنىپ تۇرىدىغان
ئىككى خىل خەلق (قازاق ۋە قىرغىز - تەرجىماندىن) نى قىر-
غىز دەپلا ئاتاى كەلدى . قازاقلارنى قىرغىزلاردىن پەرقلەندۈرۈش
ئۈچۈن قارا قىرغىزلار دەپ ئاتىدى . يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكەن-
دەك ، قازاقلار ئوبۇلخەيرخان يۇرت سورىغان چاغلىرىدا ، يەنى
15 - ئەسىردىلا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ئۆزبېك-

لەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى . قىرغىزلارنىڭ نامى بۇرۇنقى زامانلاردا دىلا مەۋجۇت ئىدى . قىرغىزلارنىڭ ھازىرقى تۇرغان يەرلىرى يەتتە سۇ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە سىر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمى بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرگە قاچان كېلىپ جايلاشقانلىقىنى ئېنىق بېكىتىش ھازىرچە تەس بولۇپ تۇرماقتا . تۆمۈر ۋە ئۇلۇغبەگلەرنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردا قىرغىزلار توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ مەلۇمات يوق . 16 - ئەسىر - نىڭ باشلىرىدا يەتتەسۇ ۋىلايىتىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردە بىرىنچى قېتىم قىرغىزلار تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇ چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى خەلىل سۇلتان بولۇپ ، ئۇ موڭغۇل خانى ئەھمەدنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بىرى ئىكەندۇق . قىرغىزلارنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكى توغرىسىدا شۇ چاغلاردىكى مەلۇماتلاردا ھېچ نەرسە دېيىلمەيدۇ^① . 16 - ئەسىردە قىرغىزلار قازاق خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇردى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە موڭغۇل خانلىرىغا قارشى كۈرەش قىلدى . بۇ موڭغۇل خانلىرى تولۇق تۈركىيەلىشىپ بولغان ۋە قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغانىدى . 17 - 18 - ئەسىرلەردە ئۇلار قازاقلار بىلەن بىرگە ، بۇ يەرلەرگە ئۇلاردىن ئايرىم كەلگەن قالماقلار (جۇڭغارلار) بىلەن كۈرەش قىلغانىدى . بۇ قالماقلار قىسقا بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خېلى يەرلىرىنىمۇ ئىگىلىۋالغانىدى . 18 - ئەسىردە قازاقلار قارمىقىدىكى تاشكەنت ، سايرام ، تۈركىستان شەھەرلىرىنىمۇ ئىگىلىۋالغانىدى . بۇخارامۇ ئۇلارغا بېقىنغانىدى . قالماقلار ئىچىدە بۇددىزم چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . شۇنىڭ ئۈچۈن قالماقلارنىڭ كۆپ قىسمى چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىغا كىرمىدى ، بۇددا دىنىدا تۇرىۋەرگەن ، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى كېيىنچە ئىسلام دىنىغا كىرگەن . ئىسلام دىنىغا كىرگەن قالماق-

① «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - توم ، 1 - قىسىم ، 511 - 543 - بەتلەر .

لارنىڭ ئەۋلادلىرى مەنبەلەردە «سارت قالماقلار» (قالماق سارتە-لار) دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىمۇ مەلۇم. قالماق ھاكىمىيىتى 1758 - يىلى جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. بۇ كۈرەش جىددىي بولدى. كۆپ قىسمى سوقۇشلاردا يوقىتىلدى. بۇ قالماقلارغا يەنە بىر زەربە قازاقلار تەرىپىدىن بېرىلدى. قالماق-لار ۋولگا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ئېقىنىدىن روسىيە ھۆكۈمىتىگە قارشى چىقىپ، قايتىدىن شەرققە قايتىۋاتقىنىدا قازاقلار تەرىپىدىن قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى. جۇڭگولۇقلار قالماق دۆلىتىنى تولۇق يوقانغاندىن كېيىن، قازاق، قىرغىزلارنىمۇ ئۆزىگە بوي-سۇندۇرۇشقا ئۇرۇندى. مەسىلەن مۇشۇ يەرگە يەتكەندە روسىيە بۇنىڭغا قارشى چىقتى، ئاخىرى بۇ مەسىلە سۆھبەت ئارقىلىق ھەل بولدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، روسىيىلىكلەر قازاقلار ئىچىدىكى خانلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇردى. قىرغىزلارنىڭ خانلىرى يوق ئىدى. ئۇلار ئەمەلىيەتتە ھاياتىنىڭ مۇشۇ تەرىپىگە دىققەت قىلىپ قالدى. قىرغىزلار قازاقلاردىن خېلىلا كېيىن روسىيىگە بويسۇندى ۋە شۇ كەمگىچە ئۆزلىرىنىڭ ئەسكىرىي تۈزۈملىرىنى ساقلاپ قالدى. قالماقلار بىلەن قىلىشقان ئۇرۇشلار قىرغىزلارنىڭ خەلق داستانى «ماناس» تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى^①. مۇشۇ داستاندا تەسۋىرلەنگەن كۈرەشلەر خۇددى دىنىي كۈرەشلەردەك تەسۋىرلىنىدۇ. گەرچە 19 - ئەسىردىكى قىرغىزلار خۇددى 16 - ئەسىردىكى قىرغىزلارغا ئوخشاش، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بىلەن ھېچقانداق تونۇشلۇقى بولمىسىمۇ، يەنىلا شۇنداق كۆرسىتىلىدۇ. ھازىر قىرغىزلار خۇددى قازاقلارغا ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيىتىگە ئىگە بولدى. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى، قىرغىزلارنىڭ 19 - ئەسىر-

① «ئاخسەند»، 3، 55 - بەتلەر (بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىنى ناھىجرانوف يازغان).

دىكى تەقدىرى قازاقلارنىڭكىگە قارىغاندا ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى . قىرغىزلارنىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالى مەدەنىيەت ۋە سەھىيە جەھەتلەردە قازاقلارغا نىسبەتەن تۆۋەنرەك ئورۇندا تۇرماقتا.^①

ئالتايدا ۋە شۇنىڭدەك يېنىسى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايدىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ رەسمىي دۆلەت تەشكىلى يوق ئىدى . ئۇلار قالماق دۆلىتى تەركىبىگە كىردى . ئالتايدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ھازىر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيىتىگە ئىگە بولغاندىن كېيىنمۇ ئويرات دېگەن نامنى قوبۇل قىلدى . بۇلار قالماقلارغا تەۋە بولۇپ كەتتى . 18 - ئەسىردە قالماقلار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ ئاتىغان تۈركلەشكەن موڭ-خۇللار ئىگىلەپ تۇرغان جۇڭگو تۈركىستاننى ئىگىلىۋالدى . يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ، «موغۇل» دېگەن ئاتالغۇمۇ تۆمۈر ۋە تۆمۈرىيلەر دۆلىتىدىكى «چاغاتاي» دېگەن نامغا ئوخشاش ، مەملىكەتتىكى ھەممىلا خەلققە قارىتىلغان بولماستىن ، بەلكى ھەربىي تەبىئىيەتتىكى قارىتىلغانىدى . سىياسىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن «موغۇل» دېگەن بۇ نام خۇددى غەربىي تۈركىستاندىكى «چاغاتاي» دېگەن نامغا ئوخشاش ، تەدرىجىي ئىستېمالدىن قېپقالدى . قالماقلارنىڭ ۋە كېيىن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت رايونلىقىدا تۇرغان جۇڭگو تۈركىستاندىكى تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي نامىغا ئىگە بولالمىدى . ئۇ چاغلاردا بۇنىڭغا ئۈنچىۋالا ئېھتىياجىمۇ بولمىغانىدى . بۇ خەلقلەرنىڭ ئايرىم-قىرىمى بىلەن ، ئۆزلىرى ياشىغان شەھەر ۋە يەرلەرنىڭ ناملىرى بىلەن قەشقەرلىك ، تۇرپانلىق دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلدى . يەرلىك مۇسۇلمانلاردىن قويۇلغان بەگلىك كۆپىنچە خەن-

① بارتولدىنىڭ بۇ سۆزلىرى 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىكى گەپ . ئۇنىڭدىن كېيىنكى قىرغىزلارنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى بەك ئوبدان بولدى . بۇلارغا ئائىت ماتېرىياللار خېلىلا بار . پوگرېلىسكى - باتراكوفلارنىڭ «كۆچمەن ئاۋۇزلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى» دېگەن ئەسىرىگە قارالغۇ ؛ «بۈگۈنكى ئاۋۇل» ، «سوتسىيالىستىك قىرغىزىستاننىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى توغرىسىدا» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى» 154 - بەتلەر .

زۇچە «ۋاڭ» (王) ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلىپ كەلدى . بۇنىڭدىن باشقا ، موڭغۇل خانلىرى دەۋرىدىن باشلاپلا خوجا ئاتىلىپ كەلگەن دىنىي رەھبەرلەر سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى . مەز-كۈر خوجىلار پەرغانىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى تاجىكلار ئورۇنلاش-قان يەرلەردىن كېلىپ چىققاندى . خوجىلارنىڭ بەزى پائالىيەت-لىرى غەربىي تۈركىستاندا تاجىك مىللىي خاراكتېرىنى ئالغان بولسا كېرەك ، چۈنكى بۇ ھەرىكەتلەر ئۆزبېك ھەمدە قازاقلارغا قارىتىلغاندى . جۇڭگو تۈركىستاندا تۈركلىشىش ناھايىتى چوڭ-قۇر بولدى . خوجىلار تۈركىي خەلقلەرگە يېقىنلىشىپ كەتتى ۋە تۈركچە ئىسىملارنى قوللىنىپ كەتتى . كىشىلەر ئادەتتە خوجىلار-نى جۇڭگو تۈركىستاندا ئىسلام دىنىنى تارقاقچىلار ، دەپ ئاتا-پ كەلدى . تارىخىي مەنبەلەردە بولسا بۇلارنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەلۇمات يوق . بۇنىڭ ئەكسىچە ، 15 - ئەسىردىلا جۇڭگو تۈر-كىستاندا ئىسلام ھۆكۈمرانلىقى تولۇق ئورنىتىلدى ۋە موڭغۇل خانلىرى كۆپ تىرىشچانلىق بىلەن ئۇنى تارقاتتى ، ھەتتا زورلۇق ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەتتى . خانلار ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى موڭغۇللارنى زورلۇق بىلەن سەللە يۆگەتتى ، قارشىلىق كۆرسەت-كەنلەرنىڭ باشلىرىغا مىخ قاقىتى . موڭغۇللارنىڭ ئۇزۇن ئۇرۇۋال-غان چاچلىرىنى كېسىپ چۈشۈرۈۋېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقلىرى توغرىسىدىمۇ گەپلەر بار . خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى كۈ-چەيتىش مەقسىتىدە ، يەرلىك مۇقەددەس ئورۇن ، دەپ قارىلىدى-غان جايلارغا تاۋاپقا كەلگۈچىلەرنى توسىتى . قارىغاندا ، يەرلىكلەر-نىڭ مۇقەددەس دەپ قارايدىغان يەرلىرى ، ئىسلام دىنى تارقىلىش-تىن بۇرۇنلا مۇقەددەس ئورۇن دەپ قارالغان يەرلەر بولسا كې-رەك . قارىغاندا ، ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن شۇ يەرلەرنى مۇقەددەس بىلىدىغان كىشىلەر تەبىئىي ھالدا ئۇلارنى ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋلىيالىرىنىڭ ئورنى ، دەپ تۇرۇۋالغان بولسا كېرەك . خۇددى ياۋروپادىكى خرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس

جايلىرى ئىلگىرى مەبۇدلارغا چوقۇندىغان جايلار بولمىغاچقا شاش .

شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت تەرەققىيات ئەھۋالى ئۆزبېك ۋە تىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا قارىغاندا ئارقىدا قالغانىدى . بۇ يەرلەرگە ياۋروپا ۋە ئالدىنقى ئاسىيانىڭ تەسىرى ئازراق بولدى . بۇ يەرنىڭ مەدەنىيەت تىلى قىسمەن پارس تىلى دەپ قارىلىدۇ ، مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يازغان تارىخى ئەمگىكى («تارىخى رەشىدى» - تەرجىماندىن) ئەنە شۇ پارس تىلىدا يېزىلدى . ياۋروپا ئالىملىرى مەزكۇر كىتابقا ناھايىدى تى يۇقىرى باھا بەردى . قەشقەرىيەدە يېزىلغان بىردىنبىر ئەدەبىي ئەمگەك دەپ قارالدى . كېيىن بۇ ئەمگەك بىر نەچچە قېتىم تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىندى . 18 - ئەسىردىن باشلاپ بۇ رايوندا ئەدەبىي تىل تۈركىي تىل بولۇپ قالدى ، لېكىن بەك ماختىغۇدەك ئەسەرلەر مەيدانغا چىقمىدى .

19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا رۇسلار غەربىي تۈركىستاننى بېسىۋالدى . مۇشۇ مەزگىللەردە ، يەنى 1860 - يىللىرى شىنجاڭدا سىياسىي ھەرىكەت قوزغالدى . پۈتۈن ھەرىكەت قاتتىق قان تۆكۈلۈشتىنلا ئىبارەت بولدى . يەرلىك خەلقنىڭ كۈرىشى بەزىدە باشقىلار بىلەنلا ئەمەس ، بەلكى ئۆزئارا مۇئەسسەسە بېرىلدى . يەرلىك مۇسۇلمان تارىخچىنىڭ يېزىشىچە ، مۇسۇلمانلار جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ قايتا تىكلەنىشىنى خۇشاللىق بىلەن ئارزۇ قىلغان^① . شىنجاڭ چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ جۇڭگو ھاكىمىيىتىنىڭ ئاستىدا قېلىۋەردى . كېيىن روسىيەدە مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا مىللىي ئاپتونومىيە قۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى . ھېچ-

① تخونوف : « 1864 - يىلدىكى قوزغىلاڭ » ، « مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەرنىڭ خاراكتېرى » ، « ئۇيغۇرچە تارىخىي قوليازمىلار » ، « بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا » ؛ يۇدىن : « بەزى تارىخىي مەنبەلەر » .

بولمىغاندا مەدەنىيەت جەھەتتە ۋە خەلقنىڭ ئىسمى جەھەتتە شۇنداق بولۇش زۆرۈر بولدى . شىنجاڭدىكى زىيالىيلار ئۆزلىرىنىڭ مىللەت نامىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتاشقا مايىل بولدى . ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بىۋاسىتە تەركىبىدىكى يەرلەر قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا يەتمىگەن ئىدى . ئەمما ئىدىقۇت تەۋەلىكىدە بولمىغان جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى ياشاپ كەلگەن . ئۇلار بۇددىزمغا سادىق بولۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي يېزىقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن . ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار 15 - ئەسىردىن كېيىن بۇ يېزىقنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈپ كەتكەن . ئەمما ئۇ يەرلەردە دىنىي ئەدەبىيات ، ھېچبولمىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ تىلىدىكى تەرجىمە ئەدەبىياتى بولغانىدى . ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى ئىسبەت يېزىقى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلدى^① .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلەچىكى ، باشقا بارلىق خەلقلەرنىڭكىگە ئوخشاش ، بۇ خەلقلەرنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتى بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك . مەتبۇئاتتا : شىنجاڭدىن تۆمۈريول ئۆتۈپ ، ئالدىنقى ئاسىيا بىلەن جۇڭگونى تۇتاشتۇرۇپ ، بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئەسىردىكى سودا يوللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرسە ئىدى ، دېگەندەك گەپ - سۆزلەر بولغان بولسىمۇ ، ئۇنى ساقلاپ ئولتۇرۇشقا ھېچقانداق ئاساسىمىز يوق . جۇڭگوغا سېبىرىيىدىن ئۆتۈپ بارىدىغان تۆمۈريول مەۋجۇت تۇرۇقلۇق ، ناھايىتى نۇرغۇن تېخنىكىلىق قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدىغان ئىككىنچى سودا يولىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئېھتىمالى بەك ئاز . تۈركىستان ئۈچۈن ، بولۇپمۇ غەربىي تۈركىستان ئۈچۈن ياۋروپا

① شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى ۋە ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ۋە يېزىقى خۇسۇسىدا «شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 616 - 630 - بەتلەرگە ۋە ئەمىر نەجىفىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن . باشقا يەرلىك تۈركىي تىللىق ئېتنىك گۇرۇپپىلار (سالارلار ۋە يۇغۇرلار) نىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا ھەمدە ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا «شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 641 - 651 - بەتلەرگە قارالسۇن .

بىلەن ھىندىستاننى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈريول ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپات قىلدى. بۇ ھەقتىكى مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغىلى خېلى بولدى. ئاخىر بىر كۈن ھەل بولار. مەلۇمكى، رۇسلار 17 - ئەسىردەلا تۈركىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدىغان يوللارنى ئىزدەپ يۈرگەندى.

مەزكۇر كىتاب موسكۋا ئىلىم-پەن نەشرىياتى 1968-يىلى رۇسچە نەشر قىلغان «بارتولد ئەسەرلىرى» نىڭ 5-تومىغا ئاساسەن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتىنىڭ 1984-يىلى 8-ئايدا نەشر قىلغان 1-نەشرى، 1-باسمىسىدىن پايدىلىنىپ تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据莫斯科科学出版社 1968 年出版的《巴托尔德文集》第五卷，参考中国社会科学出版社 1984 年 8 月第 1 次印刷版本翻译出版。

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى

مەسئۇل مۇھەررىر: خالمۇرات ئىمىن

مەسئۇل كوررېكتور: خەيرىنسا روزى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە

رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۇيغۇر سايرانى

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى

ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېيىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ

پوچتا نومۇرى: 100018، تېلېفون نومۇرى: 64290862 - 010

ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى

باشقۇچى: بېيجىڭ دىشەن باسما زاۋۇتى

نەشرى: 2010-يىلى 6-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى

بېسىلىشى: 2010-يىلى 6-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى

ئۆلچىمى: 850 × 1168 م.م. 32 كەسىلم

باسما تاۋىقى: 12.8

سانى: 0001 - 3000

باھاسى: 28.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-10138-2/k. 1765 (52 ھە)

责任编辑：哈尔木拉提·依明
责任校对：海仁沙·肉孜

图书在版编目(CIP)数据

中亚突厥史十二讲：维吾尔文/（俄罗斯）巴托尔德著；吾依古尔·沙依热尼译. —北京：民族出版社，2009.6
ISBN 978-7-105-10138-2

I. ①中... II. ①巴... ②吾... III. 突厥人—民族历史—中亚—维吾尔语（中国少数民族语言）IV. k308

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2009)第 103473 号

出版发行：民族出版社 <http://www.mzeps.com>
社址：北京市和平里北街 14 号 邮编：100013
电话：010-64290862（维文室）
印刷：北京迪鑫印刷厂
印次：2010 年 6 月第 1 版
2010 年 6 月北京第 1 次印刷
开本：850×1168 毫米 32 开
印张：12.3
印数：0001-3000 册
定价：28.00 元
ISBN 978-7-105-10138-2/k. 1765(维 52)
